C. SALLUSTI CRISPI

CATILINA IUGURTHA

EX HISTORIIS

ORATIONES ET EPISTULAE.

IN USUM SCHOLARUM

EDIDIT

ADAM EUSSNER.

EDITIO STEREOTYPA.

MCMVIII

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI

LIPSIAE TYPIS B. G. TEUBNERI.

PRAEMONITUM EDITORIS.

Sallustius a me recognitus quibus potissimum locis ab optimis libris ita discedat, ut inter se dissentientibus illis unum pluresve sequatur aut corruptis iisdem ad deteriores redeat vel probabilia sectetur coniecturis, prope diem praefari mihi licebit et doctorum iudicio subicere. In his interim exemplaribus, quae scholarum maxime in usum eduntur, breviter indicavi discrepantiam prioris editionis Teubnerianae, quam curaverat Rudolfus Dietsch. Quae tamen ad verborum formas scribendique rationes pertinent, non omnia enumeravi, sed notabiliora quaedam e Bello Catilinae exempli causa proposui. Praeterea, discipulorum ut consulerem utilitati, ipsis Bellis et Historiarum orationibus atque epistulis praemisi selecta veterum de Sallustio testimonia.

DISCREPANTIA PRIORIS EDITIONIS TEUBNERIANAE.

Bellum Catilinae (*cf. Woelfflin. Philol. XVII 520*) ‖ Liber de Catilinae coniuratione 3, 2 auctorem *cod. P* (= *Paris. Sorb. n. 500*) *alii* ‖ actorem 3, 5 eadem qua *I. F. Gronov.* (*codd. pauci*) ‖ eadem eademque quae 5, 1 natus, fuit ‖ natus fuit, 6, 2 coaluerint: ita brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas facta erat. sed *codd. pauci, Augustin. ep. 138, 9* ‖ coaluerint. Set 8, 4 qui ea fecere *P plerique* ‖ qui fecere 8, 4 quantum ea *P plerique* ‖ quantum eam 9, 5 benificiis quam *P al.* ‖ benificiis magis quam 10, 3 primo imperi, pecuniae deinde *scripsi* ‖ primo pecuniae, deinde imperi 14, 5 molles etiam *P* ‖ molles [aetate] 15, 2 adulta *P al.* ‖ adultum 15, 3 facinus *P* ‖ facinoris 17, 1 L. Caesare et *codd.* ‖ L. Caesare [et] 18, 2 L. Tullo et *codd.* ‖ L. Tullo [et] 18, 3 quod intra legitumos dies profiteri nequivit (nequiverit *P plerique,* nequiverat *al.*) *codd.* ‖ [quod — nequiverit] 18, 6 ea re *codd.* ‖ * * * * * Ea re 19, 3 in exercitu *plurimi codd.* ‖ sine exercitu 19, 3 ductabat, iter faciens ‖ ductabat iter faciens, 20, 9 o fortissumi *P V* (= *Vat. 3864*) *al.* ‖ fortissumi 20, 11 extruendo *codd.* ‖ extrudendo 22, 1 Catilinam oratione habita, cum ‖ Catilinam, oratione habita cum ‖ 22, 2 atque eo dictitare fecisse *codd.* ‖ [atque — fecisse] 25, 2 viro atque liberis *P plerique* ‖ viro liberis 25, 2 psallere et *codd.* ‖ psallere (*om.* et) 25, 3 lubido *P al.* ‖ lubidine 26, 5 consulibus *codd. optimi* ‖ [consulibus] 27, 3 per *codd.* ‖ penes 28, 1 hominibus sicuti *codd.* ‖ hominibus * * * * * sicuti 28, 1 domi *P* (*ex* domu) *Par. 1576* (*ex* domui) *plerique* ‖ domui *pauci codd.* 28, 2 periculum *P al.* ‖ periculi 29, 1

exagitatam *codd.* ‖ exagitatum 31, 3 rogitare omnia omnia pavere *scripsi* ‖ rogitare, omnia pavere 31, 5 aut *plerique codd.* ‖ vel 31, 5 sicut (*vel* sicuti) *plerique* ‖ sicubi 31, 7 plebem Romanam *codd.* ‖ populum Romanum 32, 1 consuli *codd.* ‖ consuli *** 32, 2 possent *codd.* ‖ possint 32, 2 accessurum *errore* ‖ adcessurum 33, 1 patriae sedis, omnes *scripsi* ‖ patriae, set omnes 33, 3 plebs *opt.* (*P* ples) (*eandem formam servavi* C. 48, 1; I. 63, 6; 65, 5) ‖ plebes 34, 1 respondit *P et plerique* ‖ respondet 34, 1 vellent *P plerique* ‖ velint 34, 2 oreretur *P* ‖ oriretur 35, 3 qui (quin *opt.*) ‖ quia 35, 3 (et — persolveret) *P al.* ‖, cum scilicet — persolveret, 36, 1 Flaminium *codd.* ‖ Flaminium [Flammam] 36, 5 atque *P plerique* ‖ erat, quae 37, 5 qui per dedecora *P plerique* ‖ per dedecora (*deleto* qui) 37, 5 alebantur *inserui* ‖ *om.* 38, 1 Cn. Pompeio et *codd.* ‖ Gn. Pompeio [et] 38, 1 nacti *codd.* ‖ nancti 38, 3 illa *codd.* ‖ Sullae 39, 2 ceterosque iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placidius tractarent *codd.* ‖ ceteros, qui plebem — tractarent, iudiciis terrere 39, 4 illis, qui *codd.* ‖ illis, si 39, 5 Fulvius *P plerique* ‖ [A.] Fulvius 39, 6 per se *codd.* ‖ ipse 40, 6 arcessit (*quae activi forma omnino libris commendari videtur*) ‖ accersit 41, 5 praecepit *codd.* ‖ praecipit 41, 5 manifestos *codd.* (*quam formam ceteris quoque locis exhibui praeter Catonis or.* 52, 36) ‖ manufestos 42, 3 citeriore *codd.* ‖ ulteriore 43, 1 videbatur *P plerique* ‖ videbantur 43, 1 Faesulanum *codd.* ‖ † Faesulanum 43, 1 plebis (*quam formam ubique servavi*) *codd.* ‖ plebei 44, 5 Qui *P V plerique* ‖ Quis 45, 3 venerunt et simul *codd.* ‖ venere, simul 46, 3 Caeparium *P al.* ‖ [quendam] Caeparium 46, 3 Terracinensem *P al.* ‖ Tarracinensem 46, 5 in senatum perducit *codd.* ‖ perducit 49, 1 neque precibus neque gratia neque pretio *P plerique* ‖ neque precio neque gratia 49, 1 potuere *codd.* ‖ quivere 49, 4 singillatim *libris confirmatur* (*item* I. 42, 5) ‖ singulatim 50, 2 exercitatos, orabat in audaciam *P plerique* ‖ exercitatos [in audaciam], orabat 50, 4 dixit *Dinterus et Roscherus* ‖ dixerat 50, 4 quod *P plerique* ‖ qui 51, 4 qui *P plerique* ‖ quae 51, 5 atque advorsa *P al.* ‖ et advorsa 51, 6 et in pace *P plerique* ‖ [et] in pace 51, 8 his *P plerique* ‖ eis 51, 15 saevior (seu.) *P al.* ‖ severior 51, 19 super-

vacuaneum *P* (*man. 1*) *V* (*item* 58, 11) ‖ supervacaneum 51, 27 sed *codd.* ‖ Scilicet 51, 27 ignaros eius *P* (eius *eras.*) *V al.* ‖ ignaros 51, 36 senatus *codd.* ‖ senati 51, 39 Graeciae morem imitati *codd.* ‖ *inclus.* 51, 42 illis *PV al.* ‖ in illis 52, 16 si in *opt.* ‖ sin in 52, 25 et dubitatis *PV plerique* ‖ *om.* 52, 25 deprensis *PV al.* ‖ deprehensis 52, 29 prospera *P al.* ‖ prospere 52, 30 A. Manlius *codd.* ‖ T. Manlius 52, 35 mehercule *V plerique* (*P ex* mehercules) ‖ mehercules 52, 35 urget *opt. ubique* ‖ urguet 52, 35 urbis *codd. praeter V* ‖ [urbis] 53, 5 parente *pauci ex deterioribus* ‖ vi parentum 53, 6 possum *P al.* ‖ possem 54, 6 illum adsequebatur (ass.) *P al.* ‖ illa sequebatur 55, 1 triumviros (IIIviros *plerique*) ‖ tresviros 55, 1 [ad] *expunxit Carrio cum paucis codd.* ‖ ad 55, 5 vindices (*vel* indices *vel sim.*) rerum capitalium *plerique* ‖ [vindices rerum capitalium] 56, 4 Galliam *opt.* ‖ in Galliam 57, 1 Transalpinam *codd.* ‖ [Transalpinam] 57, 4 expeditos *P plerique* ‖ expedito * * * * * * 58, 9 si metu *codd.* ‖ sin metu 59, 3 omnis, lectos ‖ omnis lectos 59, 3 colonis suis *scripsi* (colonibus *opt.* coloniis *al.* colonis *pauci, Gronov.*) ‖ calonibus 59, 5 tumultus *codd.* ‖ tumulti 60, 2 ferentariis *P al.* ‖ [a] ferentariis 60, 2 cum infestis *codd.* ‖ [cum] infestis 61, 3 divorsius *codd.* ‖ divorsius alis alibi stantes

Bellum Iugurthinum *P* ‖ Liber de bello Iugurthino 1, 4 auctores *pauci ex bonis codd.* ‖ actores 1, 5 periculosa *codd.* ‖ periculosa ac pernitiosa *Augustin. ep. 153, 22* 3, 1 is *pauci* (iis *P*, his *vel* uis *vel* ius *al.*) ‖ vel vi 4, 4 sim et *opt.* (et *omnes libri*) ‖ sum 5, 3 expedio *P al.* ‖ expediam 5, 4 Syphace (siface *P*) ‖ Suface 5, 5 sed *codd.* ‖ [set] 6, 1 et minumum *codd. fere omnes* ‖ minumum 7, 1 his *codd.* ‖ Eis 9, 2 en *plerique* (*om. V eras. P*) ‖ [En] 10, 1 ea *codd.* ‖ [ea] 10, 7 qui aetate *plerique* ‖ quia aetate 11, 6 adoptatione (*vel* adoptione) *codd.* ‖ [adoptatione] 12, 3 suam *P plerique* ‖ sua 12, 5 tugurio *P plerique* ‖ [in] tugurio 13, 6 praecepit *P plerique* ‖ praecipit 14, 1 exercitum *codd.* (exercitus *V*) ‖ exercitus 14, 3 posse me *P plerique* ‖ possem 14, 5 amicitiam instituit (*vel* inst. am.) *codd.* ‖ [amicitiam] instituit 14, 9 tuis *codd.* (*om. V*) ‖ [tuis] 14, 9 numquamne *P plerique* ‖ Numquam *V* 14, 11 nequit *P plerique* (non q. *V*) ‖ non quit 14, 18 ne foedera *P plerique* (neu

f. *V*) ‖ neu foedera 15, 2 praeterea senatus *P plerique* ‖ praeterea [senatus] 15, 4 Aemilius *codd.* ‖ M. Aemilius 15, 5 videt *P plerique* ‖ vidit 16, 3 fama fide *P plerique* ‖ famae fide 17, 5 arbori *P plerique* ‖ arbore 18, 1 Libyes (*vel* libies) *codd.* ‖ Libues 18, 4 Persae *P plerique* ‖ et Persae 18, 8 lateribus, tecta ‖ lateribus tecta, 18, 11 proxume Carthaginem *codd.* ‖ proxuma Carthagine 19, 1 alii multitudinis domi minuendae gratia pars imperi cupidine *codd.* ‖ pars imperi cupidine, alii — gratia 19, 3 Cyrene (*vel* cirene) *codd.* ‖ Curene 19, 4 proxume Hispaniam *plerique* (proximi hispanias *P*) ‖ proxumi Hispania 21, 4 de controvorsiis suis iure potius quam bello disceptare *pauci* (*om. opt.*) ‖ [de — disceptare] 25, 2 enisum est *boni aliquot* (*om. al.*) ‖ enisum 25, 5 navem *P* (*m. 1*) *Par. 1576 al.* ‖ navim 26, 3 armatus *P al.* ‖ armatis 27, 4 L. Bestia (*omisso nom. gentili*) *P* ‖ L. Bestia [Calpurnius] 28, 1 venire *opt.* ‖ vaenum ire 28, 5 artes animi *codd.* ‖ artes et animi 29, 3 primum *P al.* ‖ primo 31, 10 honori, non praedae *codd.* (honores non praedas *V*) ‖ honori, non praedas 31, 14 eadem metuere *codd.* ‖ [eadem metuere] 31, 18 rem publicam, non ‖ rem publicam? Non 31, 19 contemnit *plerique* (contempnit *P*, contemnet *V*) ‖ contemnet 31, 23 nostris *PV plerique* ‖ vostris 31, 28 [ad hoc] *inclusi* ‖ Ad hoc 32, 1 saepe [in] dicundo *codd.* (*in quibusdam* in *deletum*) ‖ saepius dicundo 32, 1 arcessebat (*vel* accersebat) *opt.* ‖ accersebant 32, 5 praetor *boni aliquot* (PR *P* p̄r̄ *Par. 1576*) ‖ *om.* 35, 9 priore *P plerique* ‖ priori 35, 10 urbem *P plerique* ‖ O urbem 36, 2 ludificare *codd.* ‖ ludificari 37, 4 hiemalibus *codd.* ‖ hiemantibus 38, 7 occupaverunt *opt.* ‖ occupavere 38, 10 metu mutabantur *P plerique* ‖ metum intuebantur 42, 5 deseret *P plerique* ‖ deserat 43, 1 Metellus et Silanus *omittuntur praenomina in codd. paene omnibus* ‖ Q. Metellus et M. Silanus 43, 1 designati *codd.* ‖ de senatus sententia 43, 3 [eligere] scribere *opt.* ‖ scribere 44, 5 ea ‖ *om.* 46, 4 procedat *codd.* ‖ procederet 46, 4 forent, regi ‖ forent regi, 46, 4 nuntiare *P al.* ‖ nuntiari 47, 2 et si paterentur opportunitates *P plerique* ‖ si paterentur, et ob opportunitates 48, 1 animadvortit *codd.* ‖ animum advortit 48, 3 passuum *codd.* ‖ [passuum] 49, 1 suorum *codd.* ‖ [suorum] 50, 1 Rutilium *om. praenom. P*

plerique ‖ P. Rutilium 53, 5 laetique *P plerique* ‖ laetique victoria 53, 7 adventare *codd.* ‖ adventarent 53, 8 exortum *codd.* ‖ mutatur 54, 1 sunt *codd.* ‖ sint 54, 5 in acie *P plerique* ‖ [in] acie 54, 6 interfici *pauci* (*ex corr.*) ‖ interficit 55, 1 [ut] *om. plerique, praebet P* ‖ ut 55, 1 Albini *opt.* ‖ Auli Albini 55, 4 anxius *P plerique* ‖ [animo] anxius 55, 5 sed igni magis quam praeda ager vastabatur *ante* exercitus partem ipse, reliquos Marius ducebat *transposui auctore L. Grasberger* ‖ exercitus — ducebat. Set igni — vastabatur 58, 3 frustrari *P al.* ‖ frustrati 58, 4 clamorem ut (vel) *opt.* ‖ *om.* 60, 4 sicuti (*vel* sicut) *codd.* ‖ sicubi 62, 1 meritae *opt.* ‖ merenti 63, 2 animus belli ingens domi modicus ‖ animus belli ingens: domi modicus 63, 7 indignus illo honore et is quasi *scripsi* ‖ is indignus illo honore et quasi 64, 1 [cum] *P al.* ‖ *om.* 64, 1 atque alia *opt.* ‖ alia 64, 2 [primum] *iterant opt.* ‖ *om.* 65, 1 paulum *P al.* ‖ paululum 65, 5 multis a mortalibus *P* ‖ a multis mortalibus 67, 1 arce *Iordanus* ‖ ad arcem 68, 2 circiter hora tertia *P* ‖ circiter horam tertiam 69, 4 nam *codd.* ‖ † nam 70, 2 clarum *codd.* ‖ carum 71, 5 [ex perfugis] cognovit *P plerique* ‖ cognovit 72, 2 excitus *plerique* (exercitus *P*) ‖ experrectus 73, 2 invitum *P* (*man. 1*) *plerique* ‖ invisum 74, 1 fidei *opt.* ‖ fide 74, 3 [et] *iterant opt.* ‖ *om.* 75, 1 ubi *aliquot boni* ‖ ubique 75, 5 fuerint (*vel* fuerit) *codd.* ‖ forent 76, 3 dein duobus *P* (deinde) *al.* ‖ Deinde 76, 3 [superque eas] *delenda censuit Popma* ‖ *om.* 76, 3 [et super aggerem] *inclusi* ‖ [et] super aggerem 77, 2 Iugurthini *codd.* (Iugurthae *unus*) ‖ [Iugurthini] 78, 2 alta, alia *plerique omnes* ‖ alta alia, alia 79, 1 mirabile *P plerique* ‖ memorabile 79, 1 nos locus *P plerique* (locus nos *al.*) ‖ [nos] locus 80, 6 et iam ‖ Etiam 81, 2 ibi[que] *P al.* (q. *vel* quintus *al.*) ‖ ibique ****** 81, 3 dux Romanus *P al.* ‖ Romanus 84, 2 sociisque *quod in codd. post* regibus *est Wirsius post* ex Latio *transposuit* ‖ regibus sociisque 85, 10 mutare *P V al.* ‖ mutari 85, 11 is *P al.* (is sibi *V al.*) ‖ is [sibi] 85, 13 et *P plerique* (aut *V al.*) ‖ aut 85, 16 posset *codd.* (possit *V*) ‖ possit 85, 22 illorum vita *P* ‖ vita illorum 85, 26 facundam *P plerique* (facundiam *V al.*) ‖ facundiam 85, 29 corpore *P plerique* (pectore *P man. 2 V*) ‖ pectore 85, 30 ego meis *P al.*

(egomet *P m. 2 V*) ‖ egomet meis 85, 33 praesidia *codd. praeter V* ‖ praesidium 85, 34 neque *codd.* ‖ nec 85, 35 mollitiem *P plerique* (mollitiam *V al.*) ‖ mollitiam 85, 40 laborem viris *P al.* (viris laborem *V al.*) ‖ viris laborem 85, 41 in conviviis *codd.* ‖ [in conviviis] 85, 42 flagitiis *codd.* (omnibus flagitiis *V*) ‖ [omnibus] flagitiis 85, 42 dedecoravere turpissumi viri, ‖ dedecoravere, turpissumi viri 85, 45 atque *P V plerique* ‖ [atque] 86, 1 aliisque *P plerique* ‖ aliis 87, 4 cognoverunt *P plerique* ‖ cognovere 89, 4 Libys (libis) *P al.* ‖ Libus 89, 5 natura serpentium ipsa perniciosa *codd.* ‖ [natura serpentium, ipsa pernitiosa] 89, 7 quae — agebat *P plerique* ‖ qua — agebatur 91, 1 usui *codd.* ‖ usu 91, 7 ante *P plerique* ‖ [ante] 92, 1 peregit Marius sine ullo suorum incommodo *boni aliquot* (peregit *om. P*) ‖ Marius sine ullo suorum incommodo fecit 92, 5 diiungebat *P* ‖ disiungebat 92, 5 omnis natura *aliquot codd.* (omnia natura *opt.*) ‖ omnis a natura 92, 7 [et] frumenti *P plerique* ‖ frumenti 92, 7 et altis machinationibus *P al.* ‖ [et aliis machinationibus] 93, 3 adorta *scripsi* (aduortit *P al.*) ‖ vortit 93, 5 ascenderat *P plerique* ‖ escenderat 93, 6 ascenderat *opt.* ‖ escenderat 93, 8 quattuor centuriatos *scripsi* ‖ * * * * * * * quattuor centuriones 94, 1 e centuriis *P* ‖ escensuri 94, 2 nisui *P plerique* ‖ nisu 94, 3 [est] *opt.* ‖ *om.* 95, 3 prope iam *P plerique* ‖ iam prope 95, 3 atque Latinis *codd.* ‖ et Latinis 95, 3 doctissume *codd.* ‖ doctissumi 95, 3 simulanda *P plerique* ‖ simulanda ac dissimulanda 97, 5 ascendere *codd.* ‖ escendere 97, 5 cedere *P* ‖ caedere 97, 5 obtruncare *P al.* ‖ obtruncari 97, 5 novi *quod libri inter* veteres *et* que *scriptum habent ante* veteres *transponi iusserunt Woelfflinus et Gertzius* ‖ veteres novique 97, 5 et ob ea scientes belli *codd.* ‖ [et ob ea scientes belli] 99, 1 iubet *P plerique* ‖ [iubet] 99, 3 terrore *opt.* ‖ *om.* 100, 1 in hiberna propter *Par. 1576 al.* ‖ in hiberna * * * * * * * * propter 100, 4 porta *plerique* ‖ portas 100, 4 auxiliarios *plerique* (et aux. *P*) ‖ ex auxiliariis 100, 4 super vallum in munimentis *P al.* (in mun. sup. vall. *al.*) ‖ [in munimentis] 100, 4 non diffidentia *opt.* ‖ non tam diffidentia 100, 4 factum iri *Klimscha* ‖ futura 100, 5 Iugurthini belli *codd.* ‖ [Iugurthini belli] 100, 5 a pueritia *opt.* (pars *recte om., male iterato* quod) ‖

pars a pueritia 102, 2 suo *P plerique* ‖ se 102, 3 facere: ingenium *opt.* ‖ facere, uti ingenium 102, 6 inopi *plerique* ‖ imperi 102, 8 esses *opt.* ‖ es 102, 12 ob regnum tutandum *multi codd.* (ob *om. P al.*) ‖ regnum tutantem 102, 15 Iugurtha, cognita legatione Sullae et Manli metuens ‖ Iugurtha cognita legatione Sullae et Manli, metuens 103, 3 ipsis *v* (= *Vat. 3325*) ‖ [illis] 103, 5 Romanorum avaritiae *v al.* ‖ avaritiae Romanorum 103, 6 ignota *v al.* ‖ ignorata 104, 1 postquam *v al.* ‖ ubi 104, 1 confecto *v al.* ‖ infecto 104, 1 quo *v al.* ‖ quod 104, 1 ab Utica *v al.* ‖ ad Uticam 104, 2 fit, et ab (a) consule interea *v* (fuit *man. 1*) *al.* ‖ fit ab consule, interea 104, 2 humanarum rerum *v al.* ‖ rerum humanarum 104, 2 semper in advorsa *v al.* ‖ in advorsa semper 104, 3 rebus *v al.* ‖ *om.* 104, 3 profecti duce *v* ‖ profecti sunt cum 104, 3 accipit *v* ‖ accepit 105, 1 Quis *v al.* ‖ Quibus 105, 1 Bocchus cognitis *v* ‖ cognitis Bocchus 105, 1 petivit *v al.* ‖ petiverat 105, 1 Sullam ad se mitteret *v al.* ‖ ad se mitteret Sullam 105, 2 peditum, item *Monac. 14477 al.* (item *om. v al.*) ‖ [peditum, item] 105, 2 quod ea levia sunt *codd. plerique* ‖ [quod ea levia sunt] 105, 3 ampliorem vero *v al.* ‖ vero ampliorem 106, 4 proficisceretur *v* ‖ proficiscerentur 106, 5 ante consedisse *v al.* ‖ ante eos consedisse 107, 1 ante a paucis *cod. Ruland.* (antea p. *v al.* ante p. *al.* ‖ antea paucis 108, 1 inpar materno genere *v* ‖ materno genere inpar 108, 1 nam pater eius ex concubina ortus erat *v al.* ‖ [nam — erat] 108, 2 consulto *v al.* ‖ consulta 108, 2 pertimesceret, quo *v al.* ‖ pertimesceret, * * * * * * quo 109, 1 se pauca *v* (pauca se *al.*) ‖ pauca 109, 1 occulte nullo *v al.* ‖ occulte, aut nullo 109, 3 etiam nunc *v al.* ‖ etiamtum 110, 3 aliquando eguisse *v* ‖ eguisse aliquando 110, 3 pretium *vV al.* ‖ *om.* 110, 7 quod *vV al.* ‖ quoad 110, 8 id *vV al.* ‖ [id] 111, 1 polliceatur *codd.* ‖ polliceretur 111, 1 tum ultro *v al.* ‖ ultro tunc 112, 3 senatus aut *P plerique* ‖ [senatus aut] 112, 3 populi (*om.* Romani) *opt.* ‖ populi [Romani] 113, 3 ceteris *opt.* ‖ *om.* 113, 3 voltu [corporis] *plerique et opt.* ‖ voltu et oculis 113, 3 quae — patefecisse *codd.* ‖ [quae — patefecisse] 114, 2 illique et inde usque *plerique et opt.* ‖ Illimque usque

Orationes et epistulae excerptae de historiis (*V*) ‖ Ora-

tiones et epistulae ex historiis excerptae Oratio Lepidi cos. ad populum Romanum *V* ‖ M. Aemili Lepidi consulis ad populum Romanum oratio contra Sullam 1 aestumatis *V* ‖ existumatis 1 tutandis *V* ‖ vitandis 8 aestumet *V* ‖ existumet 18 atque *V* ‖ atqui 20 qua raptum ire *Madvigius et Iordanus* (quam raptum iri *V*) ‖ quam captum ire 21 victoriam *V* ‖ victorem 23 intellegerent *V* ‖ intellegerint 24 a servis sumpta *scripsi* ‖ acerbissuma Oratio Philippi in senatu (SEA) *V* ‖ Oratio Philippi in sententia 3 omissa cura *V* ‖ amissa curia 7 nemo diurna *V* ‖ nemo non diurna 12 videmini tanta (itanta) *V* ‖ videmini intuentes tanta 14 gratia tribuniciam *V* ‖ gratia plebei tribuniciam 16 regem *scripsi* (neque leges *V*) ‖ neque leges 17 mehercule (*ex* mehercules) *V* ‖ mehercules 19 obpressit (opp.) *V* ‖ obrepsit 21 nostra *V* ‖ vostra Oratio C. (Cai) Cottae ad populum Romanum *V* ‖ Oratio G. Cottae consulis ad populum Romanum 9 ingenio *V* ‖ senio Epistula Cn. Pompei ad senatum 5 Lacetaniam *V cod. Aurelian.* ‖ Iacetaniam 5 ambitione (*Aur. om.* mea) ‖ ambitione mea 6 Durium *V Aur.* ‖ Turiam 9 quae *V Aur.* ‖ qua 9 aerique sunt *Aur.* (onorique *V*) ‖ onerique Oratio Macri trib. pleb. ad plebem 5 praemiis *V* ‖ praemiis * * * * * ‖ 7 placent *V* ‖ iacent 8 et *V* ‖ Scilicet 11 vobis *V* ‖ vos 12 quaesita est, et erepta in posterum vis tribunicia ‖ quaesita est et erepta in posterum, vis tribunicia 13 animadvortatis (anim aduertatis) *V* ‖ animum advortatis 14 omittundum (omittendum) *V* ‖ amittundum 15 modo, patricium *V* ‖ modo, tum patricium 15 iussa *V* ‖ iussi 19 ignaviam cuiusque tenuissima spe frustratur *Orellius* (ignam quiusque tenuissimas perfrustratur *V*) ‖ ignavi cuiusque tenuissimas spes frustratur 20 quae *V* ‖ qua 23 potestatis *V* ‖ potestatis restituendae 27 atque *V* ‖ Atqui Ep. Mithr. 2 tibi si perpetua *V* ‖ Tibi perpetua 2 nisi hostes opportuni et scelestissumi, egregia fama, si Romanos obpresseris, futura est, neque *V* ‖ egregia fama, si Romanos obpresseris, futura est. Nisi hostes opportuni et scelestissumi, neque 13 Calchedona *V* ‖ Chalcedona 14 et Heracleam *V* ‖ et apud Heracleam 16 parvo labore *V* ‖ [parvo labore] 17 raptum *Ciacconius* (partum *V*) ‖ vi partum 17 peste *V* ‖ pesti.

DE C. SALLUSTIO CRISPO SELECTA VETERUM TESTIMONIA.

Euseb. chron. canon. ap. Hieronym. ad ann. Abr. 1930 [= Ol. CLXXIII 2 = 667 u. c. = 87 a. Chr n.]:

Sallustius Crispus scriptor historicus in Sabinis Amiterni nascitur.

id. ibid. ad ann. Abr. 1981 [Ol. CLXXXVI 1 = 718 u. c. = 36 a. Chr. n.]:

Sallustius diem obiit quadriennio ante Actiacum bellum.

chron. pasch. I p. 347, 11 Bonn.:

ὑπάτων Μαρίου τὸ ζ' καὶ Κίννα τὸ β' [a. 668 = 86]. Σαλούστιος ἐγεννήθη καλάνδαις ὀκτωβρίαις.

ibid. p. 359, 10 (errore ut videtur):

ὑπάτων Κενσωρίνου καὶ Σαβίνου [a. 715 = 39] . . . Σαλούστιος ἀπέθανε πρὸ τριῶν ἰδῶν μαΐων.

Sall. Cat. 3, 3:

sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa advorsa fuere.

invect. in Sall. 5, 15:

primum honorem in quaestura adeptus . . .

Gell. XVII, 18:

M. Varro . . C. Sallustium scriptorem seriae illius et severae orationis, in cuius historia notas censorias fieri

atque exerceri videmus, in adulterio deprehensum ab Annio Milone loris bene caesum dicit et, cum dedisset pecuniam, dimissum.

Ascon. in Cic. or. pro Mil. p. 33 Kiessl. et Schoell. (146 Hotom. 38 Bait.):

inter primos et Q. Pompeius et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tribuni plebis *[a. 702 = 52]* inimicissimas contiones de Milone habebant, invidiosas etiam de Cicerone, quod Milonem tanto studio defenderet. . . . postea Pompeius et Sallustius in suspicione fuerunt redisse in gratiam cum Milone ac Cicerone.

Dio XL 63, 2 sqq.:

καὶ γὰρ τιμηταὶ τὸν χρόνον τοῦτον [a. 704 = 50] ὅ τε Κλαύδιος ὁ Ἄππιος καὶ ὁ Πίσων, καίτοι μὴ βουληθείς, ἐγένοντο. καὶ οὗτος μὲν διὰ τὴν συγγένειαν ὑπῆρχε τῷ Καίσαρι, ὁ δὲ δὴ Κλαύδιος ἠναντιοῦτο μὲν αὐτῷ, τὰ γὰρ τοῦ Πομπηίου ᾑρεῖτο, οὐκ ἐλάχιστα δὲ καὶ ἄκων ὠφέλησε· πλείστους γὰρ καὶ τῶν ἱππέων καὶ τῶν βουλευτῶν διέγραψεν, ἐκβιασάμενος τὸν συνάρχοντα, κἀκ τούτου πάντας αὐτοὺς τὰ τοῦ Καίσαρος φρονεῖν ἐποίησεν. ὁ γὰρ Πίσων οὔτ' ἄλλως πράγματ' ἔχειν ἐθέλων καὶ πρὸς τὴν τοῦ γαμβροῦ φιλίαν πολλοὺς θεραπεύων αὐτὸς μὲν οὐδὲν τοιοῦτον ἐποίησεν, ἐκείνῳ δὲ οὐκ ἀντέπραξε πάντας μὲν τοὺς ἐκ τῶν ἀπελευθέρων, συχνοὺς δὲ καὶ τῶν πάνυ γενναίων, ἄλλους τε καὶ τὸν Κρίσπον τὸν Σαλούστιον τὸν τὴν ἱστορίαν γράψαντα, ἀπελάσαντι ἐκ τοῦ συνεδρίου.

inv. in Sall. 6, 16 sq.:

quod si . . . . illud censorium eloquium Appii Claudii et L. Pisonis, integerrimorum virorum, quo usus est quisque eorum, pro lege palam universis recitarem, nonne tibi viderer aeternas inurere maculas, quas reliqua vita tua eluere non posset? neque post illum dilectum senatus vidimus te, nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina rei publicae confluxerat. at idem Sallustius, qui in pace ne senator quidem manserat, postea quam res publica armis oppressa est, idem a victore,

qui exsules reduxit, in senatum per quaesturam reductus est *[a. 705 = 49]*.

Oros. VI 15, 8:

At vero Dolabella partium Caesaris in Illyrico per Octavium et Libonem victus copiisque exutus ad Antonium fugit. Basilus et Sallustius cum singulis legionibus, quibus praeerant, .. adversus Octavium et Libonem profecti et victi sunt *[a. 706/7 = 48/7]*.

App. b. civ. II 92:

ὡς δ' ἦλθεν (Καῖσαρ ἐς Ῥώμην [a. 707 = 47]), ἡ μὲν στάσις ἡ πολιτικὴ κατεπαύετο, ἑτέρα δ' ἐπ' αὐτὸν ἀνίστατο τοῦ στρατοῦ, ὡς οὔτε τὰ ἐπηγγελμένα σφίσιν ἐπὶ τῷ κατὰ Φάρσαλον ἔργῳ λαβόντες, οὔτε ἐννόμως ἔτι βραδύνοντες ἐν τῇ στρατείᾳ· ἀφεθῆναί τε πάντες ἐπὶ τὰ αὑτῶν ἠξίουν. ὃ δ' ἐπήγγελτο μὲν αὐτοῖς ἀόριστά τινα ἐν Φαρσάλῳ, καὶ ἕτερα ἀόριστα ὅταν ὁ ἐν Λιβύῃ πόλεμος ἐκτελεσθῇ· τότε δ' ἔπεμπεν ἄλλας ὁρίζων ἑκάστῳ χιλίας δραχμάς. οἳ δὲ αὐτὸν οὐχ ὑπισχνεῖσθαι μᾶλλον ἢ αὐτίκα διδόναι πάντα ἐκέλευον· καὶ περὶ τῶνδε Σαλούστιον Κρίσπον πεμφθέντα πρὸς αὐτοὺς ὀλίγου καὶ διέφθειραν, εἰ μὴ διέφυγε.

Dio XLII 52, 1 sq.:

ἐν Καμπανίᾳ δὲ οἱ πλείους αὐτῶν, ὡς καὶ ἐς τὴν Ἀφρικὴν προπλευσόμενοι, ἦσαν. οὗτοι οὖν τόν τε Σαλούστιον παρ' ὀλίγον ἀπέκτειναν, στρατηγὸς γὰρ ἐπὶ τῷ τὴν βουλὴν ἀναλαβεῖν ἀπεδέδεικτο, καὶ ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖνος διαφυγὼν αὐτοὺς ἐς τὴν Ῥώμην πρὸς τὸν Καίσαρα ὥρμησε, τὰ γιγνόμενά οἱ δηλώσων, ἐφέσποντό τε αὐτῷ συχνοὶ μηδενὸς φειδόμενοι, καὶ ἄλλους τε τῶν ἐντυχόντων σφίσι καὶ βουλευτὰς δύο ἔσφαξαν.

Cic. ep. ad Att. XI 20, 2 (scr. a. d. XVI kal. Sept. a. 707 = 47):

(Caesar) etiam Sallustio ignovit: . is venit, ut legiones in Siciliam traduceret.

bell. Afr. 8, 3:

item C. Sallustium Crispum praetorem *[a. 708 = 46]*

ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet, quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat.

ibid. 34, 1. 3:

per idem tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Caesare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. ... Sallustius interim praetor a Cercinitanis receptus magno numero frumenti invento naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet atque in castra ad Caesarem mittit.

ibid. 97, 1:

ex regnoque *[Iubae Caesar a. 708 = 46]* provincia facta atque ibi Sallustio pro consule cum imperio relicto ipse Zama egressus Uticam se recepit.

App. b. civ. II 100:

καὶ τὴν ἀρχὴν τὴν Ἰόβα Καῖσαρ ὑποτελῆ Ῥωμαίοις ἐποίησεν, αὐτῇ Σαλούστιον Κρίσπον ἐγκαταστήσας.

Dio XLIII 9, 2:

καὶ τοὺς Νομάδας λαβὼν (ὁ Καῖσαρ) ἔς τε τὸ ὑπήκοον ἐπήγαγε καὶ τῷ Σαλουστίῳ λόγῳ μὲν ἄρχειν ἔργῳ δὲ ἄγειν τε καὶ φέρειν ἐπέτρεψεν. ἀμέλει καὶ ἐδωροδόκησε πολλὰ καὶ ἥρπασεν, ὥστε καὶ κατηγορηθῆναι καὶ αἰσχύνην αἰσχίστην ὀφλῆσαι, ὅτι τοιαῦτα συγγράμματα συγγράψας καὶ πολλὰ καὶ πικρὰ περὶ τῶν ἐκκαρπουμένων τινὰς εἰπὼν οὐκ ἐμιμήσατο τῷ ἔργῳ τοὺς λόγους. ὅθεν εἰ καὶ τὰ μάλιστα ἀφείθη ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, ἀλλ' αὐτός γε ἑαυτὸν καὶ πάνυ τῇ συγγραφῇ ἐστηλοκόπησε.

inv. in Sall. 7, 19:

non ita provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint neque exspectaverint gravius in bello socii nostri, quam experti sunt in pace hoc Africam inferiorem obtinente? unde tantum hic exhausit, quantum potuit aut fide nominum traici aut in naves contrudi; tantum, inquam, exhausit, patres conscripti, quantum voluit. ne causam diceret, sestertio duodeciens cum Caesare paciscitur. quod si

quippiam eorum falsum est, his palam refelle, unde, qui modo ne paternam quidem domum redimere potueris, repente tamquam somnio beatus hortos preciosissimos, villam in Tiburti C. Caesaris, reliquas possessiones paraveris.

Sall. Cat. 4, 1. 2:
igitur ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit et mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam decrevi ..., a quo incepto studioque me ambitio mala detinuerat, eodem regressus statui res gestas populi Romani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur, perscribere, eo magis quod mihi a spe metu partibus rei publicae animus liber erat.

ibid. 3:
de Catilinae coniuratione *[a. 691 = 63 — 692 = 62]* quam verissume potero paucis absolvam; nam id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate.

id. Iug. 5, 1:
bellum scripturus sum, quod populus Romanus cum Iugurtha rege Numidarum gessit *[642/3 = 112/1 — 650 = 104]*, primum quia magnum et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est.

id. hist. prooem. ap. Rufin. p. 582 Halm.:
Res populi Romani M. Lepido Q. Catulo coss. ac deinde *[676 = 78 — 687 = 67]* militiae domi gestas conposui.

Suet. de gramm. et rhet. 10 p. 108 Reiff.:
.. Asinius Pollio in libro, quo Sallustii scripta reprehendit ut nimia priscorum verborum affectatione oblita ...

Gell. X 26, 1 tradit inscite ab Asinio Pollione reprehensum Sallustium in quadam epistula, quam ad Plancum scripsit.

Suet. l. l.:

(Ateius philologus) coluit . . . C. Sallustium et eo defuncto Asinium Pollionem, quos historiam componere aggressos, alterum breviario rerum omnium Romanarum, ex quibus quas vellet eligeret, instruxit, alterum praeceptis de ratione scribendi. quo magis miror Asinium credidisse, antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere Sallustio; cum sibi sciat nihil aliud suadere quam ut noto civilique et proprio sermone utatur, vitetque maxime obscuritatem Sallusti et audaciam in translationibus.

id. l. l. 15 p. 112:

Lenaeus Magni Pompei libertus .... tanto amore erga patroni memoriam extitit, ut Sallustium historicum, quod eum oris probi, animo inverecundo scripsisset, acerbissima satura laceraverit, lastaurum et lurchonem et nebulonem popinonemque appellans, et vita scriptisque monstrosum, praeterea priscorum Catonis verborum ineruditissimum furem.

id. D. Aug. 86:

(Augustus) ludens malum et inconstans in eligendo genere dicendi ingenium eius *[Antonii]* addit haec: Tuque dubitas, Cimberne Annius an Veranius Flaccus imitandi sint tibi, ita ut verbis, quae Crispus Sallustius excerpsit ex Originibus Catonis, utaris?

Quint. inst. or. VIII 3, 29:

. . nec minus noto Sallustius epigrammate incessitur:

et verba antiqui multum furate Catonis,
Crispe, Iugurthinae conditor historiae.

Sen. ep. XIX 5 (114), 17. 18:

. . Sallustio vigente amputatae sententiae et verba ante exspectatum cadentia et obscura brevitas fuere pro cultu. L. Arruntius, vir rarae frugalitatis, qui historias belli Punici scripsit, fuit Sallustianus et in illud genus nitens. ... quae apud Sallustium rara fuerunt, apud hunc crebra sunt et paene continua, nec sine causa: ille enim in haec incidebat, at hic illa quaerebat.

Sen. suas. 6, 21:
quoties magni alicuius viri mors ab historicis narrata est, toties fere consummatio totius vitae et quasi funebris laudatio redditur. hoc semel aut iterum a Thucydide factum, item in paucissimis personis usurpatum a Sallustio, T. Livius benignius omnibus magnis viris praestitit: sequentes historici multo id effusius fecerunt.

id. contr. III pr. 8:
orationes Sallustii in honorem historiarum leguntur

Iust. hist. Phil. XXXVIII 3, 11:
(Pompeius Trogus) in Livio et in Sallustio reprehendit, quod contiones directas pro sua [propria?] oratione operi suo inserendo historiae modum excesserint.

Gran. Licin. XXXVI (p. 43 Bonn.):
. . Sallustium non ut historicum scribunt sed ut oratorem legendum. nam et tempora reprehendit sua et delicta [delecta?] carpit et contiones inserit et dat in censum loca montes flumina et hoc genus amoena et culta et conparat edisserendo.

Avien. or. mar. 36 sqq. laudat Sallusti

inclitam
descriptionem, qua locorum formulam
imaginemque expressor efficax stili
et veritatis paene in obtutus dedit
lepore linguae.

Sen. contr. IX 1, 13. 14:
Thucydidis *[immo ex oratione Demostheni adscripta XI p. 155 R. 13]* sententia est: *δειναὶ γὰρ αἱ εὐπραξίαι συγκρύψαι καὶ συσκιάσαι τὰ ἑκάστων ἁμαρτήματα.* Sallusti *[or. Lep. 24]*: res secundae mire sunt vitiis optentui. cum sit praecipua in Thucydide virtus brevitas, hac eum Sallustius vicit et in suis illum castris cecidit; nam . . ex Sallusti sententia nihil demi sine detrimento sensus potest. T. autem Livius tam iniquus Sallustio fuit, ut hanc ipsam

sententiam et tamquam translatam et tamquam corruptam dum transfertur obiceret Sallustio.

Front. ep. ad M. Caes. III 11 p. 48 Nab.:
.. gnomas egregie convertisti, hanc quidem, quam hodie accepi, prope perfecte, ut poni in libro Sallustii possit.

Vell. Pat. II 36, 2 aemulum Thucydidis Sallustium *dicit.*

Quint. inst. or. X 1, 101:
.. nec opponere Thucydidi Sallustium verear.

id. IX 3, 17: ..
ex graeco vero translata vel Sallusti plurima . . .

id. III 8, 9:
. . quos (Isocratem et Gorgiam) secutus videlicet C. Sallustius in bello Iugurthino et Catilinae nihil ad historiam pertinentibus principiis orsus est.

id. II 5, 19:
(Sallustius) historiae maior est auctor *[quam Livius]*, ad quem tamen intellegendum iam profectu opus sit.

id. X 3, 7 sq.:
omnia enim nostra, dum nascuntur, placent: alioqui nec scriberentur. sed redeamus ad iudicium et retractemus suspectam facilitatem. sic scripsisse Sallustium accepimus, et sane manifestus est etiam ex opere ipso labor.

id. IX 3, 12:
.. apud Sallustium 'neque ea res falsum me habuit' *[Iug. 10, 1]* et 'duci probare' *[?]*. ex quibus fere praeter novitatem brevitas etiam peti solet.

id. IV 2, 45:
[oratori] vitanda est etiam illa Sallustiana (quamquam in ipso virtutis optinet locum) brevitas et abruptum sermonis genus: quod otiosum fortasse lectorem minus fallat, audientem transvolat, nec, dum repetatur, expectat,

cum praesertim lector non fere sit nisi eruditus, iudicem rura plerumque in decurias mittant . . .

id. X 1, 32: itaque, ut dixi, neque illa Sallustiana brevitas, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius, apud occupatum variis cogitationibus iudicem et saepius ineruditum captanda nobis est . . .

id. X 1, 102 laudat illam inmortalem Sallusti velocitatem.

Stat. silv. IV 7, 55 Sallusti brevis *mentionem facit.*

Sidon. Apoll. carm. 2 (22), 190:
qua Crispus brevitate placet.

id. carm. 23, 151 (20, 157):
qui brevitate, Crispe, polles.

Apul. apol. 95 parsimoniam *Sallusti praedicat.*

Gell. III 1, 6 Sallustium vel subtilissimum brevitatis artificem *appellatum a Favorino refert.*

Macrob. V 1, 7:
(genus dicendi) breve in quo Sallustius regnat.

Tac. ann. III 30:
. . C. Sallustius, rerum Romanarum florentissimus auctor . .

Oros. VII 10, 4:
nisi Cornelius Tacitus, qui hanc historiam diligentissime contexuit, de reticendo interfectorum numero et Sallustium Crispum et alios auctores quam plurimos sanxisse et se ipsum idem potissimum elegisse dixisset.

Front. ep. ad M. Caes. IV 3 p. 62 Nab.:
. . rari admodum veterum scriptorum in eum laborem studiumque et periculum verba industriosius quaerendi sese commisere. oratorum post homines natos unus omnium M. Porcius eiusque frequens sectator C. Sallustius: poetarum maxime Plautus . . .

id. ad M. Antonin. de eloq. 3 p. 149:

at ubi Catonis et Sallustii et Tulli tuba exaudita est, trepidant et pavent et fugam frustra meditantur.

M. Antonin. imp. in Front. ep. II 1 p. 104 sq.: mitte mihi aliquid quod tibi disertissimum videatur, quod legam, vel tuum aut Catonis aut Ciceronis aut Sallustii aut Gracchi aut poetae alicuius . . .

Front. ep. ad Ver. imp. II 1 p. 123:
Ventidius ille, postquam Parthos fudit fugavitque *[a. 716 = 38]*, ad victoriam suam praedicandam orationem a C. Sallustio mutuatus est.

id. ep. ad Antonin. imp. II 6 p. 107 Sallustium antithetis honeste compositis usum *docet* . ., paronomasia etiam non absurda nec frivola, sed proba et eleganti.

Gell. IV 15, 1:
elegantia orationis Sallustii verborumque fingendi et novandi studium cum multa prorsus invidia fuit, multique non mediocri ingenio viri conati sunt reprehendere pleraque et obtrectare. in quibus plura inscite aut maligne vellicant. nonnulla tamen videri possunt non indigna reprehensione.

id. I 15, 18 Valerium Probum, grammaticum inlustrem *[c. ann. 809 = 56] secutus:* . novatori verborum Sallustio . . .

id. X 2, 20:
Sallustius quoque, proprietatum in verbis retinentissimus, consuetudini concessit . . .

Flav. Vop. Saturnin. 6, 3:
. . cum et Livius et Sallustius taceant res leves de iis, quorum vitam arripuerunt.

id. Prob. 2, 7:
. . Sallustios, Livios, Tacitos, Trogos atque omnes disertissimos . . .

Lact. inst. div. II 12 p. 101 Fritzsch.:

.. quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait *[Cat. 1, 2]:* 'sed nostra omnis vis in animo et corpore sita est; animi imperio, corporis servitio magis utimur.' recte, si ita vixisset, ut locutus est.

Symmach. ep. V 68 (66), 2:
[Sallustius] scriptor stilo tantum probandus, nam morum eius damna non sinunt, ut ab illo agundae vitae petatur auctoritas.

Macrob. III 13, 9:
.. Sallustius gravissimus alienae luxuriae obiurgator et censor.

Augustin. de civ. dei VII 3 p. 278 Domb.:
.. vir disertissimus Sallustius ...

id. I 5 p. 9:
.. Sallustius, nobilitatae veritatis historicus ...

Isid. orig. XIII 21, 10:
Sallustius autem auctor certissimus ...

Mart. XIV 191:

Hic erit, ut perhibent doctorum corda virorum,
Primus Romana Crispus in historia.

C. SALLUSTI CRISPI

BELLUM CATILINAE.

Omnis homines, qui sese student praestare ceteris 1
animalibus, summa ope niti decet, ne vitam silentio
transeant veluti pecora, quae natura prona atque ventri
oboedientia finxit. sed nostra omnis vis in animo et 2
corpore sita est; animi imperio, corporis servitio ma-
gis utimur; alterum nobis cum dis, alterum cum be-
luis commune est. quo mihi rectius videtur ingeni 3
quam virium opibus gloriam quaerere et, quoniam
vita ipsa qua fruimur brevis est, memoriam nostri
quam maxume longam efficere. nam divitiarum et 4
formae gloria fluxa atque fragilis est, virtus clara
aeternaque habetur.

Sed diu magnum inter mortalis certamen fuit, vine 5
corporis an virtute animi res militaris magis proce-
deret. nam et prius quam incipias consulto et ubi 6
consulueris mature facto opus est. ita utrumque per 7
se indigens alterum alterius auxilio eget. igitur initio 2
reges (nam in terris nomen imperi id primum fuit)
divorsi pars ingenium, alii corpus exercebant: etiam
tum vita hominum sine cupiditate agitabatur; sua
cuique satis placebant. postea vero quam in Asia 2
Cyrus, in Graecia Lacedaemonii et Athenienses coepere
urbis atque nationes subigere, lubidinem dominandi
causam belli habere, maxumam gloriam in maxumo
imperio putare, tum demum periculo atque negotiis
conpertum est in bello plurumum ingenium posse.
quod si regum atque imperatorum animi virtus in 3

pace ita ut in bello valeret, aequabilius atque con-
stantius sese res humanae haberent, neque aliud alio
4 ferri neque mutari ac misceri omnia cerneres. nam
imperium facile eis artibus retinetur, quibus initio
5 partum est. verum ubi pro labore desidia, pro con-
tinentia et aequitate lubido atque superbia invasere,
6 fortuna simul cum moribus inmutatur. ita imperium
semper ad optumum quemque a minus bono trans-
7 fertur. quae homines arant navigant aedificant, vir-
tuti omnia parent.
8 Sed multi mortales, dediti ventri atque somno, in-
docti incultique vitam sicuti peregrinantes transiere;
quibus profecto contra naturam corpus voluptati,
anima oneri fuit; eorum ego vitam mortemque iuxta
9 aestumo, quoniam de utraque siletur. verum enim
vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur,
qui aliquo negotio intentus praeclari facinoris aut
artis bonae famam quaerit.
Sed in magna copia rerum aliud alii natura iter
3 ostendit. pulchrum est bene facere rei publicae, etiam
bene dicere haud absurdum est; vel pace vel bello
clarum fieri licet; et qui fecere et qui facta aliorum
2 scripsere, multi laudantur. ac mihi quidem, tametsi
haud quaquam par gloria sequitur scriptorem et aucto-
rem rerum, tamen in primis arduum videtur res ges-
tas scribere: primum quod facta dictis exaequanda
sunt; dehinc quia plerique quae delicta reprehenderis,
malivolentia et invidia dicta putant, ubi de magna
virtute atque gloria bonorum memores, quae sibi quis-
que facilia factu putat, aequo animo accipit, supra ea
veluti ficta pro falsis ducit.
3 Sed ego adulescentulus initio sicuti plerique studio
ad rem publicam latus sum, ibique mihi multa ad-
vorsa fuere. nam pro pudore, pro abstinentia, pro
4 virtute audacia largitio avaritia vigebant. quae tam-
etsi animus aspernabatur insolens malarum artium,
tamen inter tanta vitia inbecilla aetas ambitione con-

rupta tenebatur; ac me, cum ab reliquorum malis mo- 5
ribus dissentirem, nihilo minus honoris cupido eadem
qua ceteros fama atque invidia vexabat. igitur ubi 4
animus ex multis miseriis atque periculis requievit et
mihi reliquam aetatem a re publica procul habendam
decrevi, non fuit consilium socordia atque desidia bo-
num otium conterere, neque vero agrum colundo aut
venando, servilibus officiis, intentum aetatem agere;
sed a quo incepto studioque me ambitio mala deti- 2
nuerat, eodem regressus statui res gestas populi Ro-
mani carptim, ut quaeque memoria digna videbantur,
perscribere, eo magis quod mihi a spe metu partibus
rei publicae animus liber erat.

Igitur de Catilinae coniuratione quam verissume 3
potero paucis absolvam; nam id facinus in primis ego 4
memorabile existumo sceleris atque periculi novitate.
de cuius hominis moribus pauca prius explananda sunt, 5
quam initium narrandi faciam.

L. Catilina, nobili genere natus, fuit magna vi et 5
animi et corporis sed ingenio malo pravoque. huic 2
ab adulescentia bella intestina, caedes rapinae, dis-
cordia civilis grata fuere, ibique iuventutem suam
exercuit. corpus patiens inediae algoris vigiliae supra 3
quam cuiquam credibile est. animus audax subdolus 4
varius, cuius rei lubet simulator ac dissimulator, alieni
adpetens sui profusus, ardens in cupiditatibus; satis
eloquentiae, sapientiae parum. vastus animus inmode- 5
rata incredibilia nimis alta semper cupiebat. hunc 6
post dominationem L. Sullae lubido maxuma invaserat
rei publicae capiundae, neque id quibus modis ad-
sequeretur, dum sibi regnum pararet, quicquam pensi
habebat. agitabatur magis magisque in dies animus 7
ferox inopia rei familiaris et conscientia scelerum,
quae utraque eis artibus auxerat, quas supra memo-
ravi. incitabant praeterea conrupti civitatis mores, 8
quos pessuma ac divorsa inter se mala, luxuria atque
avaritia, vexabant.

9 Res ipsa hortari videtur, quoniam de moribus civi-
tatis tempus admonuit, supra repetere ac paucis in-
stituta maiorum domi militiaeque, quo modo rem
publicam habuerint quantamque reliquerint, ut paula-
tim inmutata ex pulcherruma atque optuma pessuma
ac flagitiosissuma facta sit, disserere.

6 Urbem Romam, sicuti ego accepi, condidere atque
habuere initio Troiani, qui Aenea duce profugi sedibus
incertis vagabantur, cumque eis Aborigines, genus ho-
minum agreste, sine legibus sine imperio, liberum at-
2 que solutum. hi postquam in una moenia convenere,
dispari genere, dissimili lingua, alii alio more viventes,
incredibile memoratu est quam facile coaluerint: ita
brevi multitudo dispersa atque vaga concordia civitas
3 facta erat. sed postquam res eorum, civibus moribus
agris aucta, satis prospera satisque pollens videbatur,
sicuti pleraque mortalium habentur, invidia ex opu-
4 lentia orta est. igitur reges populique finitumi bello
temptare; pauci ex amicis auxilio esse, nam ceteri
5 metu perculsi a periculis aberant. at Romani domi
militiaeque intenti festinare parare, alius alium hor-
tari, hostibus obviam ire, libertatem patriam parentis-
que armis tegere. post ubi pericula virtute propule-
rant, sociis atque amicis auxilia portabant, magisque
dandis quam accipiundis benificiis amicitias parabant.
6 imperium legitumum, nomen imperi regium habebant.
delecti, quibus corpus annis infirmum, ingenium sa-
pientia validum erat, rei publicae consultabant; ei vel
aetate vel curae similitudine patres appellabantur.
7 post ubi regium imperium, quod initio conservandae
libertatis atque augendae rei publicae fuerat, in su-
perbiam dominationemque se convortit, inmutato more
annua imperia binosque imperatores sibi fecere; eo
modo minume posse putabant per licentiam insole-
scere animum humanum.

7 Sed ea tempestate coepere se quisque magis ex-
2 tollere magisque ingenium in promptu habere. nam

regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque
eis aliena virtus formidulosa est. sed civitas incredi- 3
bile memoratu est adepta libertate quantum brevi
creverit: tanta cupido gloriae incesserat. iam primum 4
iuventus, simul ac belli patiens erat, in castris per
laborem usu militiam discebat, magisque in decoris
armis et militaribus equis quam in scortis atque con-
viviis lubidinem habebant. igitur talibus viris non 5
labor insolitus, non locus ullus asper aut arduus erat,
non armatus hostis formidulosus: virtus omnia do-
muerat. sed gloriae maxumum certamen inter ipsos 6
erat: se quisque hostem ferire, murum ascendere, con-
spici, dum tale facinus faceret, properabat. eas divi-
tias, eam bonam famam magnamque nobilitatem puta-
bant. laudis avidi, pecuniae liberales erant; gloriam
ingentem, divitias honestas volebant. memorare pos- 7
sem, quibus in locis maxumas hostium copias populus
Romanus parva manu fuderit, quas urbis natura mu-
nitas pugnando ceperit, ni ea res longius nos ab in-
cepto traheret.

Sed profecto fortuna in omni re dominatur; ea res 8
cunctas ex lubidine magis quam ex vero celebrat ob-
scuratque. Atheniensium res gestae, sicuti ego aestumo, 2
satis amplae magnificaeque fuere, verum aliquanto mi-
nores tamen quam fama feruntur. sed quia provenere 3
ibi scriptorum magna ingenia, per terrarum orbem
Atheniensium facta pro maxumis celebrantur. ita 4
eorum qui ea fecere virtus tanta habetur, quantum
ea verbis potuere extollere praeclara ingenia. at po- 5
pulo Romano numquam ea copia fuit, quia pruden-
tissumus quisque maxume negotiosus erat, ingenium
nemo sine corpore exercebat, optumus quisque facere
quam dicere, sua ab aliis bene facta laudari quam
ipse aliorum narrare malebat.

Igitur domi militiaeque boni mores colebantur; 9
concordia maxuma, minuma avaritia erat; ius bonum-
que apud eos non legibus magis quam natura valebat.

2 iurgia discordias simultates cum hostibus exercebant,
cives cum civibus de virtute certabant. in suppliciis
deorum magnifici, domi parci, in amicos fideles erant.
3 duabus his artibus, audacia in bello, ubi pax evenerat
4 aequitate, seque remque publicam curabant. quarum
rerum ego maxuma documenta haec habeo, quod in
bello saepius vindicatum est in eos, qui contra im-
perium in hostem pugnaverant quique tardius revocati
proelio excesserant, quam qui signa relinquere aut
5 pulsi loco cedere ausi erant; in pace vero quod beni-
ficiis quam metu imperium agitabant et accepta iniuria
ignoscere quam persequi malebant.

10 Sed ubi labore atque iustitia res publica crevit,
reges magni bello domiti, nationes ferae et populi in-
gentes vi subacti, Carthago, aemula imperi Romani,
ab stirpe interiit, cuncta maria terraeque patebant,
2 saevire fortuna ac miscere omnia coepit. qui labores
pericula, dubias atque asperas res facile toleraverant,
eis otium divitiae, optanda alias, oneri miseriaeque
3 fuere. igitur primo imperi, pecuniae deinde cupido
crevit; ea quasi materies omnium malorum fuere.
4 namque avaritia fidem probitatem ceterasque artis
bonas subvortit; pro his superbiam crudelitatem, deos
5 neglegere, omnia venalia habere edocuit. ambitio
multos mortalis falsos fieri subegit, aliud clausum in
pectore aliud in lingua promptum habere, amicitias
inimicitiasque non ex re sed ex commodo aestumare
6 magisque voltum quam ingenium bonum habere. haec
primo paulatim crescere, interdum vindicari; post ubi
contagio quasi pestilentia invasit, civitas inmutata, im-
perium ex iustissumo atque optumo crudele intoleran-
dumque factum.

11 Sed primo magis ambitio quam avaritia animos
hominum exercebat, quod tamen vitium propius vir-
2 tutem erat. nam gloriam honorem imperium bonus
et ignavos aeque sibi exoptant; sed ille vera via niti-
tur, huic quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis

contendit. avaritia pecuniae studium habet, quam 3
nemo sapiens concupivit; ea quasi venenis malis in-
buta corpus animumque virilem effeminat, semper in-
finita insatiabilis est, neque copia neque inopia mi-
nuitur. sed postquam L. Sulla armis recepta re 4
publica bonis initiis malos eventus habuit, rapere
omnes, trahere, domum alius alius agros cupere, neque
modum neque modestiam victores habere, foeda cru-
deliaque in civis facinora facere. huc adcedebat quod 5
L. Sulla exercitum, quem in Asia ductaverat, quo sibi
fidum faceret, contra morem maiorum luxuriose nimis-
que liberaliter habuerat. loca amoena voluptaria fa-
cile in otio ferocis militum animos molliverant. ibi 6
primum insuevit exercitus populi Romani amare po-
tare, signa tabulas pictas vasa caelata mirari, ea pri-
vatim et publice rapere, delubra spoliare, sacra pro-
fanaque omnia polluere. igitur ei milites, postquam 7
victoriam adepti sunt, nihil reliqui victis fecere. quippe 8
secundae res sapientium animos fatigant: ne illi con-
ruptis moribus victoriae temperarent.

Postquam divitiae honori esse coepere et eas gloria 12
imperium potentia sequebatur, hebescere virtus, pau-
pertas probro haberi, innocentia pro malivolentia duci
coepit. igitur ex divitiis iuventutem luxuria atque 2
avaritia cum superbia invasere: rapere consumere, sua
parvi pendere aliena cupere, pudorem pudicitiam, di-
vina atque humana promiscua, nihil pensi neque mo-
derati habere. operae pretium est, cum domos atque 3
villas cognoveris in urbium modum exaedificatas, vi-
sere templa deorum, quae nostri maiores, religiosissumi
mortales, fecere. verum illi delubra deorum pietate, 4
domos suas gloria decorabant, neque victis quicquam
praeter iniuriae licentiam eripiebant. at hi contra, 5
ignavissumi homines, per summum scelus omnia ea
sociis adimere, quae fortissumi viri victores relique-
rant: proinde quasi iniuriam facere id demum esset
imperio uti. nam quid ea memorem, quae nisi eis 13

qui videre nemini credibilia sunt, a privatis conpluri-
2 bus subvorsos montis, maria constrata esse? quibus
mihi videntur ludibrio fuisse divitiae: quippe, quas
honeste habere licebat, abuti per turpitudinem prope-
3 rabant. sed lubido stupri ganeae ceterique cultus non
minor incesserat: viri muliebria pati, mulieres pudi-
citiam in propatulo habere; vescendi causa terra mari-
que omnia exquirere; dormire prius quam somni cu-
pido esset, non famem aut sitim, neque frigus neque
lassitudinem opperiri, sed ea omnia luxu antecapere.
4 haec iuventutem, ubi familiares opes defecerant, ad
5 facinora incendebant: animus inbutus malis artibus
haud facile lubidinibus carebat; eo profusius omnibus
modis quaestui atque sumptui deditus erat.
14 In tanta tamque conrupta civitate Catilina, id
quod factu facillumum erat, omnium flagitiorum atque
facinorum circum se tamquam stipatorum catervas
2 habebat. nam quicumque inpudicus adulter ganeo
manu ventre pene bona patria laceraverat, quique alie-
num aes grande conflaverat, quo flagitium aut facinus
3 redimeret, praeterea omnes undique parricidae sacri-
legi convicti iudiciis aut pro factis iudicium timentes,
ad hoc quos manus atque lingua periurio aut sanguine
civili alebat, postremo omnes quos flagitium egestas
conscius animus exagitabat, ei Catilinae proxumi fa-
4 miliaresque erant. quod si quis etiam a culpa vacuus
in amicitiam eius inciderat, cotidiano usu atque in-
5 lecebris facile par similisque ceteris efficiebatur. sed
maxume adulescentium familiaritates adpetebat: eorum
animi molles etiam et fluxi dolis haud difficulter capie-
6 bantur. nam ut cuiusque studium ex aetate flagrabat,
aliis scorta praebere, aliis canes atque equos mercari:
postremo neque sumptui neque modestiae suae par-
7 cere, dum illos obnoxios fidosque sibi faceret. scio
fuisse non nullos, qui ita existumarent, iuventu-
tem, quae domum Catilinae frequentabat, parum ho-
neste pudicitiam habuisse; sed ex aliis rebus magis,

quam quod cuiquam id conpertum foret, haec fama
valebat.

Iam primum adulescens Catilina multa nefanda 15
stupra fecerat, cum virgine nobili, cum sacerdote Vestae,
alia huiusce modi contra ius fasque. postremo captus 2
amore Aureliae Orestillae, cuius praeter formam nihil
umquam bonus laudavit, quod ea nubere illi dubitabat
timens privignum adulta aetate, pro certo creditur ne-
cato filio vacuam domum scelestis nuptiis fecisse.
quae quidem res mihi in primis videtur causa fuisse 3
facinus maturandi. namque animus inpurus, dis ho- 4
minibusque infestus neque vigiliis neque quietibus se-
dari poterat: ita conscientia mentem excitam vastabat.
igitur color ei exanguis, foedi oculi, citus modo modo 5
tardus incessus: prorsus in facie voltuque vecordia
inerat.

Sed iuventutem, quam, ut supra diximus, inlexerat, 16
multis modis mala facinora edocebat. ex illis testis 2
signatoresque falsos commodare; fidem fortunas peri-
cula vilia habere, post ubi eorum famam atque pu-
dorem adtriverat, maiora alia imperabat. si causa 3
peccandi in praesens minus subpetebat, nihilo minus
insontis sicuti sontis circumvenire iugulare: scilicet,
ne per otium torpescerent manus aut animus, gratuito
potius malus atque crudelis erat.

Eis amicis sociisque confisus Catilina, simul quod 4
aes alienum per omnis terras ingens erat et quod
plerique Sullani milites, largius suo usi, rapinarum et
victoriae veteris memores civile bellum exoptabant,
obprimundae rei publicae consilium cepit. in Italia 5
nullus exercitus, Cn. Pompeius in extremis terris
bellum gerebat; ipsi consulatum petenti magna spes,
senatus nihil sane intentus: tutae tranquillaeque res
omnes, sed ea prorsus opportuna Catilinae.

Igitur circiter kalendas Iunias L. Caesare et C. Fi- 17
gulo consulibus primo singulos appellare, hortari alios
alios temptare; opes suas, inparatam rem publicam,

2 magna praemia coniurationis docere. ubi satis ex-
plorata sunt quae voluit, in unum omnis convocat,
quibus maxuma necessitudo et plurumum audaciae in-
3 erat. eo convenere senatorii ordinis P. Lentulus Sura,
P. Autronius, L. Cassius Longinus, C. Cethegus, P. et
Ser. Sullae Ser. filii, L. Vargunteius, Q. Annius, M.
4 Porcius Laeca, L. Bestia, Q. Curius; praeterea ex
equestri ordine M. Fulvius Nobilior, L. Statilius, P.
Gabinius Capito, C. Cornelius; ad hoc multi ex colo-
5 niis et municipiis domi nobiles. erant praeterea con-
plures paulo occultius consili huiusce participes no-
biles, quos magis dominationis spes hortabatur quam
6 inopia aut alia necessitudo. ceterum iuventus plera-
que sed maxume nobilium Catilinae inceptis favebat:
quibus in otio vel magnifice vel molliter vivere copia
erat, incerta pro certis, bellum quam pacem malebant.
7 fuere item ea tempestate qui crederent M. Licinium
Crassum non ignarum eius consili fuisse: quia Cn.
Pompeius, invisus ipsi, magnum exercitum ductabat,
cuiusvis opes voluisse contra illius potentiam crescere,
simul confisum, si coniuratio valuisset, facile apud
illos principem se fore.

18 Sed antea item coniuravere pauci contra rem pu-
2 blicam, in quibus Catilina fuit. de qua quam verissume
potero dicam. L. Tullo et M'. Lepido consulibus P.
Autronius et P. Sulla designati consules legibus am-
3 bitus interrogati poenas dederant. post paulo Cati-
lina pecuniarum repetundarum reus prohibitus erat
consulatum petere, quod intra legitumos dies profiteri
4 nequivit. erat eodem tempore Cn. Piso, adulescens
nobilis, summae audaciae, egens factiosus, quem ad
perturbandam rem publicam inopia atque mali mores
5 stimulabant. cum hoc Catilina et Autronius circiter
nonas Decembris consilio communicato parabant in
Capitolio kalendis Ianuariis L. Cottam et L. Torqua-
tum consules interficere, ipsi fascibus correptis Piso-
nem cum exercitu ad optinendas duas Hispanias mittere.

ea re cognita rursus in nonas Februarias consilium 6
caedis transtulerant. iam tum non consulibus modo, 7
sed plerisque senatoribus perniciem machinabantur.
quod ni Catilina maturasset pro curia signum sociis 8
dare, eo die post conditam urbem Romam pessumum
facinus patratum foret. quia nondum frequentes ar-
mati convenerant, ea res consilium diremit. postea 19
Piso in citeriorem Hispaniam quaestor pro praetore
missus est adnitente Crasso, quod eum infestum in-
imicum Cn. Pompeio cognoverat. neque tamen sena- 2
tus provinciam invitus dederat, quippe foedum homi-
nem a re publica procul esse volebat, simul quia boni
conplures praesidium in eo putabant et iam tum po-
tentia Pompei formidulosa erat. sed is Piso in pro- 3
vincia ab equitibus Hispanis, quos in exercitu ducta-
bat, iter faciens occisus est. sunt qui ita dicant, 4
imperia eius iniusta superba crudelia barbaros nequi-
visse pati; alii autem, equites illos, Cn. Pompei vete- 5
res fidosque clientis, voluntate eius Pisonem aggressos:
numquam Hispanos praeterea tale facinus fecisse, sed
imperia saeva multa antea perpessos. nos eam rem
in medio relinquemus. de superiore coniuratione satis 6
dictum.

Catilina ubi eos, quos paulo ante memoravi, con- 20
venisse videt, tametsi cum singulis multa saepe ege-
rat, tamen in rem fore credens universos appellare et
cohortari, in abditam partem aedium secedit atque
ibi omnibus arbitris procul amotis orationem huiusce
modi habuit:

'Ni virtus fidesque vostra spectata mihi forent, 2
nequiquam opportuna res cecidisset; spes magna, do-
minatio in manibus frustra fuissent, neque ego per
ignaviam aut vana ingenia incerta pro certis capta-
rem. sed quia multis et magnis tempestatibus vos 3
cognovi fortis fidosque mihi, eo animus ausus est
maxumum atque pulcherrumum facinus incipere, simul
quia vobis eadem quae mihi bona malaque esse in-

4 tellexi; nam idem velle atque idem nolle, ea demum
firma amicitia est.

5 Sed ego quae mente agitavi, omnes iam antea divorsi
6 audistis. ceterum mihi in dies magis animus accenditur,
cum considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nosmet
7 ipsi vindicamus in libertatem. nam postquam res publica
in paucorum potentium ius atque dicionem concessit,
semper illis reges tetrarchae vectigales esse, populi na-
tiones stipendia pendere; ceteri omnes, strenui boni, no-
biles atque ignobiles, volgus fuimus, sine gratia sine
auctoritate, eis obnoxii, quibus, si res publica valeret,
8 formidini essemus. itaque omnis gratia potentia, honos
divitiae apud illos sunt aut ubi illi volunt; nobis re-
9 liquere pericula repulsas, iudicia egestatem. quae quo
usque tandem patiemini, o fortissumi viri? nonne emori
per virtutem praestat quam vitam miseram atque in-
honestam, ubi alienae superbiae ludibrio fueris, per
10 dedecus amittere? verum enim vero, pro deum atque
hominum fidem, victoria in manu nobis est, viget
aetas, animus valet; contra illis annis atque divitiis
omnia consenuerunt. tantum modo incepto opus est,
11 cetera res expediet. etenim quis mortalium, cui virile
ingenium est, tolerare potest illis divitias superare,
quas profundant in extruendo mari et montibus co-
aequandis, nobis rem familiarem etiam ad necessaria
deesse? illos binas aut amplius domos continuare,
12 nobis larem familiarem nusquam ullum esse? cum
tabulas signa toreumata emunt, nova diruunt, alia
aedificant, postremo omnibus modis pecuniam trahunt
vexant, tamen summa lubidine divitias suas vincere
13 nequeunt. at nobis est domi inopia, foris aes alienum,
mala res, spes multo asperior: denique quid reliqui
habemus praeter miseram animam?

14 Quin igitur expergiscimini? en illa, illa quam saepe
optastis libertas, praeterea divitiae decus gloria in
oculis sita sunt; fortuna omnia ea victoribus praemia
15 posuit. res tempus, pericula egestas, belli spolia magni-

fica magis quam oratio mea vos hortantur. vel im- 16
peratore vel milite me utimini: neque animus neque
corpus a vobis aberit. haec ipsa, ut spero, vobiscum una 17
consul agam, nisi forte me animus fallit et vos servire
magis quam imperare parati estis.'

Postquam accepere ea homines, quibus mala ab- 21
unde omnia erant, sed neque res neque spes bona
ulla, tametsi illis quieta movere magna merces vide-
batur, tamen postulavere plerique, ut proponeret, quae
condicio belli foret, quae praemia armis peterent, quid
ubique opis aut spei haberent. tum Catilina polliceri 2
tabulas novas, proscriptionem locupletium, magistra-
tus sacerdotia, rapinas alia omnia, quae bellum atque
lubido victorum fert: praeterea esse in Hispania cite- 3
riore Pisonem, in Mauretania cum exercitu P. Sittium
Nucerinum, consili sui participes; petere consulatum
C. Antonium, quem sibi conlegam fore speraret, ho-
minem et familiarem et omnibus necessitudinibus cir-
cumventum; cum eo se consulem initium agundi factu-
rum. ad hoc maledictis increpabat omnis bonos, 4
suorum unum quemque nominans laudare: admonebat
alium egestatis alium cupiditatis suae, conpluris peri-
culi aut ignominiae, multos victoriae Sullanae, quibus
ea praedae fuerat. postquam omnium animos alacris 5
videt, cohortatus, ut petitionem suam curae haberent,
conventum dimisit. fuere ea tempestate qui dicerent 22
Catilinam oratione habita, cum ad ius iurandum popu-
laris sceleris sui adigeret, humani corporis sanguinem
vino permixtum in pateris circumtulisse: inde cum 2
post execrationem omnes degustavissent, sicuti in sol-
lemnibus sacris fieri consuevit, aperuisse consilium
suum; atque eo dictitare fecisse, quo inter se fidi magis
forent alius alii tanti facinoris conscii. non nulli ficta 3
et haec et multa praeterea existumabant ab eis, qui
Ciceronis invidiam, quae postea orta est, leniri crede-
bant atrocitate sceleris eorum, qui poenas dederant.
nobis ea res pro magnitudine parum conperta est.

23 Sed in ea coniuratione fuit Q. Curius, natus haud
obscuro loco, flagitiis atque facinoribus coopertus,
2 quem censores senatu probri gratia moverant. huic
homini non minor vanitas inerat quam audacia: neque
reticere quae audierat, neque suamet ipse scelera oc-
cultare, prorsus neque dicere neque facere quicquam
3 pensi habebat. erat ei cum Fulvia, muliere nobili,
stupri vetus consuetudo. cui cum minus gratus esset,
quia inopia minus largiri poterat, repente glorians
maria montisque polliceri coepit et minari interdum
ferro, ni sibi obnoxia foret, postremo ferocius agitare
4 quam solitus erat. at Fulvia insolentiae Curi causa
cognita tale periculum rei publicae haud occultum
habuit, sed sublato auctore de Catilinae coniuratione
quae quoque modo audierat, conpluribus narravit.
5 Ea res in primis studia hominum accendit ad con-
6 sulatum mandandum M. Tullio Ciceroni. namque antea
pleraque nobilitas invidia aestuabat, et quasi pollui
consulatum credebant, si eum quamvis egregius homo
novos adeptus foret. sed ubi periculum advenit, in-
24 vidia atque superbia post fuere. igitur comitiis ha-
bitis consules declarantur M. Tullius et C. Antonius.
quod factum primo popularis coniurationis concusserat.
2 neque tamen Catilinae furor minuebatur, sed in dies
plura agitare: arma per Italiam locis opportunis pa-
rare, pecuniam sua aut amicorum fide sumptam mu-
tuam Faesulas ad Manlium quendam portare, qui postea
3 princeps fuit belli faciundi. ea tempestate plurumos
cuiusque generis homines adscivisse sibi dicitur, mu-
lieres etiam aliquot, quae primo ingentis sumptus
stupro corporis toleraverant, post ubi aetas tantum
modo quaestui neque luxuriae modum fecerat, aes
4 alienum grande conflaverant. per eas se Catilina cre-
debat posse servitia urbana sollicitare, urbem incendere,
viros earum vel adiungere sibi vel interficere.
25 Sed in eis erat Sempronia, quae multa saepe vi-
2 rilis audaciae facinora conmiserat. haec mulier genere

atque forma, praeterea viro atque liberis satis fortu-
nata fuit; litteris Graecis et Latinis docta, psallere et
saltare elegantius quam necesse est probae, multa alia,
quae instrumenta luxuriae sunt. sed ei cariora semper 3
omnia quam decus atque pudicitia fuit; pecuniae an
famae minus parceret, haud facile discerneres; lubido
sic accensa, ut saepius peteret viros quam peteretur.
sed ea saepe antehac fidem prodiderat, creditum ab- 4
iuraverat, caedis conscia fuerat: luxuria atque inopia
praeceps abierat. verum ingenium eius haud absur- 5
dum: posse versus facere, iocum movere, sermone uti
vel modesto vel molli vel procaci; prorsus multae fa-
cetiae multusque lepos inerat.

His rebus conparatis Catilina nihilo minus in pro- 26
xumum annum consulatum petebat, sperans, si desi-
gnatus foret, facile se ex voluntate Antonio usurum.
neque interea quietus erat, sed omnibus modis insidias
parabat Ciceroni. neque illi tamen ad cavendum dolus 2
aut astutiae deerant. namque a principio consulatus 3
sui multa pollicendo per Fulviam effecerat, ut Q. Cu-
rius, de quo paulo ante memoravi, consilia Catilinae
sibi proderet; ad hoc conlegam suum Antonium pac- 4
tione provinciae perpulerat, ne contra rem publicam
sentiret; circum se praesidia amicorum atque clientium
occulte habebat. postquam dies comitiorum venit et 5
Catilinae neque petitio neque insidiae, quas consulibus
in campo fecerat, prospere cessere, constituit bellum
facere et extrema omnia experiri, quoniam quae oc-
culte temptaverat, aspera foedaque evenerant.

Igitur C. Manlium Faesulas atque in eam partem 27
Etruriae, Septimium quendam Camertem in agrum
Picenum, C. Iulium in Apuliam dimisit, praeterea
alium alio, quem ubique opportunum sibi fore cre-
debat. interea Romae multa simul moliri: [consulibus] 2
insidias tendere, parare incendia, opportuna loca ar-
matis hominibus obsidere. ipse cum telo esse, item
alios iubere, hortari uti semper intenti paratique essent.

dies noctisque festinare vigilare, neque insomniis neque
3 labore fatigari. postremo, ubi multa agitanti nihil
procedit, rursus intempesta nocte coniurationis prin-
4 cipes convocat per M. Porcium Laecam, ibique multa
de ignavia eorum questus docet se Manlium prae-
misisse ad eam multitudinem, quam ad capiunda arma
paraverat, item alios in alia loca opportuna, qui ini-
tium belli facerent, seque ad exercitum proficisci
cupere, si prius Ciceronem obpressisset; eum suis con-
28 siliis multum officere. igitur perterritis ac dubitan-
tibus ceteris C. Cornelius eques Romanus operam
suam pollicitus et cum eo L. Vargunteius senator
constituere ea nocte paulo post cum armatis homi-
nibus sicuti salutatum introire ad Ciceronem ac de
2 inproviso domi suae inparatum confodere. Curius ubi
intellegit, quantum periculum consuli inpendeat, pro-
pere per Fulviam Ciceroni dolum qui parabatur enun-
3 tiat. ita illi ianua prohibiti tantum facinus frustra
susceperant.

4 Interea Manlius in Etruria plebem sollicitare,
egestate simul ac dolore iniuriae novarum rerum cu-
pidam, quod Sullae dominatione agros bonaque omnia
amiserat; praeterea latrones cuiusque generis, quorum
in ea regione magna copia erat; non nullos ex Sul-
lanis coloniis, quibus lubido atque luxuria ex magnis
rapinis nihil reliqui fecerat.

29 Ea cum Ciceroni nuntiarentur, ancipiti malo permo-
tus, quod neque urbem ab insidiis privato consilio lon-
gius tueri poterat neque, exercitus Manli quantus aut quo
consilio foret, satis conpertum habebat, rem ad senatum
2 refert, iam antea volgi rumoribus exagitatam. itaque,
quod plerumque in atroci negotio solet, senatus decrevit,
darent operam consules, ne quid res publica detrimenti
3 caperet. ea potestas per senatum more Romano magi-
stratui maxuma permittitur, exercitum parare, bellum
gerere, coercere omnibus modis socios atque civis, domi
militiaeque imperium atque iudicium summum habere;

aliter sine populi iussu nullius earum rerum consuli
ius est.

Post paucos dies L. Saenius senator in senatu lit- 30
teras recitavit, quas Faesulis adlatas sibi dicebat, in
quibus scriptum erat C. Manlium arma cepisse cum
magna multitudine ante diem VI kalendas Novembris.
simul, id quod in tali re solet, alii portenta atque 2
prodigia nuntiabant, alii conventus fieri, arma portari,
Capuae atque in Apulia servile bellum moveri. igitur 3
senati decreto Q. Marcius Rex Faesulas, Q. Metellus
Creticus in Apuliam circumque ea loca missi (ei utri- 4
que ad urbem imperatores erant, inpediti, ne trium-
pharent, calumnia paucorum, quibus omnia honesta
atque inhonesta vendere mos erat), sed praetores 5
Q. Pompeius Rufus Capuam, Q. Metellus Celer in
agrum Picenum, eisque permissum, uti pro tempore
atque periculo exercitum conpararent. ad hoc, si quis 6
indicavisset de coniuratione, quae contra rem publicam
facta erat, praemium servo libertatem et sestertia
centum, libero inpunitatem eius rei et sestertia ducenta,
itemque decrevere, uti gladiatoriae familiae Capuam 7
et in cetera municipia distribuerentur pro cuiusque
opibus, Romae per totam urbem vigiliae haberentur
eisque minores magistratus praeessent.

Quibus rebus permota civitas atque inmutata urbis 31
facies erat. ex summa laetitia atque lascivia, quae
diuturna quies pepererat, repente omnis tristitia in-
vasit: festinare trepidare, neque loco neque homini 2
cuiquam satis credere, neque bellum gerere neque
pacem habere, suo quisque metu pericula metiri. ad 3
hoc mulieres, quibus rei publicae magnitudine belli
timor insolitus incesserat, adflictare sese, manus sup-
plices ad caelum tendere, miserari parvos liberos, ro-
gitare omnia *omnia* pavere, superbia atque deliciis
omissis sibi patriaeque diffidere.

At Catilinae crudelis animus eadem illa movebat, 4
tametsi praesidia parabantur et ipse lege Plautia

5 interrogatus erat ab L. Paulo. postremo dissimulandi
causa aut sui expurgandi, sicut iurgio lacessitus foret, in
6 senatum venit. tum M. Tullius consul, sive praesen-
tiam eius timens sive ira conmotus, orationem habuit
luculentam atque utilem rei publicae, quam postea
7 scriptam edidit. sed ubi ille adsedit, Catilina, ut erat
paratus ad dissimulanda omnia, demisso voltu voce
supplici postulare a patribus coepit, ne quid de se
temere crederent: ea familia ortum, ita se ab adule-
scentia vitam instituisse, ut omnia bona in spe haberet.
ne existumarent sibi, patricio homini, cuius ipsius
atque maiorum pluruma benificia in plebem Romanam
essent, perdita re publica opus esse, cum eam servaret
8 M. Tullius, inquilinus civis urbis Romae. ad hoc male
dicta alia cum adderet, obstrepere omnes, hostem at-
9 que parricidam vocare. tum ille furibundus 'quoniam
quidem circumventus' inquit 'ab inimicis praeceps
32 agor, incendium meum ruina restinguam'. deinde se
ex curia domum proripuit. ibi multa ipse secum vol-
vens, quod neque insidiae consuli procedebant et ab
incendio intellegebat urbem vigiliis munitam, optumum
factu credens exercitum augere ac prius quam legiones
scriberentur, multa antecapere, quae bello usui forent,
nocte intempesta cum paucis in Manliana castra pro-
2 fectus est. sed Cethego atque Lentulo ceterisque,
quorum cognoverat promptam audaciam, mandat, qui-
bus rebus possent, opes factionis confirment, insidias
consuli maturent, caedem incendia aliaque belli faci-
nora parent: sese prope diem cum magno exercitu ad
urbem accessurum.
3 Dum haec Romae geruntur, C. Manlius ex suo
numero legatos ad Marcium Regem mittit cum man-
datis huiusce modi:
33 'Deos hominesque testamur, imperator, nos arma
neque contra patriam cepisse neque quo periculum aliis
faceremus, sed uti corpora nostra ab iniuria tuta forent,
qui miseri egentes violentia atque crudelitate faenera-

torum plerique patriae sedis, omnes fama atque fortunis
expertes sumus. neque cuiquam nostrum licuit more
maiorum lege uti neque amisso patrimonio liberum cor-
pus habere: tanta saevitia faeneratorum atque praetoris
fuit. saepe maiores vostrum, miseriti plebis Romanae, 2
decretis suis inopiae eius opitulati sunt, ac novissume
memoria nostra propter magnitudinem aeris alieni vo-
lentibus omnibus bonis argentum aere solutum est. saepe 3
ipsa plebs, aut dominandi studio permota aut superbia
magistratuum, armata a patribus secessit. at nos non 4
imperium neque divitias petimus, quarum rerum causa
bella atque certamina omnia inter mortalis sunt, sed
libertatem, quam nemo bonus nisi cum anima simul
amittit. te atque senatum obtestamur, consulatis 5
miseris civibus, legis praesidium, quod iniquitas prae-
toris eripuit, restituatis, neve nobis eam necessitudinem
inponatis, ut quaeramus, quonam modo maxume ulti
sanguinem nostrum pereamus.'

Ad haec Q. Marcius respondit, si quid ab senatu 34
petere vellent, ab armis discedant, Romam supplices
proficiscantur: ea mansuetudine atque misericordia se-
natum populi Romani semper fuisse, ut nemo umquam
ab eo frustra auxilium petiverit.

At Catilina ex itinere plerisque consularibus, prae- 2
terea optumo cuique litteras mittit: se falsis crimi-
nibus circumventum, quoniam factioni inimicorum re-
sistere nequiverit, fortunae cedere, Massiliam in exilium
proficisci, non quo sibi tanti sceleris conscius esset,
sed uti res publica quieta foret neve ex sua conten-
tione seditio oreretur. ab his longe divorsas litteras 3
Q. Catulus in senatu recitavit, quas sibi nomine Ca-
tilinae redditas dicebat. earum exemplum infra scrip-
tum est.

'L. Catilina Q. Catulo. Egregia tua fides, re co- 35
gnita, grata mihi magnis in meis periculis, fiduciam
commendationi meae tribuit. quam ob rem defen- 2
sionem in novo consilio non statui parare: satisfac-

tionem ex nulla conscientia de culpa proponere de-
3 crevi, quam me dius fidius veram licet cognoscas. in-
iuriis contumeliisque concitatus, quod fructu laboris
industriaeque meae privatus statum dignitatis non
optinebam, publicam miserorum causam pro mea con-
suetudine suscepi, non qui aes alienum meis nomi-
nibus ex possessionibus solvere non possem (et alienis
nominibus liberalitas Orestillae suis filiaeque copiis
persolveret), sed quod non dignos homines honore
honestatos videbam meque falsa suspicione alienatum
4 esse sentiebam. hoc nomine satis honestas pro meo
casu spes reliquae dignitatis conservandae sum se-
5 cutus. plura cum scribere vellem, nuntiatum est vim
6 mihi parari. nunc Orestillam commendo tuaeque fidei
trado; eam ab iniuria defendas per liberos tuos ro-
gatus. haveto.'

36 Sed ipse paucos dies conmoratus apud C. Flami-
nium in agro Arretino, dum vicinitatem antea solli-
citatam armis exornat, cum fascibus atque aliis im-
2 peri insignibus in castra ad Manlium contendit. haec
ubi Romae conperta sunt, senatus Catilinam et Man-
lium hostis iudicat, ceterae multitudini diem statuit,
ante quam sine fraude liceret ab armis discedere
3 praeter rerum capitalium condemnatis. praeterea de-
cernit, uti consules dilectum habeant, Antonius cum
exercitu Catilinam persequi maturet, Cicero urbi prae-
sidio sit.

4 Ea tempestate mihi imperium populi Romani multo
maxume miserabile visum est. cui cum ad occasum
ab ortu solis omnia domita armis parerent, domi otium
atque divitiae, quae prima mortales putant, adfluerent,
fuere tamen cives, qui seque remque publicam opsti-
5 natis animis perditum irent. namque duobus senati
decretis ex tanta multitudine neque praemio inductus
coniurationem patefecerat neque ex castris Catilinae
quisquam omnium discesserat: tanta vis morbi atque
37 uti tabes plerosque civium animos invaserat. neque

solum illis aliena mens erat, qui conscii coniurationis
fuerant, sed omnino cuncta plebes novarum rerum
studio Catilinae incepta probabat. id adeo more suo 2
videbatur facere. nam semper in civitate quibus opes 3
nullae sunt, bonis invident, malos extollunt, vetera
odere, nova exoptant, odio suarum rerum mutari
omnia student, turba atque seditionibus sine cura
aluntur, quoniam egestas facile habetur sine damno.
sed urbana plebes ea vero praeceps erat de multis 4
causis. primum omnium qui ubique probro atque pe- 5
tulantia maxume praestabant, item alii, qui per dedecora
alebantur patrimoniis amissis, postremo omnes, quos
flagitium aut facinus domo expulerat, ei Romam sicut
in sentinam confluxerant. deinde multi memores Sul- 6
lanae victoriae, quod ex gregariis militibus alios sena-
tores videbant, alios ita divites, ut regio victu atque
cultu aetatem agerent, sibi quisque, si in armis foret,
ex victoria talia sperabat. praeterea iuventus, quae 7
in agris manuum mercede inopiam toleraverat, pri-
vatis atque publicis largitionibus excita urbanum otium
ingrato labori praetulerat. eos atque alios omnis malum
publicum alebat. quo minus mirandum est homines 8
egentis malis moribus maxuma spe rei publicae iuxta
ac sibi consuluisse. praeterea quorum victoria Sullae 9
parentes proscripti, bona erepta, ius libertatis inmi-
nutum erat, haud sane alio animo belli eventum ex-
pectabant. ad hoc quicumque aliarum atque senatus 10
partium erant, conturbari rem publicam quam minus
valere ipsi malebant. id adeo malum multos post 11
annos in civitatem revorterat. nam postquam Cn. 38
Pompeio et M. Crasso consulibus tribunicia potestas
restituta est, homines adulescentes summam potesta-
tem nacti, quibus aetas animusque ferox erat, coepere
senatum criminando plebem exagitare, dein largiundo
atque pollicitando magis incendere, ita ipsi clari po-
tentesque fieri. contra eos summa ope nitebatur plera- 2
que nobilitas senatus specie pro sua magnitudine.

3 namque, uti paucis verum absolvam, post illa tem-
pora quicumque rem publicam agitavere, honestis no-
minibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars quo
senatus auctoritas maxuma foret, bonum publicum
4 simulantes pro sua quisque potentia certabant. neque
illis modestia neque modus contentionis erat: utrique
39 victoriam crudeliter exercebant. sed postquam Cn.
Pompeius ad bellum maritumum atque Mithridaticum
missus est, plebis opes inminutae, paucorum potentia
2 crevit. ei magistratus provincias aliaque omnia tenere,
ipsi innoxii florentes sine metu aetatem agere ceteros-
que iudiciis terrere, quo plebem in magistratu placi-
3 dius tractarent. sed ubi primum dubiis rebus novandi
spes oblata est, vetus certamen animos eorum adrexit.
4 quod si primo proelio Catilina superior aut aequa
manu discessisset, profecto magna clades atque cala-
mitas rem publicam obpressisset, neque illis, qui vic-
toriam adepti forent, diutius ea uti licuisset, quin de-
fessis et exanguibus qui plus posset, imperium atque
5 libertatem extorqueret. fuere tamen extra coniura-
tionem conplures, qui ad Catilinam initio profecti
sunt. in eis erat Fulvius, senatoris filius, quem re-
tractum ex itinere parens necari iussit.

6 Isdem temporibus Romae Lentulus, sicuti Catilina
praeceperat, quoscumque moribus aut fortuna novis
rebus idoneos credebat, aut per se aut per alios solli-
citabat, neque solum civis, sed cuiusque modi genus
40 hominum, quod modo bello usui foret. igitur P. Um-
breno cuidam negotium dat, uti legatos Allobrogum
requirat eosque, si possit, inpellat ad societatem belli,
existumans publice privatimque aere alieno obpressos,
praeterea quod natura gens Gallica bellicosa esset,
2 facile eos ad tale consilium adduci posse. Umbrenus
quod in Gallia negotiatus erat, plerisque principibus
civitatium notus erat atque eos noverat. itaque sine
mora, ubi primum legatos in foro conspexit, percon-
tatus pauca de statu civitatis et quasi dolens eius

casum requirere coepit, quem exitum tantis malis
sperarent. postquam illos videt queri de avaritia ma- 3
gistratuum, accusare senatum, quod in eo auxili nihil
esset, miseriis suis remedium mortem expectare, 'at
ego' inquit 'vobis, si modo viri esse voltis, rationem
ostendam, qua tanta ista mala effugiatis'. haec ubi 4
dixit, Allobroges in maxumam spem adducti Umbre-
num orare, ut sui misereretur: nihil tam asperum
neque tam difficile esse, quod non cupidissume facturi
essent, dum ea res civitatem aere alieno liberaret.
ille eos in domum D. Bruti perducit, quod foro pro- 5
pinqua erat neque aliena consili propter Semproniam;
nam tum Brutus ab Roma aberat. praeterea Gabi- 6
nium arcessit, quo maior auctoritas sermoni inesset.
eo praesente coniurationem aperit, nominat socios,
praeterea multos cuiusque generis innoxios, quo legatis
animus amplior esset. deinde eos pollicitos operam
suam domum dimittit. sed Allobroges diu in incerto 41
habuere, quidnam consili caperent. in altera parte 2
erat aes alienum, studium belli, magna merces in spe
victoriae, at in altera maiores opes, tuta consilia, pro
incerta spe certa praemia. haec illis volventibus tan- 3
dem vicit fortuna rei publicae. itaque Q. Fabio Sangae, 4
cuius patrocinio civitas plurumum utebatur, rem omnem
uti cognoverant, aperiunt. Cicero per Sangam consilio 5
cognito legatis praecepit, ut studium coniurationis
vehementer simulent, ceteros adeant, bene polliceantur
dentque operam, uti eos quam maxume manifestos
habeant.

Isdem fere temporibus in Gallia citeriore atque 42
ulteriore, item in agro Piceno Bruttio Apulia motus
erat. namque illi, quos ante Catilina dimiserat, in- 2
consulte ac veluti per dementiam cuncta simul agebant.
nocturnis consiliis, armorum atque telorum portatio-
nibus, festinando agitando omnia plus timoris quam
periculi effecerant. ex eo numero conpluris Q. Metellus 3
Celer praetor ex senatus consulto causa cognita in

vincula coniecerat, item in citeriore Gallia C. Murena,
qui ei provinciae legatus praeerat.

43 At Romae Lentulus cum ceteris, qui principes
coniurationis erant, paratis ut videbatur magnis copiis
constituerant, uti, cum Catilina in agrum Faesulanum
cum exercitu venisset, L. Bestia tribunus plebis con-
tione habita quereretur de actionibus Ciceronis bellique
gravissumi invidiam optumo consuli inponeret: eo
signo proxuma nocte cetera multitudo coniurationis
2 suum quisque negotium exequeretur. sed ea divisa hoc
modo dicebantur, Statilius et Gabinius uti cum magna
manu duodecim simul opportuna loca urbis incende-
rent, quo tumultu facilior aditus ad consulem ceteros-
que, quibus insidiae parabantur, fieret; Cethegus Ci-
ceronis ianuam obsideret eumque vi aggrederetur, alius
autem alium, sed filii familiarum, quorum ex nobili-
tate maxuma pars erat, parentis interficerent; simul
caede et incendio perculsis omnibus ad Catilinam
3 erumperent. inter haec parata atque decreta Cethegus
semper querebatur de ignavia sociorum: illos dubi-
tando et dies prolatando magnas opportunitates con-
rumpere, facto, non consulto in tali periculo opus
esse, seque, si pauci adiuvarent, languentibus aliis im-
4 petum in curiam facturum. natura ferox vehemens manu
promptus erat, maxumum bonum in celeritate putabat.

44 Sed Allobroges ex praecepto Ciceronis per Gabi-
nium ceteros conveniunt. ab Lentulo Cethego Sta-
tilio item Cassio postulant ius iurandum, quod signa-
tum ad civis perferant: aliter haud facile eos ad
2 tantum negotium inpelli posse. ceteri nihil suspicantes
dant, Cassius semet eo brevi venturum pollicetur ac
3 paulo ante legatos ex urbe proficiscitur. Lentulus
cum eis T. Volturcium quendam Crotoniensem mittit,
ut Allobroges prius quam domum pergerent, cum Ca-
tilina data atque accepta fide societatem confirmarent.
4 ipse Volturcio litteras ad Catilinam dat, quarum exem-
plum infra scriptum est.

'Qui sim, ex eo, quem ad te misi, cognosces. fac 5
cogites, in quanta calamitate sis, et memineris te
virum esse. consideres, quid tuae rationes postulent.
auxilium petas ab omnibus, etiam ab infimis.'

Ad hoc mandata verbis dat: cum ab senatu hostis 6
iudicatus sit, quo consilio servitia repudiet? in urbe
parata esse quae iusserit. ne cunctetur ipse propius
adcedere. his rebus ita actis, constituta nocte qua 45
proficiscerentur, Cicero per legatos cuncta edoctus
L. Valerio Flacco et C. Pomptino praetoribus im-
perat, ut in ponte Mulvio per insidias Allobrogum
comitatus deprehendant. rem omnem aperit, cuius
gratia mittebantur; cetera, uti facto opus sit, ita agant,
permittit. illi, homines militares, sine tumultu prae- 2
sidiis conlocatis, sicuti praeceptum erat, occulte pon-
tem obsidunt. postquam ad id loci legati cum Volturcio 3
venerunt et simul utrimque clamor exortus est, Galli
cito cognito consilio sine mora praetoribus se tradunt,
Volturcius primo cohortatus ceteros gladio se a multi- 4
tudine defendit, deinde, ubi a legatis desertus est, multa
prius de salute sua Pomptinum obtestatus, quod ei
notus erat, postremo timidus ac vitae diffidens velut
hostibus sese praetoribus dedit.

Quibus rebus confectis omnia propere per nuntios 46
consuli declarantur. at illum ingens cura atque lae- 2
titia simul occupavere. nam laetabatur intellegens
coniuratione patefacta civitatem periculis ereptam esse,
porro autem anxius erat dubitans, in maxumo scelere
tantis civibus deprehensis quid facto opus esset: poe-
nam illorum sibi oneri, inpunitatem perdundae rei
publicae fore credebat. igitur confirmato animo vo- 3
cari ad sese iubet Lentulum Cethegum Statilium
Gabinium itemque Caeparium Terracinensem, qui in
Apuliam ad concitanda servitia proficisci parabat.
ceteri sine mora veniunt, Caeparius, paulo ante domo 4
egressus, cognito indicio ex urbe profugerat. consul 5
Lentulum, quod praetor erat, ipse manu tenens in

senatum perducit, reliquos cum custodibus in aedem
6 Concordiae venire iubet. eo senatum advocat magna-
que frequentia eius ordinis Volturcium cum legatis
introducit, Flaccum praetorem scrinium cum litteris,
47 quas a legatis acceperat, eodem adferre iubet. Vol-
turcius interrogatus de itinere, de litteris, postremo quid
aut qua de causa consili habuisset, primo fingere alia,
dissimulare de coniuratione; post ubi fide publica di-
cere iussus est, omnia, uti gesta erant, aperit docetque
se paucis ante diebus a Gabinio et Caepario socium
adscitum nihil amplius scire quam legatos, tantum
modo audire solitum ex Gabinio P. Autronium Ser.
Sullam L. Vargunteium, multos praeterea in ea con-
2 iuratione esse. eadem Galli fatentur ac Lentulum
dissimulantem coarguunt praeter litteras sermonibus,
quos ille habere solitus erat: ex libris Sibyllinis re-
gnum Romae tribus Corneliis portendi; Cinnam atque
Sullam antea, se tertium esse, cui fatum foret urbis
potiri; praeterea ab incenso Capitolio illum esse vige-
sumum annum, quem saepe ex prodigiis haruspices
3 respondissent bello civili cruentum fore. igitur per-
lectis litteris, cum prius omnes signa sua cogno-
vissent, senatus decernit, uti abdicato magistratu Len-
tulus itemque ceteri in liberis custodiis habeantur.
4 itaque Lentulus P. Lentulo Spintheri, qui tum aedilis
erat, Cethegus Q. Cornificio, Statilius C. Caesari, Ga-
binius M. Crasso, Caeparius (nam is paulo ante ex
fuga retractus erat) Cn. Terentio senatori traduntur.
48 Interea plebs coniuratione patefacta, quae primo
cupida rerum novarum nimis bello favebat, mutata
mente Catilinae consilia execrari, Ciceronem ad cae-
lum tollere: veluti ex servitute erepta gaudium atque
2 laetitiam agitabat. namque alia belli facinora prae-
dae magis quam detrimento fore, incendium vero cru-
dele inmoderatum ac sibi maxume calamitosum puta-
bat, quippe cui omnes copiae in usu cotidiano et cultu
corporis erant.

Post eum diem quidam L. Tarquinius ad senatum 3
adductus erat, quem ad Catilinam proficiscentem ex
itinere retractum aiebant. is cum se diceret indica- 4
turum de coniuratione, si fides publica data esset,
iussus a consule quae sciret, edicere, eadem fere quae
Volturcius de paratis incendiis, de caede bonorum, de
itinere hostium senatum docet: praeterea se missum
a M. Crasso, qui Catilinae nuntiaret, ne eum Lentulus
et Cethegus aliique ex coniuratione deprehensi terre-
rent, eoque magis properaret ad urbem adcedere, quo
et ceterorum animos reficeret et illi facilius e periculo
eriperentur. sed ubi Tarquinius Crassum nominavit, 5
hominem nobilem maxumis divitiis summa potentia,
alii rem incredibilem rati, pars tametsi verum existu-
mabant, tamen quia in tali tempore tanta vis hominis
magis leniunda quam exagitanda videbatur, plerique
Crasso ex negotiis privatis obnoxii conclamant in-
dicem falsum esse, deque ea re postulant uti refera-
tur. itaque consulente Cicerone frequens senatus de- 6
cernit Tarquini indicium falsum videri eumque in
vinculis retinendum neque amplius potestatem faciun-
dam, nisi de eo indicaret, cuius consilio tantam rem
esset mentitus. erant eo tempore qui existumarent 7
indicium illud a P. Autronio machinatum, quo facilius
appellato Crasso per societatem periculi reliquos illius
potentia tegeret. alii Tarquinium a Cicerone inmissum 8
aiebant, ne Crassus more suo suscepto malorum patro-
cinio rem publicam conturbaret. ipsum Crassum ego 9
postea praedicantem audivi tantam illam contumeliam
sibi ab Cicerone inpositam.

Sed isdem temporibus Q. Catulus et C. Piso ne- 49
que precibus neque gratia neque pretio Ciceronem
inpellere potuere, uti per Allobroges aut alium in-
dicem C. Caesar falso nominaretur. nam uterque cum 2
illo gravis inimicitias exercebant: Piso oppugnatus in
iudicio pecuniarum repetundarum propter cuiusdam
Transpadani supplicium iniustum, Catulus ex petitione

pontificatus odio incensus, quod extrema aetate, ma-
xumis honoribus usus, ab adulescentulo Caesare victus
3 discesserat. res autem opportuna videbatur, quod is
privatim egregia liberalitate, publice maxumis mune-
4 ribus grandem pecuniam debebat. sed ubi consulem
ad tantum facinus inpellere nequeunt, ipsi singillatim
circumeundo atque ementiundo quae se ex Volturcio
aut Allobrogibus audisse dicerent, magnam illi in-
vidiam conflaverant, usque eo ut non nulli equites
Romani, qui praesidi causa cum telis erant circum
aedem Concordiae, seu periculi magnitudine seu animi
mobilitate inpulsi, quo studium suum in rem publicam
clarius esset, egredienti ex senatu Caesari gladio mi-
nitarentur.

50 Dum haec in senatu aguntur et dum legatis Allo-
brogum et T. Volturcio, conprobato eorum indicio,
praemia decernuntur, liberti et pauci ex clientibus
Lentuli divorsis itineribus opifices atque servitia in
vicis ad eum eripiundum sollicitabant, partim exquire-
bant duces multitudinum, qui pretio rem publicam
2 vexare soliti erant. Cethegus autem per nuntios fami-
liam atque libertos suos, lectos et exercitatos, orabat
in audaciam, ut grege facto cum telis ad sese in-
3 rumperent. consul ubi ea parari cognovit, dispositis
praesidiis, ut res atque tempus monebat, convocato
senatu refert, quid de eis fieri placeat, qui in custo-
diam traditi erant. sed eos paulo ante frequens se-
4 natus iudicaverat contra rem publicam fecisse. tum
D. Iunius Silanus primus sententiam rogatus, quod eo
tempore consul designatus erat, de eis, qui in custo-
diis tenebantur, et praeterea de L. Cassio P. Furio
P. Umbreno Q. Annio, si deprehensi forent, supplicium
sumundum decreverat; isque postea permotus oratione
C. Caesaris pedibus in sententiam Ti. Neronis iturum
se dixit, quod de ea re praesidiis additis referundum
5 censuerat. sed Caesar, ubi ad eum ventum est, roga-
tus sententiam a consule huiusce modi verba locutus est:

'Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus 51
dubiis consultant, ab odio amicitia, ira atque miseri-
cordia vacuos esse decet. haud facile animus verum 2
providet, ubi illa officiunt, neque quisquam omnium
lubidini simul et usui paruit. ubi intenderis ingenium, 3
valet: si lubido possidet, ea dominatur, animus nihil
valet. magna mihi copia est memorandi, patres con- 4
scripti, qui reges atque populi ira aut misericordia
inpulsi male consuluerint. sed ea malo dicere, quae
maiores nostri contra lubidinem animi sui recte atque
ordine fecere. bello Macedonico, quod cum rege Perse 5
gessimus, Rhodiorum civitas magna atque magnifica,
quae populi Romani opibus creverat, infida atque advorsa
nobis fuit. sed postquam bello confecto de Rhodiis
consultum est, maiores nostri, ne quis divitiarum ma-
gis quam iniuriae causa bellum inceptum diceret, in-
punitos eos dimisere. item bellis Punicis omnibus, 6
cum saepe Carthaginienses et in pace et per indutias
multa nefaria facinora fecissent, numquam ipsi per
occasionem talia fecere: magis quid se dignum foret,
quam quid in illos iure fieri posset, quaerebant. hoc 7
item vobis providendum est, patres conscripti, ne
plus apud vos valeat P. Lentuli et ceterorum scelus
quam vostra dignitas, neu magis irae vostrae quam
famae consulatis. nam si digna poena pro factis eorum 8
reperitur, novom consilium adprobo: sin magnitudo
sceleris omnium ingenia exuperat, his utendum censeo,
quae legibus conparata sunt.

Plerique eorum, qui ante me sententias dixerunt, con- 9
posite atque magnifice casum rei publicae miserati sunt.
quae belli saevitia esset, quae victis acciderent, enume-
ravere: rapi virgines pueros, divelli liberos a parentum
conplexu, matres familiarum pati quae victoribus conlu-
buissent, fana atque domos spoliari, caedem incendia fieri,
postremo armis cadaveribus, cruore atque luctu omnia
conpleri. sed, per deos inmortalis, quo illa oratio per- 10
tinuit? an uti vos infestos coniurationi faceret? scilicet,

quem res tanta et tam atrox non permovit, eum oratio
11 accendet. non ita est, neque cuiquam mortalium iniuriae
suae parvae videntur: multi eas gravius aequo habuere.
12 sed alia aliis licentia est, patres conscripti. qui de-
missi in obscuro vitam habent, si quid iracundia de-
liquere, pauci sciunt; fama atque fortuna eorum pares
sunt: qui magno imperio praediti in excelso aetatem
13 agunt, eorum facta cuncti mortales novere. ita in
maxuma fortuna minuma licentia est; neque studere
14 neque odisse, sed minume irasci decet; quae apud alios
iracundia dicitur, ea in imperio superbia atque crude-
15 litas appellatur. equidem ego sic existumo, patres
conscripti, omnis cruciatus minores quam facinora
illorum esse. sed plerique mortales postrema memi-
nere et in hominibus inpiis sceleris eorum obliti de
poena disserunt, si ea paulo saevior fuit.

16 D. Silanum, virum fortem atque strenuum, certo
scio quae dixerit, studio rei publicae dixisse, neque
illum in tanta re gratiam aut inimicitias exercere;
17 eos mores eamque modestiam viri cognovi. verum
sententia eius mihi non crudelis (quid enim in talis
homines crudele fieri potest?) sed aliena a re publica
18 nostra videtur. nam profecto aut metus aut iniuria
te subegit, Silane, consulem designatum genus poenae
19 novom decernere. de timore supervacuaneum est dis-
serere, cum praesertim diligentia clarissumi viri con-
20 sulis tanta praesidia sint in armis. de poena possum
equidem dicere, id quod res habet, in luctu atque mi-
seriis mortem aerumnarum requiem, non cruciatum
esse; eam cuncta mortalium mala dissolvere; ultra
21 neque curae neque gaudio locum esse. sed, per deos
inmortalis, quam ob rem in sententiam non addidisti,
22 uti prius verberibus in eos animadvorteretur? an quia
lex Porcia vetat? at aliae leges item condemnatis
civibus non animam eripi, sed exilium permitti iubent.
23 an quia gravius est verberari quam necari? quid autem
acerbum aut nimis grave est in homines tanti faci-

noris convictos? sin quia levius est, qui convenit in 24
minore negotio legem timere, cum eam in maiore ne-
glegeris?

At enim quis reprehendet quod in parricidas rei 25
publicae decretum erit? tempus dies fortuna, cuius
lubido gentibus moderatur. illis merito accidet quic- 26
quid evenerit: ceterum vos, patres conscripti, quid in
alios statuatis, considerate. omnia mala exempla ex 27
rebus bonis orta sunt. sed ubi imperium ad ignaros
eius aut minus bonos pervenit, novom illud exemplum
ab dignis et idoneis ad indignos et non idoneos trans-
fertur. Lacedaemonii devictis Atheniensibus triginta 28
viros inposuere, qui rem publicam eorum tractarent.
ei primo coepere pessumum quemque et omnibus in- 29
visum indemnatum necare: ea populus laetari et me-
rito dicere fieri. post ubi paulatim licentia crevit, 30
iuxta bonos et malos lubidinose interficere, ceteros
metu terrere: ita civitas servitute obpressa stultae 31
laetitiae gravis poenas dedit. nostra memoria victor 32
Sulla cum Damasippum et alios eius modi, qui malo rei
publicae creverant, iugulari iussit, quis non factum
eius laudabat? homines scelestos et factiosos, qui sed-
itionibus rem publicam exagitaverant, merito necatos
aiebant. sed ea res magnae initium cladis fuit. nam 33
uti quisque domum aut villam, postremo vas aut ve-
stimentum alicuius concupiverat, dabat operam, ut is
in proscriptorum numero esset. ita illi, quibus Dama- 34
sippi mors laetitiae fuerat, paulo post ipsi traheban-
tur, neque prius finis iugulandi fuit, quam Sulla omnis
suos divitiis explevit. atque ego haec non in M. Tullio 35
neque his temporibus vereor, sed in magna civitate
multa et varia ingenia sunt. potest alio tempore, alio 36
consule, cui item exercitus in manu sit, falsum ali-
quid pro vero credi: ubi hoc exemplo per senatus de-
cretum consul gladium eduxerit, quis illi finem statuet
aut quis moderabitur?

Maiores nostri, patres conscripti, neque consili 37

neque audaciae umquam eguere; neque illis superbia
obstabat, quo minus aliena instituta, si modo proba
38 erant, imitarentur. arma atque tela militaria ab Sam-
nitibus, insignia magistratuum ab Tuscis pleraque
sumpserunt. postremo quod ubique apud socios aut
hostis idoneum videbatur, cum summo studio domi
exequebantur: imitari quam invidere bonis malebant.
39 sed eodem illo tempore Graeciae morem imitati ver-
beribus animadvortebant in civis, de condemnatis sum-
40 mum supplicium sumebant. postquam res publica
adolevit et multitudine civium factiones valuere, cir-
cumveniri innocentes, alia huiusce modi fieri coepere,
tum lex Porcia aliaeque leges paratae sunt, quibus
41 legibus exilium damnatis permissum est. hanc ego
causam, patres conscripti, quo minus novom consilium
42 capiamus, in primis magnam puto. profecto virtus
atque sapientia maior illis fuit, qui ex parvis opibus
tantum imperium fecere, quam in nobis, qui ea bene
parta vix retinemus.

43 Placet igitur eos dimitti et augeri exercitum Cati-
linae? minume. sed ita censeo, publicandas eorum
pecunias, ipsos in vinculis habendos per municipia,
quae maxume opibus valent: neu quis de eis postea
ad senatum referat neve cum populo agat; qui aliter
fecerit, senatum existumare eum contra rem publicam
et salutem omnium facturum.'

52 Postquam Caesar dicundi finem fecit, ceteri verbo
alius alii varie adsentiebantur. at M. Porcius Cato
rogatus sententiam huiusce modi orationem habuit:

2 'Longe mihi alia mens est, patres conscripti, cum
res atque pericula nostra considero, et cum sententias
3 non nullorum ipse mecum reputo. illi mihi disseruisse
videntur de poena eorum, qui patriae parentibus, aris
atque focis suis bellum paravere; res autem monet
cavere ab illis magis quam, quid in illos statuamus,
4 consultare. nam cetera malificia tum persequare, ubi
facta sunt; hoc nisi provideris ne accidat, ubi evenit,

frustra iudicia inplores: capta urbe nihil fit reliqui
victis. sed, per deos inmortalis, vos ego appello, qui 5
semper domos villas, signa tabulas vostras pluris quam
rem publicam fecistis: si ista, cuiuscumque modi sunt
quae amplexamini, retinere, si voluptatibus vostris
otium praebere voltis, expergiscimini aliquando et
capessite rem publicam. non agitur de vectigalibus 6
neque de sociorum iniuriis: libertas et anima nostra
in dubio est.

Saepe numero, patres conscripti, multa verba in 7
hoc ordine feci, saepe de luxuria atque avaritia no-
strorum civium questus sum, multosque mortalis ea
causa advorsos habeo. qui mihi atque animo meo 8
nullius umquam delicti gratiam fecissem, haud facile
alterius lubidini male facta condonabam. sed ea tam- 9
etsi vos parvi pendebatis, tamen res publica firma
erat, opulentia neglegentiam tolerabat. nunc vero non 10
id agitur, bonisne an malis moribus vivamus, neque
quantum aut quam magnificum imperium populi Ro-
mani sit, sed haec, cuiuscumque modi videntur, nostra
an nobiscum una hostium futura sint. hic mihi quis- 11
quam mansuetudinem et misericordiam nominat. iam
pridem equidem nos vera vocabula rerum amisimus.
quia bona aliena largiri liberalitas, malarum rerum
audacia fortitudo vocatur, eo res publica in extremo
sita est. sint sane, quoniam ita se mores habent, 12
liberales ex sociorum fortunis, sint misericordes in
furibus aerari: ne illi sanguinem nostrum largiantur
et, dum paucis sceleratis parcunt, bonos omnis per-
ditum eant.

Bene et conposite C. Caesar paulo ante in hoc 13
ordine de vita et morte disseruit, credo falsa existu-
mans ea, quae de inferis memorantur, divorso itinere
malos a bonis loca taetra inculta, foeda atque formi-
dulosa habere. itaque censuit pecunias eorum publi- 14
candas, ipsos per municipia in custodiis habendos,
videlicet timens, ne, si Romae sint, aut a popularibus

coniurationis aut a multitudine conducta per vim eri-
15 piantur. quasi vero mali atque scelesti tantum modo
in urbe et non per totam Italiam sint, aut non ibi
plus possit audacia, ubi ad defendundum opes minores
16 sunt. qua re vanum equidem hoc consilium est, si
periculum ex illis metuit: si in tanto omnium metu
solus non timet, eo magis refert me mihi atque vobis
17 timere. qua re, cum de P. Lentulo ceterisque sta-
tuetis, pro certo habetote vos simul de exercitu Cati-
18 linae et de omnibus coniuratis decernere. quanto vos
attentius ea agetis, tanto illis animus infirmior erit:
si paululum modo vos languere viderint, iam omnes
feroces aderunt.

19 Nolite existumare maiores nostros armis rem pu-
20 blicam ex parva magnam fecisse. si ita res esset, multo
pulcherrumam eam nos haberemus: quippe sociorum
atque civium, praeterea armorum atque equorum maior
21 copia nobis quam illis est. sed alia fuere, quae illos
magnos fecere, quae nobis nulla sunt: domi industria,
foris iustum imperium, animus in consulundo liber,
22 neque delicto neque lubidini obnoxius. pro his nos
habemus luxuriam atque avaritiam, publice egestatem,
privatim opulentiam. laudamus divitias, sequimur in-
ertiam. inter bonos et malos discrimen nullum, omnia
23 virtutis praemia ambitio possidet. neque mirum: ubi
vos separatim sibi quisque consilium capitis, ubi domi
voluptatibus, hic pecuniae aut gratiae servitis, eo fit,
ut impetus fiat in vacuam rem publicam.

24 Sed ego haec omitto. coniuravere nobilissumi cives
patriam incendere; Gallorum gentem infestissumam
nomini Romano ad bellum arcessunt; dux hostium cum
25 exercitu supra caput est: vos cunctamini etiam nunc
et dubitatis, quid intra moenia deprensis hostibus fa-
26 ciatis? misereamini censeo (deliquere homines adule-
scentuli per ambitionem) atque etiam armatos dimitta-
27 tis: ne ista vobis mansuetudo et misericordia, si illi
28 arma ceperint, in miseriam convortat. scilicet res

ipsa aspera est, sed vos non timetis eam. immo vero
maxume. sed inertia et mollitia animi alius alium
expectantes cunctamini, videlicet dis inmortalibus con-
fisi, qui hanc rem publicam saepe in maxumis peri-
culis servavere. non votis neque suppliciis muliebri- 29
bus auxilia deorum parantur: vigilando agundo bene
consulundo prospera omnia cedunt. ubi socordiae te
atque ignaviae tradideris, nequiquam deos inplores:
irati infestique sunt. apud maiores nostros A. Man- 30
lius Torquatus bello Gallico filium suum, quod is
contra imperium in hostem pugnaverat, necari iussit,
atque ille egregius adulescens inmoderatae fortitudinis 31
morte poenas dedit: vos de crudelissumis parricidis
quid statuatis, cunctamini? videlicet cetera vita eorum
huic sceleri obstat. verum parcite dignitati Lentuli, 32
si ipse pudicitiae, si famae suae, si dis aut hominibus
umquam ullis pepercit. ignoscite Cethegi adulescen- 33
tiae, nisi iterum patriae bellum fecit. nam quid ego 34
de Gabinio Statilio Caepario loquar? quibus si quic-
quam umquam pensi fuisset, non ea consilia de re
publica habuissent. postremo, patres conscripti, si 35
mehercule peccato locus esset, facile paterer vos ipsa
re corrigi, quoniam verba contemnitis. sed undique
circumventi sumus. Catilina cum exercitu faucibus
urget; alii intra moenia atque in sinu urbis sunt
hostes; neque parari neque consuli quicquam potest
occulte: quo magis properandum est.

Qua re ego ita censeo, cum nefario consilio scele- 36
ratorum civium res publica in maxuma pericula vene-
rit, eique indicio T. Volturci et legatorum Allobrogum
convicti confessique sint caedem incendia aliaque se
foeda atque crudelia facinora in civis patriamque pa-
ravisse, de confessis sicuti de manufestis rerum capi-
talium more maiorum supplicium sumundum.'

Postquam Cato adsedit, consulares omnes itemque 53
senatus magna pars sententiam eius laudant, virtutem
animi ad caelum ferunt, alii alios increpantes timidos

vocant. Cato clarus atque magnus habetur: senati
decretum fit, sicuti ille censuerat.
2 Sed mihi multa legenti multa audienti, quae po-
pulus Romanus domi militiaeque mari atque terra
praeclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quae
3 res maxume tanta negotia sustinuisset. sciebam saepe
numero parva manu cum magnis legionibus hostium
contendisse; cognoveram parvis copiis bella gesta cum
opulentis regibus, ad hoc saepe fortunae violentiam
toleravisse, facundia Graecos, gloria belli Gallos ante
4 Romanos fuisse. ac mihi multa agitanti constabat
paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse,
eoque factum, uti divitias paupertas, multitudinem
5 paucitas superaret. sed postquam luxu atque desidia
civitas conrupta est, rursus res publica magnitudine
sua imperatorum atque magistratuum vitia susten-
tabat ac, sicuti effeta parente, multis tempestatibus
haud sane quisquam Romae virtute magnus fuit.
6 sed memoria mea ingenti virtute, divorsis moribus
fuere viri duo, M. Cato et C. Caesar. quos quoniam
res obtulerat, silentio praeterire non fuit consilium,
quin utriusque naturam et mores, quantum ingenio
54 possum, aperirem. igitur eis genus aetas eloquentia
prope aequalia fuere, magnitudo animi par, item gloria,
2 sed alia alii. Caesar benificiis ac munificentia magnus
habebatur, integritate vitae Cato. ille mansuetudine
et misericordia clarus factus, huic severitas dignitatem
3 addiderat. Caesar dando sublevando ignoscundo, Cato
nihil largiundo gloriam adeptus est. in altero miseris
perfugium erat, in altero malis pernicies. illius faci-
4 litas, huius constantia laudabatur. postremo Caesar
in animum induxerat laborare vigilare; negotiis ami-
corum intentus sua neglegere, nihil denegare, quod
dono dignum esset; sibi magnum imperium exercitum
bellum novom exoptabat, ubi virtus enitescere posset.
5 at Catoni studium modestiae decoris sed maxume se-
6 veritatis erat; non divitiis cum divite neque factione

cum factioso, sed cum strenuo virtute, cum modesto
pudore, cum innocente abstinentia certabat; esse quam
videri bonus malebat: ita, quo minus petebat gloriam,
eo magis illum adsequebatur.

Postquam, ut dixi, senatus in Catonis sententiam 55
discessit, consul optumum factu ratus noctem quae
instabat antecapere, ne quid eo spatio novaretur,
triumviros quae [ad] supplicium postulabat, parare
iubet. ipse praesidiis dispositis Lentulum in carcerem 2
deducit; idem fit ceteris per praetores. est in carcere 3
locus, quod Tullianum appellatur, ubi paululum ascende-
ris ad laevam, circiter duodecim pedes humi depressus;
eum muniunt undique parietes atque insuper camera 4
lapideis fornicibus iuncta; sed incultu tenebris odore
foeda atque terribilis eius facies est. in eum locum 5
postquam demissus est Lentulus, vindices rerum capi-
talium, quibus praeceptum erat, laqueo gulam fregere.
ita ille patricius ex gente clarissuma Corneliorum, qui 6
consulare imperium Romae habuerat, dignum moribus
factisque suis exitium vitae invenit. de Cethego Sta-
tilio Gabinio Caepario eodem modo supplicium sump-
tum est.

Dum ea Romae geruntur, Catilina ex omni copia, 56
quam et ipse adduxerat et Manlius habuerat, duas le-
giones instituit, cohortis pro numero militum conplet.
deinde, ut quisque voluntarius aut ex sociis in castra 2
venerat, aequaliter distribuerat, ac brevi spatio legiones
numero hominum expleverat, cum initio non amplius
duobus milibus habuisset. sed ex omni copia circiter 3
pars quarta erat militaribus armis instructa; ceteri,
ut quemque casus armaverat, sparos aut lanceas, alii
praeacutas sudis portabant. sed postquam Antonius 4
cum exercitu adventabat, Catilina per montis iter fa-
cere, modo ad urbem modo Galliam vorsus castra
movere, hostibus occasionem pugnandi non dare. spe-
rabat prope diem magnas copias sese habiturum, si
Romae socii incepta patravissent. interea servitia re- 5

pudiabat, cuius initio ad eum magnae copiae con-
currebant, opibus coniurationis fretus, simul alienum
suis rationibus existumans videri causam civium cum
servis fugitivis communicavisse.

57 Sed postquam in castra nuntius pervenit Romae con-
iurationem patefactam, de Lentulo et Cethego ceteris-
que, quos supra memoravi, supplicium sumptum, pleri-
que, quos ad bellum spes rapinarum aut novarum rerum
studium inlexerat, dilabuntur; reliquos Catilina per mon-
tis asperos magnis itineribus in agrum Pistoriensem
abducit eo consilio, uti per tramites occulte perfugeret
2 in Galliam Transalpinam. at Q. Metellus Celer cum
tribus legionibus in agro Piceno praesidebat, ex diffi-
cultate rerum eadem illa existumans, quae supra dixi-
3 mus Catilinam agitare. igitur ubi iter eius ex per-
fugis cognovit, castra propere movit ac sub ipsis
radicibus montium consedit, qua illi descensus erat
4 in Galliam properanti. neque tamen Antonius procul
aberat, utpote qui magno exercitu locis aequioribus
5 expeditos in fuga sequeretur. sed Catilina postquam
videt montibus atque copiis hostium sese clausum, in
urbe res advorsas, neque fugae neque praesidi ullam
spem, optumum factu ratus in tali re fortunam belli
temptare, statuit cum Antonio quam primum con-
6 fligere. itaque contione advocata huiusce modi ora-
tionem habuit:

58 'Conpertum ego habeo, milites, verba virtutem non
addere, neque ex ignavo strenuum neque fortem ex
2 timido exercitum oratione imperatoris fieri. quanta
cuiusque animo audacia natura aut moribus inest, tanta
in bello patere solet. quem neque gloria neque peri-
cula excitant, nequiquam hortere: timor animi auribus
3 officit. sed ego vos, quo pauca monerem, advocavi, si-
mul uti causam mei consili aperirem.

4 Scitis equidem, milites, socordia atque ignavia Len-
tuli quantam ipsi nobisque cladem attulerit, quoque
modo, dum ex urbe praesidia opperior, in Galliam pro-

ficisci nequiverim. nunc vero quo loco res nostrae sint, 5
iuxta mecum omnes intellegitis. exercitus hostium duo, 6
unus ab urbe alter a Gallia obstant; diutius in his locis
esse, si maxume animus ferat, frumenti atque aliarum
rerum egestas prohibet; quocumque ire placet, ferro 7
iter aperiundum est. qua propter vos moneo, uti forti 8
atque parato animo sitis et, cum proelium inibitis, me-
mineritis vos divitias decus gloriam, praeterea libertatem
atque patriam in dextris vostris portare. si vincimus, 9
omnia nobis tuta erunt, conmeatus abunde, municipia
atque coloniae patebunt: si metu cesserimus, eadem
illa advorsa fient, neque locus neque amicus quisquam 10
teget quem arma non texerint. praeterea, milites, non 11
eadem nobis et illis necessitudo inpendet: nos pro patria,
pro libertate, pro vita certamus, illis supervacuaneum
est pro potentia paucorum pugnare. quo audacius 12
aggrediamini memores pristinae virtutis. licuit vobis 13
cum summa turpitudine in exilio aetatem agere, po-
tuistis non nulli Romae amissis bonis alienas opes
expectare: quia illa foeda atque intoleranda viris vide- 14
bantur, haec sequi decrevistis. si haec relinquere 15
voltis, audacia opus est: nemo nisi victor pace bellum
mutavit. nam in fuga salutem sperare, cum arma, 16
quibus corpus tegitur, ab hostibus avorteris, ea vero de-
mentia est. semper in proelio eis maxumum est peri- 17
culum, qui maxume timent: audacia pro muro habetur.

Cum vos considero, milites, et cum facta vostra 18
aestumo, magna me spes victoriae tenet. animus 19
aetas virtus vostra me hortantur, praeterea necessi-
tudo, quae etiam timidos fortis facit. nam multitudo 20
hostium ne circumvenire queat, prohibent angustiae
loci. quod si virtuti vostrae fortuna inviderit, cavete 21
inulti animam amittatis, neu capti potius sicuti pecora
trucidemini, quam virorum more pugnantes cruentam
atque luctuosam victoriam hostibus relinquatis.'

Haec ubi dixit, paululum conmoratus signa canere 59
iubet atque instructos ordines in locum aequom de-

ducit. dein remotis omnium equis, quo militibus ex-
aequato periculo animus amplior esset, ipse pedes
2 exercitum pro loco atque copiis instruit. nam, uti
planities erat inter sinistros montis et ab dextra rupe
aspera, octo cohortis in fronte constituit, reliquarum
3 signa in subsidio artius conlocat. ab eis centuriones
omnis, lectos et evocatos, praeterea ex gregariis mili-
tibus optumum quemque armatum in primam aciem
subducit. C. Manlium in dextra, Faesulanum quen-
dam in sinistra parte curare iubet. ipse cum libertis
et colonis *suis* propter aquilam adsistit, quam bello Cim-
4 brico C. Marius in exercitu habuisse dicebatur. at ex
altera parte C. Antonius, pedibus aeger quod proelio
adesse nequibat, M. Petreio legato exercitum permittit.
5 ille cohortis veteranas, quas tumultus causa conscrip-
serat, in fronte, post eas ceterum exercitum in sub-
sidiis locat. ipse equo circumiens unum quemque no-
minans appellat hortatur, rogat, ut meminerint se
contra latrones inermis pro patria, pro liberis, pro
6 aris atque focis suis certare. homo militaris, quod
amplius annos triginta tribunus aut praefectus aut
legatus aut praetor cum magna gloria in exercitu
fuerat, plerosque ipsos factaque eorum fortia noverat;
ea conmemorando militum animos accendebat.
60 Sed ubi omnibus rebus exploratis Petreius tuba
signum dat, cohortis paulatim incedere iubet, idem facit
2 hostium exercitus. postquam eo ventum est, unde feren-
tariis proelium conmitti posset, maxumo clamore cum
infestis signis concurrunt; pila omittunt, gladiis res ge-
3 ritur. veterani pristinae virtutis memores comminus
acriter instare, illi haud timidi resistunt: maxuma vi
4 certatur. interea Catilina cum expeditis in prima
acie vorsari, laborantibus succurrere, integros pro sau-
ciis arcessere, omnia providere, multum ipse pugnare,
saepe hostem ferire: strenui militis et boni impera-
5 toris officia simul exequebatur. Petreius ubi videt
Catilinam, contra ac ratus erat, magna vi tendere, co-

hortem praetoriam in medios hostis inducit eosque
perturbatos atque alios alibi resistentis interficit.
deinde utrimque ex lateribus ceteros aggreditur. Man- 6
lius et Faesulanus in primis pugnantes cadunt. Cati- 7
lina postquam fusas copias seque cum paucis relictum
videt, memor generis atque pristinae suae dignitatis
in confertissumos hostis incurrit, ibique pugnans con-
foditur.

Sed confecto proelio tum vero cerneres, quanta 61
audacia quantaque animi vis fuisset in exercitu Cati-
linae. nam fere quem quisque vivos pugnando locum 2
ceperat, eum amissa anima corpore tegebat. pauci 3
autem, quos medios cohors praetoria disiecerat, paulo
divorsius, sed omnes tamen advorsis volneribus con-
ciderant. Catilina vero longe a suis inter hostium 4
cadavera repertus est, paululum etiam spirans fero-
ciamque animi, quam habuerat vivos, in voltu retinens.
postremo ex omni copia neque in proelio neque in 5
fuga quisquam civis ingenuus captus est: ita cuncti 6
suae hostiumque vitae iuxta pepercerant. neque tamen 7
exercitus populi Romani laetam aut incruentam victo-
riam adeptus erat. nam strenuissumus quisque aut
occiderat in proelio aut graviter volneratus discesse-
rat. multi autem, qui e castris visundi aut spoliandi 8
gratia processerant, volventes hostilia cadavera ami-
cum alii, pars hospitem aut cognatum reperiebant;
fuere item qui inimicos suos cognoscerent. ita varie 9
per omnem exercitum laetitia maeror, luctus atque
gaudia agitabantur.

C. SALLUSTI CRISPI

BELLUM IUGURTHINUM.

1 Falso queritur de natura sua genus humanum,
quod inbecilla atque aevi brevis forte potius quam
2 virtute regatur. nam contra reputando neque maius
aliud neque praestabilius invenias magisque naturae
industriam hominum quam vim aut tempus deesse.
3 sed dux atque imperator vitae mortalium animus est.
qui ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde pol-
lens potensque et clarus est neque fortuna eget (quippe
probitatem industriam aliasque artis bonas neque dare
4 neque eripere cuiquam potest). sin captus pravis cu-
pidinibus ad inertiam et voluptates corporis pessum
datus est, perniciosa lubidine paulisper usus, ubi per
socordiam vires tempus ingenium diffluxere, naturae
infirmitas accusatur: suam quisque culpam auctores
5 ad negotia transferunt. quod si hominibus bonarum
rerum tanta cura esset, quanto studio aliena ac nihil
profutura multaque etiam periculosa petunt, neque
regerentur magis quam regerent casus et eo magni-
tudinis procederent, ubi pro mortalibus gloria aeterni
2 fierent. nam uti genus hominum conpositum ex cor-
pore et anima est, ita res cunctae studiaque omnia
nostra corporis alia, alia animi naturam secuntur.
2 igitur praeclara facies, magnae divitiae, ad hoc vis
corporis et alia omnia huiusce modi brevi dilabuntur,
at ingeni egregia facinora sicuti anima inmortalia
3 sunt. postremo corporis et fortunae bonorum ut ini-
tium sic finis est, omniaque orta occidunt et aucta

senescunt: animus inconruptus aeternus rector humani
generis agit atque habet cuncta neque ipse habetur.
Quo magis pravitas eorum admiranda est, qui, de- 4
diti corporis gaudiis, per luxum et ignaviam aetatem
agunt, ceterum ingenium, quo neque melius neque
amplius aliud in natura mortalium est, incultu atque
socordia torpescere sinunt, cum praesertim tam multae
variaeque sint artes animi, quibus summa claritudo
paratur.

Verum ex eis magistratus et imperia, postremo 3
omnis cura rerum publicarum minume mihi hac tem-
pestate cupiunda videntur, quoniam neque virtuti honos
datur neque illi, quibus per fraudem is fuit, tuti aut
eo magis honesti sunt. nam vi quidem regere patriam 2
aut parentis, quamquam et possis et delicta corrigas,
tamen inportunum est, cum praesertim omnes rerum
mutationes caedem fugam aliaque hostilia portendant.
frustra autem niti neque aliud se fatigando nisi odium 3
quaerere extremae dementiae est, nisi forte quem in- 4
honesta et perniciosa lubido tenet potentiae paucorum
decus atque libertatem suam gratificari.

Ceterum ex aliis negotiis, quae ingenio exercentur, 4
in primis magno usui est memoria rerum gestarum.
cuius de virtute quia multi dixere, praetereundum puto, 2
simul ne per insolentiam quis existumet memet stu-
dium meum laudando extollere. atque ego credo fore 3
qui, quia decrevi procul a re publica aetatem agere,
tanto tamque utili labori meo nomen inertiae inpo-
nant, certe quibus maxuma industria videtur salutare
plebem et conviviis gratiam quaerere. qui si reputa- 4
verint, et quibus ego temporibus magistratus adeptus
sim et quales viri idem adsequi nequiverint et postea
quae genera hominum in senatum pervenerint, pro-
fecto existumabunt me magis merito quam ignavia
iudicium animi mei mutavisse maiusque commodum
ex otio meo quam ex aliorum negotiis rei publicae
venturum. nam saepe ego audivi Q. Maxumum, P. 5

Scipionem, praeterea civitatis nostrae praeclaros viros
solitos ita dicere, cum maiorum imagines intuerentur,
vehementissume sibi animum ad virtutem accendi.
6 scilicet non ceram illam neque figuram tantam vim
in sese habere, sed memoria rerum gestarum eam
flammam egregiis viris in pectore crescere neque prius
sedari, quam virtus eorum famam atque gloriam ad-
7 aequaverit. at contra quis est omnium his moribus,
quin divitiis et sumptibus, non probitate neque in-
dustria cum maioribus suis contendat? etiam homines
novi, qui antea per virtutem soliti erant nobilitatem
antevenire, furtim et per latrocinia potius quam bonis
8 artibus ad imperia et honores nituntur: proinde quasi
praetura et consulatus atque alia omnia huiusce modi
per se ipsa clara et magnifica sint, ac non perinde
9 habeantur, ut eorum qui ea sustinent virtus est. ve-
rum ego liberius altiusque processi, dum me civitatis
morum piget taedetque. nunc ad inceptum redeo.

5 Bellum scripturus sum, quod populus Romanus
cum Iugurtha rege Numidarum gessit, primum quia
magnum et atrox variaque victoria fuit, dehinc quia
tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est;
2 quae contentio divina et humana cuncta permiscuit
eoque vecordiae processit, ut studiis civilibus bellum
3 atque vastitas Italiae finem faceret. sed prius quam
huiusce modi rei initium expedio, pauca supra repe-
tam, quo ad cognoscundum omnia inlustria magis
magisque in aperto sint.

4 Bello Punico secundo, quo dux Carthaginiensium
Hannibal post magnitudinem nominis Romani Italiae
opes maxume adtriverat, Masinissa rex Numidarum
in amicitiam receptus a P. Scipione, cui postea Afri-
cano cognomen ex virtute fuit, multa et praeclara rei
militaris facinora fecerat. ob quae victis Carthagi-
niensibus et capto Syphace, cuius in Africa magnum
atque late imperium valuit, populus Romanus quas-
cumque urbis et agros manu ceperat, regi dono dedit.

igitur amicitia Masinissae bona atque honesta nobis 5
permansit. sed imperi vitaeque eius finis idem fuit.
Dein Micipsa filius regnum solus optinuit Masta- 6
nabale et Gulussa fratribus morbo absumptis. is Ad- 7
herbalem et Hiempsalem ex sese genuit Iugurthamque
filium Mastanabalis fratris, quem Masinissa, quod
ortus ex concubina erat, privatum dereliquerat, eodem
cultu quo liberos suos domi habuit.

Qui ubi primum adolevit, pollens viribus, decora 6
facie, sed multo maxume ingenio validus, non se luxui
neque inertiae conrumpendum dedit, sed, uti mos gentis
illius est, equitare iaculari; cursu cum aequalibus cer-
tare et, cum omnis gloria anteiret, omnibus tamen
carus esse; ad hoc pleraque tempora in venando agere,
leonem atque alias feras primus aut in primis ferire:
plurumum facere et minumum ipse de se loqui. quibus 2
rebus Micipsa tametsi initio laetus fuerat, existumans
virtutem Iugurthae regno suo gloriae fore, tamen,
postquam hominem adulescentem exacta sua aetate
et parvis liberis magis magisque crescere intellegit,
vehementer eo negotio permotus multa cum animo
suo volvebat. terrebat eum natura mortalium avida 3
imperi et praeceps ad explendam animi cupidinem,
praeterea opportunitas suae liberorumque aetatis, quae
etiam mediocris viros spe praedae transvorsos agit,
ad hoc studia Numidarum in Iugurtham accensa, ex
quibus, si talem virum dolis interfecisset, ne qua sed-
itio aut bellum oriretur, anxius erat. his difficulta- 7
tibus circumventus ubi videt neque per vim neque
insidiis obprimi posse hominem tam acceptum popu-
laribus, quod erat Iugurtha manu promptus et adpetens
gloriae militaris, statuit eum obiectare periculis et eo
modo fortunam temptare.

Igitur bello Numantino Micipsa cum populo Ro- 2
mano equitum atque peditum auxilia mitteret, sperans
vel ostentando virtutem vel hostium saevitia facile
eum occasurum, praefecit Numidis, quos in Hispaniam

3 mittebat. sed ea res longe aliter, ac ratus erat, evenit.
4 nam Iugurtha, ut erat inpigro atque acri ingenio, ubi
naturam P. Scipionis, qui tum Romanis imperator
erat, et morem hostium cognovit, multo labore multa-
que cura, praeterea modestissume parendo et saepe
obviam eundo periculis in tantam claritudinem brevi
pervenerat, ut nostris vehementer carus, Numantinis
5 maxumo terrori esset. ac sane, quod difficillumum in
primis est, et proelio strenuus erat et bonus consilio,
quorum alterum ex providentia timorem, alterum ex
6 audacia temeritatem adferre plerumque solet. igitur
imperator omnis fere res asperas per Iugurtham agere,
in amicis habere, magis magisque eum in dies am-
plecti, quippe cuius neque consilium neque inceptum
7 ullum frustra erat. huc adcedebat munificentia animi
et ingeni sollertia, quis rebus sibi multos ex Romanis
familiari amicitia coniunxerat.

8 Ea tempestate in exercitu nostro fuere conplures
novi atque nobiles, quibus divitiae bono honestoque
potiores erant, factiosi domi, potentes apud socios,
clari magis quam honesti, qui Iugurthae non medio-
crem animum pollicitando accendebant, si Micipsa rex
occidisset, fore uti solus imperi Numidiae potiretur:
in ipso maxumam virtutem, Romae omnia venalia
2 esse. sed postquam Numantia deleta P. Scipio di-
mittere auxilia et ipse revorti domum decrevit, dona-
tum atque laudatum magnifice pro contione Iugurtham
in praetorium abduxit ibique secreto monuit, ut po-
tius publice quam privatim amicitiam populi Romani
coleret neu quibus largiri insuesceret: periculose a
paucis emi quod multorum esset. si permanere vellet
in suis artibus, ultro illi et gloriam et regnum ven-
turum: sin properantius pergeret, suamet ipsum pe-
9 cunia praecipitem casurum. sic locutus cum litteris
eum, quas Micipsae redderet, dimisit. earum sententia
haec erat:

2 'Iugurthae tui bello Numantino longe maxuma

virtus fuit, quam rem tibi certo scio gaudio esse.
nobis ob merita sua carus est: ut idem senatui et
populo Romano sit, summa ope nitemur. tibi quidem
pro nostra amicitia gratulor. en habes virum dignum
te atque avo suo Masinissa.'

Igitur rex, ubi ea, quae fama acceperat, ex lit- 3
teris imperatoris ita esse cognovit, cum virtute tum
gratia viri permotus flexit animum suum et Iugurtham
benificiis vincere aggressus est, statimque eum adop-
tavit et testamento pariter cum filiis heredem instituit.

Sed ipse paucos post annos morbo atque aetate 4
confectus cum sibi finem vitae adesse intellegeret,
coram amicis et cognatis itemque Adherbale et Hiemp-
sale filiis dicitur huiusce modi verba cum Iugurtha
habuisse:

'Parvom ego, Iugurtha, te amisso patre sine spe 10
sine opibus in regnum meum accepi, existumans non
minus me tibi, quam [liberis] si genuissem, ob beni-
ficia carum fore. neque ea res falsum me habuit.
nam, ut alia magna et egregia tua omittam, novis- 2
sume rediens Numantia meque regnumque meum
gloria honoravisti tuaque virtute nobis Romanos ex
amicis amicissumos fecisti. in Hispania nomen fami-
liae renovatum est. postremo, quod difficillumum inter
mortalis est, gloria invidiam vicisti.

Nunc, quoniam mihi natura finem vitae facit, per 3
hanc dexteram, per regni fidem moneo obtestorque te,
uti hos, qui tibi genere propinqui, benificio meo fratres
sunt, caros habeas neu malis alienos adiungere quam
sanguine coniunctos retinere. non exercitus neque 4
thesauri praesidia regni sunt, verum amici, quos neque
armis cogere neque auro parare queas: officio et fide
pariuntur. quis autem amicior quam frater fratri? 5
aut quem alienum fidum invenies, si tuis hostis fueris?
equidem ego vobis regnum trado firmum, si boni 6
eritis, sin mali, inbecillum. nam concordia parvae res
crescunt, discordia maxumae dilabuntur.

7 Ceterum ante hos te, Iugurtha, qui aetate et sa-
pientia prior es, ne aliter quid eveniat, providere
decet. nam in omni certamine qui opulentior est,
etiam si accipit iniuriam, tamen, quia plus potest, facere
8 videtur. vos autem, Adherbal et Hiempsal, colite
observate talem hunc virum, imitamini virtutem et
enitimini, ne ego meliores liberos sumpsisse videar
quam genuisse.'

11 Ad ea Iugurtha, tametsi regem ficta locutum intel-
legebat et ipse longe aliter animo agitabat, tamen
pro tempore benigne respondit.

2 Micipsa paucis post diebus moritur. postquam illi
more regio iusta magnifice fecerant, reguli in unum
convenerunt, ut inter se de cunctis negotiis discep-
3 tarent. sed Hiempsal, qui minumus ex illis erat, na-
tura ferox et iam antea ignobilitatem Iugurthae, quia
materno genere inpar erat, despiciens, dextra Adher-
balem adsedit, ne medius ex tribus, quod apud Nu-
4 midas honori ducitur, Iugurtha foret. dein tamen,
ut aetati concederet, fatigatus a fratre, vix in partem
5 alteram transductus est. ibi cum multa de admini-
strando imperio dissererent, Iugurtha inter alias res
iacit oportere quinquenni consulta et decreta omnia
rescindi, nam per ea tempora confectum annis Mi-
6 cipsam parum animo valuisse. tum idem Hiempsal
placere sibi respondit, nam ipsum illum tribus pro-
7 xumis annis adoptatione in regnum pervenisse. quod
verbum in pectus Iugurthae altius, quam quisquam
8 ratus erat, descendit. itaque ex eo tempore ira et
metu anxius moliri parare atque ea modo cum animo
9 habere, quibus Hiempsal per dolum caperetur. quae
ubi tardius procedunt neque lenitur animus ferox, sta-
tuit quovis modo inceptum perficere.

12 Primo conventu, quem ab regulis factum supra
memoravi, propter dissensionem placuerat dividi the-
2 sauros finisque imperi singulis constitui. itaque tem-
pus ad utramque rem decernitur, sed maturius ad

pecuniam distribuendam. reguli interea in loca pro-
pinqua thesauris alius alio concessere. sed Hiempsal 3
in oppido Thirmida forte eius domo utebatur, qui
proxumus lictor Iugurthae carus acceptusque ei semper
fuerat. quem ille casu ministrum oblatum promissis
onerat inpellitque, uti tamquam suam visens domum
eat, portarum clavis adulterinas paret (nam verae ad
Hiempsalem referebantur): ceterum, ubi res postularet,
se ipsum cum magna manu venturum. Numida man- 4
data brevi conficit atque, uti doctus erat, noctu Iugur-
thae milites introducit. qui postquam in aedis inru- 5
pere, divorsi regem quaerere, dormientis alios alios
occursantis interficere, scrutari loca abdita, clausa
effringere, strepitu et tumultu omnia miscere, cum
interim Hiempsal reperitur occultans se tugurio mu-
lieris ancillae, quo initio pavidus et ignarus loci per-
fugerat. Numidae caput eius, uti iussi erant, ad Iugur- 6
tham referunt.

Ceterum fama tanti facinoris per omnem Africam 13
brevi divolgatur. Adherbalem omnisque, qui sub im-
perio Micipsae fuerant, metus invadit. in duas partis
discedunt Numidae: plures Adherbalem secuntur, sed
illum alterum bello meliores. igitur Iugurtha quam 2
maxumas potest copias armat, urbis partim vi alias
voluntate imperio suo adiungit, omni Numidiae impe-
rare parat. Adherbal tametsi Romam legatos miserat, 3
qui senatum docerent de caede fratris et fortunis suis,
tamen fretus multitudine militum parabat armis con-
tendere. sed ubi res ad certamen venit, victus ex 4
proelio profugit in provinciam ac deinde Romam con-
tendit. tum Iugurtha patratis consiliis, postquam 5
omni Numidia potiebatur, in otio facinus suum cum
animo reputans timere populum Romanum neque ad-
vorsus iram eius usquam nisi in avaritia nobilitatis
et pecunia sua spem habere. itaque paucis diebus cum 6
auro et argento multo Romam legatos mittit, quis
praecepit, primum uti veteres amicos muneribus ex-

pleant, deinde novos adquirant, postremo quaecumque
7 possint largiundo parare ne cunctentur. sed ubi Romam
legati venere et ex praecepto regis hospitibus aliisque,
quorum ea tempestate in senatu auctoritas pollebat,
magna munera misere, tanta conmutatio incessit, ut
ex maxuma invidia in gratiam et favorem nobilitatis
8 Iugurtha veniret. quorum pars spe alii praemio in-
ducti singulos ex senatu ambiundo nitebantur, ne
9 gravius in eum consuleretur. igitur ubi legati satis
confidunt, die constituto senatus utrisque datur. tum
Adherbalem hoc modo locutum accepimus:

14 'Patres conscripti, Micipsa pater meus moriens
mihi praecepit, uti regni Numidiae tantum modo pro-
curationem existumarem meam, ceterum ius et impe-
rium eius penes vos esse; simul eniterer domi mili-
tiaeque quam maxumo usui esse populo Romano, vos
mihi cognatorum, vos adfinium loco ducerem: si ea
fecissem, in vostra amicitia exercitum divitias muni-
2 menta regni me habiturum. quae cum praecepta pa-
rentis mei agitarem, Iugurtha, homo omnium quos
terra sustinet sceleratissumus, contempto imperio
vostro Masinissae me nepotem et iam ab stirpe socium
atque amicum populi Romani regno fortunisque omni-
bus expulit.

3 Atque ego, patres conscripti, quoniam eo miseria-
rum venturus eram, vellem potius ob mea quam ob
maiorum meorum benificia posse me a vobis auxilium
petere, ac maxume deberi mihi benificia a populo
Romano, quibus non egerem, secundum ea, si deside-
4 randa erant, uti debitis uterer. sed quoniam parum
tuta per se ipsa probitas est, neque mihi in manu
fuit, Iugurtha qualis foret, ad vos confugi, patres
conscripti, quibus, quod mihi miserrumum est, cogor
5 prius oneri quam usui esse. ceteri reges aut bello
victi in amicitiam a vobis recepti sunt aut in suis
dubiis rebus societatem vostram adpetiverunt: familia
nostra cum populo Romano bello Carthaginiensi ami-

citiam instituit, quo tempore magis fides eius quam
fortuna petunda erat. quorum progeniem vos, patres 6
conscripti, nolite pati me nepotem Masinissae frustra
a vobis auxilium petere.

Si ad impetrandum nihil causae haberem praeter 7
miserandam fortunam, quod paulo ante rex genere
fama atque copiis potens, nunc deformatus aerumnis,
inops alienas opes expecto, tamen erat maiestatis po-
puli Romani prohibere iniuriam neque pati cuiusquam
regnum per scelus crescere. verum ego eis finibus 8
eiectus sum, quos maioribus meis populus Romanus
dedit, unde pater et avos meus una vobiscum expulere
Syphacem et Carthaginiensis. vostra benificia mihi
erepta sunt, patres conscripti, vos in mea iniuria de-
specti estis. eheu me miserum! hucine, Micipsa pater, 9
benificia tua evasere, ut, quem tu parem cum liberis
tuis regnique participem fecisti, is potissumum stirpis
tuae extinctor sit? numquamne ergo familia nostra
quieta erit? semperne in sanguine ferro fuga vorsa-
bitur? dum Carthaginienses incolumes fuere, iure 10
omnia saeva patiebamur: hostes ab latere, vos amici
procul, spes omnis in armis erat. postquam illa pestis
ex Africa eiecta est, laeti pacem agitabamus, quippe
quis hostis nullus erat, nisi forte quem vos iussissetis.
ecce autem ex inproviso Iugurtha, intoleranda audacia 11
scelere atque superbia sese ecferens, fratre meo atque
eodem propinquo suo interfecto primum regnum eius
sceleris sui praedam fecit, post ubi me isdem dolis
nequit capere, nihil minus quam vim aut bellum ex-
pectantem in imperio vostro, sicut videtis, extorrem
patria domo, inopem et coopertum miseriis effecit, ut
ubivis tutius quam in meo regno essem.

Ego sic existumabam, patres conscripti, uti prae- 12
dicantem audiveram patrem meum, qui vostram ami-
citiam diligenter colerent, eos multum laborem sus-
cipere, ceterum ex omnibus maxume tutos esse. quod 13
in familia nostra fuit, praestitit, uti in omnibus bellis

adesset vobis: nos uti per otium tuti simus, in vostra
14 manu est, patres conscripti. pater nos duos fratres
reliquit, tertium Iugurtham benificiis suis ratus est
coniunctum nobis fore. alter eorum necatus est, alte-
15 rius ipse ego manus inpias vix effugi. quid agam?
aut quo potissumum infelix adcedam? generis prae-
sidia omnia extincta sunt. pater, uti necesse erat,
naturae concessit. fratri quem minume decuit pro-
pincus per scelus vitam eripuit. adfinis amicos pro-
pinquos ceteros meos alium alia clades obpressit:
capti ab Iugurtha pars in crucem acti pars bestiis
obiecti sunt, pauci, quibus relicta est anima, clausi in
tenebris cum maerore et luctu morte graviorem vitam
exigunt.

16 Si omnia, quae aut amisi aut ex necessariis ad-
vorsa facta sunt, incolumia manerent, tamen, si quid
ex inproviso mali accidisset, vos inplorarem, patres
conscripti, quibus pro magnitudine imperi ius et in-
17 iurias omnis curae esse decet. nunc vero exul patria
domo, solus atque omnium honestarum rerum egens
quo adcedam aut quos appellem? nationesne an reges,
qui omnes familiae nostrae ob vostram amicitiam in-
festi sunt? an quoquam mihi adire licet, ubi non
maiorum meorum hostilia monumenta pluruma sint?
aut quisquam nostri misereri potest, qui aliquando
18 vobis hostis fuit? postremo Masinissa nos ita insti-
tuit, patres conscripti, ne quem coleremus nisi popu-
lum Romanum, ne societates, ne foedera nova acci-
peremus: abunde magna praesidia nobis in vostra
amicitia fore; si huic imperio fortuna mutaretur, una
19 occidundum nobis esse. virtute ac dis volentibus
magni estis et opulenti, omnia secunda et oboedientia
sunt: quo facilius sociorum iniurias curare licet.

20 Tantum illud vereor, ne quos privata amicitia
Iugurthae parum cognita transvorsos agat. quos ego
audio maxuma ope niti ambire fatigare vos singulos,
ne quid de absente incognita causa statuatis: fingere

me verba et fugam simulare, cui licuerit in regno
manere. quod utinam illum, cuius inpio facinore in 21
has miserias proiectus sum, eadem haec simulantem
videam et aliquando aut apud vos aut apud deos in-
mortalis rerum humanarum cura oriatur: ne ille, qui
nunc sceleribus suis ferox atque praeclarus est, omni-
bus malis excruciatus inpietatis in parentem nostrum,
fratris mei necis mearumque miseriarum gravis poenas
reddat. iam iam, frater animo meo carissume, quam- 22
quam tibi inmaturo et unde minume decuit vita erepta
est, tamen laetandum magis quam dolendum puto
casum tuum. non enim regnum, sed fugam exilium 23
egestatem et omnis has quae me premunt aerumnas
cum anima simul amisisti. at ego infelix, in tanta
mala praecipitatus ex patrio regno, rerum humanarum
spectaculum praebeo, incertus quid agam, tuasne in-
iurias persequar ipse auxili egens an regno consulam,
cuius vitae necisque potestas ex opibus alienis pendet.
utinam emori fortunis meis honestus exitus esset neu 24
iure contemptus viderer, si defessus malis iniuriae
concessissem. nunc neque vivere lubet neque mori
licet sine dedecore.

Patres conscripti, per vos, per liberos atque pa- 25
rentis vostros, per maiestatem populi Romani, sub-
venite mihi misero, ite obviam iniuriae, nolite pati
regnum Numidiae, quod vostrum est, per scelus et
sanguinem familiae nostrae tabescere.'

Postquam rex finem loquendi fecit, legati Iugurthae 15
largitione magis quam causa freti paucis respondent:
Hiempsalem ob saevitiam suam ab Numidis inter-
fectum, Adherbalem ultro bellum inferentem, postquam
superatus sit, queri, quod iniuriam facere nequivisset.
Iugurtham ab senatu petere, ne se alium putarent, ac
Numantiae cognitus esset, neu verba inimici ante
facta sua ponerent. deinde utrique curia egrediuntur. 2
senatus statim consulitur. fautores legatorum, prae-
terea senatus magna pars gratia depravata Adherbalis

dicta contemnere, Iugurthae virtutem extollere laudi-
bus: gratia voce, denique omnibus modis pro alieno
3 scelere et flagitio sua quasi pro gloria nitebantur. at
contra pauci, quibus bonum et aequom divitiis carius
erat, subveniundum Adherbali et Hiempsalis mortem
4 severe vindicandam censebant, sed ex omnibus maxume
Aemilius Scaurus, homo nobilis inpiger factiosus, avi-
dus potentiae honoris divitiarum, ceterum vitia sua
5 callide occultans. is postquam videt regis largitionem
famosam inpudentemque, veritus, quod in tali re solet,
ne polluta licentia invidiam accenderet, animum a con-
16 sueta lubidine continuit. vicit tamen in senatu pars
2 illa, quae vero pretium aut gratiam anteferebat. de-
cretum fit, uti decem legati regnum, quod Micipsa
optinuerat, inter Iugurtham et Adherbalem dividerent.
cuius legationis princeps fuit L. Opimius, homo clarus
et tum in senatu potens, quia consul C. Graccho et
M. Fulvio Flacco interfectis acerrume victoriam nobi-
3 litatis in plebem exercuerat. eum Iugurtha tametsi
Romae in inimicis habuerat, tamen accuratissume re-
cepit, dando et pollicendo multa perfecit, uti fama
fide, postremo omnibus suis rebus commodum regis
4 anteferret. reliquos legatos eadem via aggressus pleros-
5 que capit, paucis carior fides quam pecunia fuit. in
divisione quae pars Numidiae Mauretaniam attingit,
agro virisque opulentior, Iugurthae traditur, illam
alteram specie quam usu potiorem, quae portuosior
et aedificiis magis exornata erat, Adherbal possedit.
17 Res postulare videtur Africae situm paucis expo-
nere et eas gentis, quibuscum nobis bellum aut ami-
2 citia fuit, attingere. sed quae loca et nationes ob
calorem aut asperitatem, item solitudines minus fre-
quentata sunt, de eis haud facile conpertum narra-
verim. cetera quam paucissumis absolvam.
3 In divisione orbis terrae plerique in parte tertia
Africam posuere, pauci tantum modo Asiam et Euro-
4 pam esse, sed Africam in Europa. ea finis habet ab

occidente fretum nostri maris et Oceani, ab ortu solis
declivem latitudinem, quem locum Catabathmon incolae appellant. mare saevom inportuosum; ager fru- 5
gum fertilis, bonus pecori, arbori infecundus; caelo
terraque penuria aquarum. genus hominum salubri 6
corpore, velox, patiens laborum. plerosque senectus
dissolvit, nisi qui ferro aut bestiis interiere; nam
morbus haud saepe quemquam superat, ad hoc malifici generis pluruma animalia. sed qui mortales initio 7
Africam habuerint, quique postea adcesserint, aut quo
modo inter se permixti sint, quamquam ab ea fama,
quae plerosque optinet, divorsum est, tamen, uti ex
libris Punicis, qui regis Hiempsalis dicebantur, interpretatum nobis est utique rem sese habere cultores
eius terrae putant, quam paucissumis dicam. ceterum
fides eius rei penes auctores erit.

Africam initio habuere Gaetuli et Libyes, asperi 18
incultique, quis cibus erat caro ferina atque humi
pabulum uti pecoribus. ei neque moribus neque lege 2
aut imperio cuiusquam regebantur: vagi palantes quas
nox coegerat sedes habebant. sed postquam in Hi- 3
spania Hercules, sicuti Afri putant, interiit, exercitus
eius, conpositus ex variis gentibus, amisso duce ac
passim multis sibi quisque imperium petentibus brevi
dilabitur. ex eo numero Medi Persae et Armenii 4
navibus in Africam transvecti proxumos nostro mari
locos occupavere, sed Persae intra Oceanum magis, 5
eique alveos navium invorsos pro tuguriis habuere,
quia neque materia in agris neque ab Hispanis emundi
aut mutandi copia erat: mare magnum et ignara lingua 6
commercio prohibebant. ei paulatim per conubia Gae- 7
tulos secum miscuere et, quia saepe temptantes agros
alia, deinde alia loca petiverant, semet ipsi Nomadas
appellavere. ceterum adhuc aedificia Numidarum agre- 8
stium, quae mapalia illi vocant, oblonga incurvis lateribus, tecta quasi navium carinae sunt. Medis autem 9
et Armeniis adcessere Libyes (nam ei propius mare

Africum agitabant, Gaetuli sub sole magis, haud pro-
cul ab ardoribus), eique mature oppida habuere; nam
freto divisi ab Hispania mutare res inter se institue-
10 rant. nomen eorum paulatim Libyes conrupere, bar-
11 bara lingua Mauros pro Medis appellantes. sed res
Persarum brevi adolevit, ac postea nomine Numidae,
propter multitudinem a parentibus digressi, possedere
ea loca, quae proxume Carthaginem Numidia appellatur.
12 deinde utrique alteris freti finitumos armis aut metu
sub imperium suum coegere, nomen gloriamque sibi
addidere, magis ei, qui ad nostrum mare processerant,
quia Libyes quam Gaetuli minus bellicosi. denique
Africae pars inferior pleraque ab Numidis possessa
est, victi omnes in gentem nomenque imperantium
19 concessere. postea Phoenices, alii multitudinis domi
minuendae gratia pars imperi cupidine sollicitata plebe
et aliis novarum rerum avidis, Hipponem Hadrumetum
Leptim aliasque urbis in ora marituma condidere,
eaeque brevi multum auctae pars originibus suis prae-
2 sidio aliae decori fuere. nam de Carthagine silere
melius puto quam parum dicere, quoniam alio prope-
rare tempus monet.

3 Igitur ad Catabathmon, qui locus Aegyptum ab
Africa dividit, secundo mari prima Cyrene est, colonia
Theraeon, ac deinceps duae Syrtes interque eas Leptis,
deinde Philaenon arae, quem locum Aegyptum vorsus
finem imperi habuere Carthaginienses, post aliae Pu-
4 nicae urbes. cetera loca usque ad Mauretaniam Nu-
5 midae tenent, proxume Hispaniam Mauri sunt. super
Numidiam Gaetulos accepimus partim in tuguriis
6 alios incultius vagos agitare, post eos Aethiopas esse,
7 dehinc loca exusta solis ardoribus. igitur bello Iugur-
thino pleraque ex Punicis oppida et finis Carthagi-
niensium, quos novissume habuerant, populus Roma-
nus per magistratus administrabat; Gaetulorum magna
pars et Numidae usque ad flumen Muluccham sub
Iugurtha erant; Mauris omnibus rex Bocchus imperi-

tabat, praeter nomen cetera ignarus populi Romani
itemque nobis neque bello neque pace antea cognitus.
de Africa et eius incolis ad necessitudinem rei satis 3
dictum.

Postquam diviso regno legati Africa decessere et 20
Iugurtha contra timorem animi praemia sceleris adep-
tum sese videt, certum esse ratus, quod ex amicis
apud Numantiam acceperat, omnia Romae venalia esse,
simul et illorum pollicitationibus accensus, quos paulo
ante muneribus expleverat, in regnum Adherbalis ani-
mum intendit. ipse acer bellicosus; at is quem pete- 2
bat quietus inbellis, placido ingenio, opportunus in-
iuriae, metuens magis quam metuendus. igitur ex 3
inproviso finis eius cum magna manu invadit, multos
mortalis cum pecore atque alia praeda capit, aedi-
ficia incendit, pleraque loca hostiliter cum equitatu
adcedit, deinde cum omni multitudine in regnum suum 4
convortit, existumans Adherbalem dolore permotum
iniurias suas manu vindicaturum eamque rem belli
causam fore. at ille, quod neque se parem armis 5
existumabat et amicitia populi Romani magis quam
Numidis fretus erat, legatos ad Iugurtham de iniuriis
questum misit. qui tametsi contumeliosa dicta rettu-
lerant, prius tamen omnia pati decrevit quam bellum
sumere, quia temptatum antea secus cesserat. neque 6
eo magis cupido Iugurthae minuebatur, quippe qui
totum eius regnum animo iam invaserat. itaque non 7
uti antea cum praedatoria manu, sed magno exercitu
conparato bellum gerere coepit et aperte totius Nu-
midiae imperium petere. ceterum qua pergebat, urbis 8
agros vastare, praedas agere, suis animum hostibus
terrorem augere. Adherbal ubi intellegit eo processum, 21
uti regnum aut relinquendum esset aut armis retinen-
dum, necessario copias parat et Iugurthae obvius pro-
cedit. interim haud longe a mari prope Cirtam op- 2
pidum utriusque exercitus consedit et, quia diei ex-
tremum erat, proelium non inceptum. sed ubi ple-

rumque noctis processit, obscuro etiam tum lumine
milites Iugurthini signo dato castra hostium invadunt,
semisomnos partim alios arma sumentis fugant fun-
duntque. Adherbal cum paucis equitibus Cirtam pro-
fugit, et ni multitudo togatorum fuisset, quae Numi-
das insequentis moenibus prohibuit, uno die inter
duos reges coeptum atque patratum bellum foret.
3 igitur Iugurtha oppidum circumsedit, vineis turribus-
que et machinis omnium generum expugnare aggre-
ditur, maxume festinans tempus legatorum antecapere,
quos ante proelium factum ab Adherbale Romam mis-
sos audiverat.

4 Sed postquam senatus de bello eorum accepit, tres
adulescentes in Africam legantur, qui ambos reges
adeant, senatus populique Romani verbis nuntient
velle et censere eos ab armis discedere, de contro-
vorsiis suis iure potius quam bello disceptare: ita se-
22 que illisque dignum esse. legati in Africam matu-
rantes veniunt, eo magis quod Romae, dum proficisci
parant, de proelio facto et oppugnatione Cirtae audie-
2 batur; sed is rumor clemens erat. quorum Iugurtha
accepta oratione respondit sibi neque maius quicquam
neque carius auctoritate senatus esse. ab adulescentia
ita se enisum, ut ab optumo quoque probaretur; vir-
tute, non malitia P. Scipioni, summo viro, placuisse;
ob easdem artis a Micipsa, non penuria liberorum in
3 regnum adoptatum esse. ceterum, quo plura bene at-
que strenue fecisset, eo animum suum iniuriam minus
4 tolerare. Adherbalem dolis vitae suae insidiatum; quod
ubi conperisset, sceleri eius obviam isse. populum
Romanum neque recte neque pro bono facturum, si
ab iure gentium sese prohibuerit. postremo de om-
5 nibus rebus legatos Romam brevi missurum. ita
utrique digrediuntur. Adherbalis appellandi copia
non fuit.

23 Iugurtha ubi eos Africa decessisse ratus est ne-
que propter loci naturam Cirtam armis expugnare

potest, vallo atque fossa moenia circumdat, turris ex-
truit easque praesidiis firmat; praeterea dies noctisque
aut per vim aut dolis temptare, defensoribus moenium
praemia modo modo formidinem ostentare, suos hor-
tando ad virtutem adrigere: prorsus intentus cuncta
parare. Adherbal ubi intellegit omnis suas fortunas 2
in extremo sitas, hostem infestum, auxili spem nullam,
penuria rerum necessariarum bellum trahi non posse,
ex eis, qui una Cirtam profugerant, duos maxume
inpigros delegit: eos multa pollicendo ac miserando
casum suum confirmat, uti per hostium munitiones
noctu ad proxumum mare, dein Romam pergerent.
Numidae paucis diebus iussa efficiunt. litterae Ad- 24
herbalis in senatu recitatae, quarum sententia haec
fuit:

'Non mea culpa saepe ad vos oratum mitto, pa- 2
tres conscripti, sed vis Iugurthae subigit, quem tanta
lubido extinguendi me invasit, ut neque vos neque
deos inmortalis in animo habeat, sanguinem meum
quam omnia malit. itaque quintum iam mensem so- 3
cius et amicus populi Romani armis obsessus teneor;
neque mihi Micipsae patris mei benificia neque vostra
decreta auxiliantur; ferro an fame acrius urgear, in-
certus sum.

Plura de Iugurtha scribere dehortatur me fortuna 4
mea et iam antea expertus sum parum fidei miseris
esse; nisi tamen intellego illum supra quam ego sum 5
petere neque simul amicitiam vostram et regnum
meum sperare. utrum gravius existumet, nemini oc-
cultum est. nam initio occidit Hiempsalem fratrem 6
meum, deinde patrio regno me expulit. quae sane
fuerint nostrae iniuriae, nihil ad vos. verum nunc 7
vostrum regnum armis tenet; me, quem vos impera-
torem Numidis posuistis, clausum obsidet; legatorum
verba quanti fecerit, pericula mea declarant. quid est 8
relicum nisi vis vostra, quo moveri possit? nam ego 9
quidem vellem, et haec, quae scribo, et illa, quae antea

in senatu questus sum, vana forent potius, quam miseria mea fidem verbis faceret.

10 Sed quoniam eo natus sum, ut Iugurthae scelerum ostentui essem, non iam mortem neque aerumnas, tantum modo inimici imperium et cruciatus corporis deprecor. regno Numidiae, quod vostrum est, uti lubet, consulite: me manibus inpiis eripite, per maiestatem imperi, per amicitiae fidem, si ulla apud vos memoria remanet avi mei Masinissae.'

25 His litteris recitatis fuere qui exercitum in Africam mittundum censerent et quam primum Adherbali subveniundum: de Iugurtha interim uti consuleretur,
2 quoniam legatis non paruisset. sed ab isdem illis regis fautoribus summa ope enisum est, ne tale de-
3 cretum fieret. ita bonum publicum, ut in plerisque
4 negotiis solet, privata gratia devictum. legantur tamen in Africam maiores natu nobiles, amplis honoribus usi. in quis fuit M. Scaurus, de quo supra me-
5 moravimus, consularis et tum senatus princeps. ei, quod res in invidia erat, simul et ab Numidis obsecrati, triduo navem ascendere. dein brevi Uticam adpulsi litteras ad Iugurtham mittunt: quam ocissume ad provinciam adcedat, seque ad eum ab senatu mis-
6 sos. ille ubi accepit homines claros, quorum auctoritatem Romae pollere audiverat, contra inceptum suum venisse, primo conmotus metu atque lubidine
7 divorsus agitabatur: timebat iram senatus, ni paruisset legatis; porro animus cupidine caecus ad inceptum
8 scelus rapiebatur. vicit tamen in avido ingenio pra-
9 vom consilium. igitur exercitu circumdato summa vi Cirtam inrumpere nititur, maxume sperans diducta manu hostium aut vi aut dolis sese casum victoriae
10 inventurum. quod ubi secus procedit neque quod intenderat, efficere potest, ut prius quam legatos conveniret, Adherbalis potiretur, ne amplius morando Scaurum, quem plurumum metuebat, incenderet, cum
11 paucis equitibus in provinciam venit. ac tametsi se-

nati verbis graves minae nuntiabantur, quod ab oppu-
gnatione non desisteret, multa tamen oratione con-
sumpta legati frustra discessere.

Ea postquam Cirtae audita sunt, Italici, quorum 26
virtute moenia defensabantur, confisi deditione facta
propter magnitudinem populi Romani inviolatos sese
fore, Adherbali suadent, uti seque et oppidum Iugur-
thae tradat, tantum ab eo vitam paciscatur: de ceteris
senatui curae fore. at ille, tametsi omnia potiora fide 2
Iugurthae rebatur, tamen, quia penes eosdem, si ad-
vorsaretur, cogundi potestas erat, ita, uti censuerant
Italici, deditionem facit. Iugurtha in primis Adher- 3
balem excruciatum necat, deinde omnis puberes Nu-
midas atque negotiatores promiscue, uti quisque ar-
matus obvius fuerat, interficit.

Quod postquam Romae cognitum est et res in 27
senatu agitari coepta, idem illi ministri regis inter-
pellando ac saepe gratia, interdum iurgiis trahundo
tempus, atrocitatem facti leniebant. ac ni C. Mem- 2
mius tribunus plebis designatus, vir acer et infestus
potentiae nobilitatis, populum Romanum edocuisset
id agi, ut per paucos factiosos Iugurthae scelus con-
donaretur, profecto omnis invidia prolatandis consul-
tationibus dilapsa foret: tanta vis gratiae atque pe-
cuniae regis erat. sed ubi senatus delicti conscientia 3
populum timet, lege Sempronia provinciae futuris con-
sulibus Numidia atque Italia decretae; consules decla- 4
rati P. Scipio Nasica L. Bestia; Calpurnio Numidia,
Scipioni Italia obvenit. deinde exercitus, qui in Afri- 5
cam portaretur, scribitur, stipendium aliaque, quae
bello usui forent, decernuntur.

At Iugurtha contra spem nuntio accepto, quippe 28
cui Romae omnia venire in animo haeserat, filium et
cum eo duos familiaris ad senatum legatos mittit
eisque uti illis, quos Hiempsale interfecto miserat,
praecipit, omnis mortalis pecunia aggrediantur. qui 2
postquam Romam adventabant, senatus a Bestia con-

sultus est, placeretne legatos Iugurthae recipi moeni-
bus, eique decrevere, nisi regnum ipsumque deditum
venissent, uti in diebus proxumis decem Italia decede-
3 rent. consul Numidis ex senatus decreto nuntiari
iubet. ita infectis rebus illi domum discedunt.
4 Interim Calpurnius parato exercitu legat sibi ho-
mines nobilis factiosos, quorum auctoritate quae de-
liquisset, munita fore sperabat. in quis fuit Scaurus,
5 cuius de natura et habitu supra memoravimus. nam
in consule nostro multae bonaeque artes animi et
corporis erant, quas omnis avaritia praepediebat: pa-
tiens laborum, acri ingenio, satis providens, belli haud
6 ignarus, firmissumus contra pericula et insidias. sed
legiones per Italiam Regium atque inde Siciliam, porro
7 ex Sicilia in Africam transvectae. igitur Calpurnius
initio paratis conmeatibus acriter Numidiam ingressus
est multosque mortalis et urbis aliquot pugnando
29 cepit. sed ubi Iugurtha per legatos pecunia temptare
bellique, quod administrabat, asperitatem ostendere
2 coepit, animus aeger avaritia facile convorsus est. ce-
terum socius et administer omnium consiliorum adsu-
mitur Scaurus, qui tametsi a principio plerisque ex
factione eius conruptis acerrume regem inpugnaverat,
tamen magnitudine pecuniae a bono honestoque in
3 pravom abstractus est. sed Iugurtha primum tantum
modo belli moram redimebat, existumans sese aliquid
interim Romae pretio aut gratia effecturum. postea
vero quam participem negoti Scaurum accepit, in
maxumam spem adductus recuperandae pacis statuit
4 cum eis de omnibus pactionibus praesens agere. cete-
rum interea fidei causa mittitur a consule Sextius
quaestor in oppidum Iugurthae Vagam. cuius rei spe-
cies erat acceptio frumenti, quod Calpurnius palam
legatis imperaverat, quoniam deditionis mora indutiae
5 agitabantur. igitur rex, uti constituerat, in castra
venit, ac pauca praesenti consilio locutus de invidia
facti sui atque uti in deditionem acciperetur, reliqua

cum Bestia et Scauro secreta transigit. dein postero
die quasi per saturam sententiis exquisitis in dedi-
tionem accipitur. sed, uti pro consilio imperatum 6
erat, elephanti triginta, pecus atque equi multi cum
parvo argenti pondere quaestori traduntur. Calpurnius 7
Romam ad magistratus rogandos proficiscitur. in Nu-
midia et exercitu nostro pax agitabatur.

Postquam res in Africa gestas quoque modo actae 30
forent, fama divolgavit, Romae per omnis locos et
conventus de facto consulis agitari. apud plebem gravis
invidia, patres solliciti erant. probarentne tantum fla-
gitium an decretum consulis subvorterent, parum con-
stabat; ac maxume eos potentia Scauri, quod is auc- 2
tor et socius Bestiae ferebatur, a vero bonoque inpe-
diebat. at C. Memmius, cuius de libertate ingeni et 3
odio potentiae nobilitatis supra diximus, inter dubita-
tionem et moras senatus contionibus populum ad vin-
dicandum hortari, monere, ne rem publicam, ne liber-
tatem suam desererent, multa superba et crudelia fa-
cinora nobilitatis ostendere: prorsus intentus omni
modo plebis animum incendebat.

Sed quoniam ea tempestate Romae Memmi facun- 4
dia clara pollensque fuit, decere existumavi unam ex
tam multis orationem eius perscribere, ac potissumum
ea dicam, quae in contione post reditum Bestiae huiusce
modi verbis disseruit:

'Multa me dehortantur a vobis, Quirites, ni stu- 31
dium rei publicae omnia superet: opes factionis, vostra
patientia, ius nullum, ac maxume quod innocentiae
plus periculi quam honoris est. nam illa quidem 2
piget dicere, his annis quindecim quam ludibrio fue-
ritis superbiae paucorum, quam foede quamque inulti
perierint vostri defensores, ut vobis animus ab ignavia
atque socordia conruptus sit, qui ne nunc quidem ob- 3
noxiis inimicis exurgitis atque etiam nunc timetis eos,
quibus decet terrori esse. sed quamquam haec talia 4
sunt, tamen obviam ire factionis potentiae animus sub-

5 igit. certe ego libertatem, quae mihi a parente meo
tradita est, experiar. verum id frustra an ob rem fa-
ciam, in vostra manu situm est, Quirites.
6 Neque ego vos hortor, quod saepe maiores vostri
fecere, uti contra iniurias armati eatis. nihil vi, nihil
secessione opus est: necesse est, suomet ipsi more
7 praecipites eant. occiso Ti. Graccho, quem regnum
parare aiebant, in plebem Romanam quaestiones ha-
bitae sunt; post C. Gracchi et M. Fulvi caedem item
vostri ordinis multi mortales in carcere necati sunt:
utriusque cladis non lex, verum lubido eorum finem
8 fecit. sed sane fuerit regni paratio plebi sua resti-
tuere; quicquid sine sanguine civium ulcisci nequitur,
9 iure factum sit. superioribus annis taciti indignaba-
mini aerarium expilari, reges et populos liberos paucis
nobilibus vectigal pendere, penes eosdem et summam
gloriam et maxumas divitias esse. tamen haec talia
facinora inpune suscepisse parum habuere itaque po-
stremo leges, maiestas vostra, divina et humana omnia
10 hostibus tradita sunt. neque eos qui ea fecere pudet
aut paenitet, sed incedunt per ora vostra magnifici,
sacerdotia et consulatus, pars triumphos suos osten-
tantes: proinde quasi ea honori, non praedae habeant.
11 servi aere parati iniusta imperia dominorum non per-
ferunt: vos, Quirites, in imperio nati aequo animo
12 servitutem toleratis? at qui sunt ei, qui rem publi-
cam occupavere? homines sceleratissumi, cruentis ma-
nibus, immani avaritia, nocentissumi et idem superbis-
sumi, quibus fides decus pietas, postremo honesta
13 atque inhonesta omnia quaestui sunt. pars eorum
occidisse tribunos plebis, alii quaestiones iniustas,
plerique caedem in vos fecisse pro munimento habent.
14 ita quam quisque pessume fecit, tam maxume tutus
est. metum ab scelere suo ad ignaviam vostram trans-
tulere, quos omnis eadem cupere, eadem odisse, eadem
15 metuere in unum coegit. sed haec inter bonos ami-
16 citia, inter malos factio est. quod si tam vos liber-

tatis curam haberetis, quam illi ad dominationem
accensi sunt, profecto neque res publica sicuti nunc
vastaretur et benificia vostra penes optumos, non auda-
cissumos forent. maiores vostri parandi iuris et maie- 17
statis constituendae gratia bis per secessionem armati
Aventinum occupavere: vos pro libertate, quam ab illis
accepistis, nonne summa ope nitemini? atque eo vehe-
mentius, quo maius dedecus est parta amittere quam
omnino non paravisse.

Dicet aliquis "quid igitur censes?" vindicandum 18
in eos, qui hosti prodidere rem publicam, non manu
neque vi, quod magis vos fecisse quam illis accidisse
indignum est, verum quaestionibus et indicio ipsius
Iugurthae. qui si deditícius est, profecto iussis vostris 19
oboediens erit: sin ea contemnit, scilicet existumabitis,
qualis illa pax aut deditio sit, ex qua ad Iugurtham
scelerum inpunitas, ad paucos potentis maxumae divi-
tiae, ad rem publicam damna atque dedecora pervene-
rint. nisi forte nondum etiam vos dominationis eorum 20
satietas tenet et illa quam haec tempora magis pla-
cent, cum regna provinciae, leges iura iudicia, bella
atque paces, postremo divina et humana omnia penes
paucos erant, vos autem, hoc est populus Romanus,
invicti ab hostibus, imperatores omnium gentium, satis
habebatis animam retinere. nam servitutem quidem
quis vostrum recusare audebat?

Atque ego tametsi viro flagitiosissumum existumo 21
inpune iniuriam accepisse, tamen vos hominibus scele-
ratissumis ignoscere, quoniam cives sunt, aequo animo
paterer, ni misericordia in perniciem casura esset. nam 22
et illis, quantum inportunitatis habent, parum est in-
pune male fecisse, nisi deinde faciundi licentia eripi-
tur, et vobis aeterna sollicitudo remanebit, cum in-
tellegetis aut serviundum esse aut per manus libertatem
retinendam. nam fidei quidem aut concordiae quae 23
spes est? dominari illi volunt, vos liberi esse; facere
illi iniurias, vos prohibere; postremo sociis nostris

24 veluti hostibus, hostibus pro sociis utuntur. potestne
in tam divorsis mentibus pax aut amicitia esse?
25 Qua re moneo hortorque vos, ne tantum scelus
inpunitum omittatis. non peculatus aerari factus est
neque per vim sociis ereptae pecuniae, quae quam-
quam gravia sunt, tamen consuetudine iam pro nihilo
habentur: hosti acerrumo prodita senatus auctoritas,
proditum imperium vostrum est; domi militiaeque res
26 publica venalis fuit. quae nisi quaesita erunt, nisi
vindicatum in noxios, quid erit relicum, nisi ut illis
qui ea fecere oboedientes vivamus? nam inpune quae
27 lubet facere, id est regem esse. neque ego vos, Qui-
rites, hortor, ut malitis civis vostros perperam quam
recte fecisse, sed ne ignoscundo malis bonos per-
28 ditum eatis. [ad hoc] in re publica multo praestat
benifici quam malifici inmemorem esse: bonus tan-
tum modo segnior fit, ubi neglegas, at malus inpro-
29 bior. ad hoc si iniuriae non sint, haud saepe auxili
egeas.'

32 Haec atque alia huiusce modi saepe [in] dicundo
Memmius populo persuadet, uti L. Cassius, qui tum
praetor erat, ad Iugurtham mitteretur eumque inter-
posita fide publica Romam duceret, quo facilius in-
dicio regis Scauri et reliquorum, quos pecuniae captae
arcessebat, delicta patefierent.

2 Dum haec Romae geruntur, qui in Numidia relicti
a Bestia exercitui praeerant, secuti morem imperatoris
3 sui pluruma et flagitiosissuma facinora fecere. fuere
qui auro conrupti elephantos Iugurthae traderent, alii
perfugas vendere, pars ex pacatis praedas agebant:
4 tanta vis avaritiae in animos eorum veluti tabes in-
5 vaserat. at Cassius praetor perlata rogatione a C.
Memmio ac perculsa omni nobilitate ad Iugurtham
proficiscitur eique timido et ex conscientia diffidenti
rebus suis persuadet, quoniam se populo Romano de-
disset, ne vim quam misericordiam eius experiri mallet.
privatim praeterea fidem suam interponit, quam ille

non minoris quam publicam ducebat: talis ea tempe-
state fama de Cassio erat.

Igitur Iugurtha contra decus regium cultu quam 33
maxume miserabili cum Cassio Romam venit. ac, 2
tametsi in ipso magna vis animi erat, confirmatus ab
omnibus, quorum potentia aut scelere cuncta ea ges-
serat, quae supra diximus, C. Baebium tribunum plebis
magna mercede parat, cuius inpudentia contra ius et
iniurias omnis munitus foret. at C. Memmius ad- 3
vocata contione, quamquam regi infesta plebes erat
et pars in vincula duci iubebat, pars, nisi socios sce-
leris sui aperiret, more maiorum de hoste supplicium
sumi, dignitati quam irae magis consulens sedare mo-
tus et animos eorum mollire, postremo confirmare
fidem publicam per sese inviolatam fore. post ubi 4
silentium coepit, producto Iugurtha verba facit, Ro-
mae Numidiaeque facinora eius memorat, scelera in
patrem fratresque ostendit. quibus iuvantibus quibus-
que ministris ea egerit, quamquam intellegat populus
Romanus, tamen velle manifesta magis ex illo habere.
si verum aperiat, in fide et clementia populi Romani
magnam spem illi sitam: sin reticeat, non sociis saluti
fore, sed se suasque spes conrupturum. deinde ubi 34
Memmius dicundi finem fecit et Iugurtha respondere
iussus est, C. Baebius tribunus plebis, quem pecunia
conruptum supra diximus, regem tacere iubet, ac tam-
etsi multitudo, quae in contione aderat, vehementer
accensa terrebat eum clamore voltu, saepe impetu at-
que aliis omnibus, quae ira fieri amat, vicit tamen
inpudentia. ita populus ludibrio habitus ex contione 2
discedit; Iugurthae Bestiaeque et ceteris, quos illa
quaestio exagitabat, animi augescunt.

Erat ea tempestate Romae Numida quidam nomine 35
Massiva, Gulussae filius, Masinissae nepos, qui, quia
in dissensione regum Iugurthae advorsus fuerat, de-
dita Cirta et Adherbale interfecto profugus ex patria
abierat. huic Sp. Albinus, qui proxumo anno post 2

Bestiam cum Q. Minucio Rufo consulatum gerebat,
persuadet, quoniam ex stirpe Masinissae sit Iugur-
thamque ob scelera invidia cum metu urgeat, regnum
3 Numidiae ab senatu petat. avidus consul belli ge-
rundi movere quam senescere omnia malebat. ipsi
4 provincia Numidia, Minucio Macedonia evenerat. quae
postquam Massiva agitare coepit neque Iugurthae in
amicis satis praesidi est, quod eorum alium conscientia
alium mala fama et timor inpediebat, Bomilcari, pro-
xumo ac maxume fido sibi, imperat, pretio, sicuti multa
confecerat, insidiatores Massivae paret ac maxume
occulte, sin id parum procedat, quovis modo Numi-
5 dam interficiat. Bomilcar mature regis mandata exe-
quitur et per homines talis negoti artifices itinera
egressusque eius, postremo loca atque tempora cuncta
explorat. deinde, ubi res postulabat, insidias tendit.
6 igitur unus ex eo numero, qui ad caedem parati erant,
paulo inconsultius Massivam aggreditur. illum ob-
truncat, sed ipse deprehensus multis hortantibus et in
7 primis Albino consule indicium profitetur. fit reus
magis ex aequo bonoque quam ex iure gentium Bo-
milcar, comes eius, qui Romam fide publica venerat.
8 at Iugurtha manifestus tanti sceleris non prius omi-
sit contra verum niti, quam animadvortit supra gra-
9 tiam atque pecuniam suam invidiam facti esse. igitur,
quamquam in priore actione ex amicis quinquaginta
vades dederat, regno magis quam vadibus consu-
lens clam in Numidiam Bomilcarem dimittit, veritus,
ne reliquos popularis metus invaderet parendi sibi, si
de illo supplicium sumptum foret. et ipse paucis
diebus eodem profectus est, iussus a senatu Italia de-
10 cedere. sed postquam Roma egressus est, fertur saepe
eo tacitus respiciens postremo dixisse 'urbem venalem
et mature perituram, si emptorem invenerit.'

36 Interim Albinus renovato bello conmeatum stipen-
dium aliaque, quae militibus usui forent, maturat in
Africam portare; ac statim ipse profectus, uti ante

comitia, quod tempus haud longe aberat, armis aut
deditione aut quovis modo bellum conficeret. at contra 2
Iugurtha trahere omnia et alias, deinde alias morae cau-
sas facere, polliceri deditionem ac deinde metum simu-
lare, cedere instanti et paulo post, ne sui diffiderent,
instare: ita belli modo modo pacis mora consulem ludi-
ficare. ac fuere qui tum Albinum haud ignarum con- 3
sili regis existumarent neque ex tanta properantia tam
facile tractum bellum socordia magis quam dolo cre-
derent. sed postquam dilapso tempore comitiorum dies 4
adventabat, Albinus Aulo fratre in castris pro praetore
relicto Romam decessit.

Ea tempestate Romae seditionibus tribuniciis atro- 37
citer res publica agitabatur. P. Lucullus et L. Annius 2
tribuni plebis resistentibus conlegis continuare magi-
stratum nitebantur, quae dissensio totius anni comitia
inpediebat. ea mora in spem adductus Aulus, quem 3
pro praetore in castris relictum supra diximus, aut
conficiundi belli aut terrore exercitus ab rege pecu-
niae capiundae milites mense Ianuario ex hibernis in
expeditionem evocat, magnisque itineribus hieme aspera
pervenit ad oppidum Suthul, ubi regis thesauri erant.
quod quamquam et saevitia temporis et opportunitate 4
loci neque capi neque obsideri poterat (nam circum
murum situm in praerupti montis extremo planities
limosa hiemalibus aquis paludem fecerat), tamen aut
simulandi gratia, quo regi formidinem adderet, aut
cupidine caecus ob thesauros oppidi potiundi vineas
agere, aggerem iacere aliaque, quae incepto usui fo-
rent, properare. at Iugurtha cognita vanitate atque 38
inperitia legati subdole eius augere amentiam, missi-
tare supplicantis legatos, ipse quasi vitabundus per
saltuosa loca et tramites exercitum ductare. denique 2
Aulum spe pactionis perpulit, uti relicto Suthule in
abditas regiones sese veluti cedentem insequeretur
(ita delicta occultiora fuere). interea per homines calli- 3
dos diu noctuque exercitum temptabat, centuriones

ducesque turmarum, partim uti transfugerent, conrum-
4 pere, alii signo dato locum uti desererent quae post-
quam ex sententia instruit, intempesta nocte de in-
proviso multitudine Numidarum Auli castra circumvenit.
5 milites Romani, perculsi tumultu insolito, arma capere
alii alii se abdere, pars territos confirmare, trepidare
omnibus locis. vis magna hostium, caelum nocte at-
que nubibus obscuratum, periculum anceps, postremo
6 fugere an manere tutius foret, in incerto erat. sed ex
eo numero, quos paulo ante conruptos diximus, cohors
una Ligurum cum duabus turmis Thracum et paucis
gregariis militibus transiere ad regem, et centurio
primi pili tertiae legionis per munitionem, quam uti
defenderet acceperat, locum hostibus introeundi dedit,
7 eaque Numidae cuncti inrupere. nostri foeda fuga,
plerique abiectis armis, proxumum collem occupave-
8 runt. nox atque praeda castrorum hostis, quo minus
9 victoria uterentur, remorata sunt. deinde Iugurtha
postero die cum Aulo in conloquio verba facit: tam-
etsi ipsum cum exercitu fame et ferro clausum tene-
ret, tamen se memorem humanarum rerum, si secum
foedus faceret, incolumis omnis sub iugum missurum;
10 praeterea uti diebus decem Numidia decederet. quae
quamquam gravia et flagiti plena erant, tamen, quia mor-
tis metu mutabantur, sicuti regi lubuerat, pax convenit.
39 Sed ubi ea Romae conperta sunt, metus atque
maeror civitatem invasere: pars dolere pro gloria im-
peri, pars insolita rerum bellicarum timere libertati;
Aulo omnes infesti, ac maxume qui bello saepe prae-
clari fuerant, quod armatus dedecore potius quam
2 manu salutem quaesiverat. ob ea consul Albinus ex
delicto fratris invidiam ac deinde periculum timens
senatum de foedere consulebat, et tamen interim ex-
ercitui supplementum scribere, ab sociis et nomine
Latino auxilia arcessere, denique omnibus modis festi-
3 nare. senatus ita, uti par fuerat, decernit suo atque
4 populi iniussu nullum potuisse foedus fieri. consul

inpeditus a tribunis plebis, ne quas paraverat copias
secum portaret, paucis diebus in Africam proficiscitur;
nam omnis exercitus, uti convenerat, Numidia de-
ductus in provincia hiemabat. postquam eo venit, 5
quamquam persequi Iugurtham et mederi fraternae
invidiae animo ardebat, cognitis militibus, quos prae-
ter fugam soluto imperio licentia atque lascivia con-
ruperat, ex copia rerum statuit sibi nihil agitandum.

Interim Romae C. Mamilius Limetanus tribunus 40
plebis rogationem ad populum promulgat, uti quae-
reretur in eos, quorum consilio Iugurtha senati de-
creta neglegisset, quique ab eo in legationibus aut
imperiis pecunias accepissent, qui elephantos quique
perfugas tradidissent, item qui de pace aut bello cum
hostibus pactiones fecissent. huic rogationi partim 2
conscii sibi alii ex partium invidia pericula metuen-
tes, quoniam aperte resistere non poterant, quin illa
et alia talia placere sibi faterentur, occulte per ami-
cos ac maxume per homines nominis Latini et socios
Italicos inpedimenta parabant. sed plebes incredibile 3
memoratu est quam intenta fuerit quantaque vi roga-
tionem iusserit, magis odio nobilitatis, cui mala illa
parabantur, quam cura rei publicae: tanta lubido in
partibus erat. igitur ceteris metu perculsis M. Scau- 4
rus, quem legatum Bestiae fuisse supra docuimus,
inter laetitiam plebis et suorum fugam, trepida etiam
tum civitate, cum ex Mamilia rogatione tres quaesi-
tores rogarentur, effecerat, uti ipse in eo numero crea-
retur. sed quaestio exercita aspere violenterque ex 5
rumore et lubidine plebis: ut saepe nobilitatem, sic
ea tempestate plebem ex secundis rebus insolentia
ceperat.

Ceterum mos partium [popularium] et [senatus] 41
factionum ac deinde omnium malarum artium paucis
ante annis Romae ortus est otio atque abundantia
earum rerum, quae prima mortales ducunt. nam ante 2
Carthaginem deletam populus et senatus Romanus

placide modesteque inter se rem publicam tractabant,
neque gloriae neque dominationis certamen inter civis
erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retine-
3 bat. sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet
ea, quae res secundae amant, lascivia atque superbia
4 incessere. ita quod in advorsis rebus optaverant otium,
5 postquam adepti sunt, asperius acerbiusque fuit. nam-
que coepere nobilitas dignitatem, populus libertatem
in lubidinem vortere, sibi quisque ducere trahere ra-
pere. ita omnia in duas partis abstracta sunt, res
6 publica, quae media fuerat, dilacerata. ceterum no-
bilitas factione magis pollebat, plebis vis soluta at-
7 que dispersa in multitudine minus poterat. paucorum
arbitrio belli domique agitabatur; penes eosdem aera-
rium provinciae magistratus, gloriae triumphique erant:
populus militia atque inopia urgebatur; praedas belli-
8 cas imperatores cum paucis diripiebant, interea paren-
tes aut parvi liberi militum, uti quisque potentiori
9 confinis erat, sedibus pellebantur. ita cum potentia
avaritia sine modo modestiaque invadere, polluere et
vastare omnia, nihil pensi neque sancti habere, quoad
10 semet ipsa praecipitavit. nam ubi primum ex nobili-
tate reperti sunt qui veram gloriam iniustae poten-
tiae anteponerent, moveri civitas et dissensio civilis
42 quasi permixtio terrae oriri coepit. nam postquam
Ti. et C. Gracchus, quorum maiores Punico atque aliis
bellis multum rei publicae addiderant, vindicare ple-
bem in libertatem et paucorum scelera patefacere coe-
pere, nobilitas noxia atque eo perculsa modo per
socios ac nomen Latinum, interdum per equites Ro-
manos, quos spes societatis a plebe dimoverat, Grac-
chorum actionibus obviam ierat, et primo Tiberium,
dein paucos post annos eadem ingredientem Gaium,
tribunum alterum alterum triumvirum coloniis de-
2 ducundis, cum M. Fulvio Flacco ferro necaverat. et
sane Gracchis cupidine victoriae haud satis mode-
3 ratus animus fuit. sed bono vinci satius est quam

malo more iniuriam vincere. igitur ea victoria nobi- 4
litas ex lubidine sua usa multos mortalis ferro aut
fuga extinxit plusque in relicum sibi timoris quam
potentiae addidit. quae res plerumque magnas civi-
tatis pessum dedit, dum alteri alteros vincere quovis
modo et victos acerbius ulcisci volunt. sed de studiis 5
partium et omnis civitatis moribus si singillatim aut
pro magnitudine parem disserere, tempus quam res
maturius me deseret. quam ob rem ad inceptum redeo.

Post Auli foedus exercitusque nostri foedam fugam 43
Metellus et Silanus consules designati provincias inter
se partiverant Metelloque Numidia evenerat, acri viro
et, quamquam advorso populi partium, fama tamen
aequabili et inviolata. is ubi primum magistratum 2
ingressus est, alia omnia sibi cum conlega ratus, ad
bellum, quod gesturus erat, animum intendit. igitur diffi- 3
dens veteri exercitui milites [eligere] scribere, praesidia
undique arcessere, arma tela, equos et cetera instru-
menta militiae parare, ad hoc conmeatum affatim, deni-
que omnia, quae in bello vario et multarum rerum egenti
usui esse solent. ceterum ad ea patranda senatus aucto- 4
ritate, socii nomenque Latinum et reges ultro auxilia
mittundo, postremo omnis civitas summo studio ad-
nitebatur. itaque ex sententia omnibus rebus paratis 5
conpositisque in Numidiam proficiscitur, magna spe
civium cum propter artis bonas tum maxume quod
advorsum divitias invictum animum gerebat et ava-
ritia magistratuum ante id tempus in Numidia nostrae
opes contusae hostiumque auctae erant.

Sed ubi in Africam venit, exercitus ei traditur a 44
Sp. Albino proconsule iners inbellis, neque periculi
neque laboris patiens, lingua quam manu promptior,
praedator ex sociis et ipse praeda hostium, sine im-
perio et modestia habitus. ita imperatori novo plus 2
ex malis moribus sollicitudinis quam ex copia militum
auxili aut spei bonae adcedebat. statuit tamen Me- 3
tellus, quamquam et aestivorum tempus comitiorum

mora inminuerat et expectatione eventus civium ani-
mos intentos putabat, non prius bellum attingere, quam
4 maiorum disciplina milites laborare coegisset. nam
Albinus, Auli fratris exercitusque clade perculsus, post-
quam decreverat non egredi provincia, quantum tem-
poris aestivorum in imperio fuit, plerumque milites
stativis castris habebat, nisi cum odor aut pabuli
5 egestas locum mutare subegerat. sed neque munieban-
tur ea neque more militari vigiliae deducebantur; uti
cuique lubebat, ab signis aberat; lixae permixti cum
militibus diu noctuque vagabantur, et palantes agros
vastare, villas expugnare, pecoris et mancipiorum prae-
das certantes agere eaque mutare cum mercatoribus
vino advecticio et aliis talibus, praeterea frumentum
publice datum vendere, panem in dies mercari: po-
stremo quaecumque dici aut fingi queunt ignaviae luxu-
riaeque probra, in illo exercitu cuncta fuere et alia
45 amplius. sed in ea difficultate Metellum non minus
quam in rebus hostilibus magnum et sapientem virum
fuisse conperior: tanta temperantia inter ambitionem
2 saevitiamque moderatum. namque edicto primum ad-
iumenta ignaviae sustulisse: ne quisquam in castris
panem aut quem alium coctum cibum venderet, ne
lixae exercitum sequerentur, ne miles gregarius in
castris neve in agmine servom aut iumentum haberet;
ceteris arte modum statuisse. praeterea transvorsis
itineribus cotidie castra movere, iuxta ac si hostes ad-
essent, vallo atque fossa munire, vigilias crebras ponere
et eas ipse cum legatis circumire, item in agmine
in primis modo modo in postremis, saepe in medio
adesse, ne quispiam ordine egrederetur, ut cum signis
frequentes incederent, miles cibum et arma portaret.
3 ita prohibendo a delictis magis quam vindicando ex-
ercitum brevi confirmavit.

46 Interea Iugurtha, ubi quae Metellus agebat, ex
nuntiis accepit, simul de innocentia eius certior Roma
factus, diffidere suis rebus ac tum demum veram de-

ditionem facere conatus est. igitur legatos ad con- 2
sulem cum suppliciis mittit, qui tantum modo ipsi
liberisque vitam peterent, alia omnia dederent populo
Romano. sed Metello iam antea experimentis cogni- 3
tum erat genus Numidarum infidum, ingenio mobili,
novarum rerum avidum esse. itaque legatos alium 4
ab alio divorsos aggreditur ac paulatim temptando,
postquam opportunos sibi cognovit, multa pollicendo
persuadet, uti Iugurtham maxume vivom, sin id parum
procedat, necatum sibi traderent. ceterum palam quae
ex voluntate forent, regi nuntiare iubet. deinde ipse 5
paucis diebus intento atque infesto exercitu in Numi-
diam procedit, ubi contra belli faciem tuguria plena
hominum, pecora cultoresque in agris erant. ex op-
pidis et mapalibus praefecti regis obvii procedebant
parati frumentum dare, conmeatum portare, postremo
omnia, quae imperarentur, facere. neque Metellus id- 6
circo minus, sed pariter ac si hostes adessent, munito
agmine incedere, late explorare omnia, illa deditionis
signa ostentui credere et insidiis locum temptari. ita- 7
que ipse cum expeditis cohortibus, item funditorum
et sagittariorum delecta manu apud primos erat, in
postremo C. Marius legatus cum equitibus curabat, in
utrumque latus auxiliarios equites tribunis legionum
et praefectis cohortium dispertiverat, ut cum eis per-
mixti velites, quocumque adcederent, equitatus hostium
propulsarent. nam in Iugurtha tantus dolus tantaque 8
peritia locorum et militiae erat, ut, absens an prae-
sens, pacem an bellum gerens perniciosior esset, in
incerto haberetur.

Erat haud longe ab eo itinere, quo Metellus per- 47
gebat, oppidum Numidarum nomine Vaga, forum re-
rum venalium totius regni maxume celebratum, ubi
et incolere et mercari consueverant Italici generis
multi mortales. huc consul, simul temptandi gratia 2
et si paterentur opportunitates loci, praesidium in-
posuit. praeterea imperavit frumentum et alia, quae

bello usui forent, conportare, ratus, id quod res mone-
bat, frequentiam negotiatorum et conmeatu iuvaturam
3 exercitum et iam paratis rebus munimento fore. inter
haec negotia Iugurtha inpensius modo legatos suppli-
ces mittere, pacem orare, praeter suam liberorumque
4 vitam omnia Metello dedere. quos item uti priores
consul inlectos ad proditionem domum dimittebat, regi
pacem, quam postulabat, neque abnuere neque polli-
ceri et inter eas moras promissa legatorum expectare.

48 Iugurtha ubi Metelli dicta cum factis conposuit
ac se suis artibus temptari animadvortit, quippe cui
verbis pax nuntiabatur, ceterum re bellum asperru-
mum erat, urbs maxuma alienata, ager hostibus co-
gnitus, animi popularium temptati, coactus rerum ne-
2 cessitudine statuit armis certare. igitur explorato
hostium itinere, in spem victoriae adductus ex oppor-
tunitate loci, quam maxumas potest copias omnium
generum parat ac per tramites occultos exercitum
Metelli antevenit.

3 Erat in ea parte Numidiae, quam Adherbal in di-
visione possederat, flumen oriens a meridie nomine
Muthul, a quo aberat mons ferme milia passuum vi-
ginti tractu pari, vastus ab natura et humano cultu.
sed ex eo medio quasi collis oriebatur, in inmensum
pertingens, vestitus oleastro ac murtetis aliisque ge-
neribus arborum, quae humi arido atque harenoso
4 gignuntur. media autem planities deserta penuria
aquae praeter flumini propinqua loca; ea consita ar-
bustis pecore atque cultoribus frequentabantur.

49 Igitur in eo colle, quem transvorso itinere por-
rectum docuimus, Iugurtha extenuata suorum acie
consedit. elephantis et parti copiarum pedestrium Bo-
milcarem praefecit eumque edocet quae ageret. ipse
propior montem cum omni equitatu et peditibus de-
2 lectis suos conlocat. dein singulas turmas et mani-
pulos circumiens monet atque obtestatur, uti memores
pristinae virtutis et victoriae sese regnumque suum

ab Romanorum avaritia defendant: cum eis certamen
fore, quos antea victos sub iugum miserint; ducem
illis, non animum mutatum; quae ab imperatore decue-
rint omnia suis provisa, locum superiorem, ut prudentes
cum inperitis, ne pauciores cum pluribus aut rudes
cum belli melioribus manum consererent. proinde parati 3
intentique essent signo dato Romanos invadere: illum
diem aut omnis labores et victorias confirmaturum
aut maxumarum aerumnarum initium fore. ad hoc 4
viritim, uti quemque ob militare facinus pecunia aut
honore extulerat, conmonefacere benifici sui et eum
ipsum aliis ostentare, postremo pro cuiusque ingenio
pollicendo minitando obtestando alium alio modo ex-
citare, cum interim Metellus ignarus hostium monte
degrediens cum exercitu conspicatur. primo dubius, 5
quidnam insolita facies ostenderet (nam inter virgulta
equi Numidaeque consederant, neque plane occultati
humilitate arborum et tamen incerti, quidnam esset,
cum natura loci tum dolo ipsi atque signa militaria
obscurati), dein brevi cognitis insidiis paulisper ag-
men constituit. ibi conmutatis ordinibus in dextro 6
latere, quod proxumum hostis erat, triplicibus sub-
sidiis aciem instruxit, inter manipulos funditores et
sagittarios dispertit, equitatum omnem in cornibus
locat, ac pauca pro tempore milites hortatus aciem,
sicuti instruxerat, transvorsis principiis in planum de-
ducit. sed ubi Numidas quietos neque colle degredi 50
animadvortit, veritus ex anni tempore et inopia aquae,
ne siti conficeretur exercitus, Rutilium legatum cum
expeditis cohortibus et parte equitum praemisit ad
flumen, uti locum castris antecaperet, existumans ho-
stis crebro impetu et transvorsis proeliis iter suum
remoraturos et, quoniam armis diffiderent, lassitudinem
et sitim militum temptaturos. deinde ipse pro re at- 2
que loco, sicuti monte descenderat, paulatim procedere,
Marium post principia habere, ipse cum sinistrae alae
equitibus esse, qui in agmine principes facti erant.

3 At Iugurtha, ubi extremum agmen Metelli primos
suos praetergressum videt, praesidio quasi duum mi-
lium peditum montem occupat, qua Metellus descen-
derat, ne forte cedentibus advorsariis receptui ac post
munimento foret. dein repente signo dato hostis in-
4 vadit. Numidae alii postremos caedere, pars a sinistra
ac dextra temptare, infensi adesse atque instare, om-
nibus locis Romanorum ordines conturbare. quorum
etiam qui firmioribus animis obvii hostibus fuerant,
ludificati incerto proelio ipsi modo eminus sauciaban-
tur neque contra feriundi aut conserundi manum copia
5 erat. ante iam docti ab Iugurtha equites, ubi Roma-
norum turma insequi coeperat, non confertim neque
in unum sese recipiebant, sed alius alio quam maxume
6 divorsi. ita numero priores, si ab persequendo hostis
deterrere nequiverant, disiectos ab tergo aut lateri-
bus circumveniebant: sin opportunior fugae collis quam
campi fuerat, ea vero consueti Numidarum equi facile
inter virgulta evadere, nostros asperitas et insolentia
51 loci retinebat. ceterum facies totius negoti varia in-
certa, foeda atque miserabilis: dispersi a suis pars
cedere alii insequi; neque signa neque ordines ob-
servare, ubi quemque periculum ceperat, ibi resistere
ac propulsare; arma tela, equi viri, hostes atque cives
permixti; nihil consilio neque imperio agi, fors omnia
2 regere. itaque multum diei processerat, cum etiam
3 tum eventus in incerto erat. denique omnibus labore
et aestu languidis Metellus, ubi videt Numidas minus
instare, paulatim milites in unum conducit, ordines
restituit et cohortis legionarias quattuor advorsum
pedites hostium conlocat. eorum magna pars supe-
4 rioribus locis fessa consederat. simul orare et hortari
milites, ne deficerent neu paterentur hostis fugientis
vincere: neque illis castra esse neque munimentum
ullum, quo cedentes tenderent; in armis omnia sita.
5 sed ne Iugurtha quidem interea quietus erat: circumire
hortari, renovare proelium et ipse cum delectis temp-

tare omnia; subvenire suis, hostibus dubiis instare,
quos firmos cognoverat, eminus pugnando retinere. eo 52
modo inter se duo imperatores summi viri certabant,
ipsi pares, ceterum opibus disparibus. nam Metello 2
virtus militum erat, locus advorsus, Iugurthae alia
omnia praeter milites opportuna. denique Romani, 3
ubi intellegunt neque sibi perfugium esse neque ab
hoste copiam pugnandi fieri (et iam die vesper erat),
advorso colle, sicuti praeceptum fuerat, evadunt. amisso 4
loco Numidae fusi fugatique; pauci interiere, pleros-
que velocitas et regio hostibus ignara tutata sunt.

Interea Bomilcar, quem elephantis et parti copia- 5
rum pedestrium praefectum ab Iugurtha supra dixi-
mus, ubi eum Rutilius praetergressus est, paulatim
suos in aequom locum deducit ac, dum legatus ad
flumen, quo praemissus erat, festinans pergit, quietus,
uti res postulabat, aciem exornat neque remittit, quid
ubique hostis ageret, explorare. postquam Rutilium 6
consedisse iam et animo vacuom accepit simulque ex
Iugurthae proelio clamorem augeri, veritus, ne legatus
cognita re laborantibus suis auxilio foret, aciem, quam
diffidens virtuti militum arte statuerat, quo hostium
itineri officeret, latius porrigit eoque modo ad Rutili
castra procedit. Romani ex inproviso pulveris vim 53
magnam animadvortunt; nam prospectum ager arbu-
stis consitus prohibebat. et primo rati humum ari-
dam vento agitari, post ubi aequabilem manere et,
sicuti acies movebatur, magis magisque adpropinquare
vident, cognita re properantes arma capiunt ac pro
castris, sicuti imperabatur, consistunt. deinde ubi 2
propius ventum est, utrimque magno clamore con-
curritur. Numidae tantum modo remorati, dum in 3
elephantis auxilium putant, postquam eos inpeditos
ramis arborum atque ita disiectos circumveniri vident,
fugam faciunt ac plerique abiectis armis collis aut
noctis, quae iam aderat, auxilio integri abeunt. ele- 4
phanti quattuor capti, reliqui omnes numero quadra-

5 ginta interfecti. at Romani, quamquam itinere atque
opere castrorum et proelio fessi laetique erant, tamen,
quod Metellus amplius opinione morabatur, instructi
6 intentique obviam procedunt; nam dolus Numidarum
7 nihil languidi neque remissi patiebatur. ac primo
obscura nocte, postquam haud procul inter se erant,
strepitu velut hostes adventare, alteri apud alteros
formidinem simul et tumultum facere, et paene in-
prudentia admissum facinus miserabile, ni utrimque
8 praemissi equites rem exploravissent. igitur pro metu
repente gaudium exortum: milites alius alium laeti
appellant, acta edocent atque audiunt, sua quisque
fortia facta ad caelum fert. quippe res humanae ita
sese habent: in victoria vel ignavis gloriari licet, ad-
vorsae res etiam bonos detrectant.

54 Metellus in isdem castris quatriduo moratus sau-
cios cum cura reficit, meritos in proeliis more militiae
donat, universos in contione laudat atque agit gratias,
hortatur, ad cetera, quae levia sunt, parem animum
gerant: pro victoria satis iam pugnatum, reliquos la-
2 bores pro praeda fore. tamen interim transfugas et
alios opportunos, Iugurtha ubi gentium aut quid agi-
taret, cum paucisne esset an exercitum haberet, ut
3 sese victus gereret, exploratum misit. at ille sese in
loca saltuosa et natura munita receperat ibique coge-
bat exercitum numero hominum ampliorem, sed hebe-
tem infirmumque, agri ac pecoris magis quam belli
4 cultorem. id ea gratia eveniebat, quod praeter regios
equites nemo omnium Numida ex fuga regem sequi-
tur. quo cuiusque animus fert, eo discedunt neque id
flagitium militiae ducitur: ita se mores habent.

5 Igitur Metellus, ubi videt regis etiam tum ani-
mum ferocem esse, bellum renovari, quod nisi ex illius
lubidine geri non posset, praeterea inicum certamen
sibi cum hostibus, minore detrimento illos vinci, quam
suos vincere, statuit non proeliis neque in acie sed
6 alio more bellum gerundum. itaque in loca Numidiae

opulentissuma pergit, agros vastat, multa castella et
oppida temere munita aut sine praesidio capit incen-
ditque, puberes interfici iubet, alia omnia militum prae-
dam esse. ea formidine multi mortales Romanis dediti
obsides, frumentum et alia, quae usui forent, affatim
praebita, ubicumque res postulabat, praesidium inposi-
tum. quae negotia multo magis quam proelium male 7
pugnatum ab suis regem terrebant: quippe, cuius spes 8
omnis in fuga sita erat, sequi cogebatur et, qui sua
loca defendere nequiverat, in alienis bellum gerere.
tamen ex copia quod optumum videbatur consilium 9
capit: exercitum plerumque in isdem locis opperiri
iubet, ipse cum delectis equitibus Metellum sequitur,
nocturnis et aviis itineribus ignoratus Romanos pa-
lantis repente aggreditur. eorum plerique inermes 10
cadunt, multi capiuntur, nemo omnium intactus pro-
fugit, et Numidae prius quam ex castris subveniretur,
sicuti iussi erant, in proxumos collis discedunt.

Interim Romae gaudium ingens ortum cognitis 55
Metelli rebus, ut seque et exercitum more maiorum
gereret, [ut] in advorso loco victor tamen virtute fuisset,
hostium agro potiretur, Iugurtham magnificum ex
Albini socordia spem salutis in solitudine aut fuga
coegisset habere. itaque senatus ob ea feliciter acta 2
dis inmortalibus supplicia decernere, civitas, trepida
antea et sollicita de belli eventu, laeta agere, de Me-
tello fama praeclara esse. igitur eo intentior ad vic- 3
toriam niti, omnibus modis festinare, cavere tamen,
necubi hosti opportunus fieret, meminisse post glo-
riam invidiam sequi. ita, quo clarior erat, eo magis 4
anxius erat, neque post insidias Iugurthae effuso ex-
ercitu praedari; ubi frumento aut pabulo opus erat,
cohortes cum omni equitatu praesidium agitabant;
sed igni magis quam praeda ager vastabatur. exer- 5
citus partem ipse, reliquos Marius ducebat: duobus 6
locis haud longe inter se castra faciebant; ubi vi 7
opus erat, cuncti aderant; ceterum, quo fuga atque

8 formido latius cresceret, divorsi agebant. eo tempore
Iugurtha per collis sequi, tempus aut locum pugnae
quaerere, qua venturum hostem audierat, pabulum et
aquarum fontis, quorum penuria erat, conrumpere,
modo se Metello interdum Mario ostendere, postremos
in agmine temptare ac statim in collis regredi, rursus
aliis, post aliis minitari, neque proelium facere neque
otium pati, tantum modo hostem ab incepto retinere.

56 Romanus imperator ubi se dolis fatigari videt ne-
que ab hoste copiam pugnandi fieri, urbem magnam
et in ea parte, qua sita erat, arcem regni nomine
Zamam statuit oppugnare, ratus, id quod negotium
poscebat, Iugurtham laborantibus suis auxilio ventu-
2 rum ibique proelium fore. at ille, quae parabantur
a perfugis edoctus, magnis itineribus Metellum ante-
venit. oppidanos hortatur, moenia defendant, additis
auxilio perfugis, quod genus ex copiis regis, quia fal-
lere nequibat, firmissumum erat; praeterea pollicetur
3 in tempore semet cum exercitu adfore. ita conpositis
rebus in loca quam maxume occulta discedit, ac post
paulo cognoscit Marium ex itinere frumentatum cum
paucis cohortibus Siccam missum, quod oppidum pri-
mum omnium post malam pugnam ab rege defecerat.
4 eo cum delectis equitibus noctu pergit et iam egre-
dientibus Romanis in porta pugnam facit, simul magna
voce Siccensis hortatur, uti cohortis ab tergo circum-
veniant: fortunam illis praeclari facinoris casum dare;
si id fecerint, postea sese in regno, illos in libertate
5 sine metu aetatem acturos. ac ni Marius signa in-
ferre atque evadere oppido properavisset, profecto
cuncti aut magna pars Siccensium fidem mutavissent:
6 tanta mobilitate sese Numidae gerunt. sed milites
Iugurthini, paulisper ab rege sustentati, postquam
maiore vi hostes urgent, paucis amissis profugi dis-
cedunt.

57 Marius ad Zamam pervenit. id oppidum, in campo
situm, magis opere quam natura munitum erat, nullius

idoneae rei egens, armis virisque opulentum. igitur 2
Metellus pro tempore atque loco paratis rebus cuncta
moenia exercitu circumvenit, legatis imperat, ubi quis-
que curaret. deinde signo dato undique simul clamor 3
ingens oritur, neque ea res Numidas terret: infensi
intentique sine tumultu manent, proelium incipitur.
Romani pro ingenio quisque pars eminus glande aut 4
lapidibus pugnare, alii succedere ac murum modo sub-
fodere modo scalis aggredi, cupere proelium in ma-
nibus facere. contra ea oppidani in proxumos saxa 5
volvere, sudis pila, praeterea picem sulphure et taeda
mixtam ardenti mittere. sed ne illos quidem, qui 6
procul manserant, timor animi satis muniverat; nam
plerosque iacula tormentis aut manu emissa volne-
rabant, parique periculo sed fama inpari boni atque
ignavi erant.

Dum apud Zamam sic certatur, Iugurtha ex inpro- 58
viso castra hostium cum magna manu invadit; re-
missis qui in praesidio erant et omnia magis quam
proelium expectantibus portam inrumpit. at nostri 2
repentino metu perculsi sibi quisque pro moribus con-
sulunt: alii fugere, alii arma capere; magna pars vol-
nerati aut occisi. ceterum ex omni multitudine non 3
amplius quadraginta memores nominis Romani grege
facto locum cepere paulo quam alii editiorem, neque
inde maxuma vi depelli quiverunt, sed tela eminus
missa remittere, pauci in pluribus minus frustrari; sin
Numidae propius adcessissent, ibi vero virtutem osten-
dere et eos maxuma vi caedere, fundere atque fugare.
interim Metellus cum acerrume rem gereret, clamorem 4
ut tumultum hostilem a tergo accepit, dein convorso
equo animadvortit fugam ad se vorsum fieri, quae res
indicabat popularis esse. igitur equitatum omnem ad 5
castra propere misit ac statim C. Marium cum cohor-
tibus sociorum, eumque lacrumans per amicitiam per-
que rem publicam obsecrat, ne quam contumeliam
remanere in exercitu victore neve hostis inultos abire

6 sinat. ille brevi mandata efficit. at Iugurtha muni-
mento castrorum inpeditus, cum alii super vallum
praecipitarentur, alii in angustiis ipsi sibi properantes
officerent, multis amissis in loca munita sese recepit.
7 Metellus infecto negotio, postquam nox aderat, in castra
cum exercitu revortitur.

59 Igitur postero die, prius quam ad oppugnandum
egrederetur, equitatum omnem in ea parte, qua regis
adventus erat, pro castris agitare iubet, portas et
proxuma loca tribunis dispertit, deinde ipse pergit ad
oppidum atque uti superiore die murum aggreditur.
2 interim Iugurtha ex occulto repente nostros invadit:
qui in proxumo locati fuerant, paulisper territi pertur-
3 bantur, reliqui cito subveniunt. neque diutius Numi-
dae resistere quivissent, ni pedites cum equitibus per-
mixti magnam cladem in congressu facerent. quibus
illi freti non, uti equestri proelio solet, sequi, dein
cedere, sed advorsis equis concurrere, inplicare ac per-
turbare aciem: ita expeditis peditibus suis hostis paene
victos dare.

60 Eodem tempore apud Zamam magna vi certabatur.
ubi quisque legatus aut tribunus curabat, eo acerrume
niti, neque alius in alio magis quam in sese spem
habere; pariterque oppidani agere: oppugnare aut pa-
rare omnibus locis, avidius alteri alteros sauciare quam
2 semet tegere, clamor permixtus hortatione laetitia
gemitu, item strepitus armorum ad caelum ferri, tela
3 utrimque volare. sed illi, qui moenia defensabant,
ubi hostes paulum modo pugnam remiserant, intenti
4 proelium equestre prospectabant. eos, uti quaeque
Iugurthae res erant, laetos modo modo pavidos animad-
vorteres, ac, sicuti audiri a suis aut cerni possent,
monere alii alii hortari, aut manu significare aut niti
corporibus et ea huc et illuc quasi vitabundi aut ia-
5 cientes tela agitare. quod ubi Mario cognitum est
(nam is in ea parte curabat), consulto lenius agere
ac diffidentiam rei simulare, pati Numidas sine tu-

multu regis proelium visere. ita illis studio suorum 6
adstrictis repente magna vi murum aggreditur. et
iam scalis egressi milites prope summa ceperant, cum
oppidani concurrunt, lapides ignem, alia praeterea tela
ingerunt. nostri primo resistere, deinde ubi unae 7
atque alterae scalae conminutae, qui supersteterant
adflicti sunt, ceteri quoquo modo potuere, pauci in-
tegri magna pars volneribus confecti, abeunt. denique 8
utrimque proelium nox diremit.

Metellus postquam videt frustra inceptum, neque 61
oppidum capi neque Iugurtham nisi ex insidiis aut
suo loco pugnam facere et iam aestatem exactam esse,
ab Zama discedit et in eis urbibus, quae ad se de-
fecerant satisque munitae loco aut moenibus erant,
praesidia inponit. ceterum exercitum in provinciam, 2
quae proxuma est Numidiae, hiemandi gratia conlocat.
neque id tempus ex aliorum more quieti aut luxuriae 3
concedit, sed, quoniam armis bellum parum procedebat,
insidias regi per amicos tendere et eorum perfidia
pro armis uti parat. igitur Bomilcarem, qui Romae 4
cum Iugurtha fuerat et inde vadibus datis de Massivae
nece iudicium fugerat, quod ei per maxumam amici-
tiam maxuma copia fallundi erat, multis pollicitatio-
nibus aggreditur. ac primo efficit, uti ad se conlo-
quendi gratia occultus veniat. deinde fide data, si
Iugurtham vivom aut necatum sibi tradidisset, fore
ut illi senatus inpunitatem et sua omnia concederet,
facile Numidae persuadet, cum ingenio infido tum me- 5
tuenti, ne, si pax cum Romanis fieret, ipse per con-
diciones ad supplicium traderetur. is, ubi primum 62
opportunum fuit, Iugurtham anxium ac miserantem
fortunas suas adcedit, monet atque lacrumans ob-
testatur, uti aliquando sibi liberisque et genti Numi-
darum optume meritae provideat: omnibus proeliis
sese victos, agrum vastatum, multos mortalis captos
occisos, regni opes conminutas esse; satis saepe iam
et virtutem militum et fortunam temptatam: caveat,

2 ne illo cunctante Numidae sibi consulant. his atque
talibus aliis ad deditionem regis animum inpellit.
3 mittuntur ad imperatorem legati, qui Iugurtham im-
perata facturum dicerent ac sine ulla pactione sese
4 regnumque suum in illius fidem tradere. Metellus
propere cunctos senatorii ordinis ex hibernis accersi
iubet; eorum et aliorum, quos idoneos ducebat, con-
5 silium habet. ita more maiorum ex consili decreto
per legatos Iugurthae imperat argenti pondo ducenta
milia, elephantos omnis, equorum et armorum aliquan-
6 tum. quae postquam sine mora facta sunt, iubet
7 omnis perfugas vinctos adduci. eorum magna pars,
uti iussum erat, adducti, pauci, cum primum deditio
coepit, ad regem Bocchum in Mauretaniam abierant.
8 igitur Iugurtha, ubi armis virisque et pecunia spolia-
tus est, cum ipse ad imperandum Tisidium vocaretur,
rursus coepit flectere animum suum et ex mala con-
9 scientia digna timere. denique multis diebus per du-
bitationem consumptis, cum modo taedio rerum ad-
vorsarum omnia bello potiora dućeret, interdum secum
ipse reputaret, quam gravis casus in servitium ex
regno foret, multis magnisque praesidiis nequiquam
10 perditis de integro bellum sumit. et Romae senatus
de provinciis consultus Numidiam Metello decreverat.

63 Per idem tempus Uticae forte C. Mario per hostias
dis supplicanti magna atque mirabilia portendi ha-
ruspex dixerat: proinde quae animo agitabat, fretus
dis ageret, fortunam quam saepissume experiretur:
2 cuncta prospere eventura. at illum iam antea con-
sulatus ingens cupido exagitabat, ad quem capiundum
praeter vetustatem familiae alia omnia abunde erant:
industria probitas, militiae magna scientia, animus
belli ingens domi modicus, lubidinis et divitiarum
victor, tantum modo gloriae avidus.

3 Sed is natus et omnem pueritiam Arpini altus,
ubi primum aetas militiae patiens fuit, stipendiis fa-
ciundis, non Graeca facundia neque urbanis munditiis

sese exercuit: ita inter artis bonas integrum ingenium
brevi adolevit. ergo, ubi primum tribunatum milita- 4
rem a populo petit, plerisque faciem eius ignorantibus,
factis notus per omnis tribus declaratur. deinde ab 5
eo magistratu alium, post alium sibi peperit, semper-
que in potestatibus eo modo agitabat, ut ampliore
quam gerebat dignus haberetur. tamen is ad id loco- 6
rum talis vir (nam postea ambitione praeceps datus
est) consulatum adpetere non audebat. etiam tum
alios magistratus plebs, consulatum nobilitas inter se
per manus tradebat. novos nemo tam clarus neque 7
tam egregiis factis erat, quin indignus illo honore et
is quasi pollutus haberetur.

Igitur ubi Marius [cum] haruspicis dicta eodem in- 64
tendere videt, quo cupido animi hortabatur, ab Metello
petundi gratia missionem rogat. cui quamquam virtus
gloria atque alia optanda bonis superabant, tamen in-
erat contemptor animus et superbia, commune nobili-
tatis malum. itaque primum conmotus insolita re mirari 2
[primum] eius consilium et quasi per amicitiam monere,
ne tam prava inciperet neu super fortunam animum ge-
reret: non omnia omnibus cupiunda esse, debere illi res
suas satis placere: postremo caveret id petere a po-
pulo Romano, quod illi iure negaretur. postquam haec 3
atque alia talia dixit neque animus Mari flectitur,
respondit, ubi primum potuisset per negotia publica,
facturum sese quae peteret. ac postea saepius eadem 4
postulanti fertur dixisse, ne festinaret abire: satis ma-
ture illum cum filio suo consulatum petiturum. is eo
tempore contubernio patris ibidem militabat, annos
natus circiter viginti. quae res Marium cum pro ho-
nore, quem adfectabat, tum contra Metellum vehe-
menter accenderat. ita cupidine atque ira, pessumis 5
consultoribus, grassari: neque facto ullo neque dicto
abstinere, quod modo ambitiosum foret; milites, quibus
in hibernis praeerat, laxiore imperio quam antea ha-
bere; apud negotiatores, quorum magna multitudo

Uticae erat, criminose simul et magnifice de bello
loqui: dimidia pars exercitus si sibi permitteretur,
paucis diebus Iugurtham in catenis habiturum; ab
imperatore consulto trahi, quod homo inanis et regiae
6 superbiae imperio nimis gauderet. quae omnia illis
eo firmiora videbantur, quia diuturnitate belli res fa-
miliaris conruperant et animo cupienti nihil satis fe-
65 stinatur. erat praeterea in exercitu nostro Numida
quidam nomine Gauda, Mastanabalis filius, Masinissae
nepos, quem Micipsa testamento secundum heredem
scripserat, morbis confectus et ob eam causam mente
2 paulum inminuta. cui Metellus petenti, more regum
ut sellam iuxta poneret, item postea custodiae causa
turmam equitum Romanorum, utrumque negaverat:
honorem, quod eorum more foret, quos populus Ro-
manus reges appellavisset, praesidium, quod contume-
liosum in eos foret, si equites Romani satellites Nu-
3 midae traderentur. hunc Marius anxium aggreditur
atque hortatur, ut contumeliarum in imperatorem cum
suo auxilio poenas petat. hominem ob morbos animo
parum valido secunda oratione extollit: illum regem,
ingentem virum, Masinissae nepotem esse; si Iugurtha
captus aut occisus foret, imperium Numidiae sine mora
habiturum; id adeo mature posse evenire, si ipse con-
4 sul ad id bellum missus foret. itaque et illum et
equites Romanos, milites et negotiatores, alios ipse,
plerosque pacis spes inpellit, uti Romam ad suos ne-
cessarios aspere in Metellum de bello scribant, Ma-
5 rium imperatorem poscant. sic illi multis a morta-
libus honestissuma suffragatione consulatus petebatur.
simul ea tempestate plebs nobilitate fusa per legem
Mamiliam novos extollebat. ita Mario cuncta pro-
cedere.

66 Interim Iugurtha, postquam omissa deditione bel-
lum incipit, cum magna cura parare omnia, festinare:
cogere exercitum, civitatis, quae ab se defecerant, for-
midine aut ostentando praemia adfectare; conmunire

suos locos, arma tela aliaque, quae spe pacis amiserat, reficere aut conmercari; servitia Romanorum adlicere et eos ipsos, qui in praesidiis erant, pecunia temptare: prorsus nihil intactum neque quietum pati, cuncta agitare. igitur Vagenses, quo Metellus initio 2
Iugurtha pacificante praesidium inposuerat, fatigati regis suppliciis neque antea voluntate alienati, principes civitatis inter se coniurant. nam volgus, uti plerumque solet et maxume Numidarum, ingenio mobili, seditiosum atque discordiosum erat, cupidum novarum rerum, quieti et otio advorsum. dein conpositis inter se rebus in diem tertium constituunt, quod is festus celebratusque per omnem Africam ludum et lasciviam magis quam formidinem ostentabat. sed 3
ubi tempus fuit, centuriones tribunosque militaris et ipsum praefectum oppidi T. Turpilium Silanum alius alium domos suas invitant. eos omnis praeter Turpilium inter epulas obtruncant. postea milites palantis inermos, quippe in tali die ac sine imperio, aggrediuntur. idem plebes facit, pars edocti ab nobi- 4
litate alii studio talium rerum incitati, quis acta consiliumque ignorantibus tumultus ipse et res novae satis placebant. Romani milites, inproviso metu in- 67
certi ignarique, quid potissumum facerent, trepidare. arce oppidi, ubi signa et scuta erant, praesidium hostium, portae ante clausae fuga prohibebant. ad hoc mulieres puerique pro tectis aedificiorum saxa et alia, quae locus praebebat, certatim mittere. ita neque 2
caveri anceps malum neque a fortissumis infirmissumo generi resisti posse: iuxta boni malique, strenui et inbelles inulti obtruncari. in ea tanta asperitate sae- 3
vissumis Numidis et oppido undique clauso Turpilius praefectus unus ex omnibus Italicis intactus profugit. id misericordiane hospitis an pactione aut casu ita evenerit, parum conperimus, nisi, quia illi in tanto malo turpis vita integra fama potior fuit, inprobus intestabilisque videtur.

68 Metellus postquam de rebus Vagae actis conperit,
paulisper maestus ex conspectu abit. deinde ubi ira
et aegritudo permixta sunt, cum maxuma cura ultum
2 ire iniurias festinat. legionem, cum qua hiemabat,
et quam plurumos potest Numidas equites pariter
cum occasu solis expeditos educit et postera die cir-
citer hora tertia pervenit in quandam planitiem locis
3 paulo superioribus circumventam. ibi milites fessos
itineris magnitudine et iam abnuentis omnia docet op-
pidum Vagam non amplius mille passuum abesse, de-
cere illos relicum laborem aequo animo pati, dum
pro civibus suis, viris fortissumis atque miserrumis,
poenas caperent; praeterea praedam benigne ostentat.
4 sic animis eorum adrectis equites in primo late, pe-
dites quam artissume ire et signa occultare iubet.
69 Vagenses ubi animum advortere ad se vorsum exer-
citum pergere, primo, uti erat res, Metellum esse rati
portas clausere, deinde ubi neque agros vastari et
eos, qui primi aderant, Numidas equites vident, rur-
sum Iugurtham arbitrati cum magno gaudio obvii
2 procedunt. equites peditesque repente signo dato alii
volgum effusum oppido caedere, alii ad portas festi-
nare, pars turris capere: ira atque praedae spes am-
3 plius quam lassitudo posse. ita Vagenses biduom modo
ex perfidia laetati: civitas magna et opulens cuncta
4 poenae aut praedae fuit. Turpilius, quem praefectum
oppidi unum ex omnibus profugisse supra ostendimus,
iussus a Metello causam dicere postquam sese parum
expurgat, condemnatus verberatusque capite poenas
solvit; nam is civis ex Latio erat.
70 Per idem tempus Bomilcar, cuius inpulsu Iu-
gurtha deditionem, quam metu deseruit, inceperat, su-
spectus regi et ipse eum suspiciens novas res cupere,
ad perniciem eius dolum quaerere, die noctuque fati-
2 gare animum. denique omnia temptando socium sibi
adiungit Nabdalsam, hominem nobilem, magnis opibus,
clarum acceptumque popularibus suis, qui plerumque

seorsum ab rege exercitum ductare et omnis res exe-
qui solitus erat, quae Iugurthae fesso aut maioribus
adstricto superaverant; ex quo illi gloria opesque in-
ventae. igitur utriusque consilio dies insidiis statui- 3
tur; cetera, uti res posceret, ex tempore parari pla-
cuit. Nabdalsa ad exercitum profectus, quem inter 4
hiberna Romanorum iussus habebat, ne ager inultis
hostibus vastaretur. is postquam magnitudine faci- 5
noris perculsus ad tempus non venit metusque rem
inpediebat, Bomilcar, simul cupidus incepta patrandi
et timore soci anxius, ne omisso vetere consilio no-
vom quaereret, litteras ad eum per homines fidelis
mittit, in quis mollitiam socordiamque viri accusare,
testari deos, per quos iuravisset, monere, ne praemia
Metelli in pestem convorteret: Iugurthae exitium ad-
esse, ceterum suane an Metelli virtute periret, id modo
agitari: proinde reputaret cum animo suo, praemia
an cruciatum mallet. sed cum eae litterae adlatae, 71
forte Nabdalsa exercito corpore fessus in lecto quie-
scebat, ubi cognitis Bomilcaris verbis primo cura, de- 2
inde, uti aegrum animum solet, somnus cepit. erat 3
ei Numida quidam negotiorum curator, fidus acceptus-
que et omnium consiliorum nisi novissumi particeps.
qui postquam adlatas litteras audivit et ex consuetu- 4
dine ratus opera aut ingenio suo opus esse in taber-
naculum introiit, dormiente illo epistulam super caput
in pulvino temere positam sumit ac perlegit, dein pro-
pere cognitis insidiis ad regem pergit. Nabdalsa paulo 5
post experrectus ubi neque epistulam repperit et rem
omnem, uti acta erat, [ex perfugis] cognovit, primo in-
dicem persequi conatus, postquam id frustra fuit, Iugur-
tham placandi gratia adcedit; dicit, quae ipse paravisset
facere, perfidia clientis sui praeventa; lacrumans ob-
testatur per amicitiam perque sua antea fideliter acta,
ne super tali scelere suspectum sese haberet. ad ea 72
rex, aliter atque animo gerebat, placide respondit.
Bomilcare aliisque multis, quos socios insidiarum co-

gnoverat, interfectis iram obpresserat, ne qua ex eo
2 negotio seditio oreretur. neque post id locorum Iu-
gurthae dies aut nox ulla quieta fuit: neque loco ne-
que mortali cuiquam aut tempori satis credere, civis
hostisque iuxta metuere, circumspectare omnia et
omni strepitu pavescere, alio atque alio loco, saepe
contra decus regium, noctu requiescere, interdum somno
excitus arreptis armis tumultum facere: ita formidine
quasi vecordia exagitari.

73 Igitur Metellus, ubi de casu Bomilcaris et indicio
patefacto ex perfugis cognovit, rursus tamquam ad
2 integrum bellum cuncta parat festinatque. Marium
fatigantem de profectione, simul et invitum et offen-
3 sum sibi parum idoneum ratus, domum dimittit. et
Romae plebes litteris, quae de Metello ac Mario missae
erant, cognitis volenti animo de ambobus acceperant.
4 imperatori nobilitas, quae antea decori fuit, invidiae
esse; at illi alteri generis humilitas favorem addiderat.
ceterum in utroque magis studia partium quam bona
5 aut mala sua moderata. praeterea seditiosi magistra-
tus volgum exagitare, Metellum omnibus contionibus
capitis arcessere, Mari virtutem in maius celebrare.
6 denique plebes sic accensa, uti opifices agrestesque
omnes, quorum res fidesque in manibus sitae erant,
relictis operibus frequentarent Marium et sua neces-
7 saria post illius honorem ducerent. ita perculsa no-
bilitate post multas tempestates novo homini con-
sulatus mandatur. et postea populus a tribuno plebis
T. Manlio Mancino rogatus, quem vellet cum Iugurtha
bellum gerere, frequens Marium iussit. sed paulo......
decreverat: ea res frustra fuit.

74 Eodem tempore Iugurtha amissis amicis, quorum
plerosque ipse necaverat, ceteri formidine pars ad
Romanos, alii ad regem Bocchum profugerant, cum
neque bellum geri sine administris posset et novorum
fidem in tanta perfidia veterum experiri periculosum
duceret, varius incertusque agitabat. neque illi res

neque consilium aut quisquam hominum satis place-
bat: itinera praefectosque in dies mutare, modo ad-
vorsum hostis interdum in solitudines pergere, saepe
in fuga ac post paulo in armis spem habere, dubitare,
virtuti an fidei popularium minus crederet: ita quo-
cumque intenderat, res advorsae erant. sed inter eas 2
moras repente sese Metellus cum exercitu ostendit.
Numidae ab Iugurtha pro tempore parati instructique,
dein proelium incipitur. qua in parte rex pugnae ad- 3
fuit, ibi aliquamdiu certatum, ceteri eius omnes milites
primo congressu pulsi fugatique. Romani signorum
et armorum [et] aliquanto numero, hostium paucorum
potiti; nam ferme Numidis in omnibus proeliis magis
pedes quam arma tuta sunt.

Ea fuga Iugurtha inpensius modo rebus suis dif- 75
fidens cum perfugis et parte equitatus in solitudines,
dein Thalam pervenit, in oppidum magnum atque opu-
lentum, ubi plerique thesauri filiorumque eius multus
pueritiae cultus erat. quae postquam Metello conperta 2
sunt, quamquam inter Thalam flumenque proxumum
in spatio milium quinquaginta loca arida atque vasta
esse cognoverat, tamen spe patrandi belli, si eius op-
pidi potitus foret, omnis asperitates supervadere ac na-
turam etiam vincere aggreditur. igitur omnia iumenta 3
sarcinis levari iubet nisi frumento dierum decem, ce-
terum utris modo et alia aquae idonea portari. prae- 4
terea conquirit ex agris quam plurumum potest domiti
pecoris: eo inponit vasa cuiusque modi, sed pleraque
lignea, conlecta ex tuguriis Numidarum. ad hoc fini- 5
tumis imperat, qui se post regis fugam Metello dede-
rant, quam plurumum quisque aquae portaret; diem
locumque, ubi praesto fuerint, praedicit. ipse ex flumine, 6
quam proxumam oppido aquam esse supra diximus,
iumenta onerat. eo modo instructus ad Thalam pro-
ficiscitur. deinde ubi ad id loci ventum, quo Numidis 7
praeceperat, et castra posita munitaque sunt, tanta
repente caelo missa vis aquae dicitur, ut ea modo

8 exercitui satis superque foret. praeterea conmeatus
spe amplior, quia Numidae, sicuti plerique in nova
9 deditione, officia intenderant. ceterum milites religione
pluvia magis usi, eaque res multum animis eorum
addidit, nam rati sese dis inmortalibus curae esse.
deinde postero die contra opinionem Iugurthae ad
10 Thalam perveniunt. oppidani, qui se locorum aspe-
ritate munitos crediderant, magna atque insolita re
perculsi, nihilo segnius bellum parare; idem nostri
76 facere. sed rex nihil iam infectum Metello credens,
quippe qui omnia, arma tela, locos tempora, denique
naturam ipsam ceteris imperitantem industria vicerat,
cum liberis et magna parte pecuniae ex oppido noctu
profugit. neque postea in ullo loco amplius uno die
aut una nocte moratus: simulabat sese negoti gratia
properare, ceterum proditionem timebat, quam vitare
posse celeritate putabat: nam talia consilia per otium
2 et ex opportunitate capi. at Metellus, ubi oppidanos
proelio intentos, simul oppidum et operibus et loco
3 munitum videt, vallo fossaque moenia circumvenit. dein
duobus locis ex copia maxume idoneis vineas agere, [su-
perque eas] aggerem iacere et [super aggerem] inpo-
4 sitis turribus opus et administros tutari; contra haec
oppidani festinare parare: prorsus ab utrisque nihil re-
5 licum fieri. denique Romani, multo ante labore proeliis-
que fatigati, post dies quadraginta quam eo ventum
erat, oppido modo potiti: praeda omnis ab perfugis
6 conrupta. ei postquam murum arietibus feriri resque
suas adflictas vident, aurum atque argentum et alia,
quae prima ducuntur, domum regiam conportant: ibi
vino et epulis onerati illaque et domum et semet igni
conrumpunt, et quas victi ab hostibus poenas metue-
rant, eas ipsi volentes pependere.

77 Sed pariter cum capta Thala legati ex oppido
Lepti ad Metellum venerant orantes, uti praesidium
praefectumque eo mitteret: Hamilcarem quendam, ho-
minem nobilem factiosum, novis rebus studere, ad-

vorsum quem neque imperia magistratuum neque leges
valerent; ni id festinaret, in summo periculo suam
salutem, illorum socios fore. nam Leptitani iam inde 2
a principio belli Iugurthini ad Bestiam consulem et
postea Romam miserant amicitiam societatemque ro-
gatum. deinde ubi ea impetrata, semper boni fideles- 3
que mansere et cuncta a Bestia Albino Metelloque
imperata nave fecerant. itaque ab imperatore facile 4
quae petebant adepti: emissae eo cohortes Ligurum
quattuor et C. Annius praefectus.

Id oppidum ab Sidoniis conditum est, quos acce- 78
pimus profugos ob discordias civilis navibus in eos
locos venisse, ceterum situm inter duas Syrtis, quibus
nomen ex re inditum. nam duo sunt sinus prope in 2
extrema Africa, inpares magnitudine, pari natura;
quorum proxuma terrae praealta sunt, cetera uti fors
tulit alta, alia in tempestate vadosa. nam ubi mare 3
magnum esse et saevire ventis coepit, limum hare-
namque et saxa ingentia fluctus trahunt: ita facies
locorum cum ventis simul mutatur. Syrtes ab tractu
nominatae. eius civitatis lingua modo convorsa co- 4
nubio Numidarum, legum cultusque pleraque Sidonica;
quae eo facilius retinebant, quod procul ab imperio
regis aetatem agebant. inter illos et frequentem Nu- 5
midiam multi vastique loci erant.

Sed quoniam in eas regiones per Leptitanorum 79
negotia venimus, non indignum videtur egregium atque
mirabile facinus duorum Carthaginiensium memorare:
eam rem nos locus admonuit. qua tempestate Car- 2
thaginienses pleraque Africa imperitabant, Cyrenenses
quoque magni atque opulenti fuere. ager in medio 3
harenosus, una specie; neque flumen neque mons erat,
qui finis eorum discerneret. quae res eos in magno
diuturnoque bello inter se habuit. postquam utrimque 4
legiones, item classes saepe fusae fugataeque et alteri
alteros aliquantum adtriverant, veriti, ne mox victos
victoresque defessos alius aggrederetur, per indutias

sponsionem faciunt, uti certo die legati domo pro-
ficiscerentur: quo in loco inter se obvii fuissent, is
5 communis utriusque populi finis haberetur. igitur Car-
thagine duo fratres missi, quibus nomen Philaenis
erat, maturavere iter pergere. Cyrenenses tardius
iere. id socordiane an casu acciderit, parum cognovi.
6 ceterum solet in illis locis tempestas haud secus atque
in mari retinere. nam ubi per loca aequalia et nuda
gignentium ventus coortus harenam humo excitavit,
ea magna vi agitata ora oculosque inplere solet, ita
7 prospectu inpedito morari iter. postquam Cyrenenses
aliquanto posteriores se esse vident et ob rem con-
ruptam domi poenas metuunt, criminari Carthagi-
niensis ante tempus domo digressos, conturbare rem,
8 denique omnia malle quam victi abire. sed cum Poeni
aliam condicionem, tantum modo aequam, peterent,
Graeci optionem Carthaginiensium faciunt, ut vel illi,
quos finis populo suo peterent, ibi vivi obruerentur,
vel eadem condicione sese quem in locum vellent
9 processuros. Philaeni condicione probata seque vitam-
que suam rei publicae condonavere: ita vivi obruti.
10 Carthaginienses in eo loco Philaenis fratribus aras
consecravere aliique illis domi honores instituti. nunc
ad rem redeo.

80 Iugurtha postquam amissa Thala nihil satis fir-
mum contra Metellum putat, per magnas solitudines
cum paucis profectus pervenit ad Gaetulos, genus
hominum ferum incultumque et eo tempore ignarum
2 nominis Romani. eorum multitudinem in unum cogit
ac paulatim consuefacit ordines habere, signa sequi,
3 imperium observare, item alia militaria facere. prae-
terea regis Bocchi proxumos magnis muneribus et
maioribus promissis ad studium sui perducit, quis
adiutoribus regem aggressus inpellit, uti advorsus Ro-
4 manos bellum incipiat. id ea gratia facilius pronius-
que fuit, quod Bocchus initio huiusce belli legatos
5 Romam miserat foedus et amicitiam petitum, quam

rem opportunissumam incepto bello pauci inpediverant
caeci avaritia, quis omnia honesta atque inhonesta
vendere mos erat. et iam antea Iugurthae filia Boccho 6
nupserat. verum ea necessitudo apud Numidas Mau-
rosque levis ducitur, quia singuli pro opibus quisque
quam plurumas uxores, denas alii alii pluris habent,
sed reges eo amplius. ita animus multitudine dis- 7
trahitur: nulla pro socia optinet, pariter omnes viles
sunt. igitur in locum ambobus placitum exercitus 81
conveniunt. ibi fide data et accepta Iugurtha Bocchi
animum oratione accendit: Romanos iniustos, pro-
funda avaritia, communis omnium hostis esse; eandem
illos causam belli cum Boccho habere, quam secum
et cum aliis gentibus, lubidinem imperitandi, quis
omnia regna advorsa sint; tum sese, paulo ante Car-
thaginiensis, item regem Persen, post uti quisque
opulentissumus videatur, ita Romanis hostem fore. eis 2
atque aliis talibus dictis ad Cirtam oppidum iter con-
stituunt, quod ibi[que] Metellus praedam captivosque
et inpedimenta locaverat. ita Iugurtha ratus aut capta 3
urbe operae pretium fore aut, si dux Romanus auxilio
suis venisset, proelio sese certaturos. nam callidus 4
id modo festinabat, Bocchi pacem inminuere, ne moras
agitando aliud quam bellum mallet.

Imperator postquam de regum societate cognovit, 82
non temere neque, uti saepe iam victo Iugurtha con-
sueverat, omnibus locis pugnandi copiam facit. cete-
rum haud procul ab Cirta castris munitis reges op-
peritur, melius esse ratus cognitis Mauris, quoniam is
novos hostis adcesserat, ex commodo pugnam facere.
interim Roma per litteras certior fit provinciam Nu- 2
midiam Mario datam; nam consulem factum ante ac-
ceperat. quibus rebus supra bonum aut honestum
perculsus neque lacrumas tenere neque moderari lin-
guam, vir egregius in aliis artibus nimis molliter
aegritudinem pati. quam rem alii in superbiam vor- 3
tebant, alii bonum ingenium contumelia accensum esse,

multi, quod iam parta victoria ex manibus eriperetur.
nobis satis cognitum est illum magis honore Mari
quam iniuria sua excruciatum, neque tam anxie latu-
rum fuisse, si adempta provincia alii quam Mario
83 traderetur. igitur eo dolore inpeditus et quia stul-
titiae videbatur alienam rem periculo suo curare, le-
gatos ad Bocchum mittit postulatum, ne sine causa
hostis populo Romano fieret: habere tum magnam
copiam societatis amicitiaeque coniungundae, quae
potior bello esset, et quamquam opibus suis confideret,
tamen non debere incerta pro certis mutare. omne
bellum sumi facile, ceterum aegerrume desinere; non
in eiusdem potestate initium eius et finem esse; in-
cipere cuivis, etiam ignavo licere, deponi, cum vic-
tores velint. proinde sibi regnoque suo consuleret neu
florentis res suas cum Iugurthae perditis misceret.
2 ad ea rex satis placide verba facit: sese pacem cupere,
sed Iugurthae fortunarum misereri; si eadem illi copia
3 fieret, omnia conventura. rursus imperator contra
postulata Bocchi nuntios mittit; ille probare partim,
alia abnuere. eo modo saepe ab utroque missis re-
missisque nuntiis tempus procedere et ex Metelli vo-
luntate bellum intactum trahi.

84 At Marius, ut supra diximus, cupientissuma plebe
consul factus, postquam ei provinciam Numidiam po-
pulus iussit, antea iam infestus nobilitati, tum vero
multus atque ferox instare, singulos modo modo uni-
vorsos laedere, dictitare sese consulatum ex victis illis
spolia cepisse, alia praeterea magnifica pro se et illis
2 dolentia. interim quae bello opus erant, prima habere:
postulare legionibus supplementum, auxilia a populis
et regibus arcessere, praeterea ex Latio sociisque for-
tissumum quemque, plerosque militiae, paucos fama
cognitos, accire et ambiundo cogere homines emeritis
3 stipendiis secum proficisci. neque illi senatus, quam-
quam advorsus erat, de ullo negotio abnuere audebat.
ceterum supplementum etiam laetus decreverat, quia

neque plebi militia volenti putabatur et Marius aut
belli usum aut studia volgi amissurus. sed ea res
frustra sperata: tanta lubido cum Mario eundi pleros-
que invaserat. sese quisque praeda locupletem fore, 4
victorem domum rediturum, alia huiusce modi animis
trahebant, et eos non paulum oratione sua Marius
adrexerat. nam postquam omnibus, quae postulaverat, 5
decretis milites scribere volt, hortandi causa simul
et nobilitatem, uti consueverat, exagitandi contionem
populi advocavit. deinde hoc modo disseruit:

'Scio ego, Quirites, plerosque non isdem artibus 85
imperium a vobis petere et, postquam adepti sunt,
gerere: primo industrios supplices modicos esse, dein
per ignaviam et superbiam aetatem agere. sed mihi
contra ea videtur: nam, quo pluris est univorsa res 2
publica quam consulatus aut praetura, eo maiore cura
illam administrari quam haec peti debere. neque me 3
fallit, quantum cum maxumo benificio vostro negoti
sustineam. bellum parare simul et aerario parcere,
cogere ad militiam eos, quos nolis offendere, domi
forisque omnia curare et ea agere inter invidos oc-
cursantis factiosos opinione, Quirites, asperius est.
ad hoc, alii si deliquere, vetus nobilitas, maiorum fortia 4
facta, cognatorum et adfinium opes, multae clientelae,
omnia haec praesidio adsunt: mihi spes omnes in
memet sitae, quas necesse est virtute et innocentia
tutari; nam alia infirma sunt. et illud intellego, Qui- 5
rites, omnium ora in me convorsa esse, aequos bonos-
que favere (quippe mea bene facta rei publicae pro-
cedunt), nobilitatem locum invadundi quaerere. quo 6
mihi acrius adnitundum est, uti neque vos capiamini
et illi frustra sint. ita ad hoc aetatis a pueritia fui, 7
uti omnis labores et pericula consueta habeam. quae 8
ante vostra benificia gratuito faciebam, ea uti accepta
mercede deseram, non est consilium, Quirites. illis 9
difficile est in potestatibus temperare, qui per ambi-
tionem sese probos simulavere: mihi, qui omnem

aetatem in optumis artibus egi, bene facere iam ex
consuetudine in naturam vortit.
10 Bellum me gerere cum Iugurtha iussistis, quam
rem nobilitas aegerrume tulit. quaeso, reputate cum
animis vostris, num id mutare melius sit, si quem ex
illo globo nobilitatis ad hoc aut aliud tale negotium
mittatis, hominem veteris prosapiae ac multarum ima-
ginum et nullius stipendi: scilicet ut in tanta re igna-
rus omnium trepidet festinet, sumat aliquem ex po-
11 pulo monitorem offici sui. ita plerumque evenit, ut,
quem vos imperare iussistis, is imperatorem alium
12 quaerat. atque ego scio, Quirites, qui, postquam con-
sules facti sunt, et acta maiorum et Graecorum mili-
taria praecepta legere coeperint: praeposteri homines,
nam gerere quam fieri tempore posterius, re atque
13 usu prius est. conparate nunc, Quirites, cum illorum
superbia me hominem novom. quae illi audire et
legere solent, eorum partem vidi, alia egomet gessi;
14 quae illi litteris, ea ego militando didici. nunc vos
existumate, facta an dicta pluris sint. contemnunt
novitatem meam, ego illorum ignaviam; mihi fortuna,
15 illis probra obiectantur. quamquam ego naturam unam
et communem omnium existumo, sed fortissumum
16 quemque generosissumum. ac si iam ex patribus Al-
bini aut Bestiae quaeri posset, mene an illos ex se
gigni maluerint, quid responsuros creditis nisi sese
17 liberos quam optumos voluisse? quod si iure me de-
spiciunt, faciant idem maioribus suis, quibus, uti mihi,
18 ex virtute nobilitas coepit. invident honori meo: ergo
invideant labori innocentiae, periculis etiam meis, quon-
19 iam per haec illum cepi. verum homines conrupti
superbia ita aetatem agunt, quasi vostros honores
contemnant; ita hos petunt, quasi honeste vixerint.
20 ne illi falsi sunt, qui divorsissumas res pariter ex-
21 pectant, ignaviae voluptatem et praemia virtutis. at-
que etiam, cum apud vos aut in senatu verba faciunt,
pleraque oratione maiores suos extollunt: eorum fortia

facta memorando clariores sese putant. quod contra
est. nam quanto illorum vita praeclarior, tanto horum 22
socordia flagitiosior. et profecto ita se res habet: 23
maiorum gloria posteris quasi lumen est, neque bona
neque mala eorum in occulto patitur. huiusce rei ego 24
inopiam fateor, Quirites, verum, id quod multo prae-
clarius est, meamet facta mihi dicere licet. nunc vi- 25
dete, quam iniqui sint. quod ex aliena virtute sibi
adrogant, id mihi ex mea non concedunt, scilicet quia
imagines non habeo et quia mihi nova nobilitas est,
quam certe peperisse melius est quam acceptam con-
rupisse.

Equidem ego non ignoro, si iam mihi respondere 26
velint, abunde illis facundam et conpositam orationem
fore. sed in vostro maxumo benificio cum omnibus
locis me vosque maledictis lacerent, non placuit re-
ticere, ne quis modestiam in conscientiam duceret.
nam me quidem ex animi mei sententia nulla oratio 27
laedere potest: quippe vera necesse est bene prae-
dicent, falsa vita moresque mei superant. sed quoniam 28
vostra consilia accusantur, qui mihi summum honorem
et maxumum negotium inposuistis, etiam atque etiam
reputate, num eorum paenitendum sit. non possum 29
fidei causa imagines neque triumphos aut consulatus
maiorum meorum ostentare, at, si res postulet, hastas
vexillum phaleras, alia militaria dona, praeterea cica-
trices advorso corpore. hae sunt meae imagines, haec 30
nobilitas, non hereditate relicta, ut illa illis, sed quae
ego meis plurumis laboribus et periculis quaesivi. non 31
sunt conposita verba mea: parvi id facio. ipsa se
virtus satis ostendit: illis artificio opus est, ut turpia
facta oratione tegant. neque litteras Graecas didici: 32
parum placebat eas discere, quippe quae ad virtutem
doctoribus nihil profuerant. at illa multo optuma rei 33
publicae doctus sum, hostem ferire, praesidia agitare,
nihil metuere nisi turpem famam, hiemem et aesta-
tem iuxta pati, humi requiescere, eodem tempore ino-

34 piam et laborem tolerare. his ego praeceptis milites
hortabor, neque illos arte colam, me opulenter, ne-
35 que gloriam meam, laborem illorum faciam. hoc est
utile, hoc civile imperium. namque cum tute per
mollitiem agas, exercitum supplicio cogere, id est do-
36 minum, non imperatorem esse. haec atque talia maio-
res vostri faciundo seque remque publicam celebra-
37 vere. quis nobilitas freta, ipsa dissimilis moribus,
nos illorum aemulos contemnit et omnis honores non
38 ex merito sed quasi debitos a vobis repetit. ceterum
homines superbissumi procul errant. maiores eorum
omnia quae licebat illis reliquere, divitias imagines
memoriam sui praeclaram; virtutem non reliquere,
neque poterant: ea sola neque datur dono neque ac-
39 cipitur. sordidum me et incultis moribus aiunt, quia
parum scite convivium exorno neque histrionem ullum
neque pluris preti cocum quam vilicum habeo. quae
40 mihi lubet confiteri, Quirites. nam ex parente meo
et ex aliis sanctis viris ita accepi, munditias mulie-
ribus, laborem viris convenire, omnibusque bonis opor-
tere plus gloriae quam divitiarum esse; arma, non
41 supellectilem decori esse. quin ergo, quod iuvat, quod
carum aestumant, id semper faciant, ament potent;
ubi adulescentiam habuere, ibi senectutem agant, in
conviviis, dediti ventri et turpissumae parti corporis:
sudorem pulverem et alia talia relinquant nobis, qui-
42 bus illa epulis iucundiora sunt. verum non ita est.
nam ubi se flagitiis dedecoravere turpissumi viri, bo-
43 norum praemia ereptum eunt. ita iniustissume luxu-
ria et ignavia, pessumae artes, illis, qui coluere eas,
nihil officiunt, rei publicae innoxiae cladi sunt.

44 Nunc quoniam illis, quantum mei mores, non illo-
rum flagitia poscebant, respondi, pauca de re publica
45 loquar. primum omnium de Numidia bonum habete
animum, Quirites. nam quae ad hoc tempus Iugur-
tham tutata sunt, omnia removistis, avaritiam inpe-
ritiam atque superbiam; deinde exercitus ibi est lo-

corum sciens, sed mehercule magis strenuus quam
felix, nam magna pars eius avaritia aut temeritate 46
ducum adtrita est. quam ob rem vos, quibus mili- 47
taris aetas est, adnitimini mecum et capessite rem
publicam, neque quemquam ex calamitate aliorum aut
imperatorum superbia metus ceperit. egomet in ag-
mine aut in proelio consultor idem et socius periculi
vobiscum adero, meque vosque in omnibus rebus iuxta
geram. et profecto dis iuvantibus omnia matura sunt, 48
victoria praeda laus. quae si dubia aut procul essent,
tamen omnis bonos rei publicae subvenire decebat.
etenim nemo ignavia inmortalis factus est, neque quis- 49
quam parens liberis, uti aeterni forent, optavit, magis
uti boni honestique vitam exigerent. plura dicerem, 50
Quirites, si timidis virtutem verba adderent; nam stre-
nuis abunde dictum puto.'

Huiusce modi oratione habita Marius, postquam 86
plebis animos adrectos videt, propere conmeatu sti-
pendio, armis aliisque utilibus navis onerat, cum his
A. Manlium legatum proficisci iubet. ipse interea 2
milites scribere, non more maiorum neque ex classibus,
sed uti cuiusque lubido erat, capite censos plerosque.
id factum alii inopia bonorum alii per ambitionem 3
consulis memorabant, quod ab eo genere celebratus
auctusque erat et homini potentiam quaerenti egen-
tissumus quisque opportunissumus, cui neque sua cara,
quippe quae nulla sunt, et omnia cum pretio honesta
videntur.

Igitur Marius cum aliquanto maiore numero, quam 4
decretum erat, in Africam profectus paucis diebus
Uticam advehitur. exercitus ei traditur a P. Rutilio 5
legato; nam Metellus conspectum Mari fugerat, ne
videret ea, quae audita animus tolerare nequiverat.
sed consul expletis legionibus cohortibusque auxilia- 87
riis in agrum fertilem et praeda onustum proficiscitur,
omnia ibi capta militibus donat; dein castella et op-
pida natura et viris parum munita aggreditur, proelia

2 multa, ceterum levia, alia aliis locis facere. interim
novi milites sine metu pugnae adesse, videre fugientis
capi aut occidi, fortissumum quemque tutissumum, ar-
mis libertatem patriam parentisque et alia omnia
3 tegi, gloriam atque divitias quaeri. sic brevi spatio
novi veteresque coaluere et virtus omnium aequalis
facta.
4 At reges, ubi de adventu Mari cognoverunt, di-
vorsi in locos difficilis abeunt. ita Iugurthae placue-
rat, speranti mox effusos hostis invadi posse, Romanos
sicuti plerosque remoto metu laxius licentiusque fu-
turos.
88 Metellus interea Romam profectus contra spem
suam laetissumis animis accipitur, plebi patribusque,
postquam invidia decesserat, iuxta carus.
2 Sed Marius inpigre prudenterque suorum et hostium
res pariter attendere, cognoscere, quid boni utrisque
aut contra esset, explorare itinera regum, consilia et
insidias eorum antevenire, nihil apud se remissum
3 neque apud illos tutum pati. itaque et Gaetulos et
Iugurtham ex sociis nostris praedas agentis saepe
aggressus in itinere fuderat ipsumque regem haud
4 procul ab oppido Cirta armis exuerat. quae post-
quam gloriosa modo neque belli patrandi cognovit,
statuit urbis, quae viris aut loco pro hostibus et ad-
vorsum se opportunissumae erant, singulas circum-
venire: ita Iugurtham aut praesidiis nudatum, si ea
5 pateretur, aut proelio certaturum. nam Bocchus nun-
tios ad eum saepe miserat: velle populi Romani ami-
6 citiam: ne quid ab se hostile timeret. id simulaveritne,
quo inprovisus gravior accideret, an mobilitate ingeni
pacem atque bellum mutare solitus, parum exploratum
89 est. sed consul, uti statuerat, oppida castellaque mu-
nita adire, partim vi alia metu aut praemia osten-
2 tando avortere ab hostibus. ac primo mediocria ge-
rebat, existumans Iugurtham ob suos tutandos in manus
3 venturum. sed ubi illum procul abesse et aliis negotiis

intentum accepit, maiora et magis aspera aggredi tem-
pus visum est.
Erat inter ingentis solitudines oppidum magnum 4
atque valens nomine Capsa, cuius conditor Hercules
Libys memorabatur. eius cives apud Iugurtham in-
munes, levi imperio et ob ea fidelissumi habebantur,
muniti advorsum hostis non moenibus modo et armis
atque viris, verum etiam multo magis locorum aspe-
ritate. nam praeter oppido propinqua alia omnia 5
vasta inculta, egentia aquae, infesta serpentibus, qua-
rum vis sicuti omnium ferarum inopia cibi acrior. ad
hoc natura serpentium ipsa perniciosa siti magis quam
alia re accenditur. eius potiundi Marium maxuma 6
cupido invaserat, cum propter usum belli tum quia
res aspera videbatur et Metellus oppidum Thalam
magna gloria ceperat, haud dissimiliter situm muni-
tumque, nisi quod apud Thalam non longe a moeni-
bus aliquot fontes erant, Capsenses una modo atque
ea intra oppidum iugi aqua, cetera pluvia utebantur.
id ibique et in omni Africa, quae procul a mari in- 7
cultius agebat, eo facilius tolerabatur, quia Numidae
plerumque lacte et ferina carne vescebantur et neque
salem neque alia inritamenta gulae quaerebant: cibus 8
illis advorsus famem atque sitim, non lubidini neque
luxuriae erat. igitur consul omnibus exploratis, credo 90
dis fretus (nam contra tantas difficultates consilio
satis providere non poterat, quippe etiam frumenti
inopia temptabatur, quia Numidae pabulo pecoris ma-
gis quam arvo student et quodcumque natum fuerat,
iussu regis in loca munita contulerant, ager autem
aridus et frugum vacuos ea tempestate, nam aestatis
extremum erat), tamen pro rei copia satis providenter
exornat. pecus omne, quod superioribus diebus praedae 2
fuerat, equitibus auxiliariis agundum adtribuit, A. Man-
lium legatum cum cohortibus expeditis ad oppidum
Laris, ubi stipendium et conmeatum locaverat, ire
iubet dicitque se praedabundum post paucos dies

3 eodem venturum. sic incepto suo occultato pergit ad
91 flumen Tanain. ceterum in itinere cotidie pecus exer-
citui per centurias, item turmas aequaliter distribue-
rat et, ex coriis utres uti fierent, curabat; simul ino-
piam frumenti lenire et ignaris omnibus parare quae
mox usui forent. denique sexto die, cum ad flumen
2 ventum est, maxuma vis utrium effecta. ibi castris
levi munimento positis milites cibum capere atque, uti
simul cum occasu solis egrederentur, paratos esse iubet,
omnibus sarcinis abiectis aqua modo seque et iumenta
3 onerare. dein postquam tempus visum, castris egre-
ditur, noctemque totam itinere facto consedit; idem
proxuma facit; dein tertia multo ante lucis adventum
pervenit in locum tumulosum ab Capsa non amplius
duum milium intervallo, ibique quam occultissume
4 potest cum omnibus copiis opperitur. sed ubi dies
coepit et Numidae nihil hostile metuentes multi op-
pido egressi, repente omnem equitatum et cum eis
velocissumos pedites cursu tendere ad Capsam et
portas obsidere iubet; deinde ipse intentus propere
5 sequi neque milites praedari sinere. quae postquam
oppidani cognovere, res trepidae, metus ingens, malum
inprovisum, ad hoc pars civium extra moenia in ho-
6 stium potestate coegere, uti deditionem facerent. ce-
terum oppidum incensum, Numidae puberes interfecti,
7 alii omnes venundati, praeda militibus divisa. id fa-
cinus contra ius belli non avaritia neque scelere con-
sulis admissum, sed quia locus Iugurthae opportunus,
nobis aditu difficilis, genus hominum mobile infidum,
ante neque benificio neque metu coercitum.

92 Postquam tantam rem peregit Marius sine ullo
suorum incommodo, magnus et clarus antea, maior
2 atque clarior haberi coepit. omnia non bene consulta
in virtutem trahebantur; milites, modesto imperio ha-
biti simul et locupletes, ad caelum ferre, Numidae
magis quam mortalem timere; postremo omnes, socii
atque hostes, credere illi aut mentem divinam esse

aut deorum nutu cuncta portendi. sed consul, ubi 3
ea res bene evenit, ad alia oppida pergit, pauca re-
pugnantibus Numidis capit, plura deserta propter Cap-
sensium miserias igni conrumpit: luctu atque caede
omnia conplentur. denique, multis locis potitus ac 4
plerisque exercitu incruento, aliam rem aggreditur,
non eadem asperitate qua Capsensium, ceterum haud
secus difficilem.

Namque haud longe a flumine Muluccha, quod 5
Iugurthae Bocchique regnum diiungebat, erat inter
ceteram planitiem mons saxeus, mediocri castello satis
patens, in inmensum editus, uno perangusto aditu re-
licto; nam omnis natura velut opere atque consulto
praeceps. quem locum Marius, quod ibi regis the- 6
sauri erant, summa vi capere intendit. sed ea res
forte quam consilio melius gesta. nam castello virorum 7
atque armorum satis, magna vis [et] frumenti et fons
aquae; aggeribus turribusque et altis machinationibus
locus inportunus; iter castellanorum angustum admo-
dum, utrimque praecisum. vineae cum ingenti peri- 8
culo frustra agebantur; nam cum eae paulo proces-
serant, igni aut lapidibus conrumpebantur. milites 9
neque pro opere consistere propter iniquitatem loci
neque inter vineas sine periculo administrare: optumus
quisque cadere aut sauciari, ceteris metus augeri. at 93
Marius multis diebus et laboribus consumptis anxius
trahere cum animo suo, omitteretne inceptum, quoniam
frustra erat, an fortunam opperiretur, qua saepe pro-
spere usus fuerat. quae cum multos dies noctisque 2
aestuans agitaret, forte quidam Ligus, ex cohortibus
auxiliariis miles gregarius, castris aquatum egressus
haud procul ab latere castelli, quod avorsum proe-
liantibus erat, animum advortit inter saxa repentis
cocleas, quarum cum unam atque alteram, dein plures
peteret, studio legundi paulatim prope ad summum
montis egressus est. ubi postquam solitudinem intel- 3
lexit, more ingeni humani cupido difficilia faciundi

4 animum adorta. et forte in eo loco grandis ilex co-
aluerat inter saxa, paulum modo prona, deinde inflexa
atque aucta in altitudinem, quo cuncta gignentium
natura fert. cuius ramis modo modo eminentibus
saxis nisus Ligus in castelli planitiem pervenit, quod
5 cuncti Numidae intenti proeliantibus aderant. explo-
ratis omnibus, quae mox usui fore ducebat, eadem
regreditur, non temere, uti ascenderat, sed temptans
6 omnia et circumspiciens. itaque Marium propere adit,
acta edocet, hortatur, ab ea parte, qua ipse ascenderat,
castellum temptet, pollicetur sese itineris periculique
7 ducem. Marius cum Ligure promissa eius cognitum
ex praesentibus misit. quorum uti cuiusque ingenium
erat, ita rem difficilem aut facilem nuntiavere; con-
8 sulis animus tamen paulum adrectus. itaque ex copia
tubicinum et cornicinum numero quinque quam velo-
cissumos delegit et cum eis, praesidio qui forent,
quattuor centuriatos, omnisque Liguri parere iubet
94 et ei negotio proxumum diem constituit. sed ubi ex
praecepto tempus visum, paratis conpositisque omni-
bus ad locum pergit. ceterum illi, qui e centuriis
erant, praedocti ab duce arma ornatumque mutave-
rant: capite atque pedibus nudis, uti prospectus nisus-
que per saxa facilius foret; super terga gladii et scuta,
verum ea Numidica ex coriis, ponderis gratia simul
2 et offensa quo levius streperent. igitur praegrediens
Ligus saxa et si quae vetustae radices eminebant, la-
queis vinciebat, quibus adlevati milites facilius escen-
derent, interdum timidos insolentia itineris levare manu;
ubi paulo asperior ascensus erat, singulos prae se
inermos mittere, deinde ipse cum illorum armis sequi;
quae dubia nisui videbantur, potissumus temptare ac
saepius eadem ascendens descendensque, dein statim
3 digrediens ceteris audaciam addere. igitur diu mul-
tumque fatigati tandem in castellum perveniunt, de-
sertum ab ea parte, quod omnes sicut aliis diebus
advorsum hostis aderant. Marius ubi ex nuntiis quae

Ligus egerat, cognovit, quamquam toto die intentos
proelio Numidas habuerat, tum vero cohortatus milites
et ipse extra vineas [est] egressus testudine acta suc-
cedere et simul hostem tormentis sagittariisque et
funditoribus eminus terrere. at Numidae, saepe antea 4
vineis Romanorum subvorsis, item incensis, non castelli
moenibus sese tutabantur, sed pro muro dies noctis-
que agitare, male dicere Romanis ac Mario vecordiam
obiectare, militibus nostris Iugurthae servitium minari,
secundis rebus feroces esse. interim omnibus, Romanis 5
hostibusque, proelio intentis, magna utrimque vi pro
gloria atque imperio his illis pro salute certantibus,
repente a tergo signa canere; ac primo mulieres et
pueri, qui visum processerant, fugere, deinde uti quis-
que muro proxumus erat, postremo cuncti, armati
inermesque. quod ubi accidit, eo acrius Romani in- 6
stare, fundere ac plerosque tantum modo sauciare,
dein super occisorum corpora vadere, avidi gloriae
certantes murum petere, neque quemquam omnium
praeda morari. sic forte correcta Mari temeritas glo- 7
riam ex culpa invenit.

Ceterum, dum ea res geritur, L. Sulla quaestor 95
cum magno equitatu in castra venit, quos uti ex Latio
et a sociis cogeret, Romae relictus erat.

Sed quoniam nos tanti viri res admonuit, idoneum 2
visum est de natura cultuque eius paucis dicere. ne-
que enim alio loco de Sullae rebus dicturi sumus et
L. Sisenna, optume et diligentissume omnium, qui eas
res dixere, persecutus, parum mihi libero ore locutus
videtur. Igitur Sulla gentis patriciae nobilis fuit, fa- 3
milia prope iam extincta maiorum ignavia, litteris
Graecis atque Latinis iuxta atque doctissume eruditus,
animo ingenti, cupidus voluptatum sed gloriae cupi-
dior; otio luxurioso esse, tamen ab negotiis numquam
voluptas remorata, nisi quod de uxore potuit hone-
stius consuli; facundus callidus et amicitia facilis, ad
simulanda negotia altitudo ingeni incredibilis, multa-

4 rum rerum ac maxume pecuniae largitor. atque illi
felicissumo omnium ante civilem victoriam numquam
super industriam fortuna fuit, multique dubitavere,
fortior an felicior esset. nam postea quae fecerit, in-
certum habeo pudeat an pigeat magis disserere.

96 Igitur Sulla, uti supra dictum est, postquam in
Africam atque in castra Mari cum equitatu venit,
rudis antea et ignarus belli, sollertissumus omnium
2 in paucis tempestatibus factus est. ad hoc milites
benigne appellare, multis rogantibus, aliis per se ipse
dare benificia, invitus accipere, sed ea properantius
quam aes mutuum reddere, ipse ab nullo repetere,
magis id laborare, ut illi quam plurumi deberent, ioca
3 atque seria cum humillumis agere, in operibus, in ag-
mine atque ad vigilias multus adesse, neque interim,
quod prava ambitio solet, consulis aut cuiusquam
boni famam laedere, tantum modo neque consilio ne-
que manu priorem alium pati, plerosque antevenire.
4 quibus rebus et artibus brevi Mario militibusque ca-
rissumus factus.

97 At Iugurtha, postquam oppidum Capsam aliosque
locos munitos et sibi utilis simul et magnam pecu-
niam amiserat, ad Bocchum nuntios misit: quam pri-
mum in Numidiam copias adduceret: proeli faciundi
2 tempus adesse. quem ubi cunctari accepit et dubium
belli atque pacis rationes trahere, rursus uti antea
proxumos eius donis conrupit, ipsique Mauro polli-
cetur Numidiae partem tertiam, si aut Romani Africa
expulsi aut integris suis finibus bellum conpositum
3 foret. eo praemio inlectus Bocchus cum magna mul-
titudine Iugurtham adcedit.

Ita amborum exercitu coniuncto Marium, iam in
hiberna proficiscentem, vix decuma parte die reliqua
invadunt, rati noctem, quae iam aderat, et victis sibi
munimento fore et, si vicissent, nullo inpedimento,
quia locorum scientes erant, contra Romanis utrum-
4 que casum in tenebris difficiliorem fore. igitur simul

consul ex multis de hostium adventu cognovit et ipsi
hostes aderant, et prius quam exercitus aut instrui
aut sarcinas conligere, denique ante quam signum aut
imperium ullum accipere quivit, equites Mauri atque
Gaetuli, non acie neque ullo more proeli sed cater-
vatim, uti quosque fors conglobaverat, in nostros in-
currunt. qui omnes trepidi inproviso metu ac tamen 5
virtutis memores aut arma capiebant aut capientis
alios ab hostibus defensabant; pars equos ascendere,
obviam ire hostibus: pugna latrocinio magis quam
proelio similis fieri: sine signis sine ordinibus equites
peditesque permixti cedere alii alii obtruncare, multi
contra advorsos acerrume pugnantes ab tergo circum-
veniri; neque virtus neque arma satis tegere, quia
hostes numero plures et undique circumfusi erant.
denique Romani, novi veteresque et ob ea scientes
belli, si quos locus aut casus coniunxerat, orbis fecere
atque ita ab omnibus partibus simul tecti et instructi
hostium vim sustentabant. neque in eo tam aspero 98
negotio Marius territus aut magis quam antea de-
misso animo fuit, sed cum turma sua, quam ex for-
tissumis magis quam familiarissumis paraverat, vagari
passim ac modo laborantibus suis succurrere, modo
hostis, ubi confertissumi obstiterant, invadere; manu
consulere militibus, quoniam imperare conturbatis
omnibus non poterat. iamque dies consumptus erat, 2
cum tamen barbari nihil remittere atque, uti reges
praeceperant, noctem pro se rati acrius instare. tum 3
Marius ex copia rerum consilium trahit atque, uti
suis receptui locus esset, collis duos propinquos inter
se occupat, quorum in uno, castris parum amplo, fons
aquae magnus erat, alter usui opportunus, quia magna
parte editus et praeceps pauca munimenta quaerebat.
ceterum apud aquam Sullam cum equitibus noctem 4
agitare iubet, ipse paulatim dispersos milites neque
minus hostibus conturbatis in unum contrahit, dein
cunctos pleno gradu in collem subducit. ita reges 5

loci difficultate coacti proelio deterrentur, neque tamen suos longius abire sinunt, sed utroque colle mul-
6 titudine circumdato effusi consedere. dein crebris ignibus factis plerumque noctis barbari more suo laetari exultare, strepere vocibus, et ipsi duces feroces,
7 quia non fugerant, pro victoribus agere. sed ea cuncta Romanis ex tenebris et editioribus locis facilia visu
99 magnoque hortamento erant. plurumum vero Marius inperitia hostium confirmatus quam maxumum silentium haberi iubet, ne signa quidem, uti per vigilias solebant, canere. deinde ubi lux adventabat, defessis iam hostibus ac paulo ante somno captis de inproviso vigiles, item cohortium turmarum legionum tubicines simul omnis signa canere, milites clamorem tollere
2 atque portis erumpere iubet. Mauri atque Gaetuli, ignoto et horribili sonitu repente exciti, neque fugere neque arma capere neque omnino facere aut providere
8 quicquam poterant: ita cunctos strepitu clamore, nullo subveniente nostris instantibus, tumultu formidine terrore quasi vecordia ceperat. denique omnes fusi fugatique, arma et signa militaria pleraque capta, pluresque eo proelio quam omnibus superioribus interempti. nam somno et metu insolito inpedita fuga.

100 Dein Marius, uti coeperat, in hiberna (propter conmeatum in oppidis maritumis agere decreverat); neque tamen victoria socors aut insolens factus, sed pariter atque in conspectu hostium quadrato agmine
2 incedere. Sulla cum equitatu apud dextumos, in sinistra parte A. Manlius cum funditoribus et sagittariis, praeterea cohortis Ligurum curabat. primos et extremos cum expeditis manipulis tribunos loca-
3 verat. perfugae, minume cari et regionum scientissumi, hostium iter explorabant. simul consul quasi nullo inposito omnia providere, apud omnis adesse,
4 laudare et increpare merentis. ipse armatus intentusque, item milites cogebat. neque secus atque iter facere, castra munire, excubitum in porta cohortis

ex legionibus, pro castris equites auxiliarios mittere,
praeterea alios super vallum in munimentis locare,
vigilias ipse circumire, non diffidentia factum iri quae
imperavisset, quam uti militibus exaequatus cum
imperatore labor volentibus esset. et sane Marius 5
illoque aliisque temporibus Iugurthini belli pudore
magis quam malo exercitum coercebat. quod multi
per ambitionem fieri aiebant: a pueritia consuetam
duritiam et alia, quae ceteri miserias vocant, volup-
tati habuisse; nisi tamen res publica pariter ac sae-
vissumo imperio bene atque decore gesta.

Igitur quarto denique die haud longe ab oppido 101
Cirta undique simul speculatores citi sese ostendunt,
qua re hostis adesse intellegitur. sed quia divorsi 2
redeuntes alius ab alia parte atque omnes idem signi-
ficabant, consul incertus, quonam modo aciem instrue-
ret, nullo ordine conmutato advorsum omnia paratus
ibidem opperitur. ita Iugurtham spes frustrata, qui 3
copias in quattuor partis distribuerat, ratus ex omni-
bus aeque aliquos ab tergo hostibus venturos. interim 4
Sulla, quem primum hostes attigerant, cohortatus suos
turmatim et quam maxume confertis equis ipse alii-
que Mauros invadunt, ceteri in loco manentes ab
iaculis eminus emissis corpora tegere et, si qui in
manus venerant, obtruncare. dum eo modo equites 5
proeliantur, Bocchus cum peditibus, quos Volux, filius
eius, adduxerat neque in priore pugna, in itinere mo-
rati, adfuerant, postremam Romanorum aciem inva-
dunt. tum Marius apud primos agebat, quod ibi Iu- 6
gurtha cum plurumis erat. dein Numida cognito
Bocchi adventu clam cum paucis ad pedites convortit
ibi Latine (nam apud Numantiam loqui didicerat) ex-
clamat nostros frustra pugnare, paulo ante Marium
sua manu interfectum. simul gladium sanguine ob-
litum ostendere, quem in pugna satis inpigre occiso
pedite nostro cruentaverat. quod ubi milites accepere, 7
magis atrocitate rei quam fide nuntii terrentur, simulque

barbari animos tollere et in perculsos Romanos acrius
8 incedere. iamque paulum a fuga aberant, cum Sulla
profligatis eis, quos advorsum ierat, rediens ab latere
9 Mauris incurrit. Bocchus statim avortitur. at Iugurtha,
dum sustentare suos et prope iam adeptam victoriam
retinere cupit, circumventus ab equitibus, dextra si-
nistra omnibus occisis solus inter tela hostium vita-
10 bundus erumpit. atque interim Marius fugatis equi-
tibus adcurrit auxilio suis, quos pelli iam acceperat.
11 denique hostes iam undique fusi. tum spectaculum
horribile in campis patentibus: sequi fugere, occidi
capi; equi atque viri adflicti, ac multi volneribus ac-
ceptis neque fugere posse neque quietem pati, niti
modo ac statim concidere; postremo omnia, qua visus
erat, constrata telis armis cadaveribus et inter ea humus
infecta sanguine.

102 Post ea loci consul haud dubie iam victor pervenit
in oppidum Cirtam, quo initio profectus intenderat.
2 eo post diem quintum, quam iterum barbari male
pugnaverant, legati a Boccho veniunt, qui regis verbis
ab Mario petivere, duos quam fidissumos ad eum mit-
teret, velle de suo et de populi Romani commodo cum
eis disserere. ille statim L. Sullam et A. Manlium
3 ire iubet. qui quamquam acciti ibant, tamen placuit
verba apud regem facere: ingenium aut avorsum flec-
terent aut cupidum pacis vehementius accenderent.
4 itaque Sulla, cuius facundiae, non aetati a Manlio
concessum, pauca verba huiusce modi locutus:

5 'Rex Bocche, magna laetitia nobis est, cum te
talem virum di monuere, uti aliquando pacem quam
bellum malles neu te optumum cum pessumo omnium
Iugurtha miscendo conmaculares, simul nobis demeres
acerbam necessitudinem, pariter te errantem atque illum
sceleratissumum persequi.

6 Ad hoc populo Romano ıam a principio inopi
melius visum amicos quam servos quaerere, tutiusque
7 rati volentibus quam coactis imperitare. tibi vero

nulla opportunior nostra amicitia, primum quia procul
absumus, in quo offensae minumum, gratia par ac si
prope adessemus; dein quia parentis abunde habemus,
amicorum neque nobis neque cuiquam omnium satis
fuit. atque hoc utinam a principio tibi placuisset: 8
profecto ex populo Romano ad hoc tempus multo
plura bona accepisses, quam mala perpessus esses.

Sed quoniam humanarum rerum fortuna pleraque 9
regit, cui scilicet placuit et vim et gratiam nostram
te experiri, nunc quando per illam licet, festina atque,
ut coepisti, perge. multa atque opportuna habes, quo 10
facilius errata officiis superes. postremo hoc in pectus 11
tuum demitte, numquam populum Romanum benificiis
victum esse. nam bello quid valeat, tute scis.'

Ad ea Bocchus placide et benigne, simul pauca 12
pro delicto suo verba facit: se non hostili animo, sed
ob regnum tutandum arma cepisse. nam Numidiae 13
partem, unde vi Iugurtham expulerit, iure belli suam
factam; eam vastari a Mario pati nequivisse. praeterea
missis antea Romam legatis repulsum ab amicitia.
ceterum vetera omittere ac tum, si per Marium 14
liceret, legatos ad senatum missurum. dein copia 15
facta animus barbari ab amicis flexus, quos Iugurtha,
cognita legatione Sullae et Manli metuens id, quod
parabatur, donis conruperat.

Marius interea exercitu in hibernaculis conposito 103
cum expeditis cohortibus et parte equitatus proficiscitur
in loca sola obsessum turrim regiam, quo Iugurtha
perfugas omnis praesidium inposuerat. tum 2
rursus Bocchus, seu reputando quae sibi duobus proeliis
venerant, seu admonitus ab aliis amicis, quos inconruptos
Iugurtha reliquerat, ex omni copia necessariorum
quinque delegit, quorum et fides cognita et
ingenia validissuma erant. eos ad Marium ac deinde, 3
si placeat, Romam legatos ire iubet, agundarum rerum
et quocumque modo belli conponundi licentiam ipsis
permittit. illi mature ad hiberna Romanorum profi- 4

ciscuntur, deinde, in itinere a Gaetulis latronibus cir-
cumventi spoliatique, pavidi sine decore ad Sullam
perfugiunt, quem consul in expeditionem proficiscens
5 pro praetore reliquerat. eos ille non pro vanis hosti-
bus, uti meriti erant, sed adcurate ac liberaliter habuit.
qua re barbari et famam Romanorum avaritiae falsam
6 et Sullam ob munificentiam in sese amicum rati. nam
etiam tum largitio multis ignota erat; munificus nemo
putabatur nisi pariter volens; dona omnia in benigni-
7 tate habebantur. igitur quaestori mandata Bocchi
patefaciunt; simul ab eo petunt, uti fautor consultor-
que sibi adsit; copias fidem magnitudinem regis sui
et alia, quae aut utilia aut benivolentiae esse crede-
bant, oratione extollunt. dein Sulla omnia pollicito
docti, quo modo apud Marium, item apud senatum
verba facerent, circiter dies quadraginta ibidem op-
periuntur.

104 Marius postquam confecto quo intenderat negotio
Cirtam rediit et de adventu legatorum certior factus est,
illosque et Sullam ab Utica venire iubet, item L. Bellie-
num praetorem, praeterea omnis undique senatorii or-
2 dinis, quibuscum mandata Bocchi cognoscit. legatis
potestas Romam eundi fit, et ab consule interea indu-
tiae postulabantur. ea Sullae et plerisque placuere;
pauci ferocius decernunt, scilicet ignari humanarum
rerum, quae fluxae et mobiles semper in advorsa mu-
3 tantur. ceterum Mauri impetratis omnibus rebus tres
Romam profecti duce Cn. Octavio Rusone, qui quaestor
stipendium in Africam portaverat, duo ad regem redeunt.
ex eis Bocchus cum cetera tum maxume benignitatem
4 et studium Sullae lubens accipit. Romaeque legatis
eius, postquam errasse regem et Iugurthae scelere lap-
sum deprecati sunt, amicitiam et foedus petentibus
hoc modo respondetur:
5 'Senatus et populus Romanus benifici et iniuriae me-
mor esse solet. ceterum Boccho, quoniam paenitet, delicti
gratiam facit: foedus et amicitia dabuntur, cum meruerit.'

Quis rebus Bocchus cognitis per litteras a Mario 105
petivit, uti Sullam ad se mitteret, cuius arbitratu
de communibus negotiis consuleretur. is missus cum 2
praesidio equitum atque peditum, item funditorum
Balearium. praeterea iere sagittarii et cohors Pae-
ligna cum velitaribus armis, itineris properandi causa,
neque his secus atque aliis armis advorsus tela hostium,
quod ea levia sunt, muniti. sed in itinere quinto deni- 3
que die Volux, filius Bocchi, repente in campis paten-
tibus cum mille non amplius equitibus sese ostendit,
qui temere et effuse euntes Sullae aliisque omnibus
et numerum ampliorem vero et hostilem metum ef-
ficiebant. igitur se quisque expedire, arma atque tela 4
temptare intendere, timor aliquantus, sed spes amplior
quippe victoribus et advorsum eos, quos saepe vice-
rant. interim equites exploratum praemissi rem, uti 5
erat, quietam nuntiant. Volux adveniens quaestorem 106
appellat dicitque se a patre Boccho obviam illis simul
et praesidio missum. deinde eum et proxumum diem
sine metu coniuncti eunt. post, ubi castra locata et 2
diei vesper erat, repente Maurus incerto voltu pavens
ad Sullam adcurrit dicitque sibi ex speculatoribus
cognitum Iugurtham haud procul abesse. simul, uti
noctu clam secum profugeret, rogat atque hortatur.
ille animo feroci negat se totiens fusum Numidam 3
pertimescere: virtuti suorum satis credere; etiam si
certa pestis adesset, mansurum potius, quam, proditis
quos ducebat, turpi fuga incertae ac forsitan post
paulo morbo interiturae vitae parceret. ceterum ab 4
eodem monitus, uti noctu proficisceretur, consilium
adprobat; ac statim milites cenatos esse in castris
ignisque quam creberrumos fieri, dein prima vigilia
silentio egredi iubet. iamque nocturno itinere fessis 5
omnibus Sulla pariter cum ortu solis castra metaba-
tur, cum equites Mauri nuntiant Iugurtham circiter
duum milium intervallo ante consedisse. quod post- 6
quam auditum est, tum vero ingens metus nostros

invadit; credere se proditos a Voluce et insidiis cir-
cumventos. ac fuere qui dicerent manu vindicandum
neque apud illum tantum scelus inultum relinquendum.
107 at Sulla, quamquam eadem existumabat, tamen ab
iniuria Maurum prohibet. suos hortatur, uti fortem
animum gererent: saepe ante a paucis strenuis advor-
sum multitudinem bene pugnatum; quanto sibi in
proelio minus pepercissent, tanto tutiores fore; nec
quemquam decere, qui manus armaverit, ab inermis
pedibus auxilium petere, in maxumo metu nudum et
2 caecum corpus ad hostis vortere. dein Volucem, quon-
iam hostilia faceret, Iovem maxumum obtestatus, ut
sceleris atque perfidiae Bocchi testis adesset, ex castris
3 abire iubet. ille lacrumans orare, ne ea crederet:
nihil dolo factum, ac magis calliditate Iugurthae, cui
4 videlicet speculanti iter suum cognitum esset. cete-
rum quoniam neque ingentem multitudinem haberet
et spes opesque eius ex patre suo penderent, credere
illum nihil palam ausurum, cum ipse filius testis ad-
5 esset. qua re optumum factu videri per media eius
castra palam transire; sese vel praemissis vel ibidem
6 relictis Mauris solum cum Sulla iturum. ea res uti
in tali negotio probata; ac statim profecti, quia de
inproviso acciderant, dubio atque haesitante Iugurtha
7 incolumes transeunt. deinde paucis diebus quo ire in-
tenderant, perventum est.

108 Ibi cum Boccho Numida quidam Aspar nomine
multum et familiariter agebat, praemissus ab Iugurtha,
postquam Sullam accitum audierat, orator et subdole
speculatum Bocchi consilia; praeterea Dabar, Massu-
gradae filius, ex gente Masinissae, ceterum inpar ma-
terno genere (nam pater eius ex concubina ortus erat),
2 Mauro ob ingeni multa bona carus acceptusque. quem
Bocchus fidum esse Romanis multis ante tempesta-
tibus expertus ilico ad Sullam nuntiatum mittit: pa-
ratum sese facere quae populus Romanus vellet: con-
loquio diem locum tempus ipse delegeret. consulto sese

omnia cum illo integra habere: neu Iugurthae legatum
pertimesceret, quo res communis licentius gereretur;
nam ab insidiis eius aliter caveri nequivisse. sed ego 3
conperior Bocchum magis Punica fide quam ob ea,
quae praedicabat, simul Romanum et Numidam spe
pacis attinuisse multumque cum animo suo volvere
solitum, Iugurtham Romanis an illi Sullam traderet;
lubidinem advorsum nos, metum pro nobis suasisse.
igitur Sulla respondit se pauca coram Aspare locutu- 109
rum, cetera occulte nullo aut quam paucissumis prae-
sentibus. simul edocet quae sibi responderentur.
postquam, sicuti voluerat, congressi, dicit se missum 2
a consule venisse quaesitum ab eo, pacem an bellum
agitaturus foret. tum rex, uti praeceptum fuerat, post 3
diem decumum redire iubet, ac nihil etiam nunc de-
crevisse, sed illo die responsurum. deinde ambo in
sua castra digressi sunt. sed ubi plerumque noctis 4
processit, Sulla a Boccho occulte accersitur. ab utro-
que tantum modo fidi interpretes adhibentur, prae-
terea Dabar internuntius, sanctus vir et ex sententia
ambobus. ac statim sic rex incipit:

'Numquam ego ratus sum fore uti rex maxumus 110
in hac terra et omnium, quos novi, privato homini
gratiam deberem. et mehercule, Sulla, ante te cogni- 2
tum multis orantibus, aliis ultro egomet opem tuli,
nullius indigui. id inminutum, quod ceteri dolere so- 3
lent, ego laetor. fuerit mihi aliquando eguisse pre-
tium tuae amicitiae, qua apud animum meum nihil
carius habeo. id adeo experiri licet. arma viros pe- 4
cuniam, postremo quicquid animo lubet, sume utere,
et, quoad vives, numquam tibi redditam gratiam pu-
taveris: semper apud me integra erit; denique nihil
me sciente frustra voles. nam, ut ego aestumo, regem 5
armis quam munificentia vinci minus flagitiosum est.

Ceterum de re publica vostra, cuius curator huc 6
missus es, paucis accipe. bellum ego populo Romano
neque feci neque factum umquam volui; at finis meos

7 advorsum armatos armis tutatus sum. id omitto,
quando vobis ita placet. gerite quod voltis cum Iu-
8 gurtha bellum. ego flumen Muluccham, quod inter me
et Micipsam fuit, non egrediar neque id intrare Iugur-
tham sinam. praeterea si quid meque vobisque dignum
petiveris, haud repulsus abibis.'

111 Ad ea Sulla pro se breviter et modice, de pace
et communibus rebus multis disseruit. denique regi
patefecit, quod polliceatur, senatum et populum Roma-
num, quoniam armis amplius valuissent, non in gratiam
habituros. faciundum esse aliquid, quod illorum magis
quam sua rettulisse videretur. id adeo in promptu esse,
quoniam copiam Iugurthae haberet. quem si Roma-
nis tradidisset, fore ut illi quam plurumum deberetur;
amicitiam foedus Numidiae partem, quam nunc pete-
2 ret, tum ultro adventuram. rex primo negitare: co-
gnationem adfinitatem, praeterea foedus intervenisse;
ad hoc metuere, ne fluxa fide usus popularium animos
avorteret, quis et Iugurtha carus et Romani invisi
3 erant. denique saepius fatigatus lenitur et ex volun-
4 tate Sullae omnia se facturum promittit. ceterum ad
simulandam pacem, cuius Numida defessus bello avi-
dissumus erat, quae utilia visa constituunt. ita con-
posito dolo digrediuntur.

112 At rex postero die Asparem, Iugurthae legatum,
appellat dicitque sibi per Dabarem ex Sulla cognitum
posse condicionibus bellum poni: quam ob rem regis
2 sui sententiam exquireret. ille laetus in castra Iu-
gurthae proficiscitur. deinde ab illo cuncta edoctus
properato itinere post diem octavum redit ad Bocchum
et ei nuntiat Iugurtham cupere omnia, quae impera-
rentur, facere, sed Mario parum confidere; saepe antea
cum imperatoribus Romanis pacem conventam frustra
3 fuisse. ceterum Bocchus si ambobus consultum et
ratam pacem vellet, daret operam, ut una ab omnibus
quasi de pace in conloquium veniretur, ibique sibi Sul-
lam traderet. cum talem virum in potestatem habuisset,

tum fore uti iussu senatus aut populi foedus fieret,
neque hominem nobilem, non sua ignavia sed ob rem
publicam in hostium potestate, relictum iri. haec 113
Maurus secum ipse diu volvens tandem promisit; ce-
terum dolo an vere cunctatus, parum conperimus. sed
plerumque regiae voluntates ut vehementes sic mo-
biles, saepe ipsae sibi advorsae. postea tempore et 2
loco constituto, in conloquium uti de pace veniretur,
Bocchus Sullam modo modo Iugurthae legatum ap-
pellare, benigne habere, idem ambobus polliceri. illi
pariter laeti ac spei bonae pleni esse.

Sed nocte ea, quae proxuma fuit ante diem conlo- 3
quio decretum, Maurus adhibitis amicis ac statim inmu-
tata voluntate remotis ceteris dicitur secum ipse multum
agitavisse, voltu [corporis] pariter atque animo varius;
quae scilicet tacente ipso occulta pectoris patefecisse.
tamen postremo Sullam accersi iubet et ex illius sen- 4
tentia Numidae insidias tendit. deinde, ubi dies ad- 5
venit et ei nuntiatum est Iugurtham haud procul ab-
esse, cum paucis amicis et quaestore nostro quasi
obvius honoris causa procedit in tumulum facillumum
visu insidiantibus. eodem Numida cum plerisque ne- 6
cessariis suis inermis, uti dictum erat, adcedit, ac sta-
tim signo dato undique simul ex insidiis invaditur. ce- 7
teri obtruncati, Iugurtha Sullae vinctus traditur et ab
eo ad Marium deductus est.

Per idem tempus advorsum Gallos ab ducibus nostris 114
Q. Caepione et Cn. Manlio male pugnatum. quo metu Ita- 2
lia omnis contremuit. illique et inde usque ad nostram
memoriam Romani sic habuere, alia omnia virtuti suae
prona esse, cum Gallis pro salute, non pro gloria cer-
tari. sed postquam bellum in Numidia confectum et Iu- 3
gurtham Romam vinctum adduci nuntiatum est, Marius
consul absens factus est et ei decreta provincia Gallia,
isque kalendis Ianuariis magna gloria consul trium-
phavit. et ea tempestate spes atque opes civitatis in 4
illo sitae.

C. SALLUSTI CRISPI

ORATIONES ET EPISTULAE

EXCERPTAE DE HISTORIIS.

[ORATIO LEPIDI COS. AD POPULUM ROMANUM.]

1 'Clementia et probitas vostra, Quirites, quibus per ceteras gentis maxumi et clari estis, plurumum timoris mihi faciunt advorsum tyrannidem L. Sullae, ne, quae ipsi nefanda aestumatis, ea parum credundo de aliis circumveniamini (praesertim cum illi spes omnis in scelere atque perfidia sit neque se aliter tutum putet, quam si peior atque intestabilior metu vostro fuerit, quo captis libertatis curam miseria eximat) aut, si provideritis, in tutandis periculis magis quam ulci-
2 scendo teneamini. satellites quidem eius, homines maxumi nominis, optumis maiorum exemplis, nequeo satis mirari, qui dominationis in vos servitium suum mercedem dant et utrumque per iniuriam malunt quam
3 optumo iure liberi agere: praeclara Brutorum atque Aemiliorum et Lutatiorum proles, geniti ad ea, quae
4 maiores virtute peperere, subvortunda. nam quid a Pyrrho Hannibale Philippoque et Antiocho defensum est aliud quam libertas et suae cuique sedes neu cui
5 nisi legibus pareremus? quae cuncta scaevus iste Romulus quasi ab externis rapta tenet, non tot exercituum clade neque consulum et aliorum principum,

quos fortuna belli consumpserat, satiatus, sed tum
crudelior, cum plerosque secundae res in miserationem
ex ira vortunt. quin solus omnium post memoriam 6
humani *generis* supplicia in post futuros conposuit,
quis prius iniuria quam vita certa esset, pravissume-
que per sceleris inmanitatem adhuc tutus fuit, dum
vos metu gravioris serviti a repetunda libertate ter-
remini.

Agundum atque obviam eundum est, Quirites, ne 7
spolia vostra penes illos sint, non prolatandum neque
votis paranda auxilia. nisi forte speratis taedium iam
aut pudorem tyrannidis Sullae esse et eum per scelus
occupata periculosius dimissurum. at ille eo processit, 8
ut nihil gloriosum nisi tutum et omnia retinendae
dominationis honesta aestumet. itaque illa quies et 9
otium cum libertate, quae multi probi potius quam
laborem cum honoribus capessebant, nulla sunt: hac 10
tempestate serviundum aut imperitandum, habendus
metus est aut faciundus, Quirites. nam quid ultra? 11
quaeve humana superant aut divina inpolluta sunt?
populus Romanus, paulo ante gentium moderator, ex-
utus imperio gloria iure, agitandi inops despectusque
ne servilia quidem alimenta reliqua habet. sociorum 12
et Lati magna vis civitate pro multis et egregiis
factis a vobis data per unum prohibentur et plebis
innoxiae patrias sedes occupavere pauci satellites mer-
cedem scelerum. leges iudicia, aerarium provinciae 13
reges penes unum, denique necis civium et vitae licen-
tia. simul humanas hostias vidistis et sepulcra infecta 14
sanguine civili. estne viris reliqui aliud quam solvere 15
iniuriam aut mori per virtutem? quoniam quidem
unum omnibus finem natura vel ferro saeptis statuit
neque quisquam extremam necessitatem nihil ausus
nisi muliebri ingenio expectat.

Verum ego seditiosus, uti Sulla ait, qui praemia 16
turbarum queror, et bellum cupiens, qui iura pacis
repeto. scilicet, quia non aliter salvi satisque tuti in 17

imperio eritis, nisi Vettius Picens et scriba Cornelius
aliena bene parta prodegerint, nisi adprobaritis om-
nes proscriptionem innoxiorum ob divitias, cruciatus
virorum inlustrium, vastam urbem fuga et caedibus,
bona civium miserorum quasi Cimbricam praedam
18 venum aut dono datam. at obiectat mihi possessiones
ex bonis proscriptorum. quod quidem scelerum illius
vel maxumum est, non me neque quemquam omnium
satis tutum fuisse, si recte faceremus. atque illa,
quae tum formidine mercatus sum, pretio soluto iure
dominus tamen restituo, neque pati consilium est ullam
19 ex civibus praedam esse. satis illa fuerint, quae rabie
contracta toleravimus, manus conserentis inter se Ro-
manos exercitus et arma ab externis in nosmet vorsa.
scelerum et contumeliarum omnium finis sit. quorum
adeo Sullam non paenitet, ut et facta in gloria nu-
meret et, si liceat, avidius fecerit.

20 Neque iam, quid existumetis de illo, sed quantum
audeatis, vereor, ne alius alium principem expectantes
ante capiamini, non opibus eius, quae futiles et con-
ruptae sunt, sed vostra socordia, qua raptum ire licet
21 et, quam audeas, tam videri felicem. nam praeter sa-
tellites conmaculatos quis eadem volt aut quis non
omnia mutata praeter victoriam? scilicet milites, quo-
rum sanguine Tarulae Scirtoque, pessumis servorum,
divitiae partae sunt. an quibus praelatus in magi-
stratibus capiundis Fufidius, ancilla turpis, honorum
22 omnium dehonestamentum? itaque maxumam mihi
fiduciam parit victor exercitus, cui per tot volnera et
23 labores nihil praeter tyrannum quaesitum est. nisi
forte tribuniciam potestatem evorsum profecti sunt,
per arma conditam a maioribus suis, utique iura et
iudicia sibimet extorquerent: egregia scilicet mercede,
cum relegati in paludes et silvas contumeliam atque
invidiam suam, praemia penes paucos intellegerent.
24 qua re igitur tanto agmine atque animis incedit? quia
secundae res mire sunt vitiis optentui, quibus labe-

factis, quam formidatus est, tam contemnetur. nisi
forte specie concordiae et pacis, quae sceleri et parri-
cidio suo nomina indidit. neque aliter rem publicam
et belli finem ait, nisi maneat expulsa agris plebes,
praeda civilis a servis sumpta, ius iudiciumque om-
nium rerum penes se, quod populi Romani fuit. quae 25
si vobis pax et conposita intelleguntur, maxuma tur-
bamenta rei publicae atque exitia probate, adnuite
legibus inpositis, accipite otium cum servitio et tra-
dite exemplum posteris ad rem publicam suimet san-
guinis mercede circumveniundam. mihi quamquam 26
per hoc summum imperium satis quaesitum erat no-
mini maiorum, dignitati atque etiam praesidio, tamen
non fuit consilium privatas opes facere, potiorque visa
est periculosa libertas quieto servitio. quae si pro- 27
batis, adeste, Quirites, et bene iuvantibus divis M.
Aemilium consulem ducem et auctorem sequimini ad
recipiundam libertatem.'

[ORATIO PHILIPPI IN SENATU.]

'Maxume vellem, patres conscripti, rem publicam 1
quietam esse aut in periculis a promptissumo quoque
defendi, denique prava incepta consultoribus noxae esse.
sed contra seditionibus omnia turbata sunt et ab eis,
quos prohibere magis decebat; postremo, quae pes-
sumi et stultissumi decrevere, ea bonis et sapientibus
faciunda sunt. nam bellum atque arma, quamquam 2
vobis invisa, tamen, quia Lepido placent, sumunda sunt,
nisi forte cui pacem praestare et bellum pati consilium
est. pro di boni, qui hanc urbem omissa cura adhuc 3
tegitis, M. Aemilius, omnium flagitiosorum postremus,
qui peior an ignavior sit, deliberari non potest, exer-
citum obprimundae libertatis habet et se *e* contempto
metuendum effecit: vos mussantes et retractantes ver-

bis et vatum carminibus pacem optatis magis quam
defenditis, neque intellegitis mollitia decretorum vobis
4 dignitatem, illi metum detrahi. atque id iure, quoniam
ex rapinis consulatum, ob seditionem provinciam cum
exercitu adeptus est. quid ille ob bene facta cepisset,
5 cuius sceleribus tanta praemia tribuistis? at scilicet
eos, qui ad postremum usque legatos pacem concordiam
et alia huiusce modi decreverunt, gratiam ab eo pepe-
risse. immo despecti et indigni re publica habiti prae-
dae loco aestumantur, quippe metu pacem repetentes,
quo habitam amiserant.

6 Equidem a principio, cum Etruriam coniurare,
proscriptos accersi, largitionibus rem publicam lace-
rari videbam, maturandum putabam et Catuli consilia
cum paucis secutus sum. ceterum illi, qui gentis
Aemiliae bene facta extollebant et ignoscundo populi
Romani magnitudinem auxisse, nusquam etiam tum
Lepidum progressum aiebant, cum privata arma ob-
primundae libertatis cepisset, sibi quisque opes aut
patrocinia quaerundo consilium publicum conruperunt.
7 at tum erat Lepidus latro cum calonibus et paucis
sicariis, quorum nemo diurna mercede vitam mutave-
rit: nunc est pro consule cum imperio, non empto
sed dato a vobis, cum legatis adhuc iure parentibus,
et ad eum concurrere homines omnium ordinum con-
ruptissumi, flagrantes inopia et cupidinibus, scelerum
conscientia exagitati, quibus quies in seditionibus, in
pace turbae sunt. ei tumultum ex tumultu, bellum
ex bello serunt, Saturnini olim, post Sulpici, dein
8 Mari Damasippique, nunc Lepidi satellites. praeterea
Etruria atque omnes reliquiae belli adrectae, Hispa-
niae armis sollicitae, Mithridates in latere vectigalium
nostrorum, quibus adhuc sustentamur, diem bello cir-
cumspicit; quin praeter idoneum ducem nihil abest ad
9 subvortundum imperium. quod ego vos oro atque
obsecro, patres conscripti, ut animadvortatis neu pa-
tiamini licentiam scelerum quasi rabiem ad integros

contactu procedere. nam ubi malos praemia secuntur,
haud facile quisquam gratuito bonus est.

An expectatis, dum exercitu rursus admoto ferro 10
atque flamma urbem invadat? quod multo propius
est ab eo quo agitat statu, quam ex pace et concordia
ad arma civilia. quae ille advorsum divina et humana
omnia cepit, non pro sua aut quorum simulat iniuria,
sed legum ac libertatis subvortundae. agitur enim 11
ac laceratur animi cupidine et noxarum metu, expers
consili, inquies, haec atque illa temptans; metuit otium,
odit bellum; luxu atque licentia carendum videt atque
interim abutitur vostra socordia. neque mihi satis 12
consili est, metum an ignaviam an dementiam eam
appellem, qui videmini tanta mala quasi fulmen op-
tare se quisque ne attingat, sed prohibere ne conari
quidem.

Et quaeso considerate, quam convorsa rerum na- 13
tura sit. antea malum publicum occulte, auxilia pa-
lam instruebantur, et eo boni malos facile anteibant:
nunc pax et concordia disturbantur palam, defendun-
tur occulte; quibus illa placent, in armis sunt, vos
in metu. quid expectatis? nisi forte pudet aut piget 14
recte facere. an Lepidi mandata animos movere? qui
placere ait sua cuique reddi et aliena tenet, belli iura
rescindi, cum ipse armis cogat, civitatem confirmari
quibus ademptam negat, concordiae gratia tribuniciam
potestatem restitui, ex qua omnes discordiae accensae.
pessume omnium atque inpudentissume, tibine egestas 15
civium et luctus curae sunt? cui nihil est domi nisi
armis partum aut per iniuriam. alterum consulatum
petis, quasi primum reddideris, bello concordiam quae-
ris, quo parta disturbatur, nostri proditor, istis infidus,
hostis omnium bonorum. ut te neque hominum neque
deorum pudet, quos per fidem aut periurio violasti!
qui quando talis es, maneas in sententia et retineas 16
arma, te hortor, neu prolatandis seditionibus, inquies
ipse, nos in sollicitudine attineas. neque te provinciae

regem neque di penates civem patiuntur. perge qua
coeptas, ut quam maturrume merita invenias.
17 Vos autem, patres conscripti, quo usque cunctando
rem publicam intutam patiemini et verbis arma temp-
tabitis? dilectus advorsum vos habiti, pecuniae pu-
blice et privatim extortae, praesidia deducta atque
inposita, ex lubidine leges imperantur, cum interim
vos legatos et decreta paratis. quanto mehercule avi-
dius pacem petieritis, tanto bellum acrius erit, cum
intelleget se metu magis quam aequo et bono sus-
18 tentatum. nam qui turbas et caedem civium odisse
ait et ob id armato Lepido vos inermos retinet, quae
victis toleranda sunt, ea cum facere possitis, patia-
mini potius censet. ita illi a vobis pacem, vobis ab
19 illo bellum suadet. haec si placent, si tanta torpedo
animos obpressit, ut obliti scelerum Cinnae, cuius in
urbem reditu decus ordinis huius interiit, nihilo minus
vos atque coniuges et liberos Lepido permissuri sitis,
quid opus decretis, quid auxilio Catuli? quin is et
20 alii boni rem publicam frustra curant. agite, ut lubet,
parate vobis Cethegi atque alia proditorum patrocinia,
qui rapinas et incendia instaurare cupiunt et rursus
advorsum deos penatis manus armare. sin libertas
et vera magis placent, decernite digna nomine et
21 augete ingenium viris fortibus. adest novos exercitus,
ad hoc coloniae veterum militum, nobilitas omnis,
duces optumi: fortuna meliores sequitur. iam illa,
quae socordia nostra conlecta sunt, dilabentur.
22 Qua re ita censeo, quoniam *M.* Lepidus exercitum
privato consilio paratum cum pessumis et hostibus
rei publicae contra huius ordinis auctoritatem ad urbem
ducit, uti Ap. Claudius interrex cum Q. Catulo pro
consule et ceteris, quibus imperium est, urbi prae-
sidio sint operamque dent, ne quid res publica detri-
menti capiat.'

[ORATIO C. COTTAE AD POPULUM ROMANUM.]

'Quirites, multa mihi pericula domi militiaeque, 1
multa advorsa fuere, quorum alia toleravi, partim rep-
puli deorum auxiliis et virtute mea; in quis omnibus
numquam animus negotio defuit neque decretis labos;
malae secundaeque res opes, non ingenium mihi mu-
tabant. at contra in his miseriis cuncta me cum for- 2
tuna deseruere. praeterea senectus, per se gravis, cu-
ram duplicat, cui misero acta iam aetate ne mortem
quidem honestam sperare licet. nam, si parricida 3
vostri sum et bis genitus hic deos penatis meos pa-
triamque et summum imperium vilia habeo, quis
mihi vivo cruciatus satis est aut quae poena mortuo?
quin omnia memorata apud inferos supplicia scelere
meo vici.

A prima adulescentia in ore vostro privatus et in 4
magistratibus egi: qui lingua, qui consilio meo, qui
pecunia voluere, usi sunt; neque ego callidam facun-
diam neque ingenium ad male faciundum exercui; avi-
dissumus privatae gratiae maxumas inimicitias pro re
publica suscepi. quis victus cum illa simul cum egens
alienae opis plura mala expectarem, vos, Quirites,
rursus mihi patriam deosque penatis cum ingenti di-
gnitate dedistis. pro quibus benificiis vix satis gratus 5
videar, si singulis animam quam nequeo concesserim.
nam vita et mors iura naturae sunt: ut sine dedecore
cum civibus fama et fortunis integer agas, id dono
datur atque accipitur.

Consules nos fecistis, Quirites, domi bellique im- 6
peditissuma re publica. namque imperatores Hispaniae
stipendium milites, arma frumentum poscunt, et id res
cogit, quoniam defectione sociorum et Sertori per
montis fuga neque manu certare possunt neque utilia
parare. exercitus in Asia Ciliciaque ob nimias opes 7

Mithridatis aluntur, Macedonia plena hostium est nec
minus Italiae marituma et provinciarum, cum interim
vectigalia parva et bellis incerta vix partem sumptuum
sustinent: ita classe, quae conmeatus tuebatur, minore
8 quam antea navigamus. haec si dolo aut socordia
nostra contracta sunt, agite, ut monet ira, supplicium
sumite: sin fortuna communis asperior est, qua re in-
digna vobis nobisque et re publica incipitis?
9 Atque ego, cuius aetati mors propior est, non de-
precor, si quid ea vobis incommodi demitur, neque mox
ingenio corporis honestius quam pro vostra salute
10 finem vitae fecerim. adsum en C. Cotta consul, facio
quod saepe maiores asperis bellis fecere: voveo dedo-
que me pro re publica. quam deinde cui mandetis,
11 circumspicite; nam talem honorem bonus nemo volet,
cum fortunae et maris et belli ab aliis acti ratio red-
12 dunda aut turpiter moriundum sit. tantum modo in
animis habetote non me ob scelus aut avaritiam cae-
sum, sed volentem pro maxumis benificiis animam dono
13 dedisse. per vos, Quirites, et gloriam maiorum, tole-
14 rate advorsa et consulite rei publicae. multa cura
summo imperio inest, multi ingentes labores, quos
nequiquam abnuitis et pacis opulentiam quaeritis, cum
omnes provinciae regna, maria terraeque aspera aut
fessa bellis sint.'

[EPISTULA CN. POMPEI AD SENATUM.]

1 'Si advorsus vos patriamque et deos penatis tot la-
bores et pericula suscepissem, quotiens a prima adule-
scentia ductu meo scelestissumi hostes fusi et vobis salus
quaesita est, nihil amplius in absentem me statuissetis,
quam adhuc agitis, patres conscripti, quem contra aeta-
tem proiectum ad bellum saevissumum cum exercitu
optume merito, quantum est in vobis, fame, miserruma

omnium morte, confecistis. hacine spe populus Ro- 2
manus liberos suos ad bellum misit? haec sunt praemia
pro volneribus et totiens ob rem publicam fuso san-
guine? fessus scribundo mittundoque legatos omnis
opes et spes privatas meas consumpsi, cum interim a
vobis per triennium vix annuus sumptus datus est.
per deos inmortalis, utrum censetis me vicem aerari 3
praestare an exercitum sine frumento et stipendio
habere posse?

Equidem fateor me ad hoc bellum maiore studio 4
quam consilio profectum, quippe qui nomine modo
imperi a vobis accepto diebus quadraginta exercitum
paravi hostisque in cervicibus iam Italiae agentis ab
Alpibus in Hispaniam submovi. per eas iter aliud
atque Hannibal, nobis opportunius, patefeci. recepi 5
Galliam Pyrenaeum Lacetaniam Indigetis et primum
impetum Sertori victoris novis militibus et multo
paucioribus sustinui hiememque castris inter saevis-
sumos hostis, non per oppida neque ex ambitione
egi. quid deinde proelia aut expeditiones hibernas, 6
oppida excisa aut recepta enumerem? quando res plus
valet quam verba. castra hostium apud Sucronem
capta et proelium apud flumen Durium et dux hostium
C. Herennius cum urbe Valentia et exercitu deleti
satis clara vobis sunt. pro quis, o grati patres, ege-
statem et famem redditis.

Itaque meo et hostium exercitui par condicio est; 7
namque stipendium neutri datur, victor uterque in
Italiam venire potest. quod ego vos moneo quaesoque 8
ut animadvortatis neu cogatis necessitatibus privatim
mihi consulere. Hispaniam citeriorem, quae non ab 9
hostibus tenetur, nos aut Sertorius ad internecionem
vastavimus, praeter maritumas civitatis: ultro nobis
sumptui aerique sunt. Gallia superiore anno Metelli ex-
ercitum stipendio frumentoque aluit et nunc malis fruc-
tibus ipsa vix agitat. ego non rem familiarem modo,
verum etiam fidem consumpsi. reliqui vos estis: qui 10

nisi subvenitis, invito et praedicente me exercitus hinc et cum eo omne bellum Hispaniae in Italiam transgredientur.'

[ORATIO MACRI TRIB. PLEB. AD PLEBEM.]

1 'Si, Quirites, parum existumaretis, quid inter ius a
maioribus relictum vobis et hoc a Sulla paratum ser-
vitium interesset, multis mihi disserundum fuit docendi-
que, quas ob iniurias et quotiens a patribus armata ple-
bes secessisset utique vindices paravisset omnis iuris
2 sui tribunos plebis. nunc hortari modo relicum est et
ire primum via, qua capessundam arbitror libertatem.
3 neque me praeterit, quantas opes nobilitatis solus in-
potens inani specie magistratus pellere dominatione
incipiam, quantoque tutius factio noxiorum agat quam
4 soli innocentes. sed praeter spem bonam ex vobis,
quae metum vicit, statui certaminis advorsa pro liber-
tate potiora esse forti viro quam omnino non cer-
tavisse.

5 Quamquam omnes alii creati pro iure vostro vim
cunctam et imperia sua gratia aut spe aut praemiis
in vos convortere meliusque habent mercede delinquere
6 quam gratis recte facere. itaque omnes concessere
iam in paucorum dominationem, qui per militare no-
men aerarium exercitus, regna provincias occupavere
et arcem habent ex spoliis vostris, cum interim more
pecorum vos multitudo singulis habendos fruendosque
praebetis, exuti omnibus, quae maiores reliquere; nisi
quia vobismet ipsi per suffragia, ut praesides olim,
7 nunc dominos destinatis. itaque concessere illuc om-
nes, at mox, si vostra receperitis, ad vos plerique.
raris enim animus est ad ea, quae placent, defendunda,
ceteri validiorum sunt.

8 An dubium habetis, num officere quid vobis uno

animo pergentibus possit, quos languidos socordesque
pertimuere? nisi forte C. Cotta, ex factione media
consul, aliter quam metu iura quaedam tribunis plebis
restituit. et, quamquam L. Sicinius primus de pote-
state tribunicia loqui ausus mussantibus vobis circum-
ventus erat, tamen prius illi invidiam metuere, quam
vos iniuriae pertaesum est. quod ego nequeo satis
mirari, Quirites; nam spem frustra fuisse intellexistis.
Sulla mortuo, qui scelestum inposuerat servitium, finem 9
mali credebatis: ortus est longe saevior Catulus. tu- 10
multus intercessit Bruto et Mamerco consulibus. dein
C. Curio ad exitium usque insontis tribuni dominatus
est. Lucullus superiore anno quantis animis ierit in 11
L. Quintium, vidistis. quantae denique nunc mihi
turbae concitantur! quae profecto in cassum agebantur,
si prius quam vos serviundi finem illi dominationis
facturi erant: praesertim cum his civilibus armis dicta
alia, sed certatum utrimque de dominatione in vobis
sit. itaque cetera ex licentia aut odio aut avaritia in 12
tempus arsere, permansit una res modo, quae utrim-
que quaesita est, et erepta in posterum vis tribunicia,
telum a maioribus libertati paratum. quod ego vos 13
moneo quaesoque ut animadvortatis neu nomina re-
rum ad ignaviam mutantes otium pro servitio appel-
letis. quo iam ipso frui, si vera et honesta flagitium
superaverit, non est condicio: fuisset, si omnino quies-
setis. nunc animum advortere et, nisi viceritis, quo-
niam omnis iniuria gravitate tutior est, artius ha-
bebunt.

"Quid censes igitur?" aliquis vostrum subiecerit. 14
primum omnium omittundum morem hunc quem agitis
inpigrae linguae, animi ignavi, non ultra contionis
locum memores libertatis. deinde (ne vos ad virilia 15
illa vocem, quo tribunos plebei modo, patricium ma-
gistratum, libera ab auctoribus patriciis suffragia
maiores vostri paravere), cum vis omnis, Quirites, in
vobis sit et quae iussa nunc pro aliis toleratis, pro

vobis agere aut non agere certe possitis, Iovem aut
16 alium quem deum consultorem expectatis? magna
illa consulum imperia et patrum decreta vos exequendo
rata efficitis, Quirites, ultroque licentiam in vos auc-
17 tum atque adiutum properatis. neque ego vos ultum
iniurias hortor, magis uti requiem cupiatis, neque
discordias, uti illi criminantur, sed earum finem volens
iure gentium res repeto et, si pertinaciter retinebunt,
non arma neque secessionem, tantum modo ne amplius
18 sanguinem vostrum praebeatis, censebo. gerant ha-
beantque suo modo imperia, quaerant triumphos, Mi-
thridatem Sertorium et reliquias exulum persequantur
cum imaginibus suis: absit periculum et labos quibus
19 nulla pars fructus est. nisi forte repentina ista fru-
mentaria lege munia vostra pensantur. qua tamen
quinis modiis libertatem omnium aestumavere, qui
profecto non amplius possunt alimentis carceris. nam-
que ut illis exiguitate mors prohibetur, senescunt
vires, sic neque absolvit cura familiari tam parva res
20 et ignaviam cuiusque tenuissuma spe frustratur. quae
tamen quamvis ampla quoniam serviti pretium osten-
taretur, cuius torpedinis erat decipi et vostrarum re-
rum ultro iniuriae gratiam debere? cavendus dolus
21 est. namque alio modo neque valent in universos
neque conabuntur. itaque simul conparant delenimenta
et differunt vos in adventum Cn. Pompei, quem ipsum,
ubi pertimuere, sublatum in cervices suas, mox dempto
22 metu lacerant. neque eos pudet, vindices uti se ferunt
libertatis, tot viros sine uno aut remittere iniuriam
23 non audere aut ius non posse defendere. mihi qui-
dem satis spectatum est Pompeium, tantae gloriae
adulescentem, malle principem volentibus vobis esse
quam illis dominationis socium auctoremque in primis
24 fore tribuniciae potestatis. verum, Quirites, antea
singuli cives in pluribus, non in uno cuncti praesidia
habebatis, neque mortalium quisquam dare aut eripere
talia unus poterat.

Itaque verborum satis dictum est, neque enim 25
ignorantia res claudit. verum occupavit nescio quae 26
vos torpedo, qua non gloria movemini neque flagitio,
cunctaque praesenti ignavia mutavistis, abunde liber-
tatem rati, quia tergis abstinetur et huc ire licet
atque illuc, munera ditium dominorum. atque haec 27
eadem non sunt agrestibus, sed caeduntur inter poten-
tium inimicitias donoque dantur in provincias magi-
stratibus. ita pugnatur et vincitur paucis: plebes, 28
quodcumque accidit, pro victis est et in dies magis
erit, si quidem maiore cura dominationem illi retinue-
rint, quam vos repetiveritis libertatem.'

[EPISTULA MITHRIDATIS.]

'Rex Mithridates regi Arsaci salutem. Omnes, qui 1
secundis rebus suis ad belli societatem orantur, conside-
rare debent, liceatne tum pacem agere, dein, quod quae-
situr, satisne pium tutum, gloriosum an indecorum sit.
tibi si perpetua pace frui licet, nisi hostes opportuni et 2
scelestissumi, egregia fama, si Romanos obpresseris,
futura est, neque petere audeam societatem et frustra
mala mea cum bonis tuis misceri sperem. atque ea, quae 3
te morari posse videntur, ira in Tigranem recentis belli
et meae res parum prosperae, si vera existumare voles,
maxume hortabuntur. ille enim obnoxius qualem tu 4
voles societatem accipiet; mihi fortuna multis rebus
ereptis usum dedit bene suadendi et, quod florentibus
optabile est, ego non validissumus praebeo exemplum,
quo rectius tua conponas.

Namque Romanis cum nationibus populis regibus 5
cunctis una et ea vetus causa bellandi est, cupido
profunda imperi et divitiarum. qua primo cum rege
Macedonum Philippo bellum sumpsere, dum a Car- 6
thaginiensibus premebantur, amicitiam simulantes. ei

subvenientem Antiochum concessione Asiae per dolum
avortere, ac mox fracto Philippo Antiochus omni cis
Taurum agro et decem milibus talentorum spoliatus
7 est. Persen deinde, Philippi filium, post multa et
varia certamina apud Samothracas deos acceptum in
fidem callidi et repertores perfidiae, quia pacto vitam
8 dederant, insomniis occidere. Eumenem, cuius amici-
tiam gloriose ostentant, initio prodidere Antiocho
pacis mercedem; post, habitum custodiae agri captivi,
sumptibus et contumeliis ex rege miserrumum servo-
rum effecere, simulatoque inpio testamento filium eius
Aristonicum, quia patrium regnum petiverat, hostium
more per triumphum duxere, Asia ab ipsis obsessa
9 est. postremo Bithyniam Nicomede mortuo diripuere,
cum filius Nysa, quam reginam appellaverat, genitus
haud dubie esset.

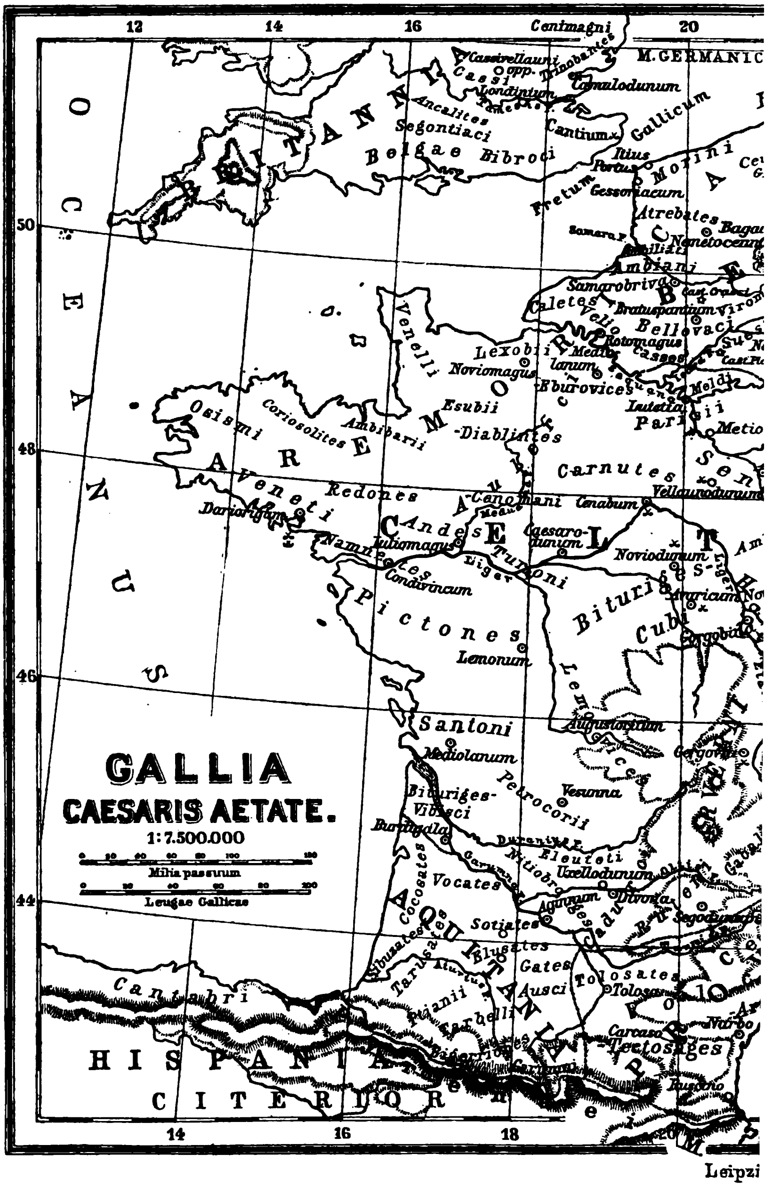
10 Nam quid ego me appellem? quem, diiunctum
undique regnis et tetrarchiis ab imperio eorum, quia
fama erat divitem neque serviturum esse, per Nico-
medem bello lacessiverunt, sceleris eorum haud igna-
rum et ea, quae accidere, testatum antea Cretensis,
solos omnium liberos ea tempestate, et regem Ptole-
11 maeum. atque ego ultus iniurias Nicomedem Bithynia
expuli Asiamque, spolium regis Antiochi, recepi et
12 Graeciae dempsi grave servitium. incepta mea postre-
mus servorum Archelaus exercitu prodito inpedivit.
illique, quos ignavia aut prava calliditas, ut meis la-
boribus tuti essent, armis abstinuit, acerbissumas poe-
nas solvunt, Ptolemaeus pretio in dies bellum pro-
latans, Cretenses inpugnati semel iam neque finem
13 nisi excidio habituri. equidem cum mihi ob ipsorum
interna mala dilata proelia magis quam pacem datam
intellegerem, abnuente Tigrane, qui mea dicta sero
probat, te remoto procul, omnibus aliis obnoxiis,
rursus tamen bellum coepi, Marcumque Cottam, Ro-
manum ducem, apud Calchedona terra fudi, mari exui
14 classe pulcherruma. apud Cyzicum magno cum exer-

citu in obsidio moranti frumentum defuit, nullo cir-
cum adnitente; simul hiems mari prohibebat. ita sine
vi hostium, regredi conatus in patrium regnum, nau-
fragiis apud Parium et Heracleam militum optumos
cum classibus amisi. restituto deinde apud Caberam 15
exercitu et variis inter me atque Lucullum proeliis
inopia rursus ambos incessit. illi suberat regnum
Ariobarzanis bello intactum: ego vastis circum omni-
bus locis in Armeniam concessi. secutique Romani
non me, sed morem suum omnia regna subvortundi,
quia multitudinem artis locis pugna prohibuere, inpru-
dentiam Tigranis pro victoria ostentant.

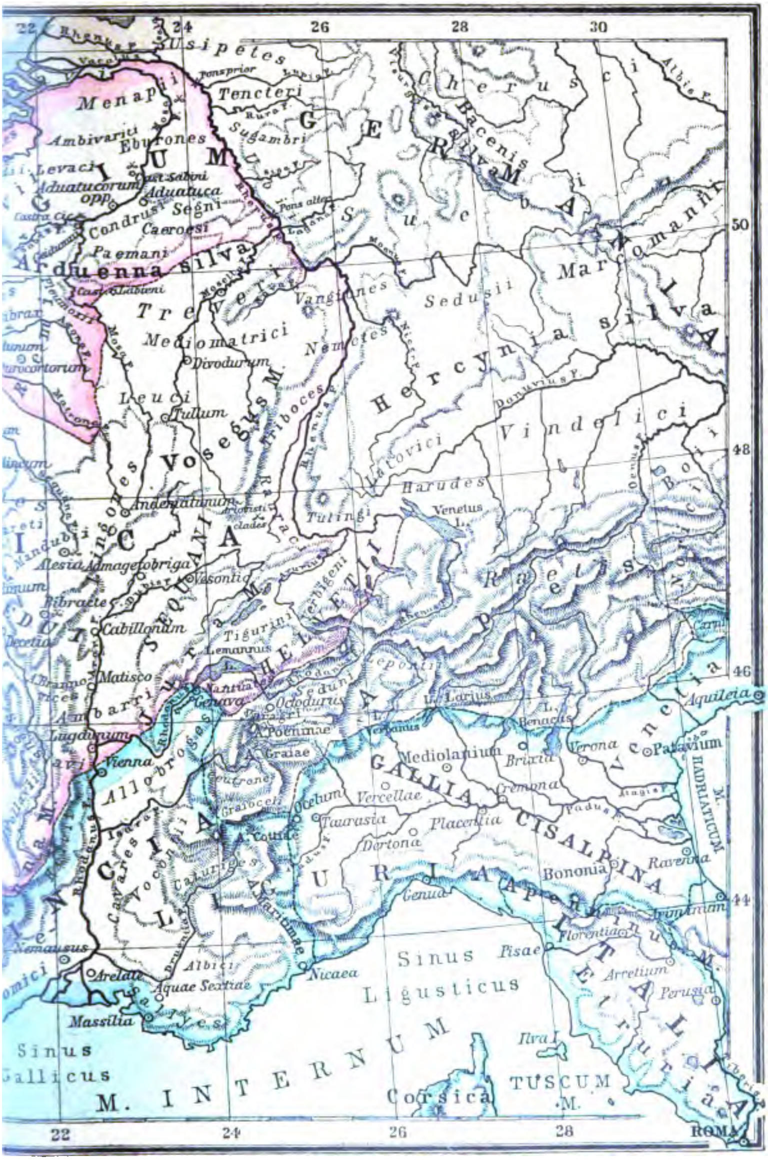
Nunc quaeso considera, nobis obpressis utrum fir- 16
miorem te ad resistundum an finem belli futurum
putes? scio equidem tibi magnas opes virorum armo-
rum et auri esse; et ea re a nobis ad societatem, ab
illis ad praedam peteris. ceterum consilium est, Ti-
granis regno integro, meis militibus belli prudentibus,
procul ab domo parvo labore per nostra corpora bel-
lum conficere, quo neque vincere neque vinci sine tuo
periculo possumus. an ignoras Romanos, postquam ad 17
occidentem pergentibus finem Oceanus fecit, arma huc
convortisse? neque quicquam a principio nisi raptum
habere, domum coniuges, agros imperium? convenas
olim sine patria parentibus, peste conditos orbis terra-
rum, quibus non humana ulla neque divina obstant,
quin socios amicos, procul iuxta sitos, inopes potentis-
que trahant excindant, omniaque non serva et ma-
xume regna hostilia ducant? namque pauci libertatem, 18
pars magna iustos dominos volunt: nos suspecti su-
mus aemuli et in tempore vindices adfuturi. tu vero, 19
cui Seleucea, maxuma urbium, regnumque Persidis
inclutis divitiis est, quid ab illis nisi dolum in prae-
sens et postea bellum expectas? Romani arma in 20
omnis habent, acerruma in eos, quibus victis spolia
maxuma sunt; audendo et fallundo et bella ex bellis
serundo magni facti; per hunc morem extinguent omnia 21

aut occident. quod haud difficile est, si tu Mesopotamia, nos Armenia circumgredimur exercitum sine frumento sine auxiliis, fortuna aut nostris vitiis
22 adhuc incolumem. teque illa fama sequetur, auxilio profectum magnis regibus latrones gentium obpres-
23 sisse. quod uti facias, moneo hortorque, neu malis pernicie nostra tuam prolatare quam societate victor fieri.'

INDEX NOMINUM.

GALLIA
CAESARIS AETATE.
1:7.500.000
Milia passuum
Leugae Gallicae
12
14
16
20
18
50
48
46
44
OCEANUS
M. GERMANIC
Camulodunum
Londinium
Cantium
Segontiaci
Belgae
Bibroci
Gallicum
Fretum
Gessoriacum
Atrebates
Samarobriva
Ambiani
Caletes
Bellovaci
Rotomagus
Lexobii
Noviomagus
Eburovices
Lutetia
Parisii
Esubii
Diablintes
Osismi
Coriosolites
Ambibarii
Carnutes
Redones
Veneti
Cenomani
Cenabum
Vellaunodunum
Andes
Iuliomagus
Caesarodunum
Turoni
Noviodunum
Namnetes
Condivincum
Liger
Pictones
Bituriges
Cubi
Lemonum
Santoni
Mediolanum
Petrocorii
Vesunna
Bituriges-Vivisci
Burdigala
Vocates
Nitiobroges
Uxellodunum
Aginnum
Divona
Sotiates
Cocosates
Tarusates
Gates
Tolosates
Tolosa
Ausci
AQUITANIA
Tectosages
Carcaso
Narbo
Cantabri
HISPANIA
CITERIOR

Leipzi

Usipetes
Tencteri
Sugambri
Cherusci
Bacenis silva
Suebi
Marcomanni
Menapii
Ambivariti
Eburones
Levaci
Aduatucorum opp.
Aduatuca
Condrusi
Segni
Caeroesi
Paemani
Arduenna silva
Treveri
Mediomatrici
Divodurum
Vangiones
Nemetes
Sedusii
Hercynia silva
Leuci
Tullum
Triboces
Vosegus M.
Vindelici
Latovici
Harudes
Boii
Venetus L.
Tulingi
Andematunnum
Lingones
Sequani
Vesontio
Alesia
Admagetobriga
Bibracte
Cabillonum
Matisco
Tigurini
Verbigeni
Helvetii
Lemannus L.
Genava
Octodurus
Seduni
Lepontii
Raetia
Alpes
L. Larius
L. Benacus
Aquileia
Venetia
Patavium
Verona
Brixia
Mediolanium
Cremona
Vercellae
Ocelum
Taurasia
Placentia
Dertona
Gallia Cisalpina
Bononia
Ravenna
Ariminum
Genua
Liguria
Apenninus M.
Florentia
Pisae
Arretium
Perusia
Etruria
Italia
Roma
Lugdunum
Vienna
Allobroges
Vocontii
Cavares
Caturiges
Graioceli
Nemausus
Arelate
Aquae Sextiae
Massilia
Nicaea
Sinus Ligusticus
Sinus Gallicus
M. Internum
Corsica
Ilva I.
Tuscum M.
M. Hadriaticum
Danuvius F.
Rhenus F.
Rhodanus F.
22 24 26 28 30
50 48 46 44

B.G.Teubner.

C. IULI CAESARIS
BELLI GALLICI
LIBRI VII
CUM A. HIRTI LIBRO OCTAVO

IN USUM SCHOLARUM

ITERUM RECOGNOVIT

ADIECIT GALLIAM ANTIQUAM TABULA DESCRIPTAM

BERNARDUS DINTER

EDITIO STEREOTYPA

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI LIPSIAE MCMXI

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

VITA CAESARIS.

Gaius Iulius Caesar natus est a. d. IIII. Id. Quint. anni U. c. DCLIIII. vel, ut opinatur *Mommsen*, DCLII. (ante Chr. n. C. vel CII.), patre C. Iulio Caesare, qui praetor anno U. c. DCLXX. mortem obiit, matre Aurelia, muliere ingeniosa, quae filia videtur fuisse M. Aureli Cottae et Rutiliae.

Traditur fuisse excelsa statura, colore candido, teretibus membris, ore paulo pleniore, nigris vegetisque oculis, valetudine prospera, in corpore curando morosior, mitis clemensque natura, peracri iudicio, ingenio acuto, valens memoria, magno animo, vigilans, laborum patiens, ambitiosus, impotens.

Praeceptore usus est M. Antonio Gniphone Gallo, homine non minus Graece quam Latine docto. Annos natus fere duodecim postquam a C. Mario affini suo flamen Dialis creatus est, anno U. c. DCLXXI. Cossutia sponsa dimissa uxorem duxit Corneliam, cuius pater L. Cornelius Cinna quartum consul anno ante ab exercitu suo erat interfectus. Quam anno post a L. Cornelio Sulla repudiare iussus cum non oboedisset, et flaminio et uxoris dote et patrimonio privatus, ut effugeret e manibus ministrorum Sullae, habitu permutato urbe excessit. Atque illo ipso tempore febri quartana laborans cum tamen in montibus Sabinis lateret, postquam vitam vix ab inquisitoribus pretio redemit, tandem virginum Vestalium itemque Mamerci Aemili, Aureli Cottae, ceterorum amicorum deprecationibus invitus Sulla permotus est, ut vitam ei concederet.

Anno insequenti Caesar in Asia meruit prima stipendia in castris M. Minuci Thermi propraetoris, a quo cum classis arcessendae causa ad Nicomedem Bithyniae regem

missus esset, re bene gesta, uno ex commilitonibus e vitae discrimine erepto, in Mytilenarum expugnatione corona civica donatus est. Triennio post cum per breve tempus in P. Servili classe cum piratis Cilicibus pugnasset, Sullae morte cognita Romam reversus in popularium partes transiit, M. Lepidi societate abstinuit.

Anno insequenti (a. U. c. DCLXXVII.) Cn. Cornelium Dolabellam, qui proconsul Macedoniae fuerat, anno post Cn. Antonium, qui in Achaia rapinas fecerat, utrumque Sullanarum partium, de repetundis accusavit; quorum quamquam neuter est condemnatus, tamen Caesar magnam inde laudem consecutus est.

Eodem anno exeunte cum Rhodum abiret, ut Moloni rhetori operam daret, in itinere prope Miletum a piratis captus, sed quadraginta dierum spatio interiecto redemptus, eosdem piratas navibus Milesiis persecutus est captosque Pergami cruci affixit.

Postquam annum Rhodi commoratus est, anno DCLXXX. cum inde in Asiam transisset, pulso ibi praefecto Mithridatis regis, qui Asiae minoris littora Rhodo proxima vastabat, in C. Aureli Cottae avunculi locum absens pontifex creatus Romam revertit. Ibi cum comitate et liberalitate in populi favorem venisset, eius suffragiis tribunus militum creatus auctores tribuniciae potestatis, deminutae a Sulla, restituendae tam enixe adiuvit, ut quadriennio post potestas tribunicia a Pompeio ex Hispania reverso et Crasso consulibus restitueretur. Eodem anno, DCLXXXIIII., legi iudiciariae a L. Aurelio Cotta latae suffragatus est, oratione, qua Plautiam rogationem suadebat, perfecit, ut L. Cinna, uxoris frater, quique cum eo M. Aemilium Lepidum secuti post eius mortem ad Q. Sertorium confugerant, restituerentur.

Quaestor anno U. c., ut videtur, DCLXXXVI., cum provincia ei obvenisset Hispania, cui Antistius Vetus pro praetore praeerat, munere functus cum summa diligentia, Gadibus visa Alexandri Magni imagine vitae ante actae pudore perculsus ante tempus Romam rediit.

Anno post publice laudavit Iuliam amitam Corneliam-

que uxorem defunctas. Huius in locum, postquam Gallorum Transpadanorum civitatem petentium spem confirmavit, Pompeia, Q. Pompei Rufi filia, Sullae nepte, ducta legi Gabiniae de uno imperatore contra praedones constituendo, anno sequenti legi Maniliae de bello Mithridatico Cn. Pompeio extra ordinem mandando suffragatus est.

Ineunte anno DCLXXXVIIII. prior Catilinae coniuratio ad irritum redacta est, cuius de societate num merito venerit in suspicionem, parum constat. Eodem anno cum M. Calpurnio Bibulo aedilitate curuli functus est magnificentissime Marique statuam et tropaea restituit, qua re non minus quam ludis splendidissimis, largitionibus, urbe vario ornatu exculta populi favorem sibi conciliavit. Anno post de sicariis quaestionem exercuit, ne eis quidem de sicariorum numero exceptis, quibus legibus Corneliis cautum erat.

Anno DCLXXXXI. postquam P. Servilio Rullo auctor fuit legis agrariae promulgandae Titumque Atium Labienum tr. pl. instruxit accusatorem C. Rabiri, qui ob L. Apulei Saturnini tr. pl. caedem perduellionis condemnatus, sed Q. Caecili Metelli Celeris auguris et praetoris intercessione liberatus est, restituta per Labienum lege Domitia de sacerdotiis, quam Sulla abrogaverat, a populo pontifex maximus est creatus.

Paulo post praetor designatus, altera coniuratione Catilinaria patefacta, non magis quam triennio ante ab suspicione conscientiae abhorruit; coniuratos non, ut Cicero et Cato, capitis damnandos, sed per municipia in vinculis habendos censuit. Senatu iterum in aede Concordiae habito egrediens vix a comitibus equitum telis ereptus est, quam ob rem reliquo anni tempore domi se tenuit.

Praetor urbanus fuit anno DCLXXXXII. cum M. Bibulo. Non perlata rogatione de refectione templi Capitolini, quod XXI annis ante incendio erat consumptum, transferenda a Q. Lutatio Catulo ad Cn. Pompeium, Q. Metelli Nepotis tr. pl. rogationem, ut absens consul Cn. Pompeius fieret, i. e. ut a bello Mithridatico revocaretur, adiuvit: qua de causa cum Metello ab administratione rei publicae summotus, sed

paulo post in integrum restitutus est. Eodem anno cum Pompeia uxore adulterii cum P. Clodio facti convicta divortium fecit.

Ex praetura anno sequenti Hispaniam ulteriorem sortitus provinciae finibus propagatis ipsaque optime constituta magnam laudem consecutus est. Lusitanis devictis et Brigantio capto imperator appellatus medio fere anno proximo, ut triumphum ageret consulatumque peteret, provincia decessit, sed cum iam indicta essent comitia consularia, ne consulatu excluderetur, dimisso triumpho privatus introire coactus est.

Postquam cum Bibulo consul creatus est, cum M. Licinio Crasso et Cn. Pompeio societatem illam iniit, qua sanctum est inter eos, ne quid ageretur in republica, quod displicuisset uni ex tribus.

Consulatu anno DCLXXXXV. inito instituit, ut senatus et populi acta publicarentur, tulit legem de publicanis, legem agrariam, legem de pecuniis repetundis, per Q. Vatinium tr. pl. pertulit legem de alternis consiliis reiciendis et legem de imperio C. Caesaris, qua Gallia Cisalpina et Illyricum provinciae cum tribus legionibus in quinquennium ei decretae sunt, quibus senatus addidit unam legionem et Galliam Transalpinam.

Eiusdem anni initio Iuliam filiam Pompeio in matrimonium dedit, ipse Calpurniam duxit, L. Calpurni Pisonis cos. designati filiam. Functus consulatu C. Memmio et L. Domitio praetoribus de ipsius actis referentibus cognitionem senatui detulit, qui cum non susciperet, triduo per irritas altercationes absumpto urbe excessit.

Paucis igitur diebus post, quam Cicero in exilium profectus erat, Caesar in Galliam provinciam abiit primo vere anni DCLXXXXVI. Ibi per novem annos bellum gessit fortuna maximam partem prospera.

Primo anno Helvetios transitu per Provinciam interclusos duobus proeliis vicit, Germanos Ariovisto duce gravissima clade illata ex Gallia expulit. Altero anno bellum cum Belgis gessit eorumque quinque civitates, Suessiones,

Bellovacos, Ambianos, Nervios, Aduatucos, vicit; complures civitates Aremoricas in dicionem accepit. Sub finem eius anni cum in Italiam revertisset ibique primo vere cum Pompeio et Crasso pactus esset, ut hi ambo consulatum peterent, sibi imperium in quinquennium prorogaretur, tertio anno Venetos, Venellos, Aquitanos subegit. Quarto anno, Pompeio et Crasso coss., imperio ab anno DCC. ad a. DCCV. prorogato, pecunia publica et decem legatis decretis, primum Usipetes et Tencteros Germanos, deinde, postquam Rhenum transiit et Britannos duobus proeliis fugavit, Morinos devicit, Menapiorum fines vastavit. Anno quinto, DCC., quo eodem Iulia filia mense Septembri mortua est, primo ab hibernis in Italiam, deinde in Illyricum profectus est, tum Treveris Aeduisque pacatis iterum in Britanniam traiecit; ibi quibusdam gentibus devictis in Galliam reversus magnam cladem accepit ab Eburonibus, ipse Nervios cum his et Aduatucis profligavit, item hoc anno et anni sequentis initio Senones et Treveros pacavit. Anno sexto legione a Pompeio accepta iterum Rhenum transiit, paulo post Eburonum finibus devastatis in Italiam revertit. Anno septimo Gallos Vercingetorige duce denuo rebellantes, postquam ad Gergoviam magnam cladem accepit, ad Alesiam devicit. Anno octavo eas gentes Galliae devicit, quae nondum pacatae erant, primum Bituriges, Carnutes, Bellovacos, deinde Eburonum finibus iterum devastatis Andes, Uxelloduno expugnato Treveros et Aquitanos, denique, dum paullisper in Provincia moratus in Belgio hiemat, Atrebates. Nono denique anno Caesar humanitate in devictos Galliae populos usus hibernis peractis in Italiam revertit ac summis ubique honoribus acceptus est; deinde omnem exercitum in finibus Treverorum lustravit.

Romae interim a. DCCII. Pompeius, anno post M. Claudius Marcellus, uterque consul, cum Caesari concessum esset, ut absens consulatum peteret, tulerant, ne absentis ratio haberetur; bello Gallico composito Pompei amici effecerunt, ut Caesari duae legiones eriperentur Pompeioque adderentur.

Anno sequenti exarsit bellum civile, quod gestum est annis DCCV. et DCCVI. Kal. Ian. a. DCCV. cum a senatu decretum esset, uti ante certam diem Caesar exercitum dimitteret, senatus consulto non obtemperans Caesar paulo post cum XIII. legione Rubiconem transiit et Ariminum contendit. Pompeius fuga se ei subduxit et Graeciam petiit; quem Caesar classe persecutus, cum anno proximo ineunte ad Illyricum appulisset, prope Dyrrachium obsedit, sed repulsus in Thessaliam se recepit. Quo cum Pompeius eum secutus esset, medio fere anno pugna atrocissima ad Pharsalum commissa est, qua victus Pompeius fuga capta in Aegypto a veterano quodam milite occisus est.

Secuta sunt tria bella, Alexandrinum, Africanum, Hispaniense, quae sunt gesta ab a. DCCVI. ad a. DCCVIIII.

Caesar dum Alexandriae versatur, absens dictator in annum dictus tribunicia potestate perpetua accepta anno sequenti Ptolomaeum Aegypti regem vicit, quo flumine merso eius sorori Cleopatrae fratrique minori Ptolomaeo regnum Aegypti tradidit. Eodem anno contra Pharnacem, Mithridatis filium, profectus quinque dierum spatio eum devicit.

Pompeiani cum in Africam convenissent adiuti a Iuba rege Numidarum, eo se Caesar contulit et, postquam aliquotiens varia fortuna cum iis pugnavit, pugna atrocissima ad Thapsum adversarios profligavit vere a. DCCVIII.

Postquam M. Porcius Cato voluntaria morte Uticae decessit, Caesar Gnaeum et Sextum Pompei filios, qui in Hispaniam aufugerant, eo secutus anno DCCVIIII. ad Mundam acerrimo proelio cum capitis periculo devicit. Cn. Pompeio in fuga interfecto, Corduba et compluribus aliis Hispaniae oppidis expugnatis Romam rediit quintum triumphans.

Deinde consul creatus in decennium et dictator et praefectus morum perpetuus quamquam summa clementia usus est in Pompeianos, tamen clandestina plus sexaginta nobilissimorum virorum, maximam partem senatorum, Romae facta est coniuratio, cuius principes erant C. Cassius Longinus et M. Iunius Brutus, Catonis gener, Cassi affinis,

consiliaque inita sunt de Caesare interficiendo. Capitis periculum non metuens Caesar anno sequenti, U. c. DCCX., cum bellum Parthicum parasset Martioque mense in Asiam profecturus esset, Idibus Martiis in senatu in Curia Pompei a coniuratis viginti tribus plagis confossus ad Pompei statuam concidit annum agens quinquagesimum sextum.

Scripturae inter hanc et priorem editionem discrepantia.

Praeterquam quod unam eandemque omnino secutus sum scribendi rationem, eam quidem, qua nunc vulgo uti solent, multaque ex compositorum verborum numero exemi, haec fere sunt, quibus altera ab altera differt editio:

Lib. I.

Ed. II.	Ed. I.
2, 1 M. Pupio Pisone	M. Pisone
5, 4 Rauricis (*item deinceps*)	Rauracis
6, 4 Aulo	A.
13, 6 contenderent quam dolo	quam dolo contenderent
15, 4 [pabulationibus] *Paul*	pabulationibus
17, 2. 3 conferant, quod debeant: praestare	conferant: [quod] praestare [debeant]
22, 1 a [Lucio] Labieno	a Labieno
24, 2 [ita uti supra se]	atque supra se
— 3 collocari	conlocavit
— — ac—compleri et interea	[ac — complevit; interea];
25, 4 bracchio *contra codd.*	brachio (*cf. VII, 56, 4*)
— 5 passuum *spatio*	passuum
26, 5 ierunt; nullam — intermisso	ierunt [nullam — intermisso];
28, 3 frugibus	fructibus
31, 12 Admagetobrigae	ad Magetobrigam
— 14 Nisi [si]	Nisi
36, 5 his	iis
37, 3 ripas	ripam
38, 4 [alduas] Dubis	Dubis
— 5 ᴍ sescentorum (*item deinceps*)	sexcentorum
39, 4 *extr.* [Vulgo — obsignabantur.] *Paul*	*sine uncis*
42, 6 [ei] facere	facere
43, 2 vexerat	devexerat

	Ed. II.	Ed. I.
44, 3	omnis	omnes
45, 1	posset: [et]	posset, et
49, 1	his	iis
— 4	setius (*item deinceps*)	secius
51, 2	raedis (*item deinceps*)	redis
53, 4	utraque	utraeque
— —	perierunt; duae filiae: harum	perierunt. Duae filiae harum

Lib. II.

1, 1	[in hibernis] *Madvig*	in hibernis
4, 7	summam totius belli	suam totius belli summam
6, 2	portas succendunt	[portas] succe[n]dunt
17, 4	inflexis crebrisque	[inflexis crebrisque]
— —	saepes (*item deinceps*) munimenta	sepes munimentum
18, 3	circiter pedum	pedum circiter
19, 2	hostibus	ad hostis
— 5	porrecta [ac]	[porrecta ac]
25, 1	[desertos] proelio	deserto proelio
— 2	uni [militi]	uni militi
28, 1	[hac pugna nuntiata] *Kraffert*	*sine uncis*
30, 2	pedum	passuum
— 4	in muro sese collocare *posse* *codd., ego*	moturos sese
35, 3	Turones, quaeque	Turonesque, quae

Lib. III.

1, 1	a	ab
— 6	hic—flumine divideretur	hunc — flumen divideret
9, 6	[quam] Romanos	Romanos
— 8	primum [esse] *Dittenberger*	primum esse
9, 9	Diablintes	Diablintres
12, 2	oportunitatibus (*item deinceps*)	opportunitatibus

	Ed. II.	Ed. I.
13, 4	hae	[hae]
— 6	adigebatur	adiciebatur
15, 1	Deiectis *Paul*	Disiectis
19, 5	Caesar certior factus *est*	Caesar est certior factus
20, 1	ex tertia parte — aestimanda *codd.*	tertia pars — existimanda
25, 1	caespitibus (*item deinceps*)	cespitibus

Lib. IIII.

1, 1	Gnaeo (*item deinceps*) *ego*	Gneo
— 9	cum	quod *codd.*
2, 2	Germani importatis [his]	[Germani] inportatis hi[s]
— —	parva	prava
3, 1	civitatum	civitatium
— 3	[quam] sunt — [et] ceteris	quam — ceteri, sunt
— —	[quod] Gallicis	Gallicis
6, 4	latius	[iam] latius
7, 5	di — esse possint *ego, Holder*	dii — esse possent
10, 1	*extr.* insulam [quae]	insulam
— —	, [in Oceanum influit] neque	neque
17, 4. 8	derecte, derecta (*item deinceps*) *codd.*	directe, directa
20, 1	septentriones (*Holder*)	septemtrionem
27, 1	facturos [esse] *Apitz*	facturos esse
38, 2	erant (*Holder*)	[fu]erant
— 3	Lucius (*Holder*)	L.

Lib. V.

1, 1	Lucio	L.
9, 4	videbatur *codd.*	videbantur
10, 2	*extr.* tempestatis pati *codd.*	pati tempestatis

	Ed. II.	Ed. I.
12, 2	ac belli inferendi	[ac belli inferendi]
— —	transierunt	transierant
13, 7	viciens centenum *ego*	vicies centum
14, 5	qui	si qui
— —	et 21, 2. 22, 1 *s. f.* iis	his
25, 3	inimici [iam]	inimicis
— —	[et iis] auctoribus [eum]	et iis auctoribus, eum
— 5	[legatis quaestoribusque] *Vielhaber*	legatis quaestoreque
31, 6	[Ambiorige] *Tittler*	Ambiorige
34, 2	Erant — studio — pares nostri: *Heller*	[Erant — numero — pares]. Nostri
42, 4	pedum	passuum (*cf. II, 30, 2*)
45, 2	summamque *Paul*	suamque
46, 3	*extr.* sit (*Frigell*)	scit
47, 4	ne, si —, [ut] — non posset (*Holder*)	si —, ut — posset
48, 3	*extr.* 4. 5. epistulam, — a	epistolam, — a *codd.*
— 5	ammentum	amentum

Lib. VI.

1, 1	dilectum (*item deinceps*)	delectum (*cf.* § *4*)
— 2	consul[is] *Ciacconius* (*Holder*)	consulis
— 3	sarciri	resarciri
5, 6	ad eum legiones	legiones ad eum
7, 7	[Gallos] Gallicis	Gallicis
8, 5	derigi (*cf. IIII, 17, 4. 8*), *contra codd.*	dirigi
9, 7	*extr.* vellet *Holder*	velit
12, 4	traducerent	transducerent (*cf. VIII, 13, 2*)
13, 2	nobilibus, *quibus ego*	nobilibus
16, 3	[non] nisi	nisi
— 5	noxia *codd.*	noxa
19, 2	superavit *Whitte*	superarit
23, 9	quaque	quacumque

	Ed. II.	Ed. I
24, 4	patientia, qua *ante*, *Heller*	patientiaque
25, 4	[aut audisse] aut adisse	aut adisse
29, 3	*s. f.* Volcacium	Volcatium
34, 8	evocat	ad se vocat
35, 7	in bello	[in] bello
— 8	fortunatissimos	fortunatissimis
37, 7	castra iam	iam castra
39, 4	dispecta *Paul*	despecta
43, 3	a tanta	tanta
— 4	[non] modo	modo

Lib. VII.

1, 1	*de* senatusque *Aldus*	senatusque
3, 2	ubi quae *Schneider*	ubicumque
5, 6	*extr.* proponendum	[pro]ponendum
6, 3	his	iis
8, 4	nuntii *codd.*	nuntiis
— —	, ne[ve] — diripiantur	neu se — diripi patiantur
10, 1	videret	videretur
11, 6	contingebat	continebat
14, 5	[hoc spatio a Boia]	hoc spatio [a Boia]
15, 2	solacii	solatii
— —	se prope	[se prope]
— 6	volgi (*item deinceps*)	vulgi
17, 5	*extr.* infecta	incepta
19, 2	[in civitates] *Paul*	in civitates
— —	eius paludis	[eius paludis]
20, 3	ipsa	ipse ut (*codd.* ipsum)
24, 4	picem	*alii* picem
25, 2	sebi *contra codd.*	sevi (*cf. VIII, 42, 1*)
27, 2	intra castra [vineas]	inter castra vineas*que*
28, 5	ex omni *codd.*	omni ex
34, 1	ea*que*, quae	eaque, quae
35, 4	distractis *B. Müller*	captis
36, 4	*extr.* perspiceret	perspiceretur

Ed. II.	Ed. I.
40, 2 C. Fabium	Gaium Fabium
— 3 repperit	reperit
— 6 [deditionem significare] *Paul*	, deditionem significare
42, 6 *in* itinere	in itinere
43, 3 timore	et timore
44, 3 hunc *locum* *Paul*	hunc
45, 1 turmas [eis] de media nocte; imperat *Paul*	turmas; eis de media nocte imperat
— 6 ad munitionem	munitionum
48, 4 defetigati	fatigati
50, 2 pacatorum *Georges*	pac[a]tum
52, 2 quod ipse *Vielhaber*	quid ipse *codd.*
56, 2 ne *contra codd.*	ut
— — nemo *non* tum	ne metu
62, 6 etiam nunc	nunc etiam
— 10 in*de* die III. *Whitte*	inde (*codd.* in diem)
64, 1 diemque ei rei	diemque huic rei
— — constituit [diem]. Huc omnes	constituit; omnes
66, 4 *extr.* *in* agmine	agmine
71, 4 exigue dierum se habere XXX	se exigue dierum XXX habere
— — tolerare	tolerari
— 5 *nostrum* opus	opus
73, 2 [aut] admodum	admodum
74, 1 accidat *equitat*us discessu, *Menge*	accidat, [eius discessu]
— 2 *ne* aut*em* *Hand*	ac ne
75, 2 Ambivaretis	Ambluaretis
— — [Blannoviis]	Brannoviis
— 3 sena Andibus *Hoffmann*	[Senonibus]
— — quinque	quina *codd.*
77, 11 praesaepto(*cf. II, 17, 4*)	praesepto
78, 2 tamen [tempore]	tamen
90, 4 *in.* *et* VIII, 24, 3 Titum	T.

Ed. II.	Ed. I.
Lib. VIII.	
1, 2 [a] Romanis	Romanis
5, 2 collectis *Weissenborn*	coniectis
9, 3 pro [hac]	pro hac
10, 2 [aut] Gallorum	Gallorum
12, 2 nostros [insidiae]	nostros
15, 5 [ut consueverant; namque	ut consueverant [namque
16, 2 fumum	summum iugum
20, 2 [cognita calamitate]	cognita calamitate
27, 2 [et Romanum] et	et Romanum
28, 1 Insequente	Insequenti
— 4 superatis[que]	superatis
36, 2 [perterritos] *Vielhaber*	perterritos
40, 1 Caesar cum — omnium	Cum — omnium Caesar
42, 5 quam quisque poterat *codd.*	quisque, prout erat
46, 5 *extr.* recepit hibernavitque	recipit hibernatque
48, 7 [ubi] malum	malum
51, 3 spectatissimi *Nipperdey*	expectatissimi
52, 5 SC per *Th. Mommsen*	per se *codd.*
— — evicerunt — morando *Iurinius*	iusserunt — moderando
55, 2 *extr. delevi* Contendit *Holder sec. A.*	

C. IULI CAESARIS
BELLI GALLICI
LIBER PRIMUS.

ARGUMENTUM.

Prooemium. Gallia describitur, c. I.

[A. U. C. DCLXXXXVI.] I. Bellum Helveticum.

Helvetii Orgetorige, auctore coniurationis nobilitatis, mortuo Galliam invadere conantur primum per Provinciam, deinde per Sequanos, c. II—VIIII. Caesar Tigurinos ad Ararim profligat, c. X—XII. Legati ab Helvetiis ad Caesarem missi re infecta discedunt, Galli equites ab Helvetiis pelluntur, c. XIII—XV. Caesar Dumnorigis Aedui perfidia Divitiaco fratri condonata, postquam P. Considius oblatam occasionem Helvetios opprimendi dimisit, iterum eos magna clade afficit, c. XVI—XXVI. Reliquiae Helvetiorum in patriam repelluntur, c. XXVII—XXVIIII.

II. Bellum Ariovisti.

Galli de Ariovisto Germanorum rege, qui Sequanorum agrum insidebat, apud Caesarem conqueruntur, c. XXX—XXXII. Caesar frustra legatos ad eum mittit, c. XXXIII—XXXVI. Copias adversus eum educit, Vesontione occupato militum trepidorum animos confirmat, c. XXXVII—XXXXI. Caesaris cum Ariovisto colloquium Germanorum impetu dirimitur, c. XXXXII—XXXXVI. Gallis legatis ab Ariovisto in vincla coniectis armis res geritur. Germani gravissima clade accepta e Gallia profugiunt, c. XXXXVII—LIIII.

GALLIA est omnis divisa in partes tres, quarum unam 1
incolunt Belgae, aliam Aquitani, tertiam, qui ipsorum
lingua Celtae, nostra Galli appellantur. Hi omnes 2

lingua, institutis, legibus inter se differunt. Gallos
ab Aquitanis Garumna flumen, a Belgis Matrona et
3 Sequana dividit. Horum omnium fortissimi sunt Belgae,
propterea quod a cultu atque humanitate provinciae
longissime absunt, minimeque ad eos mercatores saepe
commeant atque ea, quae ad effeminandos animos per-
tinent, important, proximique sunt Germanis, qui trans
Rhenum incolunt, quibuscum continenter bellum gerunt.
4 Qua de causa Helvetii quoque reliquos Gallos virtute
praecedunt, quod fere cotidianis proeliis cum Germanis
contendunt, cum aut suis finibus eos prohibent aut
5 ipsi in eorum finibus bellum gerunt. Eorum una pars,
quam Gallos obtinere dictum est, initium capit a flu-
mine Rhodano, continetur Garumna flumine, Oceano,
finibus Belgarum, attingit etiam ab Sequanis et Hel-
6 vetiis flumen Rhenum, vergit ad septentriones. Belgae
ab extremis Galliae finibus oriuntur, pertinent ad in-
feriorem partem fluminis Rheni, spectant in septen-
7 trionem et orientem solem. Aquitania a Garumna
flumine ad Pyrenaeos montes et eam partem Oceani,
quae est ad Hispaniam, pertinet; spectat inter occasum
solis et septentriones.

1 II. Apud Helvetios longe nobilissimus fuit et di-
tissimus Orgetorix. Is M. Messala et M. Pupio Pisone
consulibus regni cupiditate inductus coniurationem no-
bilitatis fecit et civitati persuasit, ut de finibus suis
2 cum omnibus copiis exirent: perfacile esse, cum vir-
tute omnibus praestarent, totius Galliae imperio potiri.
3 Id hoc facilius eis persuasit, quod undique loci natura
Helvetii continentur: una ex parte flumine Rheno latissi-
mo atque altissimo, qui agrum Helvetium a Germanis di-
vidit, altera ex parte monte Iura altissimo, qui est inter
Sequanos et Helvetios, tertia lacu Lemanno et flumine
Rhodano, qui provinciam nostram ab Helvetiis dividit.
4 His rebus fiebat, ut et minus late vagarentur et mi-
nus facile finitimis bellum inferre possent; qua ex parte
homines bellandi cupidi magno dolore afficiebantur.

Pro multitudine autem hominum et pro gloria belli 5
atque fortitudinis angustos se finis habere arbitraban-
tur, qui in longitudinem milia passuum CCXL, in lati-
tudinem CLXXX patebant.

III. His rebus adducti et auctoritate Orgetorigis 1
permoti constituerunt ea, quae ad proficiscendum per-
tinerent, comparare, iumentorum et carrorum quam
maximum numerum coëmere, sementes quam maximas
facere, ut in itinere copia frumenti suppeteret, cum
proximis civitatibus pacem et amicitiam confirmare.
Ad eas res conficiendas biennium sibi satis esse du- 2
xerunt: in tertium annum profectionem lege confir-
mant. Ad eas res conficiendas Orgetorix deligitur. Is 3
sibi legationem ad civitates suscepit. In eo itinere 4
persuadet Castico Catamantaloedis filio Sequano, cuius
pater regnum in Sequanis multos annos obtinuerat et
a senatu populi Romani amicus appellatus erat, ut
regnum in civitate sua occuparet, quod pater ante
habuerat; itemque Dumnorigi Aeduo, fratri Divitiaci, 5
qui eo tempore principatum in civitate obtinebat ac
maxime plebi acceptus erat, ut idem conaretur, per-
suadet eique filiam suam in matrimonium dat. Per- 6
facile factu esse illis probat conata perficere, propter-
ea quod ipse suae civitatis imperium obtenturus esset:
non esse dubium, quin totius Galliae plurimum Hel-
vetii possent; se suis copiis suoque exercitu illis regna
conciliaturum confirmat. Hac oratione adducti inter 7
se fidem et ius iurandum dant et regno occupato per
tres potentissimos ac firmissimos populos totius Gal-
liae sese potiri posse sperant.

IIII. Ea res est Helvetiis per indicium enuntiata. 1
Moribus suis Orgetorigem ex vinclis causam dicere
coëgerunt; damnatum poenam sequi oportebat, ut igni
cremaretur. Die constituta causae dictionis Orgetorix 2
ad iudicium omnem suam familiam, ad hominum milia
decem, undique coëgit et omnes clientes obaeratosque
suos, quorum magnum numerum habebat, eodem con-

3 duxit; per eos, ne causam diceret, se eripuit. Cum
civitas ob eam rem incitata armis ius suum exsequi
conaretur, multitudinemque hominum ex agris magis-
4 tratus cogerent, Orgetorix mortuus est; neque abest
suspicio, ut Helvetii arbitrantur, quin ipse sibi mor-
tem consciverit.

1 V. Post eius mortem nihilo minus Helvetii id,
quod constituerant, facere conantur, ut e finibus suis
2 exeant. Ubi iam se ad eam rem paratos esse arbi-
trati sunt, oppida sua omnia, numero ad duodecim,
vicos ad quadringentos, reliqua privata aedificia in-
3 cendunt, frumentum omne, praeterquam quod secum
portaturi erant, comburunt, ut domum reditionis spe
sublata paratiores ad omnia pericula subeunda essent,
trium mensum molita cibaria sibi quemque domo ef-
4 ferre iubent. Persuadent Rauricis et Tulingis et La-
tovicis finitimis suis, uti eodem usi consilio oppidis
suis vicisque exustis una cum iis proficiscantur, Boios-
que, qui trans Rhenum incoluerant et in agrum Nori-
cum transierant Noreiamque oppugnarant, receptos ad
se socios sibi asciscunt.

1 VI. Erant omnino itinera duo, quibus itineribus
domo exire possent: unum per Sequanos, angustum
et difficile, inter montem Iuram et flumen Rhodanum,
vix qua singuli carri ducerentur; mons autem altissi-
mus inpendebat, ut facile perpauci prohibere possent;
2 alterum per provinciam nostram, multo facilius atque
expeditius, propterea quod inter fines Helvetiorum et
Allobrogum, qui nuper pacati erant, Rhodanus fluit
3 isque non nullis locis vado transitur. Extremum op-
pidum Allobrogum est proximumque Helvetiorum fini-
bus Genava. Ex eo oppido pons ad Helvetios per-
tinet. Allobrogibus sese vel persuasuros, quod nondum
bono animo in populum Romanum viderentur, existi-
mabant, vel vi coacturos, ut per suos fines eos ire
4 paterentur. Omnibus rebus ad profectionem comparatis
diem dicunt, qua die ad ripam Rhodani omnes con-

veniant. Is dies erat a. d. V. Kal. April. L. Pisone,
Aulo Gabinio consulibus.

VII. Caesari cum id nuntiatum esset, eos per pro- 1
vinciam nostram iter facere conari, maturat ab urbe
proficisci et, quam maximis potest itineribus, in Gal-
liam ulteriorem contendit et ad Genavam pervenit.
Provinciae toti quam maximum potest militum nume- 2
rum imperat (erat omnino in Gallia ulteriore legio
una), pontem, qui erat ad Genavam, iubet rescindi.
Ubi de eius adventu Helvetii certiores facti sunt, le- 3
gatos ad eum mittunt nobilissimos civitatis, cuius
legationis Nammeius et Verucloetius principem locum
obtinebant, qui dicerent, sibi esse in animo sine ullo
maleficio iter per provinciam facere, propterea quod
aliud iter haberent nullum: rogare, ut eius voluntate
id sibi facere liceat. Caesar, quod memoria tenebat, 4
L. Cassium consulem occisum exercitumque eius ab
Helvetiis pulsum et sub iugum missum, concedendum
non putabat; neque homines inimico animo data fa-
cultate per provinciam itineris faciundi temperaturos
ab iniuria et maleficio existimabat. Tamen, ut spa- 5
tium intercedere posset, dum milites, quos imperave-
rat, convenirent, legatis respondit, diem se ad deli-
berandum sumpturum: si quid vellent, ad Id. April.
reverterentur.

VIII. Interea ea legione, quam secum habebat, 1
militibusque, qui ex provincia convenerant, a lacu Le-
manno, qui in flumen Rhodanum influit, ad montem
Iuram, qui fines Sequanorum ab Helvetiis dividit,
milia passuum decem novem murum in altitudinem
pedum sedecim fossamque perducit. Eo opere per- 2
fecto praesidia disponit, castella communit, quo faci-
lius, si se invito transire conarentur, prohibere possit.
Ubi ea dies, quam constituerat cum legatis, venit, et 3
legati ad eum reverterunt, negat se more et exemplo
populi Romani posse iter ulli per provinciam dare et,
si vim facere conentur, prohibiturum ostendit. Hel- 4

vetii, ea spe deiecti, navibus iunctis ratibusque com-
pluribus factis, alii vadis Rhodani, qua minima alti-
tudo fluminis erat, non numquam interdiu, saepius
noctu, si perrumpere possent, conati, operis munitione
et militum concursu et telis repulsi hoc conatu de-
stiterunt.
1 VIIII. Relinquebatur una per Sequanos via, qua
Sequanis invitis propter angustias ire non poterant.
2 His cum sua sponte persuadere non possent, legatos
ad Dumnorigem Aeduum mittunt, ut eo deprecatore
3 a Sequanis impetrarent. Dumnorix gratia et largi-
tione apud Sequanos plurimum poterat et Helvetiis
erat amicus, quod ex ea civitate Orgetorigis filiam in
matrimonium duxerat, et cupiditate regni adductus
novis rebus studebat et quam plurimas civitates suo
4 beneficio habere obstrictas volebat. Itaque rem sus-
cipit et a Sequanis impetrat, ut per fines suos Hel-
vetios ire patiantur, obsidesque uti inter sese dent,
perficit: Sequani, ne itinere Helvetios prohibeant, Hel-
vetii, ut sine maleficio et iniuria transeant.
1 X. Caesari renuntiatur, Helvetiis esse in animo
per agrum Sequanorum et Aeduorum iter in Santonum
fines facere, qui non longe a Tolosatium finibus ab-
2 sunt, quae civitas est in provincia. Id si fieret, in-
tellegebat, magno cum periculo provinciae futurum,
ut homines bellicosos, populi Romani inimicos, locis
patentibus maximeque frumentariis finitimos haberet.
3 Ob eas causas ei munitioni, quam fecerat, T. Labienum
legatum praefecit; ipse in Italiam magnis itineribus
contendit duasque ibi legiones conscribit et tres, quae
circum Aquileiam hiemabant, ex hibernis educit et,
qua proximum iter in ulteriorem Galliam per Alpes
4 erat, cum his quinque legionibus ire contendit. Ibi
Ceutrones et Graioceli et Caturiges locis superioribus
5 occupatis itinere exercitum prohibere conantur. Com-
pluribus his proeliis pulsis ab Ocelo, quod est cite-
rioris provinciae extremum, in fines Vocontiorum ul-

terioris provinciae die septimo pervenit; inde in Allobrogum fines, ab Allobrogibus in Segusiavos exercitum ducit. Hi sunt extra provinciam trans Rhodanum primi.

XI. Helvetii iam per angustias et fines Sequano- 1
rum suas copias traduxerant et in Aeduorum fines pervenerant eorumque agros populabantur. Aedui, cum 2
se suaque ab iis defendere non possent, legatos ad Caesarem mittunt rogatum auxilium: Ita se omni tem- 3
pore de populo Romano meritos esse, ut paene in conspectu exercitus nostri agri vastari, liberi eorum in servitutem abduci, oppida expugnari non debuerint. Eodem tempore [Aedui] Ambarri, necessarii et con- 4
sanguinei Aeduorum, Caesarem certiorem faciunt, sese depopulatis agris non facile ab oppidis vim hostium prohibere. Item Allobroges, qui trans Rhodanum vi- 5
cos possessionesque habebant, fuga se ad Caesarem recipiunt et demonstrant, sibi praeter agri solum nihil esse reliqui. Quibus rebus adductus Caesar non ex- 6
spectandum sibi statuit, dum omnibus fortunis sociorum consumptis in Santonos Helvetii pervenirent.

XII. Flumen est Arar, quod per fines Aeduorum 1
et Sequanorum in Rhodanum influit, incredibili lenitate, ita ut oculis, in utram partem fluat, iudicari non possit. Id Helvetii ratibus ac lintribus iunctis transibant. Ubi per exploratores Caesar certior factus 2
est, tres iam partes copiarum Helvetios id flumen traduxisse, quartam fere partem citra flumen Ararim reliquam esse, de tertia vigilia cum legionibus e castris profectus ad eam partem pervenit, quae nondum flumen transierat. Eos impeditos et inopinantes ag- 3
gressus magnam partem eorum concidit; reliqui sese fugae mandarunt atque in proximas silvas abdiderunt. Is pagus appellabatur Tigurinus; nam omnis civitas 4
Helvetia in quattuor pagos divisa est. Hic pagus 5
unus, cum domo exisset patrum nostrorum memoria, L. Cassium consulem interfecerat et eius exercitum

6 sub iugum miserat. Ita sive casu sive consilio deorum immortalium, quae pars civitatis Helvetiae insignem calamitatem populo Romano intulerat, ea prin-
7 ceps poenas persolvit. Qua in re Caesar non solum publicas, sed etiam privatas iniurias ultus est, quod eius soceri L. Pisonis avum, L. Pisonem legatum, Tigurini eodem proelio, quo Cassium, interfecerant.

1 XIII. Hoc proelio facto reliquas copias Helvetiorum ut consequi posset, pontem in Arare faciendum
2 curat atque ita exercitum traducit. Helvetii repentino eius adventu commoti, cum id, quod ipsi diebus xx aegerrime confecerant, ut flumen transirent, illum uno die fecisse intellegerent, legatos ad eum mittunt; cuius legationis Divico princeps fuit, qui bello Cassiano dux
3 Helvetiorum fuerat. Is ita cum Caesare egit: Si pacem populus Romanus cum Helvetiis faceret, in eam partem ituros atque ibi futuros Helvetios, ubi eos
4 Caesar constituisset atque esse voluisset; sin bello persequi perseveraret, reminisceretur et veteris incommodi populi Romani et pristinae virtutis Helvetiorum.
5 Quod improviso unum pagum adortus esset, cum ii, qui flumen transissent, suis auxilium ferre non possent, ne ob eam rem aut suae magno opere virtuti
6 tribueret aut ipsos despiceret. Se ita a patribus maioribusque suis didicisse, ut magis virtute contenderent
7 quam dolo aut insidiis niterentur. Quare ne committeret, ut is locus, ubi constitissent, ex calamitate populi Romani et internicione exercitus nomen caperet aut memoriam proderet.

1 XIIII. His Caesar ita respondit: Eo sibi minus dubitationis dari, quod eas res, quas legati Helvetii commemorassent, memoria teneret, atque eo gravius ferre, quo minus merito populi Romani accidissent:
2 qui si alicuius iniuriae sibi conscius fuisset, non fuisse difficile cavere; sed eo deceptum, quod neque commissum a se intellegeret, quare timeret, neque sine causa
3 timendum putaret. Quod si veteris contumeliae obli-

visci vellet, num etiam recentium iniuriarum, quod eo invito iter per provinciam per vim temptassent, quod Aeduos, quod Ambarros, quod Allobrogas vexassent, memoriam deponere posse? Quod sua 4
victoria tam insolenter gloriarentur quodque tam diu se impune iniurias tulisse admirarentur, eodem pertinere. Consuesse enim deos immortales, quo gravius 5
homines ex commutatione rerum doleant, quos pro scelere eorum ulcisci velint, his secundiores interdum res et diuturniorem impunitatem concedere. Cum ea 6
ita sint, tamen, si obsides ab iis sibi dentur, uti ea, quae polliceantur, facturos intellegat, et si Aeduis de iniuriis, quas ipsis sociisque eorum intulerint, item si Allobrogibus satisfaciant, sese cum iis pacem esse facturum. Divico respondit: Ita Helvetios a maiori- 7
bus suis institutos esse, uti obsides accipere, non dare consuerint: eius rei populum Romanum esse testem. Hoc responso dato discessit.

XV. Postero die castra ex eo loco movent. Idem 1
fecit Caesar equitatumque omnem, ad numerum quattuor milium, quem ex omni provincia et Aeduis atque eorum sociis coactum habebat, praemittit, qui videant, quas in partes hostes iter faciant. Qui cupidius 2
novissimum agmen insecuti alieno loco cum equitatu Helvetiorum proelium committunt; et pauci de nostris cadunt. Quo proelio sublati Helvetii, quod quingentis 3
equitibus tantam multitudinem equitum propulerant, audacius subsistere non numquam et novissimo agmine proelio nostros lacessere coeperunt. Caesar suos a 4
proelio continebat ac satis habebat in praesentia hostem rapinis [pabulationibus] populationibusque prohibere. Ita dies circiter quindecim iter fecerunt, ut inter no- 5
vissimum hostium agmen et nostrum primum non amplius quinis aut senis milibus passuum interesset.

XVI. Interim cotidie Caesar Aeduos frumentum, 1
quod essent publice polliciti, flagitare. Nam propter 2
frigora, quod Gallia sub septentrionibus, ut ante dictum

est, posita est, non modo frumenta in agris matura
non erant, sed ne pabuli quidem satis magna copia
3 suppetebat; eo autem frumento, quod flumine Arare
navibus subvexerat, propterea minus uti poterat, quod
iter ab Arare Helvetii averterant, a quibus discedere
4 nolebat. Diem ex die ducere Aedui: conferri, comportari,
5 adesse dicere. Ubi se diutius duci intellexit et diem
instare, quo die frumentum militibus metiri oporteret,
convocatis eorum principibus, quorum magnam copiam
in castris habebat, in his Divitiaco et Lisco, qui summo
magistratui praeerat, quem vergobretum appellant
Aedui, qui creatur annuus et vitae necisque in suos
6 habet potestatem, graviter eos accusat, quod, cum
neque emi neque ex agris sumi posset, tam necessario
tempore, tam propinquis hostibus ab iis non sublevetur,
praesertim cum magna ex parte eorum precibus adductus bellum susceperit; multo etiam gravius, quod
sit destitutus, queritur.

1 XVII. Tum demum Liscus oratione Caesaris adductus, quod antea tacuerat, proponit: Esse non nullos,
quorum auctoritas apud plebem plurimum valeat, qui
2 privatim plus possint quam ipsi magistratus. Hos
seditiosa atque improba oratione multitudinem de-
3 terrere, ne frumentum conferant, quod debeant: praestare, si iam principatum Galliae obtinere non possint,
4 Gallorum quam Romanorum imperia perferre; neque
dubitare [debeant], quin, si Helvetios superaverint
Romani, una cum reliqua Gallia Aeduis libertatem
5 sint erepturi. Ab eisdem nostra consilia, quaeque in
castris gerantur, hostibus enuntiari: hos a se coërceri
6 non posse. Quin etiam, quod necessariam rem coactus
Caesari enuntiarit, intellegere sese, quanto id cum
periculo fecerit, et ob eam causam, quam diu potuerit,
tacuisse.

1 XVIII. Caesar hac oratione Lisci Dumnorigem,
Divitiaci fratrem, designari sentiebat, sed, quod pluribus praesentibus eas res iactari nolebat, celeriter con-

cilium dimittit, Liscum retinet. Quaerit ex solo ea, 2
quae in conventu dixerat. Dicit liberius atque audacius.
Eadem secreto ab aliis quaerit; reperit esse vera:
Ipsum esse Dumnorigem, summa audacia, magna apud 3
plebem propter liberalitatem gratia, cupidum rerum
novarum. Compluris annos portoria reliquaque omnia
Aeduorum vectigalia parvo pretio redempta habere,
propterea quod illo licente contra liceri audeat nemo.
His rebus et suam rem familiarem auxisse et facul- 4
tates ad largiendum magnas comparasse; magnum 5
numerum equitatus suo sumptu semper alere et circum
se habere, neque solum domi, sed etiam apud finitimas 6
civitates largiter posse, atque huius potentiae causa
matrem in Biturigibus homini illic nobilissimo ac
potentissimo collocasse, ipsum ex Helvetiis uxorem 7
habere, sororem ex matre et propinquas suas nuptum
in alias civitates collocasse. Favere et cupere Helvetiis 8
propter eam affinitatem, odisse etiam suo nomine Cae-
sarem et Romanos, quod eorum adventu potentia eius
deminuta et Divitiacus frater in antiquum locum gratiae
atque honoris sit restitutus. Si quid accidat Romanis, 9
summam in spem per Helvetios regni obtinendi venire;
imperio populi Romani non modo de regno, sed etiam
de ea, quam habeat, gratia desperare. Reperiebat etiam 10
in quaerendo Caesar, quod proelium equestre adversum
paucis ante diebus esset factum, initium eius fugae
factum a Dumnorige atque eius equitibus (nam equi-
tatui, quem auxilio Caesari Aedui miserant, Dumnorix
praeerat): eorum fuga reliquum esse equitatum per-
territum.

XVIIII. Quibus rebus cognitis, cum ad has sus- 1
piciones certissimae res accederent, quod per fines
Sequanorum Helvetios traduxisset, quod obsides inter
eos dandos curasset, quod ea omnia non modo iniussu
suo et civitatis, sed etiam inscientibus ipsis fecisset,
quod a magistratu Aeduorum accusaretur, satis esse
causae arbitrabatur, quare in eum aut ipse animad-

2 verteret aut civitatem animadvertere iuberet. His om-
nibus rebus unum repugnabat, quod Divitiaci fratris
summum in populum Romanum studium, summam in
se voluntatem, egregiam fidem, iustitiam, temperantiam
cognoverat: nam, ne eius supplicio Divitiaci animum
3 offenderet, verebatur. Itaque prius, quam quicquam
conaretur, Divitiacum ad se vocari iubet et, cotidianis
interpretibus remotis, per C. Valerium Procillum, prin-
cipem Galliae provinciae, familiarem suum, cui sum-
mam omnium rerum fidem habebat, cum eo collo-
4 quitur; simul commonefacit, quae ipso praesente in
concilio Gallorum de Dumnorige sint dicta, et ostendit,
5 quae separatim quisque de eo apud se dixerit; petit
atque hortatur, ut sine eius offensione animi vel ipse
de eo causa cognita statuat vel civitatem statuere
iubeat.

1 XX. Divitiacus multis cum lacrimis Caesarem com-
plexus obsecrare coepit, ne quid gravius in fratrem
2 statueret: Scire se, illa esse vera, nec quemquam ex
eo plus quam se doloris capere, propterea quod, cum
ipse gratia plurimum domi atque in reliqua Gallia,
ille minimum propter adulescentiam posset, per se
3 crevisset; quibus opibus ac nervis non solum ad
minuendam gratiam, sed paene ad perniciem suam
uteretur. Sese tamen et amore fraterno et existimatione
4 vulgi commoveri. Quod si quid ei a Caesare gravius
accidisset, cum ipse eum locum amicitiae apud eum
teneret, neminem existimaturum non sua voluntate
factum: qua ex re futurum, uti totius Galliae animi
5 a se averterentur. Haec cum pluribus verbis flens a
Caesare peteret, Caesar eius dextram prendit; consolatus
rogat, finem orandi faciat; tanti eius apud se gratiam
esse ostendit, uti et rei publicae iniuriam et suum
6 dolorem eius voluntati ac precibus condonet. Dum-
norigem ad se vocat, fratrem adhibet; quae in eo re-
prehendat, ostendit; quae ipse intellegat, quae civitas
queratur, proponit; monet, ut in reliquum tempus

omnes suspiciones vitet; praeterita se Divitiaco fratri
condonare dicit. Dumnorigi custodes ponit, ut, quae
agat, quibuscum loquatur, scire possit.

XXI. Eodem die ab exploratoribus certior factus, 1
hostes sub monte consedisse milia passuum ab ipsius
castris octo, qualis esset natura montis et qualis in
circuitu ascensus, qui cognoscerent, misit. Renuntiatum 2
est facilem esse. De tertia vigilia Titum Labienum,
legatum pro praetore, cum duabus legionibus et iis
ducibus, qui iter cognoverant, summum iugum montis
ascendere iubet; quid sui consilii sit, ostendit. Ipse 3
de quarta vigilia eodem itinere, quo hostes ierant, ad
eos contendit equitatumque omnem ante se mittit.
P. Considius, qui rei militaris peritissimus habebatur 4
et in exercitu L. Sullae et postea in M. Crassi fuerat,
cum exploratoribus praemittitur.

XXII. Prima luce, cum summus mons a [Lucio] 1
Labieno teneretur, ipse ab hostium castris non lon-
gius mille et quingentis passibus abesset, neque, ut
postea ex captivis comperit, aut ipsius adventus aut
Labieni cognitus esset, Considius equo admisso ad eum 2
accurrit, dicit, montem, quem a Labieno occupari vo-
luerit, ab hostibus teneri: id se a Gallicis armis atque
insignibus cognovisse. Caesar suas copias in proximum 3
collem subducit, aciem instruit. Labienus, ut erat ei
praeceptum a Caesare, ne proelium committeret, nisi
ipsius copiae prope hostium castra visae essent, ut
undique uno tempore in hostes impetus fieret, monte
occupato nostros exspectabat proelioque abstinebat.
Multo denique die per exploratores Caesar cognovit, 4
et montem a suis teneri et Helvetios castra movisse
et Considium timore perterritum, quod non vidisset,
pro viso sibi renuntiasse. Eo die, quo consuerat inter- 5
vallo, hostes sequitur et milia passuum tria ab eorum
castris castra ponit.

XXIII. Postridie eius diei, quod omnino biduum 1
supererat, cum exercitui frumentum metiri oporteret,

et quod a Bibracte, oppido Aeduorum longe maximo
et copiosissimo, non amplius milibus passuum XVIII
aberat, rei frumentariae prospiciendum existimavit:
iter ab Helvetiis avertit ac Bibracte ire contendit.
2 Ea res per fugitivos L. Aemilii, decurionis equitum
3 Gallorum, hostibus nuntiatur. Helvetii, seu quod timore
perterritos Romanos discedere a se existimarent, eo
magis, quod pridie superioribus locis occupatis proe-
lium non commisissent, sive eo, quod re frumentaria
intercludi posse confiderent, commutato consilio atque
itinere converso nostros a novissimo agmine insequi
ac lacessere coeperunt.

1 XXIIII. Postquam id animum advertit, copias
suas Caesar in proximum collem subducit equitatum-
2 que, qui sustineret hostium impetum, misit. Ipse in-
terim in colle medio triplicem aciem instruxit legionum
3 quattuor veteranarum [ita, uti supra se]; in summo
iugo duas legiones, quas in Gallia citeriore proxime
conscripserat, et omnia auxilia collocari ac totum mon-
tem hominibus compleri et interea sarcinas in unum
locum conferri et eum ab his, qui in superiore acie
4 constiterant, muniri iussit. Helvetii cum omnibus suis
carris secuti impedimenta in unum locum contulerunt;
ipsi, confertissima acie reiecto nostro equitatu, phalange
facta sub primam nostram aciem successerunt.

1 XXV. Caesar, primum suo, deinde omnium ex
conspectu remotis equis, ut aequato omnium periculo
spem fugae tolleret, cohortatus suos proelium commisit.
2 Milites e loco superiore pilis missis facile hostium
phalangem perfregerunt. Ea disiecta gladiis destrictis
3 in eos impetum fecerunt. Gallis magno ad pugnam
erat impedimento, quod pluribus eorum scutis uno
ictu pilorum transfixis et colligatis, cum ferrum se
inflexisset, neque evellere neque sinistra impedita satis
4 commode pugnare poterant, multi ut diu iactato
bracchio praeoptarent scutum manu emittere et nudo
5 corpore pugnare. Tandem vulneribus defessi et pedem

referre et, quod mons suberat circiter mille passuum
spatio, eo se recipere coeperunt. Capto monte et 6
succedentibus nostris, Boii et Tulingi, qui hominum
milibus circiter xv agmen hostium claudebant et
novissimis praesidio erant, ex itinere nostros latere
aperto aggressi circumvenire, et id conspicati Helvetii,
qui in montem sese receperant, rursus instare et proe-
lium redintegrare coeperunt. Romani conversa signa 7
bipertito intulerunt: prima et secunda acies, ut victis
ac summotis resisteret, tertia, ut venientes sustineret.

XXVI. Ita ancipiti proelio diu atque acriter pu- 1
gnatum est. Diutius cum sustinere nostrorum impetus
non possent, alteri se, ut coeperant, in montem rece-
perunt, alteri ad impedimenta et carros suos se con-
tulerunt. Nam hoc toto proelio, cum ab hora septima 2
ad vesperum pugnatum sit, aversum hostem videre
nemo potuit. Ad multam noctem etiam ad impedimenta 3
pugnatum est, propterea quod pro vallo carros obiecerant
et e loco superiore in nostros venientes tela conicie-
bant, et non nulli inter carros rotasque mataras ac
tragulas subiciebant nostrosque vulnerabant. Diu cum 4
esset pugnatum, impedimentis castrisque nostri potiti
sunt. Ibi Orgetorigis filia atque unus e filiis captus
est. Ex eo proelio circiter hominum milia cxxx super- 5
fuerunt eaque tota nocte continenter ierunt: nullam
partem noctis itinere intermisso in fines Lingonum die
quarto pervenerunt, cum et propter vulnera militum
et propter sepulturam occisorum nostri triduum mo-
rati eos sequi non potuissent. Caesar ad Lingonas 6
litteras nuntiosque misit, ne eos frumento neve alia
re iuvarent: qui si iuvissent, se eodem loco, quo
Helvetios, habiturum. Ipse triduo intermisso cum
omnibus copiis eos sequi coepit.

XXVII. Helvetii omnium rerum inopia adducti 1
legatos de deditione ad eum miserunt. Qui cum eum 2
in itinere convenissent seque ad pedes proiecissent
suppliciterque locuti flentes pacem petissent, atque

eos in eo loco, quo tum essent, suum adventum ex-
3 spectare iussisset, paruerunt. Eo postquam Caesar
pervenit, obsides, arma, servos, qui ad eos perfugissent,
4 poposcit. Dum ea conquiruntur et conferuntur, nocte
intermissa, circiter hominum milia sex eius pagi, qui
Verbigenus appellatur, sive timore perterriti, ne armis
traditis supplicio afficerentur, sive spe salutis inducti,
quod in tanta multitudine dediticiorum suam fugam
aut occultari aut omnino ignorari posse existimarent,
prima nocte e castris Helvetiorum egressi ad Rhenum
finesque Germanorum contenderunt.

1 XXVIII. Quod ubi Caesar resciit, quorum per
fines ierant, his, uti conquirerent et reducerent, si
2 sibi purgati esse vellent, imperavit: reductos in hostium
numero habuit; reliquos omnes obsidibus, armis, per-
3 fugis traditis in deditionem accepit. Helvetios, Tulingos,
Latovicos in fines suos, unde erant profecti, reverti
iussit et, quod omnibus frugibus amissis domi nihil
erat, quo famem tolerarent, Allobrogibus imperavit,
ut iis frumenti copiam facerent; ipsos oppida vicosque,
4 quos incenderant, restituere iussit. Id ea maxime
ratione fecit, quod noluit eum locum, unde Helvetii
discesserant, vacare, ne propter bonitatem agrorum
Germani, qui trans Rhenum incolunt, e suis finibus
in Helvetiorum fines transirent et finitimi Galliae
5 provinciae Allobrogibusque essent. Boios petentibus
Aeduis, quod egregia virtute erant cogniti, ut in fini-
bus suis collocarent, concessit; quibus illi agros de-
derunt quosque postea in parem iuris libertatisque
condicionem, atque ipsi erant, receperunt.

1 XXVIIII. In castris Helvetiorum tabulae repertae
sunt litteris Graecis confectae et ad Caesarem relatae,
quibus in tabulis nominatim ratio confecta erat, qui
numerus domo exisset eorum, qui arma ferre possent,
2 et item separatim pueri, senes mulieresque. Quarum
omnium rerum summa erat capitum: Helvetiorum
milia CCLXIII, Tulingorum milia XXXVI, Latovicorum

xiiii, Rauricorum xxiii, Boiorum xxxii; ex his, qui
arma ferre possent, ad milia nonaginta duo. Summa 3
omnium fuerunt ad milia cclxviii. Eorum, qui
domum redierunt, censu habito, ut Caesar imperaverat,
repertus est numerus milium c et x.

XXX. Bello Helvetiorum confecto totius fere Gal- 1
liae legati, principes civitatum, ad Caesarem gratulatum
convenerunt: Intellegere sese, tametsi pro veteribus 2
Helvetiorum iniuriis populi Romani ab his poenas
bello repetisset, tamen eam rem non minus ex usu
terrae Galliae quam populi Romani accidisse, propterea 3
quod eo consilio florentissimis rebus domos suas Hel-
vetii reliquissent, uti toti Galliae bellum inferrent im-
perioque potirentur locumque domicilio ex magna copia
deligerent, quem ex omni Gallia oportunissimum ac
fructuosissimum iudicassent, reliquasque civitates sti-
pendiarias haberent. Petierunt, uti sibi concilium totius 4
Galliae in diem certam indicere idque Caesaris volun-
tate facere liceret: sese habere quasdam res, quas ex
communi consensu ab eo petere vellent. Ea re per- 5
missa diem concilio constituerunt et iure iurando, ne
quis enuntiaret, nisi quibus communi consilio manda-
tum esset, inter se sanxerunt.

XXXI. Eo concilio dimisso idem principes civita- 1
tum, qui ante fuerant, ad Caesarem reverterunt petie-
runtque, ut sibi secreto [in occulto] de suo omnium-
que salute cum eo agere liceret. Ea re impetrata 2
sese omnes flentes Caesari ad pedes proiecerunt: Non
minus se id contendere et laborare, ne ea, quae
dixissent, enuntiarentur, quam uti ea, quae vellent,
impetrarent, propterea quod, si enuntiatum esset,
summum in cruciatum se venturos viderent. Locutus 3
est pro his Divitiacus Aeduus: Galliae totius factiones
esse duas: harum alterius principatum tenere Aeduos,
alterius Arvernos. Hi cum tanto opere de potentatu 4
inter se multos annos contenderent, factum esse, uti
ab Arvernis Sequanisque Germani mercede arcesseren-

5 tur. Horum primo circiter milia xv Rhenum transisse;
posteaquam agros et cultum et copias Gallorum homines
feri ac barbari adamassent, traductos plures; nunc
esse in Gallia ad centum et viginti milium numerum.
6 Cum his Aeduos eorumque clientes semel atque iterum
armis contendisse; magnam calamitatem pulsos ac-
cepisse, omnem nobilitatem, omnem senatum, omnem
7 equitatum amisisse. Quibus proeliis calamitatibusque
fractos, qui et sua virtute et populi Romani hospitio
atque amicitia plurimum ante in Gallia potuissent,
coactos esse Sequanis obsides dare nobilissimos civi-
tatis et iure iurando civitatem obstringere, sese neque
obsides repetituros neque auxilium a populo Romano
imploraturos neque recusaturos, quo minus perpetuo
8 sub illorum dicione atque imperio essent. Unum se
esse ex omni civitate Aeduorum, qui adduci non po-
9 tuerit, ut iuraret aut liberos suos obsides daret. Ob
eam rem se ex civitate profugisse et Romam ad sena-
tum venisse auxilium postulatum, quod solus neque
10 iure iurando neque obsidibus teneretur. Sed peius
victoribus Sequanis quam Aeduis victis accidisse, prop-
terea quod Ariovistus, rex Germanorum, in eorum
finibus consedisset tertiamque partem agri Sequani,
qui esset optimus totius Galliae, occupavisset et nunc
de altera parte tertia Sequanos decedere iuberet, prop-
terea quod paucis mensibus ante Harudum milia
hominum xxiiii ad eum venissent, quibus locus ac
11 sedes pararentur. Futurum esse paucis annis, uti
omnes ex Galliae finibus pellerentur atque omnes
Germani Rhenum transirent: neque enim conferendum
esse Gallicum cum Germanorum agro, neque hanc
12 consuetudinem victus cum illa comparandam. Ario-
vistum autem, ut semel Gallorum copias proelio vicerit,
quod proelium factum sit Admagetobrigae, superbe et
crudeliter imperare, obsides nobilissimi cuiusque liberos
poscere et in eos omnia exempla cruciatusque edere,
si qua res non ad nutum aut ad voluntatem eius facta

sit. Hominem esse barbarum, iracundum, temerarium: 13
non posse eius imperia diutius sustinere. Nisi [si] 14
quid in Caesare populoque Romano sit auxilii, omni-
bus Gallis idem esse faciendum, quod Helvetii fecerint,
ut domo emigrent, aliud domicilium, alias sedes, re-
motas a Germanis, petant fortunamque, quaecumque
accidat, experiantur. Haec si enuntiata Ariovisto sint, 15
non dubitare, quin de omnibus obsidibus, qui apud
eum sint, gravissimum supplicium sumat. Caesarem 16
vel auctoritate sua atque exercitus vel recenti victoria
vel nomine populi Romani deterrere posse, ne maior
multitudo Germanorum Rhenum traducatur, Galliam-
que omnem ab Ariovisti iniuria posse defendere.

XXXII. Hac oratione ab Divitiaco habita, omnes, 1
qui aderant, magno fletu auxilium a Caesare petere
coeperunt. Animadvertit Caesar, unos ex omnibus 2
Sequanos nihil earum rerum facere, quas ceteri fa-
cerent, sed tristes capite demisso terram intueri. Eius
rei quae causa esset, miratus ex ipsis quaesiit. Nihil 3
Sequani respondere, sed in eadem tristitia taciti per-
manere. Cum ab his saepius quaereret neque ullam
omnino vocem exprimere posset, idem Divitiacus Ae-
duus respondit: Hoc esse miseriorem et graviorem 4
fortunam Sequanorum quam reliquorum, quod soli ne
in occulto quidem queri neque auxilium implorare aude-
rent absentisque Ariovisti crudelitatem, velut si coram
adesset, horrerent, propterea quod reliquis tamen fugae 5
facultas daretur, Sequanis vero, qui intra fines suos
Ariovistum recepissent, quorum oppida omnia in po-
testate eius essent, omnes cruciatus essent perferendi.

XXXIII. His rebus cognitis Caesar Gallorum ani- 1
mos verbis confirmavit pollicitusque est, sibi eam rem
curae futuram: magnam se habere spem, et beneficio
suo et auctoritate adductum Ariovistum finem iniuriis
facturum. Hac oratione habita concilium dimisit. Et 2
secundum ea multae res eum hortabantur, quare sibi
eam rem cogitandam et suscipiendam putaret, in pri-

mis, quod Aeduos, fratres consanguineosque saepe nu-
mero a senatu appellatos, in servitute atque in dicione
videbat Germanorum teneri, eorumque obsides esse
apud Ariovistum ac Sequanos intellegebat; quod in
tanto imperio populi Romani turpissimum sibi et rei
3 publicae esse arbitrabatur. Paulatim autem Germanos
consuescere Rhenum transire, et in Galliam magnam
eorum multitudinem venire, populo Romano periculo-
4 sum videbat, neque sibi homines feros ac barbaros
temperaturos existimabat, quin, cum omnem Galliam
occupavissent, ut ante Cimbri Teutonique fecissent, in
provinciam exirent atque inde in Italiam contende-
rent, praesertim cum Sequanos a provincia nostra
Rhodanus divideret; quibus rebus quam maturrime
5 occurrendum putabat. Ipse autem Ariovistus tantos
sibi spiritus, tantam arrogantiam sumpserat, ut feren-
dus non videretur.
1 XXXIIII. Quam ob rem placuit ei, ut ad Ario-
vistum legatos mitteret, qui ab eo postularent, uti
aliquem locum medium utriusque colloquio deligeret:
velle sese de re publica et summis utriusque rebus
2 cum eo agere. Ei legationi Ariovistus respondit: Si
quid ipsi a Caesare opus esset, sese ad eum venturum
fuisse; si quid ille se velit, illum ad se venire opor-
3 tere. Praeterea se neque sine exercitu in eas partes
Galliae venire audere, quas Caesar possideret, neque
exercitum sine magno commeatu atque molimento in
4 unum locum contrahere posse. Sibi autem mirum vi-
deri, quid in sua Gallia, quam bello vicisset, aut Cae-
sari aut omnino populo Romano negotii esset.
1 XXXV. His responsis ad Caesarem relatis ite-
rum ad eum Caesar legatos cum his mandatis mittit:
2 Quoniam tanto suo populique Romani beneficio af-
fectus, cum in consulatu suo rex atque amicus a se-
natu appellatus esset, hanc sibi populoque Romano
gratiam referret, ut in colloquium venire invitatus
gravaretur neque de communi re dicendum sibi et

cognoscendum putaret, haec esse, quae ab eo postu-
laret: primum, ne quam multitudinem hominum am- 3
plius trans Rhenum in Galliam traduceret; deinde,
obsides, quos haberet ab Aeduis, redderet, Sequanis-
que permitteret, ut, quos illi haberent, voluntate eius
reddere illis liceret; neve Aeduos iniuria lacesseret,
neve his sociisque eorum bellum inferret. Si id ita 4
fecisset, sibi populoque Romano perpetuam gratiam
atque amicitiam cum eo futuram; si non impetraret,
sese, quoniam M. Messala, M. Pisone consulibus se-
natus censuisset, uti, quicumque Galliam provinciam
obtineret, quod commodo rei publicae facere posset,
Aeduos ceterosque amicos populi Romani defenderet,
se Aeduorum iniurias non neglecturum.

XXXVI. Ad haec Ariovistus respondit: Ius esse 1
belli, ut, qui vicissent, iis, quos vicissent, quem ad mo-
dum vellent, imperarent: item populum Romanum
victis non ad alterius praescriptum, sed ad suum ar-
bitrium imperare consuesse. Si ipse populo Romano 2
non praescriberet, quem ad modum suo iure uteretur,
non oportere sese a populo Romano in suo iure im-
pediri. Aeduos sibi, quoniam belli fortunam temptas- 3
sent et armis congressi ac superati essent, stipendiarios
esse factos. Magnam Caesarem iniuriam facere, qui 4
suo adventu vectigalia sibi deteriora faceret. Aeduis 5
se obsides redditurum non esse, neque his neque eorum
sociis iniuria bellum illaturum, si in eo manerent,
quod convenisset, stipendiumque quotannis penderent;
si id non fecissent, longe iis fraternum nomen populi
Romani afuturum. Quod sibi Caesar denuntiaret, se 6
Aeduorum iniurias non neglecturum, neminem secum
sine sua pernicie contendisse. Cum vellet, congrede- 7
retur: intellecturum, quid invicti Germani, exercitatissimi
in armis, qui inter annos XIIII tectum non subissent,
virtute possent.

XXXVII. Haec eodem tempore Caesari mandata 1
referebantur, et legati ab Aeduis et a Treveris venie-

2 bant: Aedui questum, quod Harudes, qui nuper in
Galliam transportati essent, fines eorum popularentur:
sese ne obsidibus quidem datis pacem Ariovisti redi-
3 mere potuisse; Treveri autem, pagos centum Sueborum
ad ripas Rheni consedisse, qui Rhenum transire cona-
rentur; his praeesse Nasuam et Cimberium fratres.
4 Quibus rebus Caesar vehementer commotus maturan-
dum sibi existimavit, ne, si nova manus Sueborum
cum veteribus copiis Ariovisti sese coniunxisset, minus
5 facile resisti posset. Itaque re frumentaria, quam
celerrime potuit, comparata magnis itineribus ad
Ariovistum contendit.

1 XXXVIII. Cum tridui viam processisset, nuntiatum
est ei, Ariovistum cum suis omnibus copiis ad occu-
pandum Vesontionem, quod est oppidum maximum
Sequanorum, contendere triduique viam a suis finibus
2 profecisse. Id ne accideret, magno opere sibi prae-
3 cavendum Caesar existimabat. Namque omnium rerum,
quae ad bellum usui erant, summa erat in eo oppido
4 facultas, idque natura loci sic muniebatur, ut magnam
ad ducendum bellum daret facultatem, propterea quod
flumen [alduas] Dubis ut circino circumductum paene
5 totum oppidum cingit; reliquum spatium, quod est
non amplius pedum M sescentorum, qua flumen inter-
mittit, mons continet magna altitudine, ita, ut radices
montis ex utraque parte ripae fluminis contingant.
6 Hunc murus circumdatus arcem efficit et cum oppido
7 coniungit. Huc Caesar magnis nocturnis diurnisque
itineribus contendit occupatoque oppido ibi praesidium
collocat.

1 XXXVIIII. Dum paucos dies ad Vesontionem rei
frumentariae commeatusque causa moratur, ex per-
contatione nostrorum vocibusque Gallorum ac mer-
catorum, qui ingenti magnitudine corporum Germanos,
incredibili virtute atque exercitatione in armis esse
praedicabant (saepe numero sese cum his congressos
ne vultum quidem atque aciem oculorum dicebant

ferre potuisse), tantus subito timor omnem exercitum occupavit, ut non mediocriter omnium mentes animosque perturbaret. Hic primum ortus est a tribunis 2
militum, praefectis reliquisque, qui ex urbe amicitiae causa Caesarem secuti non magnum in re militari usum habebant: quorum alius alia causa illata, quam 3
sibi ad proficiscendum necessariam esse diceret, petebat, ut eius voluntate discedere liceret; non nulli pudore adducti, ut timoris suspicionem vitarent, remanebant. Hi neque vultum fingere neque interdum lacri- 4
mas tenere poterant: abditi in tabernaculis aut suum fatum querebantur aut cum familiaribus suis commune periculum miserabantur. [Vulgo totis castris testamenta obsignabantur.] Horum vocibus ac timore 5
paulatim etiam ii, qui magnum in castris usum habebant, milites centurionesque, quique equitatui praeerant, perturbabantur. Qui se ex his minus timidos 6
existimari volebant, non se hostem vereri, sed angustias itineris et magnitudinem silvarum, quae intercederent inter ipsos atque Ariovistum, aut rem frumentariam, ut satis commode supportari posset, timere dicebant. Non nulli etiam Caesari nuntiarant, cum 7
castra moveri ac signa ferri iussisset, non fore dicto audientes milites neque propter timorem signa laturos.

XXXX. Haec cum animadvertisset, convocato con- 1
silio omniumque ordinum ad id consilium adhibitis centurionibus vehementer eos incusavit: primum quod, aut quam in partem aut quo consilio ducerentur, sibi quaerendum aut cogitandum putarent. Ariovistum se 2
consule cupidissime populi Romani amicitiam appetisse: cur hunc tam temere quisquam ab officio discessurum iudicaret? Sibi quidem persuaderi, cognitis 3
suis postulatis atque aequitate condicionum perspecta eum neque suam neque populi Romani gratiam repudiaturum. Quod si furore atque amentia impulsus bellum 4
intulisset, quid tandem vererentur? aut cur de sua virtute aut de ipsius diligentia desperarent? Factum eius 5

hostis periculum patrum nostrorum memoria, cum Cimbris et Teutonis a Gaio Mario pulsis non minorem laudem exercitus quam ipse imperator meritus videbatur; factum etiam nuper in Italia servili tumultu, quos tamen aliquid usus ac disciplina, quae a nobis
6 accepissent, sublevarent. Ex quo iudicari posse, quantum haberet in se boni constantia, propterea quod, quos aliquamdiu inermos sine causa timuissent, hos
7 postea armatos ac victores superassent. Denique hos esse eosdem, quibuscum saepe numero Helvetii congressi non solum in suis, sed etiam in illorum finibus plerumque superarint, qui tamen pares esse nostro
8 exercitui non potuerint. Si quos adversum proelium et fuga Gallorum commoveret, hos, si quaererent, reperire posse, diuturnitate belli defetigatis Gallis Ariovistum, cum multos menses castris se ac paludibus tenuisset neque sui potestatem fecisset, desperantes iam de pugna et dispersos subito adortum magis
9 ratione et consilio quam virtute vicisse. Cui rationi contra homines barbaros atque imperitos locus fuisset, hac ne ipsum quidem sperare nostros exercitus capi
10 posse. Qui suum timorem in rei frumentariae simulationem angustiasque itineris conferrent, facere arroganter, cum aut de officio imperatoris desperare aut
11 praescribere viderentur. Haec sibi esse curae; frumentum Sequanos, Leucos, Lingones subministrare, iamque esse in agris frumenta matura; de itinere ipsos
12 brevi tempore iudicaturos. Quod non fore dicto audientes neque signa laturi dicantur, nihil se ea re commoveri: scire enim, quibuscumque exercitus dicto audiens non fuerit, aut male re gesta fortunam defuisse aut aliquo facinore comperto avaritiam esse convictam; suam innocentiam perpetua vita, felicitatem Helvetiorum
13 bello esse perspectam. Itaque se, quod in longiorem diem collaturus fuisset, repraesentaturum et proxima nocte de quarta vigilia castra moturum, ut quam primum intellegere posset, utrum apud eos pudor atque

officium an timor valeret. Quod si praeterea nemo 14
sequatur, tamen se cum sola decima legione iturum,
de qua non dubitaret, sibique eam praetoriam cohor-
tem futuram. Huic legioni Caesar et indulserat prae- 15
cipue et propter virtutem confidebat maxime.

XXXXI. Hac oratione habita mirum in modum 1
conversae sunt omnium mentes summaque alacritas
et cupiditas belli gerendi innata est, principsque decima 2
legio per tribunos militum ei gratias egit, quod de se
optimum iudicium fecisset, seque esse ad bellum
gerendum paratissimam confirmavit. Deinde reliquae 3
legiones cum tribunis militum et primorum ordinum
centurionibus egerunt, uti Caesari satis facerent: se
neque umquam dubitasse neque timuisse, neque de
summa belli suum iudicium, sed imperatoris esse
existimavisse. Eorum satisfactione accepta et itinere 4
exquisito per Divitiacum, quod ex aliis ei maximam
fidem habebat, ut milium amplius quinquaginta cir-
cuitu locis apertis exercitum duceret, de quarta vigilia,
ut dixerat, profectus est. Septimo die, cum iter non 5
intermitteret, ab exploratoribus certior factus est,
Ariovisti copias a nostris milibus passuum quattuor
et xx abesse.

XXXXII. Cognito Caesaris adventu Ariovistus 1
legatos ad eum mittit: quod antea de colloquio pos-
tulasset, id per se fieri licere, quoniam propius ac-
cessisset, seque id sine periculo facere posse existimare.
Non respuit condicionem Caesar, iamque eum ad sani- 2
tatem reverti arbitrabatur, cum id, quod antea petenti
denegasset, ultro polliceretur, magnamque in spem 3
veniebat, pro suis tantis populique Romani in eum
beneficiis cognitis suis postulatis fore, uti pertinacia
desisteret. Dies colloquio dictus est ex eo die quintus.
Interim saepe ultro citroque cum legati inter eos 4
mitterentur, Ariovistus postulavit, ne quem peditem
ad colloquium Caesar adduceret: vereri se, ne per in-
sidias ab eo circumveniretur; uterque cum equitatu

se tam barbarum neque tam imperitum esse rerum, ut non sciret, neque bello Allobrogum proximo Aeduos Romanis auxilium tulisse, neque ipsos in his contentionibus, quas Aedui secum et cum Sequanis
10 habuissent, auxilio populi Romani usos esse. Debere se suspicari, simulata Caesarem amicitia, quod exercitum in Gallia habeat, sui opprimendi causa habere.
11 Qui nisi decedat atque exercitum deducat ex his regionibus, sese illum non pro amico, sed hoste habi-
12 turum. Quod si eum interfecerit, multis sese nobilibus principibusque populi Romani gratum esse facturum: id se ab ipsis per eorum nuntios compertum habere, quorum omnium gratiam atque amicitiam eius morte
13 redimere posset. Quod si discessisset et liberam possessionem Galliae sibi tradidisset, magno se illum praemio remuneraturum et, quaecumque bella geri vellet, sine ullo eius labore et periculo confecturum.

1 XXXXV. Multa ab Caesare in eam sententiam dicta sunt, quare negotio desistere non posset: [et] neque suam neque populi Romani consuetudinem pati, uti optime merentes socios desereret, neque se iudicare, Galliam potius esse Ariovisti quam populi Ro-
2 mani. Bello superatos esse Arvernos et Rutenos ab Quinto Fabio Maxumo, quibus populus Romanus ignovisset neque in provinciam redegisset neque stipendium
3 imposuisset. Quod si antiquissimum quodque tempus spectari oporteret, populi Romani iustissimum esse in Gallia imperium; si iudicium senatus observari oporteret, liberam debere esse Galliam, quam bello victam suis legibus uti voluisset.

1 XXXXVI. Dum haec in colloquio geruntur, Caesari nuntiatum est, equites Ariovisti propius tumulum accedere et ad nostros adequitare, lapides telaque in
2 nostros conicere. Caesar loquendi finem facit seque ad suos recepit suisque imperavit, ne quod omnino
3 telum in hostes reicerent. Nam etsi sine ullo peri-

culo legionis delectae cum equitatu proelium fore vi-
debat, tamen committendum non putabat, ut pulsis
hostibus dici posset eos ab se per fidem in colloquio
circumventos. Posteaquam in vulgus militum elatum 4
est, qua arrogantia in colloquio Ariovistus usus omni
Gallia Romanis interdixisset, impetumque in nostros
eius equites fecissent, eaque res colloquium ut dire-
misset, multo maior alacritas studiumque pugnandi
maius exercitui iniectum est.

XXXXVII. Biduo post Ariovistus ad Caesarem 1
legatos mittit: Velle se de his rebus, quae inter eos
agi coeptae neque perfectae essent, agere cum eo: uti
aut iterum colloquio diem constitueret aut, si id mi-
nus vellet, e suis [legatis] aliquem ad se mitteret.
Colloquendi Caesari causa visa non est, et eo magis, 2
quod pridie eius diei Germani retineri non potuerant,
quin in nostros tela conicerent. Legatum e suis sese 3
magno cum periculo ad eum missurum et hominibus
feris obiecturum existimabat. Commodissimum visum 4
est Gaium Valerium Procillum, C. Valeri Caburi filium,
summa virtute et humanitate adulescentem, cuius pater
a Gaio Valerio Flacco civitate donatus erat, et prop-
ter fidem et propter linguae Gallicae scientiam, qua
multa iam Ariovistus longinqua consuetudine uteba-
tur, et quod in eo peccandi Germanis causa non es-
set, ad eum mittere et Marcum Metium, qui hospitio
Ariovisti utebatur. His mandavit, ut, quae diceret 5
Ariovistus, cognoscerent et ad se referrent. Quos cum 6
apud se in castris Ariovistus conspexisset, exercitu
suo praesente conclamavit: Quid ad se venirent? an
speculandi causa? Conantis dicere prohibuit et in ca-
tenas coniecit.

XXXXVIII. Eodem die castra promovit et mili- 1
bus passuum sex a Caesaris castris sub monte con-
sedit. Postridie eius diei praeter castra Caesaris suas 2
copias traduxit et milibus passuum duobus ultra eum
castra fecit eo consilio, uti frumento commeatuque,

qui ex Sequanis et Aeduis supportaretur, Caesarem
3 intercluderet. Ex eo die dies continuos quinque Cae-
sar pro castris suas copias produxit et aciem instruc-
tam habuit, ut, si vellet Ariovistus proelio contendere,
4 ei potestas non deesset. Ariovistus his omnibus die-
bus exercitum castris continuit, equestri proelio coti-
5 die contendit. Genus hoc erat pugnae, quo se Ger-
mani exercuerant. Equitum milia erant sex, totidem
numero pedites velocissimi ac fortissimi, quos ex omni
copia singuli singulos suae salutis causa delegerant:
6 cum his in proeliis versabantur. Ad eos se equites
recipiebant: hi, si quid erat durius, concurrebant, si
qui graviore vulnere accepto equo deciderat, circum-
7 sistebant; si quo erat longius prodeundum aut cele-
rius recipiendum, tanta erat horum exercitatione cele-
ritas, ut iubis equorum sublevati cursum adaequarent.
1 XXXXVIIII. Ubi eum castris se tenere Caesar
intellexit, ne diutius commeatu prohiberetur, ultra eum
locum, quo in loco Germani consederant, circiter pas-
sus sescentos ab his, castris idoneum locum delegit
2 acieque triplici instructa ad eum locum venit. Primam
et secundam aciem in armis esse, tertiam castra mu-
3 nire iussit. Hic locus ab hoste circiter passus sescen-
tos, uti dictum est, aberat. Eo circiter hominum
numero sedecim milia expedita cum omni equitatu
Ariovistus misit, quae copiae nostros perterrerent et
4 munitione prohiberent. Nihilo setius Caesar, ut ante
constituerat, duas acies hostem propulsare, tertiam
5 opus perficere iussit. Munitis castris duas ibi legio-
nes reliquit et partem auxiliorum, quattuor reliquas in
castra maiora reduxit.
1 L. Proximo die instituto suo Caesar e castris
utrisque copias suas eduxit paulumque a maioribus
castris progressus aciem instruxit, hostibus pugnandi
2 potestatem fecit. Ubi ne tum quidem eos prodire in-
tellexit, circiter meridiem exercitum in castra reduxit.
Tum demum Ariovistus partem suarum copiarum, quae

castra minora oppugnaret, misit. Acriter utrimque 3
usque ad vesperum pugnatum est. Solis occasu suas
copias Ariovistus multis et illatis et acceptis vulneri-
bus in castra reduxit. Cum ex captivis quaereret 4
Caesar, quam ob rem Ariovistus proelio non decer-
taret, hanc reperiebat causam, quod apud Germanos
ea consuetudo esset, ut matres familiae eorum sor-
tibus et vaticinationibus declararent, utrum proelium
committi ex usu esset necne; eas ita dicere: non esse 5
fas Germanos superare, si ante novam lunam proelio
contendissent.

LI. Postridie eius diei Caesar praesidium utris- 1
que castris, quod satis esse visum est, reliquit, omnis
alarios in conspectu hostium pro castris minoribus
constituit, quod minus multitudine militum legiona-
riorum pro hostium numero valebat, ut ad speciem
alariis uteretur; ipse triplici instructa acie usque ad
castra hostium accessit. Tum demum necessario Ger- 2
mani suas copias castris eduxerunt generatimque con-
stituerunt paribus intervallis, Harudes, Marcomanos,
Triboces, Vangiones, Nemetes, Sedusios, Suebos, om-
nemque aciem suam raedis et carris circumdederunt,
ne qua spes in fuga relinqueretur. Eo mulieres im- 3
posuerunt, quae in proelium proficiscentes passis ma-
nibus flentes implorabant, ne se in servitutem Romanis
traderent.

LII. Caesar singulis legionibus singulos legatos 1
et quaestorem praefecit, uti eos testes suae quisque
virtutis haberet; ipse a dextro cornu, quod eam par- 2
tem minime firmam hostium esse animadverterat, proe-
lium commisit. Ita nostri acriter in hostes signo dato 3
impetum fecerunt, itaque hostes repente celeriterque
procurrerunt, ut spatium pila in hostes coniciendi non
daretur. Reiectis pilis comminus gladiis pugnatum 4
est. At Germani celeriter ex consuetudine sua pha-
lange facta impetus gladiorum exceperunt. Reperti 5
sunt complures nostri milites, qui in phalangas in-

silirent et scuta manibus revellerent et desuper vul-
6 nerarent. Cum hostium acies a sinistro cornu pulsa
atque in fugam conversa esset, a dextro cornu vehe-
menter multitudine suorum nostram aciem premebant.
7 Id cum animadvertisset Publius Crassus adulescens,
qui equitatui praeerat, quod expeditior erat quam ii,
qui inter aciem versabantur, tertiam aciem laboranti-
bus nostris subsidio misit.

1 LIII. Ita proelium restitutum est, atque omnes
hostes terga verterunt neque prius fugere destiterunt,
quam ad flumen Rhenum milia passuum ex eo loco
2 circiter quinque pervenerunt. Ibi perpauci aut viribus
confisi tranare contenderunt aut lintribus inventis sibi
3 salutem reppererunt. In his fuit Ariovistus, qui na-
viculam deligatam ad ripam nactus ea profugit; reli-
quos omnes equitatu consecuti nostri interfecerunt.
4 Duae fuerunt Ariovisti uxores, una Sueba natione, quam
domo secum duxerat, altera Norica, regis Voccionis
soror, quam in Gallia duxerat a fratre missam: utraque
in ea fuga perierunt; duae filiae: harum altera occisa, al-
5 tera capta est. Gaius Valerius Procillus, cum a custodi-
bus in fuga trinis catenis vinctus traheretur, in ipsum
6 Caesarem hostis equitatu persequentem incidit. Quae
quidem res Caesari non minorem quam ipsa victoria
voluptatem attulit, quod hominem honestissimum pro-
vinciae Galliae, suum familiarem et hospitem, ereptum
e manibus hostium, sibi restitutum videbat, neque eius
calamitate de tanta voluptate et gratulatione quic-
7 quam fortuna deminuerat. Is se praesente de se ter
sortibus consultum dicebat, utrum igni statim necare-
tur an in aliud tempus reservaretur: sortium beneficio
8 se esse incolumem. Item Marcus Metius repertus et
ad eum reductus est.

1 LIIII. Hoc proelio trans Rhenum nuntiato Suebi,
qui ad ripas Rheni venerant, domum reverti coepe-
runt; quos Ubii, qui proximi Rhenum incolunt, per-
territos [senserunt] insecuti magnum ex his numerum

occiderunt. Caesar, una aestate duobus maximis bel- 2
lis confectis, maturius paulo, quam tempus anni postulabat, in hiberna in Sequanos exercitum deduxit; hibernis Labienum praeposuit; ipse in citeriorem Galliam 3
ad conventus agendos profectus est.

C. IULI CAESARIS
BELLI GALLICI
LIBER SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCLXXXXVII.] I. **Bellum Belgicum.**

Belgae omnes contra populum Romanum coniurant praeter Remos. Eorum oppidum Bibrax a Belgis oppugnatum Caesar subsidio misso obsidione liberat, c. I—X. Discedentes Belgas insecutus in fugam conicit, c. XI. Suessiones, Bellovacos, Ambianos in fidem accipit, c. XII—XV. Nervios fortiter repugnantes cum Atrebatibus ac Viromanduis devincit, c. XVI—XXVIII. Item Aduatucos obsessos magna clade afficit, c. XXVIIII—XXXIII.

II. **Aremoricae gentes subactae. Hiberna Caesaris.**

P. Crassus gentes Aremoricas in dicionem populi Romani redigit, c. XXXIIII. Omni Gallia pacata Caesar legiones in hiberna deducit, ipse in Italiam proficiscitur, c. XXXV.

I. Cum esset Caesar in citeriore Gallia [in hi- 1
bernis], ita uti supra demonstravimus, crebri ad eum rumores afferebantur, litterisque item Labieni certior fiebat, omnes Belgas, quam tertiam esse Galliae partem dixeramus, contra populum Romanum coniurare
obsidesque inter se dare. Coniurandi has esse causas: 2

primum, quod vererentur, ne omni pacata Gallia ad
3 eos exercitus noster adduceretur; deinde, quod ab non
nullis Gallis sollicitarentur, partim qui, ut Germanos
diutius in Gallia versari noluerant, ita populi Romani
exercitum hiemare atque inveterascere in Gallia mo-
leste ferebant, partim qui mobilitate et levitate animi
4 novis imperiis studebant; ab non nullis etiam, quod in
Gallia a potentioribus atque iis, qui ad conducendos
homines facultates habebant, vulgo regna occupaban-
tur, qui minus facile eam rem imperio nostro conse-
qui poterant.

1 II. His nuntiis litterisque commotus Caesar duas
legiones in citeriore Gallia novas conscripsit et inita
aestate, in interiorem Galliam qui deduceret, Quintum
2 Pedium legatum misit. Ipse, cum primum pabuli co-
3 pia esse inciperet, ad exercitum venit. Dat negotium
Senonibus reliquisque Gallis, qui finitimi Belgis erant,
uti ea, quae apud eos gerantur, cognoscant seque de
4 his rebus certiorem faciant. Hi constanter omnes
nuntiaverunt, manus cogi, exercitum in unum locum
conduci. Tum vero dubitandum non existimavit, quin
5 ad eos proficisceretur. Re frumentaria comparata cas-
tra movet diebusque circiter quindecim ad fines Bel-
garum pervenit.

1 III. Eo cum de improviso celeriusque omni opi-
nione venisset, Remi, qui proximi Galliae ex Belgis
sunt, ad eum legatos Iccium et Andocumborium, pri-
2 mos civitatis, miserunt, qui dicerent, se suaque omnia
in fidem atque in potestatem populi Romani permit-
tere, neque se cum Belgis reliquis consensisse neque
3 contra populum Romanum coniurasse, paratosque esse
et obsides dare et imperata facere et oppidis recipere
4 et frumento ceterisque rebus iuvare; reliquos omnes
Belgas in armis esse, Germanosque, qui cis Rhenum
5 incolant, sese cum his coniunxisse, tantumque esse
eorum omnium furorem, ut ne Suessiones quidem,
fratres consanguineosque suos, qui eodem iure et is-

dem legibus utantur, unum imperium unumque ma-
gistratum cum ipsis habeant, deterrere potuerint, quin
cum his consentirent.

IIII. Cum ab his quaereret, quae civitates quan- 1
taeque in armis essent et quid in bello possent, sic
reperiebat: Plerosque Belgas esse ortos ab Germanis 2
Rhenumque antiquitus traductos propter loci fertili-
tatem ibi consedisse Gallosque, qui ea loca incolerent,
expulisse, solosque esse, qui patrum nostrorum me-
moria omni Gallia vexata Teutonos Cimbrosque intra
fines suos ingredi prohibuerint; qua ex re fieri, uti 3
earum rerum memoria magnam sibi auctoritatem ma-
gnosque spiritus in re militari sumerent. De numero 4
eorum omnia se habere explorata Remi dicebant, prop-
terea quod, propinquitatibus affinitatibusque coniuncti,
quantam quisque multitudinem in communi Belgarum
concilio ad id bellum pollicitus sit, cognoverint. Pluri- 5
mum inter eos Bellovacos et virtute et auctoritate et
hominum numero valere: hos posse conficere armata
milia centum; pollicitos ex eo numero electa sexaginta,
totiusque belli imperium sibi postulare. Suessiones 6
suos esse finitimos; latissimos feracissimosque agros
possidere. Apud eos fuisse regem nostra etiam me- 7
moria Divitiacum, totius Galliae potentissimum, qui
cum magnae partis harum regionum, tum etiam Bri-
tanniae imperium obtinuerit; nunc esse regem Galbam:
ad hunc propter iustitiam prudentiamque summam
totius belli omnium voluntate deferri; oppida habere 8
numero XII, polliceri milia armata quinquaginta; toti-
dem Nervios, qui maxime feri inter ipsos habeantur
longissimeque absint; quindecim milia Atrebates, Am- 9
bianos decem milia, Morinos XXV milia, Menapios VII
milia, Caletos X milia, Veliocasses et Viromanduos
totidem, Aduatucos decem et novem milia; Condrusos, 10
Eburones, Caeroesos, Paemanos, qui uno nomine Ger-
mani appellantur, arbitrari ad XL milia.

V. Caesar Remos cohortatus liberaliterque ora- 1

tione prosecutus omnem senatum ad se convenire
principumque liberos obsides ad se adduci iussit. Quae
2 omnia ab his diligenter ad diem facta sunt. Ipse
Divitiacum Aeduum magno opere cohortatus docet,
quanto opere rei publicae communisque salutis inter-
sit manus hostium distineri, ne cum tanta multitudine
3 uno tempore confligendum sit. Id fieri posse, si suas
copias Aedui in fines Bellovacorum introduxerint et
eorum agros populari coeperint. His mandatis eum
4 ab se dimittit. Postquam omnes Belgarum copias in
unum locum coactas ad se venire vidit, neque iam
longe abesse, ab iis, quos miserat, exploratoribus et
ab Remis cognovit, flumen Axonam, quod est in ex-
tremis Remorum finibus, exercitum traducere matura-
5 vit atque ibi castra posuit. Quae res et latus unum
castrorum ripis fluminis muniebat et, post eum quae
essent, tuta ab hostibus reddebat et, commeatus ab
Remis reliquisque civitatibus ut sine periculo ad eum
6 portari possent, efficiebat. In eo flumine pons erat.
Ibi praesidium ponit et in altera parte fluminis Quin-
tum Titurium Sabinum legatum cum sex cohortibus
relinquit; castra in altitudinem pedum XII vallo fossa-
que duodeviginti pedum munire iubet.

1 VI. Ab his castris oppidum Remorum nomine
Bibrax aberat milia passuum octo. Id ex itinere
magno impetu Belgae oppugnare coeperunt. Aegre
2 eo die sustentatum est. Gallorum eadem atque Bel-
garum oppugnatio est haec. Ubi circumiecta multi-
tudine hominum totis moenibus undique in murum
lapides iaci coepti sunt murusque defensoribus nuda-
tus est, testudine facta portas succendunt murumque
3 subruunt. Quod tum facile fiebat. Nam cum tanta
multitudo lapides ac tela conicerent, in muro con-
4 sistendi potestas erat nulli. Cum finem oppugnandi
nox fecisset, Iccius Remus, summa nobilitate et gratia
inter suos, qui tum oppido praefuerat, unus ex iis,
qui legati de pace ad Caesarem venerant, nuntium ad

eum mittit, nisi subsidium sibi submittatur, sese diu-
tius sustinere non posse.

VII. Eo de media nocte Caesar isdem ducibus 1
usus, qui nuntii ab Iccio venerant, Numidas et Cretas
sagittarios et funditores Baleares subsidio oppidanis
mittit. Quorum adventu et Remis cum spe defen- 2
sionis studium propugnandi accessit, et hostibus eadem
de causa spes potiundi oppidi discessit. Itaque pau- 3
lisper apud oppidum morati agrosque Remorum depo-
pulati, omnibus vicis aedificiisque, quos adire potue-
rant, incensis ad castra Caesaris omnibus copiis con-
tenderunt et ab milibus passuum minus duobus castra
posuerunt; quae castra, ut fumo atque ignibus signi- 4
ficabatur, amplius milibus passuum octo in latitudinem
patebant.

VIII. Caesar primo et propter multitudinem hos- 1
tium et propter eximiam opinionem virtutis proelio
supersedere statuit; cotidie tamen equestribus proeliis,
quid hostis virtute posset et quid nostri auderent,
periclitabatur. Ubi nostros non esse inferiores intel- 2
lexit, loco pro castris ad aciem instruendam natura
oportuno atque idoneo, quod is collis, ubi castra posita
erant, paululum ex planicie editus tantum adversus
in latitudinem patebat, quantum loci acies instructa
occupare poterat, atque ex utraque parte lateris deiec-
tus habebat et in frontem leniter fastigatus paulatim
ad planiciem redibat, ab utroque latere eius collis 3
transversam fossam obduxit circiter passuum quadrin-
gentorum et ad extremas fossas castella constituit
ibique tormenta collocavit, ne, cum aciem instruxisset, 4
hostes, quod tantum multitudine poterant, ab lateri-
bus pugnantes suos circumvenire possent. Hoc facto 5
duabus legionibus, quas proxime conscripserat, in cas-
tris relictis, ut, si quo opus esset, subsidio duci pos-
sent, reliquas sex legiones pro castris in acie con-
stituit. Hostes item suas copias ex castris eductas
instruxerant.

1 VIIII. Palus erat non magna inter nostrum at-
que hostium exercitum. Hanc si nostri transirent,
hostes exspectabant; nostri autem, si ab illis initium
transeundi fieret, ut impeditos aggrederentur, parati
2 in armis erant. Interim proelio equestri inter duas
acies contendebatur. Ubi neutri transeundi initium
faciunt, secundiore equitum proelio nostris, Caesar
3 suos in castra reduxit. Hostes protinus ex eo loco
ad flumen Axonam contenderunt, quod esse post nos-
4 tra castra demonstratum est. Ibi vadis repertis partem
suarum copiarum traducere conati sunt, eo consilio,
ut, si possent, castellum, cui praeerat Quintus Titu-
rius legatus, expugnarent pontemque interscinderent,
5 si minus potuissent, agros Remorum popularentur,
qui magno nobis usui ad bellum gerendum erant,
commeatuque nostros prohiberent.

1 X. *Caesar* certior factus ab Titurio omnem equi-
tatum et levis armaturae Numidas, funditores sagit-
tariosque pontem traducit atque ad eos contendit.
2 Acriter in eo loco pugnatum est. Hostes impeditos
nostri in flumine aggressi magnum eorum numerum
3 occiderunt; per eorum cofpora reliquos audacissime
transire conantes multitudine telorum reppulerunt;
primos, qui transierant, equitatu circumventos inter-
4 fecerunt. Hostes ubi et de expugnando oppido et de
flumine transeundo spem se fefellisse intellexerunt ne-
que nostros in locum iniquiorem progredi pugnandi
causa viderunt, atque ipsos res frumentaria deficere
coepit, consilio convocato constituerunt, optimum esse
domum suam quemque reverti, et, quorum in fines
primum Romani exercitum introduxissent, ad eos de-
fendendos undique convenirent, ut potius in suis
quam in alienis finibus decertarent et domesticis
5 copiis rei frumentariae uterentur. Ad eam senten-
tiam cum reliquis causis haec quoque ratio eos de-
duxit, quod Divitiacum atque Aeduos finibus Bellova-
corum appropinquare cognoverant. His persuaderi,

ut diutius morarentur neque suis auxilium ferrent,
non poterat.

XI. Ea re constituta, secunda vigilia magno cum 1
strepitu ac tumultu castris egressi nullo certo ordine
neque imperio, cum sibi quisque primum itineris lo-
cum peteret et domum pervenire properaret, fecerunt,
ut consimilis fugae profectio videretur. Hac re statim 2
Caesar per speculatores cognita insidias veritus, quod,
qua de causa discederent, nondum perspexerat, exer-
citum equitatumque castris continuit. Prima luce con- 3
firmata re ab exploratoribus, omnem equitatum, qui
novissimum agmen moraretur, praemisit. His Quin-
tum Pedium et Lucium Aurunculeium Cottam legatos
praefecit; Titum Labienum legatum cum legionibus
tribus subsequi iussit. Hi novissimos adorti et multa 4
milia passuum prosecuti magnam multitudinem eorum
fugientium conciderunt, cum ab extremo agmine, ad
quos ventum erat, consisterent fortiterque impetum
nostrorum militum sustinerent, priores, quod abesse 5
a periculo viderentur neque ulla necessitate neque im-
perio continerentur, exaudito clamore perturbatis or-
dinibus omnes in fuga sibi praesidium ponerent. Ita 6
sine ullo periculo tantam eorum multitudinem nostri
interfecerunt, quantum fuit diei spatium, sub occasum-
que solis destiterunt seque in castra, ut erat impera-
tum, receperunt.

XII. Postridie eius diei Caesar, priusquam se 1
hostes ex terrore ac fuga reciperent, in fines Suessio-
num, qui proximi Remis erant, exercitum duxit et
magno itinere confecto ad oppidum Noviodunum con-
tendit. Id ex itinere oppugnare conatus, quod vacu- 2
um ab defensoribus esse audiebat, propter latitudinem
fossae murique altitudinem paucis defendentibus ex-
pugnare non potuit. Castris munitis vineas agere, 3
quaeque ad oppugnandum usui erant, comparare coe-
pit. Interim omnis ex fuga Suessionum multitudo 4
in oppidum proxima nocte convenit. Celeriter vineis 5

ad oppidum actis, aggere iacto turribusque constitutis,
magnitudine operum, quae neque viderant ante Galli
neque audierant, et celeritate Romanorum permoti
legatos ad Caesarem de deditione mittunt et petenti-
bus Remis, ut conservarentur, impetrant.
1 XIII. Caesar obsidibus acceptis primis civitatis
atque ipsius Galbae regis duobus filiis, armisque om-
nibus ex oppido traditis, in deditionem Suessiones ac-
2 cepit exercitumque in Bellovacos ducit. Qui cum se
suaque omnia in oppidum Bratuspantium contulissent,
atque ab eo oppido Caesar cum exercitu circiter milia
passuum quinque abesset, omnes maiores natu ex op-
pido egressi manus ad Caesarem tendere et voce si-
gnificare coeperunt, sese in eius fidem ac potestatem
venire neque contra populum Romanum armis con-
3 tendere. Item, cum ad oppidum accessisset castraque
ibi poneret, pueri mulieresque ex muro passis mani-
bus suo more pacem ab Romanis petierunt.
1 XIIII. Pro his Divitiacus (nam post discessum
Belgarum dimissis Aeduorum copiis ad eum reverte-
2 rat) facit verba: Bellovacos omni tempore in fide at-
que amicitia civitatis Aeduae fuisse; impulsos ab suis
principibus, qui dicerent, Aeduos ab Caesare in ser-
vitutem redactos omnes indignitates contumeliasque
perferre, et ab Aeduis defecisse et populo Romano
3 bellum intulisse. Qui eius consilii principes fuissent,
quod intellegerent, quantam calamitatem civitati intu-
4 lissent, in Britanniam profugisse. Petere non solum
Bellovacos, sed etiam pro his Aeduos, ut sua clemen-
5 tia ac mansuetudine in eos utatur. Quod si fecerit,
Aeduorum auctoritatem apud omnes Belgas amplifi-
caturum, quorum auxiliis atque opibus, si qua bella
inciderint, sustentare consuerint.
1 XV. Caesar honoris Divitiaci atque Aeduorum
causa sese eos in fidem recepturum et conservaturum
dixit; quod erat civitas magna inter Belgas auctori-
tate atque hominum multitudine praestabat, sescentos

obsides poposcit. His traditis omnibusque armis ex 2
oppido collatis, ab eo loco in fines Ambianorum pervenit, qui se suaque omnia sine mora dediderunt.
Eorum fines Nervii attingebant; quorum de natura 3
moribusque Caesar cum quaereret, sic reperiebat: Nul- 4
lum aditum esse ad eos mercatoribus; nihil pati vini reliquarumque rerum inferri, quod iis rebus relanguescere animos [eorum] et remitti virtutem existi-
marent; esse homines feros magnaeque virtutis, in- 5
crepitare atque incusare reliquos Belgas, qui se populo Romano dedidissent patriamque virtutem proiecissent; confirmare, sese neque legatos missuros neque ullam condicionem pacis accepturos.

XVI. Cum per eorum fines triduum iter fecisset, 1
inveniebat ex captivis, Sabim flumen ab castris suis
non amplius milia passuum x abesse: trans id flumen 2
omnes Nervios consedisse adventumque ibi Romanorum exspectare una cum Atrebatis et Viromanduis, finitimis suis (nam his utrisque persuaserant, uti ean-
dem belli fortunam experirentur); exspectari etiam ab 3
his Aduatucorum copias atque esse in itinere: mulie- 4
res, quique per aetatem ad pugnam inutiles viderentur, in eum locum coniecisse, quo propter paludes exercitui aditus non esset.

XVII. His rebus cognitis exploratores centurio- 1
nesque praemittit, qui locum idoneum castris deligant.
Cum ex dediticiis Belgis reliquisque Gallis complures 2
Caesarem secuti una iter facerent, quidam ex his, ut postea ex captivis cognitum est, eorum dierum consuetudine itineris nostri exercitus perspecta, nocte ad Nervios pervenerunt atque his demonstrarunt, inter singulas legiones impedimentorum magnum numerum intercedere, neque esse quicquam negotii, cum prima legio in castra venisset reliquaeque legiones magnum
spatium abessent, hanc sub sarcinis adoriri; qua pulsa 3
impedimentisque direptis futurum, ut reliquae contra
consistere non auderent. Adiuvabat etiam eorum con- 4

silium, qui rem deferebant, quod Nervii antiquitus,
cum equitatu nihil possent (neque enim ad hoc tem-
pus ei rei student, sed, quicquid possunt, pedestribus
valent copiis), quo facilius finitimorum equitatum, si
praedandi causa ad eos venissent, impedirent, teneris
arboribus incisis atque inflexis crebrisque in latitudi-
nem ramis enatis et rubis sentibusque interiectis effe-
cerant, ut instar muri hae saepes munimenta prae-
berent, quo non modo [non] intrari, sed ne perspici
5 quidem posset. His rebus cum iter agminis nostri
impediretur, non omittendum sibi consilium Nervii
existimaverunt.

1 XVIII. Loci natura erat haec, quem locum nos-
tri castris delegerant. Collis ab summo aequaliter
declivis ad flumen Sabim, quod supra nominavimus,
2 vergebat. Ab eo flumine pari acclivitate collis nasce-
batur adversus huic et contrarius, passus circiter du-
centos infimus apertus, ab superiore parte silvestris,
3 ut non facile introrsus perspici posset. Intra eas
silvas hostes in occulto sese continebant; in aperto
loco secundum flumen paucae stationes equitum vide-
bantur. Fluminis erat altitudo pedum circiter trium.

1 XVIIII. Caesar equitatu praemisso subsequeba-
tur omnibus copiis; sed ratio ordoque agminis aliter
2 se habebat, ac Belgae ad Nervios detulerant. Nam
quod hostibus appropinquabat, consuetudine sua Cae-
3 sar sex legiones expeditas ducebat; post eas totius
exercitus impedimenta collocarat; inde duae legiones,
quae proxime conscriptae erant, totum agmen claude-
4 bant praesidioque impedimentis erant. Equites nostri
cum funditoribus sagittariisque flumen transgressi cum
5 hostium equitatu proelium commiserunt. Cum se illi
identidem in silvas ad suos reciperent ac rursus ex
silva in nostros impetum facerent, neque nostri lon-
gius, quam quem ad finem porrecta [ac] loca aperta
pertinebant, cedentes insequi auderent, interim legio-
nes sex, quae primae venerant, opere dimenso castra

munire coeperunt. Ubi prima impedimenta nostri 6
exercitus ab iis, qui in silvis abditi latebant, visa
sunt, quod tempus inter eos committendi proelii convenerat,
ut intra silvas aciem ordinesque constituerant
atque ipsi sese confirmaverant, subito omnibus copiis
provolaverunt impetumque in nostros equites fecerunt.
His facile pulsis ac proturbatis incredibili celeritate 7
ad flumen decucurrerunt, ut paene uno tempore et
ad silvas et in flumine et iam in manibus nostris
hostes viderentur. Eadem autem celeritate adverso 8
colle ad nostra castra atque eos, qui in opere occupati erant, contenderunt.

XX. Caesari omnia uno tempore erant agenda: 1
vexillum proponendum, quod erat insigne, cum ad
arma concurri oporteret, signum tuba dandum, ab
opere revocandi milites, qui paulo longius aggeris
petendi causa processerant, arcessendi, acies instruenda,
milites cohortandi, signum dandum. Quarum rerum 2
magnam partem temporis brevitas et successus hostium
impediebat. His difficultatibus duae res erant subsi- 3
dio, scientia atque usus militum, quod superioribus
proeliis exercitati, quid fieri oporteret, non minus commode
ipsi sibi praescribere quam ab aliis doceri poterant,
et quod ab opere singulisque legionibus singulos
legatos Caesar discedere nisi munitis castris
vetuerat. Hi propter propinquitatem et celeritatem 4
hostium nihil iam Caesaris imperium exspectabant,
sed per se, quae videbantur, administrabant.

XXI. Caesar necessariis rebus imperatis ad co- 1
hortandos milites, quam in partem fors obtulit, decucurrit
et ad legionem decimam devenit. Milites non 2
longiore oratione cohortatus quam: uti suae pristinae
virtutis memoriam retinerent neu perturbarentur animo,
hostiumque impetum fortiter sustinerent, quod 3
non longius hostes aberant, quam quo telum adigi
posset, proelii committendi signum dedit. Atque in 4
alteram partem item cohortandi causa profectus pu-

5 gnantibus occurrit. Temporis tanta fuit exiguitas hos-
tiumque tam paratus ad dimicandum animus, ut non
modo ad insignia accommodanda, sed etiam ad galeas
induendas scutisque tegimenta detrudenda tempus de-
6 fuerit. Quam quisque ab opere in partem casu devenit
quaeque prima signa conspexit, ad haec constitit, ne
in quaerendis suis pugnandi tempus dimitteret.

1 XXII. Instructo exercitu, magis ut loci natura
deiectusque collis et necessitas temporis, quam ut rei
militaris ratio atque ordo postulabat, cum diversis
legionibus aliae alia in parte hostibus resisterent,
saepibusque densissimis, ut ante demonstravimus, in-
2 teriectis prospectus impediretur, neque certa subsidia
collocari neque, quid in quaque parte opus esset, pro-
videri neque ab uno omnia imperia administrari po-
terant. Itaque in tanta rerum iniquitate fortunae
quoque eventus varii sequebantur.

1 XXIII. Legionis nonae et decimae milites, ut in
sinistra parte acie constiterant, pilis emissis cursu ac
lassitudine exanimatos vulneribusque confectos Atre-
bates (nam his ea pars obvenerat) celeriter ex loco
superiore in flumen compulerunt et transire conantes
insecuti gladiis magnam partem eorum impeditam in-
2 terfecerunt. Ipsi transire flumen non dubitaverunt et
in locum iniquum progressi rursus resistentes hostes
3 redintegrato proelio in fugam coniecerunt. Item alia
in parte diversae duae legiones, undecima et octava,
profligatis Viromanduis, quibuscum erant congressi,
ex loco superiore in ipsis fluminis ripis proeliabantur.
4 At totis fere a fronte et ab sinistra parte nudatis
castris, cum in dextro cornu legio duodecima et non
magno ab ea intervallo septima constitisset, omnes
Nervii confertissimo agmine duce Boduognato, qui
summam imperii tenebat, ad eum locum contenderunt;
5 quorum pars aperto latere legiones circumvenire, pars
summum castrorum locum petere coepit.

1 XXIIII. Eodem tempore equites nostri levisque

armaturae pedites, qui cum iis una fuerant, quos pri-
mo hostium impetu pulsos dixeram, cum se in castra
reciperent, adversis hostibus occurrebant ac rursus
aliam in partem fugam petebant, et calones, qui ab 2
decumana porta ac summo iugo collis nostros victores
flumen transisse conspexerant, praedandi causa egressi,
cum respexissent et hostes in nostris castris versari
vidissent, praecipites fugae sese mandabant. Simul 3
eorum, qui cum impedimentis veniebant, clamor fre-
mitusque oriebatur, aliique aliam in partem perterriti
ferebantur. Quibus omnibus rebus permoti equites 4
Treveri, quorum inter Gallos virtutis opinio est singu-
laris, qui auxilii causa ab civitate ad Caesarem missi
venerant, cum multitudine hostium castra compleri
nostra, legiones premi et paene circumventas teneri,
calones, equites, funditores, Numidas diversos dissi-
patosque in omnes partes fugere vidissent, desperatis
nostris rebus domum contenderunt; Romanos pulsos 5
superatosque, castris impedimentisque eorum hostes
potitos civitati renuntiaverunt.

XXV. Caesar ab decimae legionis cohortatione 1
ad dextrum cornu profectus, ubi suos urgeri signis-
que in unum locum collatis duodecimae legionis con-
fertos milites sibi ipsos ad pugnam esse impedimento
vidit, quartae cohortis omnibus centurionibus occisis
signiferoque interfecto, signo amisso, reliquarum co-
hortium omnibus fere centurionibus aut vulneratis aut
occisis, in his primipilo P. Sextio Baculo, fortissimo
viro, multis gravibusque vulneribus confecto, ut iam
se sustinere non posset, reliquos esse tardiores et non
nullos ab novissimis [desertos] proelio excedere ac
tela vitare, hostis neque a fronte ex inferiore loco
subeuntes intermittere et ab utroque latere instare et
rem esse in angusto vidit, neque ullum esse subsidium,
quod submitti posset: scuto ab novissimis uni [militi] 2
detracto, quod ipse eo sine scuto venerat, in primam
aciem processit centurionibusque nominatim appellatis

reliquos cohortatus milites signa inferre et manipulos
3 laxare iussit, quo facilius gladiis uti possent. Cuius
adventu spe illata militibus ac redintegrato animo,
cum pro se quisque in conspectu imperatoris etiam
in extremis suis rebus operam navare cuperet, paulum
hostium impetus tardatus est.

1 XXVI. Caesar cum septimam legionem, quae
iuxta constiterat, item urgeri ab hoste vidisset, tribu-
nos militum monuit, ut paulatim sese legiones con-
2 iungerent et conversa signa in hostis inferrent. Quo
facto cum alius alii subsidium ferret, neque timerent,
ne aversi ab hoste circumvenirentur, audacius resistere
3 ac fortius pugnare coeperunt. Interim milites legio-
num duarum, quae in novissimo agmine praesidio im-
pedimentis fuerant, proelio nuntiato cursu incitato in
4 summo colle ab hostibus conspiciebantur, et Titus
Labienus castris hostium potitus et ex loco superiore,
quae res in nostris castris gererentur, conspicatus de-
5 cimam legionem subsidio nostris misit. Qui cum ex
equitum et calonum fuga, quo in loco res esset quan-
toque in periculo et castra et legiones et imperator
versaretur, cognovissent, nihil ad celeritatem sibi re-
liqui fecerunt.

1 XXVII. Horum adventu tanta rerum commutatio
est facta, ut nostri, etiam qui vulneribus confecti
procubuissent, scutis innixi proelium redintegrarent.
2 Tum calones perterritos hostes conspicati etiam iner-
mes armatis occurrerunt, equites vero, ut turpitudinem
fugae virtute delerent, omnibus in locis pugnarunt,
3 quo se legionariis militibus praeferrent. At hostes
etiam in extrema spe salutis tantam virtutem prae-
stiterunt, ut, cum primi eorum cecidissent, proximi
iacentibus insisterent atque ex eorum corporibus pu-
4 gnarent, his deiectis et coacervatis cadaveribus, qui
superessent, ut ex tumulo tela in nostros conicerent
5 et pila intercepta remitterent: ut non nequiquam
tantae virtutis homines iudicari deberet ausos esse

transire latissimum flumen, ascendere altissimas ripas,
subire iniquissimum locum; quae facilia ex difficillimis
animi magnitudo redegerat.

XXVIII. Hoc proelio facto et prope ad inter- 1
nicionem gente ac nomine Nerviorum redacto, maiores
natu, quos una cum pueris mulieribusque in aestuaria
ac paludes coniectos dixeramus, [hac pugna nuntiata]
cum victoribus nihil impeditum, victis nihil tutum
arbitrarentur, omnium, qui supererant, consensu legatos 2
ad Caesarem miserunt seque ei dediderunt et in com-
memoranda civitatis calamitate ex sescentis ad tres
senatores, ex hominum milibus LX vix ad quingentos,
qui arma ferre possent, sese redactos esse dixerunt.
Quos Caesar, ut in miseros ac supplices usus miseri- 3
cordia videretur, diligentissime conservavit suisque
finibus atque oppidis uti iussit et finitimis imperavit,
ut ab iniuria et maleficio se suosque prohiberent.

XXVIIII. Aduatuci, de quibus supra scripsimus, 1
cum omnibus copiis auxilio Nerviis venirent, hac pugna
nuntiata ex itinere domum reverterunt; cunctis oppidis 2
castellisque desertis sua omnia in unum oppidum
egregie natura munitum contulerunt. Quod cum ex 3
omnibus in circuitu partibus altissimas rupes de-
spectusque haberet, una ex parte leniter acclivis aditus
in latitudinem non amplius ducentorum pedum relin-
quebatur; quem locum duplici altissimo muro muni-
erant: tum magni ponderis saxa et praeacutas trabes
in muro collocabant. Ipsi erant ex Cimbris Teutonis- 4
que prognati, qui, cum iter in provinciam nostram
atque Italiam facerent, iis impedimentis, quae secum
agere ac portare non poterant, citra flumen Rhenum
depositis custodiam ex suis ac praesidium sex milia
hominum una reliquerunt. Hi post eorum obitum 5
multos annos a finitimis exagitati, cum alias bellum
inferrent, alias illatum defenderent, consensu eorum
omnium pace facta hunc sibi domicilio locum de-
legerunt.

1 XXX. Ac primo adventu exercitus nostri crebras ex
oppido excursiones faciebant parvulisque proeliis cum
2 nostris contendebant; postea vallo pedum in circuitu quindecim
milium crebrisque castellis circummuniti oppido
3 sese continebant. Ubi vineis actis aggere exstructo turrim
procul constitui viderunt, primum irridere ex muro
atque increpitare vocibus, quod tanta machinatio ab
4 tanto spatio instrueretur: quibusnam manibus aut quibus
viribus praesertim homines tantulae staturae (nam
plerumque hominibus Gallis prae magnitudine corporum
suorum brevitas nostra contemptui est) tanti oneris
turrim in muro sese collocare *posse* confiderent?

1 XXXI. Ubi vero moveri et appropinquare moenibus
viderunt, nova atque inusitata specie commoti legatos
ad Caesarem de pace miserunt, qui, ad hunc modum
2 locuti: non existimare, Romanos sine ope divina bellum
gerere, qui tantae altitudinis machinationes tanta
celeritate promovere possent, se suaque omnia eorum
3 potestati permittere dixerunt. Unum petere ac deprecari:
si forte pro sua clementia ac mansuetudine,
quam ipsi ab aliis audirent, statuisset Aduatucos esse
4 conservandos, ne se armis despoliaret. Sibi omnes
fere finitimos esse inimicos ac suae virtuti invidere;
5 a quibus se defendere traditis armis non possent. Sibi
praestare, si in eum casum deducerentur, quamvis
fortunam a populo Romano pati, quam ab his per
cruciatum interfici, inter quos dominari consuessent.

1 XXXII. Ad haec Caesar respondit: Se magis consuetudine
sua quam merito eorum civitatem conservaturum,
si prius, quam murum aries attigisset, se
dedidissent; sed deditionis nullam esse condicionem
2 nisi armis traditis. Se id, quod in Nerviis fecisset,
facturum finitimisque imperaturum, ne quam dediticiis
3 populi Romani iniuriam inferrent. Re nuntiata ad
4 suos, quae imperarentur, facere dixerunt. Armorum
magna multitudine de muro in fossam, quae erat ante
oppidum, iacta, sic ut prope summam muri aggerisque

altitudinem acervi armorum adaequarent, et tamen circiter parte tertia, ut postea perspectum est, celata atque in oppido retenta, portis patefactis eo die pace sunt usi.

XXXIII. Sub vesperum Caesar portas claudi 1
militesque ex oppido exire iussit, ne quam noctu
oppidani ab militibus iniuriam acciperent. Illi ante 2
inito, ut intellectum est, consilio, quod deditione facta nostros praesidia deducturos aut denique indiligentius servaturos crediderant, partim cum his, quae retinuerant et celaverant, armis, partim scutis ex cortice factis aut viminibus intextis, quae subito, ut temporis exiguitas postulabat, pellibus induxerant, tertia vigilia, qua minime arduus ad nostras munitiones ascensus videbatur, omnibus copiis repentino ex oppido eruptionem fecerunt. Celeriter, ut ante Caesar imperarat, 3
ignibus significatione facta, ex proximis castellis eo
concursum est, pugnatumque ab hostibus ita acriter 4
est, ut a viris fortibus in extrema spe salutis iniquo loco contra eos, qui ex vallo turribusque tela iacerent, pugnari debuit, cum in una virtute omnis spes salutis consisteret. Occisis ad hominum milibus quattuor, 5
reliqui in oppidum reiecti sunt. Postridie eius diei 6
refractis portis, cum iam defenderet nemo, atque intromissis militibus nostris sectionem eius oppidi universam Caesar vendidit. Ab iis, qui emerant, capi- 7
tum numerus ad eum relatus est milium quinquaginta trium.

XXXIIII. Eodem tempore a Publio Crasso, quem cum legione una miserat ad Venetos, Venellos, Osismos, Curiosolitas, Esubios, Aulercos, Redones, quae sunt maritimae civitates Oceanumque attingunt, certior factus est, omnes eas civitates in dicionem potestatemque populi Romani esse redactas.

XXXV. His rebus gestis omni Gallia pacata, tanta 1
huius belli ad barbaros opinio perlata est, uti ab iis nationibus, quae trans Rhenum incolerent, mitterentur

legati ad Caesarem, qui se obsides daturas, imperata
2 facturas pollicerentur. Quas legationes Caesar, quod
in Italiam Illyricumque properabat, inita proxima
3 aestate ad se reverti iussit. Ipse in Carnutes, Andes,
Turones, quaeque civitates propinquae his locis erant,
ubi bellum gesserat, legionibus in hibernacula deduc-
4 tis in Italiam profectus est. Ob easque res ex litteris
Caesaris *in* dies quindecim supplicatio decreta est, quod
ante id tempus accidit nulli.

C. IULI CAESARIS
BELLI GALLICI
LIBER TERTIUS.

ARGUMENTUM.

I. Bellum Alpinorum.

Servius Galba, legatus Caesaris, gentes quasdam Alpinas secundis aliquot proeliis vincit, rebellantes et castra oppugnantes eruptione facta prosternit, c. I—VI.

[A. U. C. DCLXXXXVIII.] II. Bellum cum Aremoricis gestum.

Caesar Aremoricos, in primis Venetos rebellantes, primum terrestri bello aggreditur, deinde, cum parum profecisset, navibus devincit, c. VII—XVI. Q. Titurius legatus Venellos consilio superat, c. XVII—XVIIII.

III. P. Crassi in Aquitaniam, Caesaris in Morinos et Menapios expeditio.

P. Crassus praefectus Sontiates vincit, maximam partem Aquitaniae in deditionem accipit, c. XX—XXVII. Caesar Morinos Menapiosque repellit, exercitum ob anni tempus in hiberna reducit, c. XXVIII. XXVIIII.

I. Cum in Italiam proficisceretur Caesar, Servium 1
Galbam cum legione XII. et parte equitatus in Nantuatis, Veragros Sedunosque misit, qui ab finibus Allobrogum et lacu Lemanno et flumine Rhodano ad
summas Alpes pertinent. Causa mittendi fuit, quod 2
iter per Alpes, quo magno cum periculo magnisque cum portoriis mercatores ire consuerant, patefieri

3 volebat. Huic permisit, si opus esse arbitraretur, uti
4 in his locis legionem hiemandi causa collocaret. Galba,
secundis aliquot proeliis factis castellisque compluribus
eorum expugnatis, missis ad eum undique legatis ob-
sidibusque datis et pace facta, constituit cohortes duas
in Nantuatibus collocare et ipse cum reliquis eius
legionis cohortibus in vico Veragrorum, qui appellatur
5 Octodurus, hiemare; qui vicus positus in valle, non
magna adiecta planicie, altissimis montibus undique
6 continetur. Cum hic in duas partes flumine divideretur,
alteram partem eius vici Gallis ad hiemandum con-
cessit, alteram vacuam ab his relictam cohortibus
attribuit. Eum locum vallo fossaque munivit.

1 II. Cum dies hibernorum complures transissent,
frumentumque eo comportari iussisset, subito per ex-
ploratores certior factus est, ex ea parte vici, quam
Gallis concesserat, omnes noctu discessisse, montesque,
qui impenderent, a maxima multitudine Sedunorum et
2 Veragrorum teneri. Id aliquot de causis acciderat,
ut subito Galli belli renovandi legionisque opprimendae
3 consilium caperent: primum, quod legionem, neque
eam plenissimam detractis cohortibus duabus et com-
pluribus singillatim, qui commeatus petendi causa
4 missi erant, propter paucitatem despiciebant; tum
etiam, quod propter iniquitatem loci, cum ipsi ex
montibus in vallem decurrerent et tela conicerent, ne
primum quidem posse impetum suum sustineri existi-
5 mabant. Accedebat, quod suos ab se liberos abstractos
obsidum nomine dolebant et Romanos non solum
itinerum causa, sed etiam perpetuae possessionis cul-
mina Alpium occupare conari et ea loca finitimae
provinciae adiungere sibi persuasum habebant.

1 III. His nuntiis acceptis Galba, cum neque opus
hibernorum munitionesque plene essent perfectae neque
de frumento reliquoque commeatu satis esset provisum,
quod deditione facta obsidibusque acceptis nihil de
bello timendum existimaverat, consilio celeriter con-

vocato sententias exquirere coepit. Quo in consilio, 2
cum tantum repentini periculi praeter opinionem ac-
cidisset ac iam omnia fere superiora loca multitudine
armatorum completa conspicerentur, neque subsidio
veniri neque commeatus supportari interclusis itineri-
bus possent, prope iam desperata salute non nullae 3
huius modi sententiae dicebantur, ut impedimentis
relictis eruptione facta isdem itineribus, quibus eo
pervenissent, ad salutem contenderent. Maiori tamen 4
parti placuit, hoc reservato ad extremum consilio in-
terim rei eventum experiri et castra defendere.

IIII. Brevi spatio interiecto, vix ut iis rebus, quas 1
constituissent, collocandis atque administrandis tempus
daretur, hostes ex omnibus partibus signo dato de-
currere, lapides gaesaque in vallum conicere. Nostri 2
primo integris viribus fortiter repugnare neque ullum
frustra telum ex loco superiore mittere, ut quaeque
pars castrorum nudata defensoribus premi videbatur,
eo occurrere et auxilium ferre, sed hoc superari, quod 3
diuturnitate pugnae hostes defessi proelio excedebant,
alii integris viribus succedebant; quarum rerum a 4
nostris propter paucitatem fieri nihil poterat, ac non
modo defesso ex pugna excedendi, sed ne saucio qui-
dem eius loci, ubi constiterat, relinquendi ac sui reci-
piendi facultas dabatur.

V. Cum iam amplius horis sex continenter pu- 1
gnaretur ac non solum vires, sed etiam tela nostros
deficerent, atque hostes acrius instarent languidioribus-
que nostris vallum scindere et fossas complere coe-
pissent, resque esset iam ad extremum perducta casum,
Publius Sextius Baculus, primi pili centurio, quem 2
Nervico proelio compluribus confectum vulneribus
diximus, et item Gaius Volusenus, tribunus militum,
vir et consilii magni et virtutis, ad Galbam accurrunt
atque unam esse spem salutis docent, si eruptione
facta extremum auxilium experirentur. Itaque con- 3
vocatis centurionibus celeriter milites certiores facit,

paulisper intermitterent proelium ac tantummodo tela
missa exciperent seque ex labore reficerent, post dato
signo ex castris erumperent atque omnem spem salutis
in virtute ponerent.

1 VI. Quod iussi sunt, faciunt ac subito omnibus
portis eruptione facta neque cognoscendi, quid fieret,
neque sui colligendi hostibus facultatem relinquunt.
2 Ita commutata fortuna eos, qui in spem potiundorum
castrorum venerant, undique circumventos interficiunt
et ex hominum milibus amplius xxx, quem numerum
barbarorum ad castra venisse constabat, plus tertia
parte interfecta reliquos perterritos in fugam coniciunt
ac ne in locis quidem superioribus consistere patiuntur.
3 Sic omnibus hostium copiis fusis armisque exutis se
4 in castra munitionesque suas recipiunt. Quo proelio
facto, quod saepius fortunam temptare Galba nolebat
atque alio se in hiberna consilio venisse meminerat,
aliis occurrisse rebus viderat, maxime frumenti comme-
atusque inopia permotus postero die omnibus eius
vici aedificiis incensis in provinciam reverti contendit,
5 ac nullo hoste prohibente aut iter demorante incolu-
mem legionem in Nantuatis, inde in Allobroges per-
duxit ibique hiemavit.

1 VII. His rebus gestis cum omnibus de causis Caesar
pacatam Galliam existimaret, superatis Belgis, expulsis
Germanis, victis in Alpibus Sedunis, atque ita inita
hieme in Illyricum profectus esset, quod eas quoque
nationes adire et regiones cognoscere volebat, subitum
2 bellum in Gallia coortum est. Eius belli haec fuit
causa. Publius Crassus adulescens cum legione septima
3 proximus mare Oceanum in Andibus hiemarat. Is,
quod in his locis inopia frumenti erat, praefectos tri-
bunosque militum complures in finitimas civitates
4 frumenti causa dimisit; quo in numero est Titus Ter-
rasidius missus in Esubios, Marcus Trebius Gallus
in Curiosolitas, Quintus Velanius cum Tito Silio in
Venetos.

VIII. Huius est civitatis longe amplissima auc- 1
toritas omnis orae maritimae regionum earum, quod
et naves habent Veneti plurimas, quibus in Britanniam navigare consuerunt, et scientia atque usu nauticarum rerum reliquos antecedunt et in magno impetu
maris atque aperto, paucis portibus interiectis, quos
tenent ipsi, omnes fere, qui eo mari uti consuerunt,
habent vectigales. Ab his fit initium retinendi Silii 2
atque Velanii, quod per eos suos se obsides, quos
Crasso dedissent, reciperaturos existimabant. Horum 3
auctoritate finitimi adducti, ut sunt Gallorum subita
et repentina consilia, eadem de causa Trebium Terrasidiumque retinent, et celeriter missis legatis per suos
principes inter se coniurant, nihil nisi communi consilio acturos eundemque omnis fortunae exitum esse
laturos, reliquasque civitates sollicitant, ut in ea 4
libertate, quam a maioribus acceperant, permanere
quam Romanorum servitutem perferre mallent. Omni 5
ora maritima celeriter ad suam sententiam perducta
communem legationem ad Publium Crassum mittunt,
si velit suos recipere, obsides sibi remittat.

VIIII. Quibus de rebus Caesar ab Crasso certior 1
factus, quod ipse aberat longius, naves interim longas
aedificari in flumine Ligere, quod influit in Oceanum,
remiges ex provincia institui, nautas gubernatoresque
comparari iubet. His rebus celeriter administratis, 2
ipse, cum primum per anni tempus potuit, ad exercitum contendit. Veneti reliquaeque item civitates 3
cognito Caesaris adventu [certiores facti], simul quod,
quantum in se facinus admisissent, intellegebant, legatos, quod nomen ad omnes nationes sanctum inviolatumque semper fuisset, retentos ab se et in vincla
coniectos, pro magnitudine periculi bellum parare et
maxime ea, quae ad usum navium pertinent, providere
instituunt, hoc maiore spe, quod multum natura loci
confidebant. Pedestria esse itinera concisa aestuariis, 4
navigationem impeditam propter inscientiam locorum

5 paucitatemque portuum sciebant, neque nostros exer-
citus propter frumenti inopiam diutius apud se morari
6 posse confidebant; ac iam ut omnia contra opinionem
acciderent, tamen se plurimum navibus posse, [quam]
Romanos neque ullam facultatem habere navium neque
eorum locorum, ubi bellum gesturi essent, vada, portus,
7 insulas novisse; ac longe aliam esse navigationem in
concluso mari atque in vastissimo atque apertissimo
8 Oceano perspiciebant. His initis consiliis oppida
muniunt, frumenta ex agris in oppida comportant,
naves in Venetiam, ubi Caesarem primum [esse] bel-
lum gesturum constabat, quam plurimas possunt,
9 cogunt. Socios sibi ad id bellum Osismos, Lexobios,
Namnetes, Ambiliatos, Morinos, Diablintes, Menapios
asciscunt; auxilia ex Britannia, quae contra eas regi-
ones posita est, arcessunt.

1 X. Erant hae difficultates belli gerendi, quas supra
ostendimus, sed multa Caesarem tamen ad id bellum
2 incitabant: iniuriae retentorum equitum Romanorum,
rebellio facta post deditionem, defectio datis obsidi-
bus, tot civitatum coniuratio, in primis ne, hac parte
neglecta, reliquae nationes sibi idem licere arbitraren-
3 tur. Itaque cum intellegeret, omnes fere Gallos novis
rebus studere et ad bellum mobiliter celeriterque ex-
citari, omnes autem homines natura libertati studere
et condicionem servitutis odisse, prius quam plures
civitates conspirarent, partiendum sibi ac latius distri-
buendum exercitum putavit.

1 XI. Itaque Titum Labienum legatum in Treveros,
qui proximi flumini Rheno sunt, cum equitatu mittit.
2 Huic mandat, Remos reliquosque Belgas adeat atque
in officio contineat Germanosque, qui auxilio ab Belgis
arcessiti dicebantur, si per vim navibus flumen transire
3 conentur, prohibeat. Publium Crassum cum cohorti-
bus legionariis XII et magno numero equitatus in
Aquitaniam proficisci iubet, ne ex his nationibus au-
xilia in Galliam mittantur ac tantae nationes con-

iungantur. Quintum Titurium Sabinum legatum cum 4
legionibus tribus in Venellos, Curiosolites Lexobiosque
mittit, qui eam manum distinendam curet. Decimum 5
Brutum adulescentem classi Gallicisque navibus, quas
ex Pictonibus et Santonis reliquisque pacatis regio-
nibus convenire iusserat, praeficit et, cum primum
posset, in Venetos proficisci iubet. Ipse eo pedestri-
bus copiis contendit.

XII. Erant eius modi fere situs oppidorum, ut 1
posita in extremis lingulis promunturiisque neque
pedibus aditum haberent, cum ex alto se aestus in-
citavisset, quod is accedit semper horarum XII spatio,
neque navibus, quod rursus minuente aestu naves in
vadis afflictarentur. Ita utraque re oppidorum oppu- 2
gnatio impediebatur; ac si quando, magnitudine operis
forte superati, extruso mari aggere ac molibus atque
his oppidi moenibus adaequatis, suis fortunis desperare
coeperant, magno numero navium appulso, cuius rei
summam facultatem habebant, sua deportabant omnia
seque in proxima oppida recipiebant; ibi se rursus
isdem oportunitatibus loci defendebant. Haec eo faci- 3
lius magnam partem aestatis faciebant, quod nostrae
naves tempestatibus detinebantur summaque erat vasto
atque aperto mari, magnis aestibus, raris ac prope
nullis portibus difficultas navigandi.

XIII. Namque ipsorum naves ad hunc modum 1
factae armataeque erant: carinae aliquanto planiores
quam nostrarum navium, quo facilius vada ac decessum
aestus excipere possent; prorae admodum erectae at- 2
que item puppes, ad magnitudinem fluctuum tempes-
tatumque accommodatae; naves totae factae ex robore 3
ad quamvis vim et contumeliam perferendam; transtra
pedalibus in altitudinem trabibus confixa clavis ferreis
digiti pollicis crassitudine; ancorae pro funibus ferreis 4
catenis revinctae; pelles pro velis alutaeque tenuiter
confectae, hae sive propter lini inopiam atque eius
usus inscientiam, sive eo, quod est magis veri simile,

quod tantas tempestates Oceani tantosque impetus
ventorum sustineri ac tanta onera navium regi velis
5 non satis commode posse arbitrabantur. Cum his
navibus nostrae classi eius modi congressus erat, ut
una celeritate et pulsu remorum praestaret, reliqua
pro loci natura, pro vi tempestatum illis essent aptiora
6 et accommodatiora. Neque enim his nostrae rostro
nocere poterant (tanta in iis erat firmitudo), neque
propter altitudinem facile telum adigebatur, et eadem
7 de causa minus commode copulis continebantur. Accedebat, ut, cum saevire ventus coepisset et se vento
dedissent, et tempestatem ferrent facilius et in vadis
consisterent tutius, et ab aestu relictae nihil saxa et
cautes timerent; quarum rerum omnium nostris navibus casus erat extimescendus.

1 XIIII. Compluribus expugnatis oppidis Caesar,
ubi intellexit, frustra tantum laborem sumi, neque
hostium fugam captis oppidis reprimi neque iis noceri
2 posse, statuit exspectandam classem. Quae ubi convenit ac primum ab hostibus visa est, circiter CCXX
naves eorum paratissimae atque omni genere armorum
ornatissimae profectae ex portu nostris adversae con-
3 stiterunt; neque satis Bruto, qui classi praeerat, vel
tribunis militum centurionibusque, quibus singulae
naves erant attributae, constabat, quid agerent aut
4 quam rationem pugnae insisterent. Rostro enim noceri
non posse cognoverant; turribus autem excitatis, tamen
has altitudo puppium ex barbaris navibus superabat,
ut neque ex inferiore loco satis commode tela adigi
5 possent et missa ab Gallis gravius acciderent. Una
erat magno usui res praeparata a nostris, falces praeacutae insertae affixaeque longuriis, non absimili forma
6 muralium falcium. His cum funes, qui antemnas ad
malos destinabant, comprehensi adductique erant, na-
7 vigio remis incitato praerumpebantur. Quibus abscisis
antemnae necessario concidebant, ut, cum omnis Gallicis navibus spes in velis armamentisque consisteret,

his ereptis omnis usus navium uno tempore eripere-
tur. Reliquum erat certamen positum in virtute, qua 8
nostri milites facile superabant, atque eo magis, quod
in conspectu Caesaris atque omnis exercitus res gere-
batur, ut nullum paulo fortius factum latere posset:
omnes enim colles ac loca superiora, unde erat pro- 9
pinquus despectus in mare, ab exercitu tenebantur.

XV. Deiectis, ut diximus, antemnis, cum singulas 1
binae ac ternae naves circumsteterant, milites summa
vi transcendere in hostium naves contendebant. Quod 2
postquam barbari fieri animadverterunt, expugnatis
compluribus navibus, cum ei rei nullum reperiretur
auxilium, fuga salutem petere contenderunt. Ac iam 3
conversis in eam partem navibus, quo ventus ferebat,
tanta subito malacia ac tranquillitas exstitit, ut se ex
loco commovere non possent. Quae quidem res ad 4
negotium conficiendum maxime fuit oportuna: nam
singulas nostri consectati expugnaverunt, ut perpaucae
ex omni numero noctis interventu ad terram per-
venerint, cum ab hora fere quarta usque ad solis oc-
casum pugnaretur.

XVI. Quo proelio bellum Venetorum totiusque 1
orae maritimae confectum est. Nam cum omnis iu- 2
ventus, omnes etiam gravioris aetatis, in quibus ali-
quid consilii aut dignitatis fuit, eo convenerant, tum,
navium quod ubique fuerat, unum in locum coëgerant;
quibus amissis reliqui neque, quo se reciperent, neque, 3
quem ad modum oppida defenderent, habebant. Ita-
que se suaque omnia Caesari dediderunt. In quos eo 4
gravius Caesar vindicandum statuit, quo diligentius in
reliquum tempus a barbaris ius legatorum conser-
varetur. Itaque omni senatu necato reliquos sub
corona vendidit.

XVII. Dum haec in Venetis geruntur, Quintus Titu- 1
rius Sabinus cum iis copiis, quas a Caesare acceperat,
in fines Venellorum pervenit. His praeerat Viridovix 2
ac summam imperii tenebat earum omnium civitatum,

quae defecerant, ex quibus exercitum magnasque copias
3 coëgerat; atque his paucis diebus Aulerci Eburovices
Lexobiique senatu suo interfecto, quod auctores belli
esse nolebant, portas clauserunt seque cum Viridovice
4 coniunxerunt; magnaque praeterea multitudo undique
ex Gallia perditorum hominum latronumque convenerat,
quos spes praedandi studiumque bellandi ab agri cul-
5 tura et cotidiano labore revocabat. Sabinus idoneo
omnibus rebus loco castris sese tenebat, cum Viridovix
contra eum duum milium spatio consedisset cotidieque
productis copiis pugnandi potestatem faceret, ut iam
non solum hostibus in contemptionem Sabinus veniret,
sed etiam nostrorum militum vocibus non nihil car-
6 peretur; tantamque opinionem timoris praebuit, ut
iam ad vallum castrorum hostes accedere auderent.
7 Id ea de causa faciebat, quod cum tanta multitudine
hostium, praesertim eo absente, qui summam imperii
teneret, nisi aequo loco aut oportunitate aliqua data
legato dimicandum non existimabat.

1 XVIII. Hac confirmata opinione timoris idoneum
quendam hominem et callidum delegit, Gallum, ex iis,
2 quos auxilii causa secum habebat. Huic magnis prae-
miis pollicitationibusque persuadet, uti ad hostes trans-
3 eat, et, quid fieri velit, edocet. Qui ubi pro perfuga
ad eos venit, timorem Romanorum proponit, quibus
4 angustiis ipse Caesar a Venetis prematur, docet, neque
longius abesse, quin proxima nocte Sabinus clam ex
castris exercitum educat et ad Caesarem auxilii ferendi
5 causa proficiscatur. Quod ubi auditum est, conclamant
omnes, occasionem negotii bene gerendi amittendam
6 non esse, ad castra iri oportere. Multae res ad hoc
consilium Gallos hortabantur: superiorum dierum Sa-
bini cunctatio, perfugae confirmatio, inopia cibariorum,
cui rei parum diligenter ab iis erat provisum, spes
Venetici belli, et quod fere libenter homines id, quod
7 volunt, credunt. His rebus adducti non prius Virido-
vicem reliquosque duces ex concilio dimittunt, quam

ab his sit concessum, arma uti capiant et ad castra contendant. Qua re concessa laeti, ut explorata vic- 8
toria, sarmentis virgultisque collectis, quibus fossas Romanorum compleant, ad castra pergunt.

XVIIII. Locus erat castrorum editus et paulatim 1
ab imo acclivis circiter passus mille. Huc magno cursu contenderunt, ut quam minimum spatii ad se colligendos armandosque Romanis daretur, exanimatique pervenerunt. Sabinus suos hortatus cupientibus 2
signum dat. Impeditis hostibus propter ea, quae ferebant, onera, subito duabus portis eruptionem fieri iubet. Factum est oportunitate loci, hostium inscientia 3
ac defetigatione, virtute militum et superiorum pugnarum exercitatione, ut ne unum quidem nostrorum impetum ferrent ac statim terga verterent. Quos im- 4
peditos integris viribus milites nostri consecuti magnum numerum eorum occiderunt; reliquos equites consectati paucos, qui ex fuga evaserant, reliquerunt. Sic 5
uno tempore et de navali pugna Sabinus et de Sabini victoria Caesar certior factus *est*, civitatesque omnes se statim Titurio dediderunt. Nam ut ad bella sus- 6
cipienda Gallorum alacer ac promptus est animus, sic mollis ac minime resistens ad calamitates perferendas mens eorum est.

XX. Eodem fere tempore Publius Crassus, cum 1
in Aquitaniam pervenisset, quae [pars], ut ante dictum est, et regionum latitudine et multitudine hominum ex tertia parte Galliae est aestimanda, cum intellegeret in iis locis sibi bellum gerendum, ubi paucis ante annis Lucius Valerius Praeconinus legatus exercitu pulso interfectus esset, atque unde Lucius Mallius proconsul impedimentis amissis profugisset, non mediocrem sibi diligentiam adhibendam intellegebat. Itaque 2
re frumentaria provisa, auxiliis equitatuque comparato, multis praeterea viris fortibus Tolosa et Narbone, quae sunt civitates Galliae provinciae finitimae [ex] his regionibus, nominatim evocatis in Sontiatum fines

3 exercitum introduxit. Cuius adventu cognito Sontiates magnis copiis coactis equitatuque, quo plurimum valebant, in itinere agmen nostrum adorti primum eques-
4 tre proelium commiserunt, deinde, equitatu suo pulso atque insequentibus nostris, subito pedestres copias, quas in convalle in insidiis collocaverant, ostenderunt. Hi nostros disiectos adorti proelium renovarunt.

1 XXI. Pugnatum est diu atque acriter, cum Sontiates superioribus victoriis freti in sua virtute totius Aquitaniae salutem positam putarent, nostri autem, quid sine imperatore et sine reliquis legionibus adulescentulo duce efficere possent, perspici cuperent:
2 tandem confecti vulneribus hostes terga vertere. Quorum magno numero interfecto Crassus ex itinere oppidum Sontiatum oppugnare coepit. Quibus fortiter
3 resistentibus vineas turresque egit. Illi alias eruptione temptata, alias cuniculis ad aggerem vineasque actis, cuius rei sunt longe peritissimi Aquitani, propterea quod multis locis apud eos aerariae secturaeque sunt, ubi diligentia nostrorum nihil his rebus profici posse intellexerunt, legatos ad Crassum mittunt, seque in deditionem ut recipiat, petunt. Qua re impetrata arma tradere iussi faciunt.

1 XXII. Atque in ea re omnium nostrorum intentis animis alia ex parte oppidi Adiatunnus, qui summam imperii tenebat, cum DC devotis, quos illi soldurios
2 appellant, quorum haec est condicio, uti omnibus in vita commodis una cum iis fruantur, quorum se amicitiae dediderint, si quid his per vim accidat, aut eundem casum una ferant aut sibi mortem consciscant;
3 neque adhuc hominum memoria repertus est quisquam, qui eo interfecto, cuius se amicitiae devovisset, mori
4 recusaret; cum his Adiatunnus eruptionem facere conatus, clamore ab ea parte munitionis sublato, cum ad arma milites concurrissent vehementerque ibi pugnatum esset, repulsus in oppidum tamen, uti eadem deditionis condicione uteretur, ab Crasso impetravit.

XXIII. Armis obsidibusque acceptis Crassus in 1
fines Vocatium et Tarusatium profectus est. Tum 2
vero barbari commoti, quod oppidum et natura loci
et manu munitum paucis diebus, quibus eo ventum
erat, expugnatum cognoverant, legatos quoque versum
dimittere, coniurare, obsides inter se dare, copias parare
coeperunt. Mittuntur etiam ad eas civitates legati, 3
quae sunt citerioris Hispaniae finitimae Aquitaniae:
inde auxilia ducesque arcessuntur. Quorum adventu 4
magna cum auctoritate et magna cum hominum multi-
tudine bellum gerere conantur. Duces vero ii deli- 5
guntur, qui una cum Quinto Sertorio omnes annos
fuerant summamque scientiam rei militaris habere
existimabantur. Hi consuetudine populi Romani loca 6
capere, castra munire, commeatibus nostros inter-
cludere instituunt. Quod ubi Crassus animadvertit, 7
suas copias propter exiguitatem non facile diduci, hos-
tem et vagari et vias obsidere et castris satis prae-
sidii relinquere, ob eam causam minus commode fru-
mentum commeatumque sibi supportari, in dies hosti-
um numerum augeri, non cunctandum existimavit,
quin pugna decertaret. Hac re ad consilium delata, 8
ubi omnes idem sentire intellexit, posterum diem
pugnae constituit.

XXIIII. Prima luce productis omnibus copiis 1
duplici acie instituta, auxiliis in mediam aciem con-
iectis, quid hostes consilii caperent, exspectabat. Illi, 2
etsi propter multitudinem et veterem belli gloriam
paucitatemque nostrorum se tuto dimicaturos existi-
mabant, tamen tutius esse arbitrabantur, obsessis viis
commeatu intercluso sine ullo vulnere victoria potiri,
et, si propter inopiam rei frumentariae Romani sese 3
recipere coepissent, impeditos in agmine et sub sarcinis
infirmiore animo adoriri cogitabant. Hoc consilio pro- 4
bato ab ducibus, productis Romanorum copiis, sese
castris tenebant. Hac re perspecta Crassus, cum sua 5
cunctatione atque opinione timoris hostes nostros mi-

lites alacriores ad pugnandum effecissent, atque omnium voces audirentur, exspectari diutius non oportere, quin ad castra iretur, cohortatus suos omnibus cupientibus ad hostium castra contendit.

1 XXV. Ibi cum alii fossas complerent, alii multis telis coniectis defensores vallo munitionibusque depellerent, auxiliaresque, quibus ad pugnam non multum Crassus confidebat, lapidibus telisque subministrandis et ad aggerem caespitibus comportandis speciem atque opinionem pugnantium praeberent, cum item ab hostibus constanter ac non timide pugnaretur telaque ex
2 loco superiore missa non frustra acciderent, equites circumitis hostium castris Crasso renuntiaverunt, non eadem esse diligentia ab decumana porta castra munita facilemque aditum habere.

1 XXVI. Crassus equitum praefectos cohortatus, ut magnis praemiis pollicitationibusque suos excitarent,
2 quid fieri velit, ostendit. Illi, ut erat imperatum, eductis iis cohortibus, quae praesidio castris relictae intritae ab labore erant, et longiore itinere circumductis, ne ex hostium castris conspici possent, omnium oculis mentibusque ad pugnam intentis celeriter ad eas, quas
3 diximus, munitiones pervenerunt atque his prorutis prius in hostium castris constiterunt, quam plane ab his videri aut, quid rei gereretur, cognosci posset.
4 Tum vero clamore ab ea parte audito nostri redintegratis viribus, quod plerumque in spe victoriae accidere
5 consuevit, acrius impugnare coeperunt. Hostes undique circumventi desperatis omnibus rebus se per munitiones deicere et fuga salutem petere intenderunt.
6 Quos equitatus apertissimis campis consectatus ex milium L numero, quae ex Aquitania Cantabrisque convenisse constabat, vix quarta parte relicta multa nocte se in castra recipit.

1 XXVII. Hac audita pugna maxima pars Aquitaniae sese Crasso dedidit obsidesque ultro misit; quo in numero fuerunt Tarbelli, Bigerriones, Ptianii, Vocates, Taru-

sates, Elusates, Gates, Ausci, Garumni, Sibuzates, Cocosates; paucae ultimae nationes anni tempore confisae, 2
quod hiems suberat, hoc facere neglexerunt.

XXVIII. Eodem fere tempore Caesar, etsi prope 1
exacta iam aestas erat, tamen, quod omni Gallia pacata Morini Menapiique supererant, qui in armis essent neque ad eum umquam legatos de pace misissent, arbitratus, id bellum celeriter confici posse, eo exercitum adduxit; qui longe alia ratione ac reliqui Galli bellum gerere coeperunt. Nam quod intellegebant, maximas nationes, 2
quae proelio contendissent, pulsas superatasque esse, continentesque silvas ac paludes habebant, eo se suaque omnia contulerunt. Ad quarum initium silvarum 3
cum Caesar pervenisset castraque munire instituisset, neque hostis interim visus esset, dispersis in opere nostris subito ex omnibus partibus silvae evolaverunt et in nostros impetum fecerunt. Nostri celeriter arma 4
ceperunt eosque in silvas reppulerunt et compluribus interfectis longius impeditioribus locis secuti paucos ex suis deperdiderunt.

XXVIIII. Reliquis deinceps diebus Caesar silvas 1
caedere instituit et, ne quis inermibus imprudentibusque militibus ab latere impetus fieri posset, omnem eam materiam, quae erat caesa, conversam ad hostem collocabat et pro vallo ad utrumque latus exstruebat. Incredibili celeritate magno spatio paucis diebus con- 2
fecto, cum iam pecus atque extrema impedimenta ab nostris tenerentur, ipsi densiores silvas peterent, eius modi sunt tempestates consecutae, uti opus necessario intermitteretur et continuatione imbrium diutius sub pellibus milites contineri non possent. Itaque vastatis 3
omnibus eorum agris, vicis aedificiisque incensis Caesar exercitum reduxit et in Aulercis Lexobiisque, reliquis item civitatibus, quae proxime bellum fecerant, in hibernis collocavit.

C. IULI CAESARIS
BELLI GALLICI
LIBER QUARTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCLXXXXVIIII.] I. **Bellum Usipetum et Tencterorum.**

Usipetes et Tencteri a Suebis (quorum mores describuntur c. I, 3—III) exacti in Galliam transeunt, Menapios, Eburones Condrusosque aggrediuntur, partim a Caesare devincuntur, partim trans Rhenum (qui, sicut Mosa, describitur c. X) ad Sugambros se recipiunt, c. I—XV.

II. **Caesar Rhenum transit.**

Caesar ponte in Rheno facto in Germaniam transit, Sugambrorum agros devastat, Ubios a Suebis oppressos liberat, in Galliam redit, c. XVI—XVIIII.

III. **Res in Britannia gestae.**

C. Volusenus Britanniae littora explorat. Caesar Morinos in deditionem accipit, classe coacta in Britanniam traicit, c. XX—XXIII. Aegre exercitu in terram exposito Britannos vincit, c. XXIIII—XXVII. Classis Romana tempestate affligitur, c. XXVIII. XXVIIII. Britanni rursus deficiunt, Caesar iterum eos devincit obsidibusque imperatis in Galliam redit, c. XXX—XXXVI.

IIII. **Morini subacti. Menapii vexati.**

Morini rebellionem faciunt. Caesar et hos subigit et Menapiorum agros devastat, c. XXXVII. XXXVIII.

1 I. Ea, quae secuta est, hieme, qui fuit annus Gnaeo Pompeio, Marco Crasso consulibus, Usipetes Germani et item Tencteri magna cum multitudine ho-

minum flumen Rhenum transierunt non longe a mari,
quo Rhenus influit. Causa transeundi fuit, quod ab 2
Suebis complures annos exagitati bello premebantur
et agri cultura prohibebantur. Sueborum gens est 3
longe maxima et bellicosissima Germanorum omnium.
Hi centum pagos habere dicuntur, ex quibus quotannis 4
singula milia armatorum bellandi causa ex finibus
educunt. Reliqui, qui domi manserunt, se atque illos 5
alunt; hi rursus in vicem anno post in armis sunt,
illi domi remanent. Sic neque agri cultura nec ratio 6
atque usus belli intermittitur. Sed privati ac separati 7
agri apud eos nihil est, neque longius anno remanere
uno in loco incolendi causa licet. Neque multum 8
frumento, sed maximam partem lacte atque pecore
vivunt, multumque sunt in venationibus; quae res et 9
cibi genere et cotidiana exercitatione et libertate vitae,
cum a pueris nullo officio aut disciplina assuefacti
nihil omnino contra voluntatem faciant, et vires alit
et immani corporum magnitudine homines efficit. At- 10
que in eam se consuetudinem adduxerunt, ut locis
frigidissimis neque vestitus praeter pellis haberent
quicquam, quarum propter exiguitatem magna est
corporis pars aperta, et lavarentur in fluminibus.

II. Mercatoribus est aditus magis eo, ut, quae 1
bello ceperint, quibus vendant, habeant, quam quo ul-
lam rem ad se importari desiderent. Quin etiam iu- 2
mentis, quibus maxime Galli delectantur quaeque im-
penso parant pretio, Germani importatis [his] non
utuntur, sed, quae sunt apud eos nata, parva atque
deformia, haec cotidiana exercitatione, summi ut sint
laboris, efficiunt. Equestribus proeliis saepe ex equis 3
desiliunt ac pedibus proeliantur, equosque eodem re-
manere vestigio assuefecerunt, ad quos se celeriter,
cum usus est, recipiunt; neque eorum moribus turpius 4
quicquam aut inertius habetur quam ephippiis uti.
Itaque ad quemvis numerum ephippiatorum equitum 5
quamvis pauci adire audent. Vinum ad se omnino 6

importari non sinunt, quod ea re ad laborem feren-
dum remollescere homines atque effeminari arbitrantur.
1 III. Publice maximam putant esse laudem, quam
latissime a suis finibus vacare agros: hac re signi-
ficari, magnum numerum civitatum suam vim susti-
2 nere non posse. Itaque una ex parte a Suebis circiter
3 milia passuum sescenta agri vacare dicuntur. Ad al-
teram partem succedunt Ubii, quorum fuit civitas
ampla atque florens, ut est captus Germanorum, et
paulo [quam] sunt eiusdem generis [et] ceteris huma-
niores, propterea quod Rhenum attingunt, multumque
ad eos mercatores ventitant, et ipsi propter propinqui-
4 tatem [quod] Gallicis sunt moribus assuefacti. Hos
cum Suebi, multis saepe bellis experti, propter am-
plitudinem gravitatemque civitatis finibus expellere
non potuissent, tamen vectigales sibi fecerunt ac multo
humiliores infirmioresque redegerunt.
1 IIII. In eadem causa fuerunt Usipetes et Tenc-
teri, quos supra diximus, qui complures annos Suebo-
rum vim sustinuerunt, ad extremum tamen agris ex-
pulsi et multis locis Germaniae triennium vagati ad
2 Rhenum pervenerunt. Quas regiones Menapii incole-
bant et ad utramque ripam fluminis agros, aedificia
3 vicosque habebant; sed tantae multitudinis aditu per-
territi ex iis aedificiis, quae trans flumen habuerant,
demigraverunt et cis Rhenum dispositis praesidiis
4 Germanos transire prohibebant. Illi omnia experti,
cum neque vi contendere propter inopiam navium ne-
que clam transire propter custodias Menapiorum pos-
sent, reverti se in suas sedes regionesque simulaverunt
5 et tridui viam progressi rursus reverterunt atque omni
hoc itinere una nocte equitatu confecto inscios ino-
6 pinantesque Menapios oppresserunt, qui de Germano-
rum discessu per exploratores certiores facti sine metu
7 trans Rhenum in suos vicos remigraverant. His in-
terfectis navibusque eorum occupatis, prius quam ea
pars Menapiorum, quae citra Rhenum erat, certior

fieret, flumen transierunt atque omnibus eorum aedi-
ficiis occupatis reliquam partem hiemis se eorum co-
piis aluerunt.
V. His de rebus Caesar certior factus et infir- 1
mitatem Gallorum veritus, quod sunt in consiliis
capiendis mobiles et novis plerumque rebus student,
nihil his committendum existimavit. Est autem hoc 2
Gallicae consuetudinis, uti et viatores etiam invitos
consistere cogant et, quid quisque eorum de quaque
re audierit aut cognoverit, quaerant, et mercatores in
oppidis vulgus circumsistat, quibusque ex regionibus
veniant quasque ibi res cognoverint, pronuntiare co-
gant. His rebus atque auditionibus permoti de sum- 3
mis saepe rebus consilia ineunt, quorum eos in vestigio
paenitere necesse est, cum incertis rumoribus serviant
et plerique ad voluntatem eorum ficta respondeant.
VI. Qua consuetudiue cognita Caesar, ne graviori 1
bello occurreret, maturius, quam consuerat, ad exer-
citum proficiscitur. Eo cum venisset, ea, quae fore 2
suspicatus erat, facta cognovit: missas legationes ab 3
non nullis civitatibus ad Germanos invitatosque eos,
uti ab Rheno discederent, omniaque, quae postulas-
sent, ab se fore parata. Qua spe adducti Germani 4
latius vagabantur et in fines Eburonum et Condruso-
rum, qui sunt Treverorum clientes, pervenerant. Prin- 5
cipibus Galliae evocatis Caesar ea, quae cognoverat,
dissimulanda sibi existimavit eorumque animis per-
mulsis et confirmatis equitatuque imperato bellum
cum Germanis gerere constituit.
VII. Re frumentaria comparata equitibusque de- 1
lectis iter in ea loca facere coepit, quibus in locis esse
Germanos audiebat. A quibus cum paucorum dierum 2
iter abesset, legati ab his venerunt, quorum haec fuit
oratio: Germanos neque priores populo Romano bel- 3
lum inferre, neque tamen recusare, si lacessantur, quin
armis contendant, quod Germanorum consuetudo [haec]
sit a maioribus tradita, quicumque bellum inferant,

4 resistere neque deprecari. Haec tamen dicere, venisse
invitos, eiectos domo; si suam gratiam Romani velint,
posse iis utiles esse amicos; vel sibi agros attribuant
5 vel patiantur eos tenere, quos armis possederint: sese
unis Suebis concedere, quibus ne di quidem immortales
pares esse possint; reliquum quidem in terris
esse neminem, quem non superare possint.

1 VIII. Ad haec, quae visum est, Caesar respondit;
sed exitus fuit orationis: Sibi nullam cum his
2 amicitiam esse posse, si in Gallia remanerent; neque
verum esse, qui suos fines tueri non potuerint, alienos
occupare; neque ullos in Gallia vacare agros, qui dari
3 tantae praesertim multitudini sine iniuria possint; sed
licere, si velint, in Ubiorum finibus considere, quorum
sint legati apud se et de Sueborum iniuriis querantur
et a se auxilium petant: hoc se Ubiis imperaturum.

1 VIIII. Legati haec se ad suos relaturos dixerunt
et re deliberata post diem tertium ad Caesarem reversuros;
interea ne propius se castra moveret, petie-
2 runt. Ne id quidem Caesar ab se impetrari posse
3 dixit. Cognoverat enim, magnam partem equitatus
ab iis aliquot diebus ante praedandi frumentandique
causa ad Ambivaritos trans Mosam missam: hos exspectari
equites atque eius rei causa moram interponi
arbitrabatur.

1 X. Mosa profluit ex monte Vosego, qui est in
finibus Lingonum, et parte quadam ex Rheno recepta,
quae appellatur Vacalus, insulam [quae] efficit Bata-
2 vorum, [in Oceanum influit] neque longius ab Oceano
3 milibus passuum LXXX in Rhenum influit. Rhenus
autem oritur ex Lepontiis, qui Alpes incolunt, et longo
spatio per fines Nantuatium, Helvetiorum, Sequanorum,
Mediomatricum, Tribocorum, Treverorum citatus fer-
4 tur et, ubi Oceano appropinquavit, in plures defluit
partes multis ingentibusque insulis effectis, quarum
pars magna a feris barbarisque nationibus incolitur,

ex quibus sunt, qui piscibus atque ovis avium vivere 5
existimantur, multisque capitibus in Oceanum influit.

XI. Caesar cum ab hoste non amplius passuum 1
XII milibus abesset, ut erat constitutum, ad eum le-
gati revertuntur; qui in itinere congressi magno opere,
ne longius progrederetur, orabant. Cum id non im- 2
petrassent, petebant, uti ad eos equites, qui agmen
antecessissent, praemitteret eosque pugna prohiberet,
sibique ut potestatem faceret in Ubios legatos mit-
tendi; quorum si principes ac senatus sibi iureiurando 3
fidem fecisset, ea condicione, quae a Caesare ferretur,
se usuros ostendebant: ad has res conficiendas sibi
tridui spatium daret. Haec omnia Caesar eodem illo 4
pertinere arbitrabatur, ut tridui mora interposita
equites eorum, qui abessent, reverterentur; tamen sese
non longius milibus passuum quattuor aquationis causa
processurum eo die dixit: huc postero die quam fre- 5
quentissimi convenirent, ut de eorum postulatis co-
gnosceret. Interim ad praefectos, qui cum omni equi- 6
tatu antecesserant, mittit, qui nuntiarent, ne hostes
proelio lacesserent et, si ipsi lacesserentur, sustinerent,
quoad ipse cum exercitu propius accessisset.

XII. At hostes, ubi primum nostros equites con- 1
spexerunt, quorum erat V milium numerus, cum ipsi
non amplius octingentos equites haberent, quod ii,
qui frumentandi causa ierant trans Mosam, nondum
redierant, nihil timentibus nostris, quod legati eorum
paulo ante a Caesare discesserant atque is dies in-
dutiis erat ab his petitus, impetu facto celeriter nos-
tros perturbaverunt; rursus resistentibus, consuetudine 2
sua ad pedes desiluerunt, suffossis equis compluribus-
que nostris deiectis reliquos in fugam coniecerunt at-
que ita perterritos egerunt, ut non prius fuga desiste-
rent, quam in conspectum agminis nostri venissent.
In eo proelio ex equitibus nostris interficiuntur quat- 3
tuor et LXX, in his vir fortissimus Piso Aquitanus, 4
amplissimo genere natus, cuius avus in civitate sua

regnum obtinuerat, amicus ab senatu nostro appella-
5 tus. Hic cum fratri intercluso ab hostibus auxilium ferret, illum ex periculo eripuit, ipse equo vulnerato
6 deiectus, quoad potuit, fortissime restitit; cum circumventus multis vulneribus acceptis cecidisset atque id frater, qui iam proelio excesserat, procul animadvertisset, incitato equo se hostibus obtulit atque interfectus est.

1 XIII. Hoc facto proelio Caesar neque iam sibi legatos audiendos neque condiciones accipiendas arbitrabatur ab iis, qui per dolum atque insidias, petita
2 pace, ultro bellum intulissent; exspectare vero, dum hostium copiae augerentur equitatusque reverteretur,
3 summae dementiae esse iudicabat, et cognita Gallorum infirmitate, quantum iam apud eos hostes uno proelio auctoritatis essent consecuti, sentiebat; quibus ad con-
4 silia capienda nihil spatii dandum existimabat. His constitutis rebus et consilio cum legatis et quaestore communicato, ne quem diem pugnae praetermitteret, oportunissima res accidit, quod postridie eius diei mane eadem et perfidia et simulatione usi Germani frequentes omnibus principibus maioribusque natu ad-
5 hibitis ad eum in castra venerunt, simul, ut dicebatur, sui purgandi causa, quod contra, atque esset dictum et ipsi petissent, proelium pridie commisissent, simul ut, si quid possent, de indutiis fallendo impe-
6 trarent. Quos sibi Caesar oblatos gavisus illos retineri iussit; ipse omnes copias castris eduxit equitatumque, quod recenti proelio perterritum esse existimabat, agmen subsequi iussit.

1 XIIII. Acie triplici instituta et celeriter octo milium itinere confecto prius ad hostium castra pervenit, quam, quid ageretur, Germani sentire possent.
2 Qui omnibus rebus subito perterriti et celeritate adventus nostri et discessu suorum, neque consilii habendi neque arma capiendi spatio dato, perturbantur, copiasne adversus hostem ducere, an castra defendere, an

fuga salutem petere praestaret. Quorum timor cum 3
fremitu et concursu significaretur, milites nostri pri-
stini diei perfidia incitati in castra irruperunt. Quo 4
loco, qui celeriter arma capere potuerunt, paulisper
nostris restiterunt atque inter carros impedimentaque
proelium commiserunt; at reliqua multitudo puerorum 5
mulierumque (nam cum omnibus suis domo excesse-
rant Rhenumque transierant) passim fugere coepit;
ad quos consectandos Caesar equitatum misit.

XV. Germani, post tergum clamore audito, cum 1
suos interfici viderent, armis abiectis signisque mili-
taribus relictis se ex castris eiecerunt, et cum ad con-
fluentem Mosae et Rheni pervenissent, reliqua fuga 2
desperata, magno numero interfecto, reliqui se in flu-
men praecipitaverunt atque ibi timore, lassitudine, vi
fluminis oppressi perierunt. Nostri ad unum omnes 3
incolumes, perpaucis vulneratis, ex tanti belli timore,
cum hostium numerus capitum CCCCXXX milium fuis-
set, se in castra receperunt. Caesar iis, quos in cas- 4
tris retinuerat, discedendi potestatem fecit. Illi sup- 5
plicia cruciatusque Gallorum veriti, quorum agros
vexaverant, remanere se apud eum velle dixerunt.
His Caesar libertatem concessit.

XVI. Germanico bello confecto multis de causis 1
Caesar statuit sibi Rhenum esse transeundum; quarum
illa fuit iustissima, quod, cum videret Germanos tam
facile impelli, ut in Galliam venirent, suis quoque re-
bus eos timere voluit, cum intellegerent, et posse et
audere populi Romani exercitum Rhenum transire.
Accessit etiam, quod illa pars equitatus Usipetum et 2
Tencterorum, quam supra commemoravi praedandi
frumentandique causa Mosam transisse neque proelio
interfuisse, post fugam suorum se trans Rhenum in
fines Sugambrorum receperat seque cum iis coniunxe-
rat. Ad quos cum Caesar nuntios misisset, qui postu- 3
larent, eos, qui sibi Galliaeque bellum intulissent, sibi
dederent, responderunt: Populi Romani imperium Rhe- 4

num finire: si se invito Germanos in Galliam trans-
ire non aequum existimaret, cur sui quicquam esse
5 imperii aut potestatis trans Rhenum postularet? Ubii
autem, qui uni ex Transrhenanis ad Caesarem lega-
tos miserant, amicitiam fecerant, obsides dederant,
magno opere orabant, ut sibi auxilium ferret, quod
6 graviter ab Suebis premerentur; vel, si id facere oc-
cupationibus rei publicae prohiberetur, exercitum modo
Rhenum transportaret: id sibi *ad* auxilium spemque
7 reliqui temporis satis futurum. Tantum esse nomen
atque opinionem eius exercitus Ariovisto pulso et hoc
novissimo proelio facto etiam ad ultimas Germanorum
nationes, uti opinione et amicitia populi Romani tuti
8 esse possint. Navium magnam copiam ad transpor-
tandum exercitum pollicebantur.

1 XVII. Caesar his de causis, quas commemoravi,
Rhenum transire decreverat; sed navibus transire ne-
que satis tutum esse arbitrabatur, neque suae neque
2 populi Romani dignitatis esse statuebat. Itaque, etsi
summa difficultas faciendi pontis proponebatur prop-
ter latitudinem, rapiditatem altitudinemque fluminis,
tamen id sibi contendendum aut aliter non traducen-
dum exercitum existimabat. Rationem pontis hanc
3 instituit. Tigna bina sesquipedalia paulum ab imo
praeacuta dimensa ad altitudinem fluminis intervallo
4 pedum duorum inter se iungebat. Haec cum machi-
nationibus immissa in flumen defixerat fistucisque ade-
gerat, non sublicae modo derecte ad perpendiculum,
sed prone ac fastigate, ut secundum naturam fluminis
5 procumberent, his item contraria duo ad eundem mo-
dum iuncta intervallo pedum quadragenum ab infe-
riore parte contra vim atque impetum fluminis con-
6 versa statuebat. Haec utraque insuper bipedalibus
trabibus immissis, quantum eorum tignorum iunctura
distabat, binis utrimque fibulis ab extrema parte dis-
7 tinebantur; quibus disclusis atque in contrariam par-
tem revinctis tanta erat operis firmitudo atque ea

rerum natura, ut, quo maior vis aquae se incitavisset,
hoc artius illigata tenerentur. Haec derecta materia 8
iniecta contexebantur ac longuriis cratibusque con-
sternebantur; ac nihilo setius sublicae et ad inferio- 9
rem partem fluminis oblique agebantur, quae pro
ariete subiectae et cum omni opere coniunctae vim
fluminis exciperent, et aliae item supra pontem me- 10
diocri spatio, ut, si arborum trunci sive naves deici-
endi operis essent a barbaris missae, his defensoribus
earum rerum vis minueretur, neu ponti nocerent.

XVIII. Diebus decem, quibus materia coepta erat 1
comportari, omni opere effecto exercitus traducitur.
Caesar ad utramque partem pontis firmo praesidio 2
relicto in fines Sugambrorum contendit. Interim a 3
compluribus civitatibus ad eum legati veniunt; qui-
bus pacem atque amicitiam petentibus liberaliter re-
spondit obsidesque ad se adduci iubet. Sugambri ex 4
eo tempore, quo pons institui coeptus est, fuga com-
parata hortantibus iis, quos ex Tencteris atque Usi-
petibus apud se habebant, finibus suis excesserant
suaque omnia exportaverant seque in solitudinem ac
silvas abdiderant.

XVIIII. Caesar paucos dies in eorum finibus mo- 1
ratus omnibus vicis aedificiisque incensis frumentisque
succisis se in fines Ubiorum recepit atque iis auxilium
suum pollicitus, si ab Suebis premerentur, haec ab
iis cognovit: Suebos, posteaquam per exploratores 2
pontem fieri comperissent, more suo concilio habito
nuntios in omnes partes dimisisse, uti de oppidis de-
migrarent, liberos, uxores suaque omnia in silvis de-
ponerent, atque omnes, qui arma ferre possent, unum
in locum convenirent: hunc esse delectum medium 3
fere regionum earum, quas Suebi obtinerent; hic Ro-
manorum adventum exspectare atque ibi decertare
constituisse. Quod ubi Caesar comperit, omnibus re- 4
bus iis confectis, quarum rerum causa traducere exer-
citum constituerat, ut Germanis metum iniceret, ut

Sugambros ulcisceretur, ut Ubios obsidione liberaret,
diebus omnino decem et octo trans Rhenum consump-
tis, satis et ad laudem et ad utilitatem profectum
arbitratus, se in Galliam recepit pontemque rescidit.
1 XX. Exigua parte aestatis reliqua Caesar, etsi
in his locis, quod omnis Gallia ad septentriones ver-
git, maturae sunt hiemes, tamen in Britanniam pro-
ficisci contendit, quod omnibus fere Gallicis bellis
hostibus nostris inde subministrata auxilia intellegebat
2 et, si tempus anni ad bellum gerendum deficeret,
tamen magno sibi usui fore arbitrabatur, si modo in-
sulam adisset, genus hominum perspexisset, loca, por-
tus, aditus cognovisset; quae omnia fere Gallis erant
3 incognita. Neque enim temere praeter mercatores illo
adiit quisquam, neque iis ipsis quicquam praeter oram
maritimam atque eas regiones, quae sunt contra Gal-
4 lias, notum est. Itaque vocatis ad se undique mer-
catoribus, neque quanta esset insulae magnitudo, neque
quae aut quantae nationes incolerent, neque quem
usum belli haberent aut quibus institutis uterentur,
neque qui essent ad maiorum navium multitudinem
idonei portus, reperire poterat.
1 XXI. Ad haec cognoscenda, priusquam periculum
faceret, idoneum esse arbitratus Gaium Volusenum
2 cum navi longa praemittit. Huic mandat, ut explo-
ratis omnibus rebus ad se quam primum revertatur.
3 Ipse cum omnibus copiis in Morinos proficiscitur, quod
4 inde erat brevissimus in Britanniam traiectus. Huc
naves undique ex finitimis regionibus et, quam supe-
riore aestate ad Veneticum bellum effecerat classem,
5 iubet convenire. Interim consilio eius cognito et per
mercatores perlato ad Britannos, a compluribus in-
sulae civitatibus ad eum legati veniunt, qui pollice-
antur obsides dare atque imperio populi Romani ob-
6 temperare. Quibus auditis, liberaliter pollicitus horta-
tusque, ut in ea sententia permanerent, eos domum
7 remittit, et cum iis una Commium, quem ipse Atre-

batibus superatis regem ibi constituerat, cuius et virtutem et consilium probabat et quem sibi fidelem esse arbitrabatur, cuiusque auctoritas in his regionibus magni habebatur, mittit. Huic imperat, quas 8
possit, adeat civitates horteturque, ut populi Romani fidem sequantur, seque celeriter eo venturum nuntiet. Volusenus perspectis regionibus omnibus, quantum ei 9
facultatis dari potuit, qui navi egredi ac se barbaris committere non auderet, quinto die ad Caesarem revertitur, quaeque ibi perspexisset, renuntiat.

XXII. Dum in his locis Caesar navium paranda- 1
rum causa moratur, ex magna parte Morinorum ad eum legati venerunt, qui se de superioris temporis consilio excusarent, quod homines barbari et nostrae consuetudinis imperiti bellum populo Romano fecissent, seque ea, quae imperasset, facturos pollicerentur. Hoc sibi Caesar satis oportune accidisse arbitratus, 2
quod neque post tergum hostem relinquere volebat neque belli gerendi propter anni tempus facultatem habebat neque has tantularum rerum occupationes Britanniae anteponendas iudicabat, magnum iis numerum obsidum imperat. Quibus adductis eos in fidem recepit. Navibus circiter LXXX onerariis coactis con- 3
tractisque, quod satis esse ad duas transportandas legiones existimabat, quod praeterea navium longarum habebat, quaestori, legatis praefectisque distribuit. Huc accedebant XVIII onerariae naves, quae ex eo 4
loco ab milibus passuum VIII vento tenebantur, quo minus in eundem portum venire possent: has equitibus distribuit. Reliquum exercitum Quinto Titurio 5
Sabino et Lucio Aurunculeio Cottae legatis in Menapios atque in eos pagos Morinorum, ab quibus ad eum legati non venerant, ducendum dedit; Publium 6
Sulpicium Rufum legatum cum eo praesidio, quod satis esse arbitrabatur, portum tenere iussit.

XXIII. His constitutis rebus nactus idoneam ad 1
navigandum tempestatem tertia fere vigilia solvit

equitesque in ulteriorem portum progredi et naves
2 conscendere et se sequi iussit. A quibus cum paulo
tardius esset administratum, ipse hora circiter diei
quarta cum primis navibus Britanniam attigit atque
ibi in omnibus collibus expositas hostium copias ar-
3 matas conspexit. Cuius loci haec erat natura, atque
ita montibus angustis mare continebatur, uti ex locis
4 superioribus in litus telum adigi posset. Hunc ad
egrediendum nequaquam idoneum locum arbitratus,
dum reliquae naves eo convenirent, ad horam nonam
5 in ancoris exspectavit. Interim legatis tribunisque
militum convocatis, et quae ex Voluseno cognosset
et quae fieri vellet, ostendit monuitque, ut rei mili-
taris ratio, maxime ut maritimae res postularent, ut
quae celerem atque instabilem motum haberent, ad
nutum et ad tempus omnes res ab iis administraren-
6 tur. His dimissis et ventum et aestum uno tempore
nactus secundum, dato signo et sublatis ancoris cir-
citer milia passuum septem ab eo loco progressus,
aperto ac plano litore naves constituit.

1 XXIIII. At barbari, consilio Romanorum cognito,
praemisso equitatu et essedariis, quo plerumque genere
in proeliis uti consuerunt, reliquis copiis subsecuti
2 nostros navibus egredi prohibebant. Erat ob has
causas summa difficultas, quod naves propter magni-
tudinem nisi in alto constitui non poterant, militibus
autem ignotis locis, impeditis manibus magno et gravi
onere armorum oppressis simul et de navibus desilien-
dum et in fluctibus consistendum et cum hostibus
3 erat pugnandum, cum illi aut ex arido aut paulum
in aquam progressi omnibus membris expeditis, no-
tissimis locis audacter tela conicerent et equos insue-
4 factos incitarent. Quibus rebus nostri perterriti at-
que huius omnino generis pugnae imperiti non eadem
alacritate ac studio, quo in pedestribus uti proeliis
consuerant, utebantur.

1 XXV. Quod ubi Caesar animadvertit, naves lon-

gas, quarum et species erat barbaris inusitatior et
motus ad usum expeditior, paulum removeri ab one-
rariis navibus et remis incitari et ad latus apertum
hostium constitui atque inde fundis, sagittis, tormentis
hostes propelli ac summoveri iussit; quae res magno usui
nostris fuit. Nam et navium figura et remorum motu 2
et inusitato genere tormentorum permoti barbari
constiterunt ac paulum modo pedem rettulerunt. At- 3
que nostris militibus cunctantibus, maxime propter
altitudinem maris, qui decimae legionis aquilam fere-
bat, contestatus deos, ut ea res legioni feliciter eveni-
ret, *Desilite,* inquit, *milites, nisi vultis aquilam hostibus
prodere: ego certe meum rei publicae atque imperatori
officium praestitero.* Hoc cum voce magna dixisset, 4
se ex navi proiecit atque in hostes aquilam ferre coe-
pit. Tum nostri cohortati inter se, ne tantum dede- 5
cus admitteretur, universi ex navi desiluerunt. Hos 6
item ex proximis [primis] navibus cum conspexissent,
subsecuti hostibus appropinquarunt.

XXVI. Pugnatum est ab utrisque acriter. Nostri 1
tamen, quod neque ordines servare neque firmiter in-
sistere neque signa subsequi poterant, atque alius alia
ex navi, quibuscumque signis occurrerat, se aggrega-
bat, magno opere perturbabantur; hostes vero, notis 2
omnibus vadis, ubi ex litore aliquos singulares ex
navi egredientes conspexerant, incitatis equis impe- 3
ditos adoriebantur, plures paucos circumsistebant, alii
ab latere aperto in universos tela coniciebant. Quod 4
cum animadvertisset Caesar, scaphas longarum navi-
um, item speculatoria navigia militibus compleri iussit
et, quos laborantes conspexerat, his subsidia submit-
tebat. Nostri, simul in arido constiterunt, suis om- 5
nibus consecutis in hostes impetum fecerunt atque
eos in fugam dederunt, neque longius prosequi potue-
runt, quod equites cursum tenere atque insulam ca-
pere non potuerant. Hoc unum ad pristinam fortu-
nam Caesari defuit.

1 XXVII. Hostes proelio superati, simul atque se
ex fuga receperunt, statim ad Caesarem legatos de
pace miserunt, obsides daturos, quaeque imperasset,
2 facturos [esse] polliciti sunt. Una cum his legatis
Commius Atrebas venit, quem supra demonstraveram
3 a Caesare in Britanniam praemissum. Hunc illi e
navi egressum, cum ad eos oratoris modo Caesaris
mandata deferret, comprehenderant atque in vincula
4 coniecerant; tum proelio facto remiserunt. In petenda
pace eius rei culpam in multitudinem coniecerunt et
5 propter imprudentiam ut ignosceretur, petiverunt. Cae-
sar questus, quod, cum ultro in continentem legatis
missis pacem ab se petissent, bellum sine causa in-
tulissent, ignoscere imprudentiae dixit obsidesque im-
6 peravit; quorum illi partem statim dederunt, partem
ex longinquioribus locis arcessitam paucis diebus sese
7 daturos dixerunt. Interea suos remigrare in agros
iusserunt, principesque undique convenire et se civita-
tesque suas Caesari commendare coeperunt.

1 XXVIII. His rebus pace confirmata, post diem
quartum, quam est in Britanniam ventum, naves XVIII,
de quibus supra demonstratum est, quae equites sus-
tulerant, ex superiore portu leni vento solverunt.
2 Quae cum appropinquarent Britanniae et ex castris
viderentur, tanta tempestas subito coorta est, ut nulla
earum cursum tenere posset, sed aliae eodem, unde
erant profectae, referrentur, aliae ad inferiorem par-
tem insulae, quae est propius solis occasum, magno
3 sui cum periculo deicerentur; quae tamen ancoris iac-
tis cum fluctibus complerentur, necessario adversa
nocte in altum provectae continentem petierunt.

1 XXVIIII. Eadem nocte accidit, ut esset luna ple-
na, qui dies maritimos aestus maximos in Oceano ef-
2 ficere consuevit, nostrisque id erat incognitum. Ita
uno tempore et longas naves, quibus Caesar exercitum
transportandum curaverat quasque in aridum subduxe-
rat, aestus compleverat, et onerarias, quae ad ancoras

erant deligatae, tempestas afflictabat, neque ulla nos-
tris facultas aut administrandi aut auxiliandi da-
batur. Compluribus navibus fractis reliquae cum 3
essent funibus, ancoris reliquisque armamentis amis-
sis ad navigandum inutiles, magna, id quod ne-
cesse erat accidere, totius exercitus perturbatio facta
est. Neque enim naves erant aliae, quibus reportari 4
possent, et omnia deerant, quae ad reficiendas naves
erant usui, et, quod omnibus constabat, hiemari in
Gallia oportere, frumentum his in locis in hiemem
provisum non erat.

XXX. Quibus rebus cognitis principes Britanniae, 1
qui post proelium ad Caesarem convenerant, inter se
collocuti, cum equites et naves et frumentum Roma-
nis deesse intellegerent et paucitatem militum ex cas-
trorum exiguitate cognoscerent, quae hoc erant etiam
angustiora, quod sine impedimentis Caesar legiones
transportaverat, optimum factu esse duxerunt rebel- 2
lione facta frumento commeatuque nostros prohibere
et rem in hiemem producere, quod his superatis aut
reditu interclusis neminem postea belli inferendi causa
in Britanniam transiturum confidebant. Itaque rursus 3
coniuratione facta paulatim ex castris discedere ac
suos clam ex agris deducere coeperunt.

XXXI. At Caesar, etsi nondum eorum consilia 1
cognoverat, tamen et ex eventu navium suarum et ex
eo, quod obsides dare intermiserant, fore id, quod ac-
cidit, suspicabatur. Itaque ad omnes casus subsidia 2
comparabat. Nam et frumentum ex agris cotidie in
castra conferebat et, quae gravissime afflictae erant
naves, earum materia atque aere ad reliquas reficien-
das utebatur et, quae ad eas res erant usui, ex con-
tinenti comportari iubebat. Itaque, cum summo stu- 3
dio a militibus administraretur, XII navibus amissis,
reliquis ut navigari commode posset, effecit.

XXXII. Dum ea geruntur, legione ex consuetu- 1
dine una frumentatum missa, quae appellabatur sep-

tima, neque ulla ad id tempus belli suspicione inter-
posita, cum pars hominum in agris remaneret, pars
etiam in castra ventitaret, ii, qui pro portis castro-
rum in statione erant, Caesari nuntiaverunt, pulverem
maiorem, quam consuetudo ferret, in ea parte videri,
2 quam in partem legio iter fecisset. Caesar id, quod
erat, suspicatus, aliquid novi a barbaris initum con-
silii, cohortes, quae in stationibus erant, secum in
eam partem proficisci, ex reliquis duas in stationem
cohortes succedere, reliquas armari et confestim sese
3 subsequi iussit. Cum paulo longius a castris proces-
sisset, suos ab hostibus premi atque aegre sustinere
et conferta legione ex omnibus partibus tela conici
4 animadvertit. Nam quod omni ex reliquis partibus
demesso frumento pars una erat reliqua, suspicati hos-
tes, huc nostros esse venturos, noctu in silvis deli-
5 tuerant; tum dispersos depositis armis in metendo
occupatos subito adorti, paucis interfectis reliquos in-
certis ordinibus perturbaverant, simul equitatu atque
essedis circumdederant.

1 XXXIII. Genus hoc est ex essedis pugnae. Primo
per omnes partes perequitant et tela coniciunt atque
ipso terrore equorum et strepitu rotarum ordines ple-
rumque perturbant, et cum se inter equitum turmas
insinuaverunt, ex essedis desiliunt et pedibus proeli-
2 antur. Aurigae interim paulatim ex proelio excedunt
atque ita currus collocant, ut, si illi a multitudine
hostium premantur, expeditum ad suos receptum ha-
3 beant. Ita mobilitatem equitum, stabilitatem peditum
in proeliis praestant, ac tantum usu cotidiano et exer-
citatione efficiunt, uti in declivi ac praecipiti loco in-
citatos equos sustinere et brevi moderari ac flectere
et per temonem percurrere et in iugo insistere et se
inde in currus citissime recipere consuerint.

1 XXXIIII. Quibus rebus perturbatis nostris novi-
tate pugnae tempore oportunissimo Caesar auxilium
tulit: namque eius adventu hostes constiterunt, nostri

se ex timore receperunt. Quo facto ad lacessendum 2
et ad committendum proelium alienum esse tempus
arbitratus suo se loco continuit et brevi tempore in-
termisso in castra legiones reduxit. Dum haec gerun- 3
tur, nostris omnibus occupatis, qui erant in agris
reliqui, discesserunt. Secutae sunt continuos com- 4
plures dies tempestates, quae et nostros in castris
continerent et hostem a pugna prohiberent. Interim 5
barbari nuntios in omnes partes dimiserunt paucita-
temque nostrorum militum suis praedicaverunt et,
quanta praedae faciendae atque in perpetuum sui libe-
randi facultas daretur, si Romanos castris expulissent,
demonstraverunt. His rebus celeriter magna multitu- 6
dine peditatus equitatusque coacta ad castra venerunt.

XXXV. Caesar etsi idem, quod superioribus die- 1
bus acciderat, fore videbat, ut, si essent hostes pulsi,
celeritate periculum effugerent, tamen nactus equites
circiter xxx, quos Commius Atrebas, de quo ante dic-
tum est, secum transportaverat, legiones in acie pro cas-
tris constituit. Commisso proelio diutius nostrorum 2
militum impetum hostes ferre non potuerunt ac terga
verterunt. Quos tanto spatio secuti, quantum cursu 3
et viribus efficere potuerunt, complures ex iis occi-
derunt, deinde omnibus longe lateque aedificiis incen-
sis se in castra receperunt.

XXXVI. Eodem die legati ab hostibus missi ad 1
Caesarem de pace venerunt. His Caesar numerum 2
obsidum, quem ante imperaverat, duplicavit eosque in
continentem adduci iussit, quod propinqua die aequi-
noctii infirmis navibus hiemi navigationem subicien-
dam non existimabat. Ipse idoneam tempestatem 3
nanctus paulo post mediam noctem naves solvit; quae
omnes incolumes ad continentem pervenerunt; sed ex 4
iis onerariae duae eosdem, quos reliqui, portus capere
non potuerunt et paulo infra delatae sunt.

XXXVII. Quibus ex navibus cum essent expositi 1
milites circiter trecenti atque in castra contenderent,

Morini, quos Caesar in Britanniam proficiscens paca-
tos reliquerat, spe praedae adducti primo non ita
magno suorum numero circumsteterunt ac, si sese in-
2 terfici nollent, arma ponere iusserunt. Cum illi orbe
facto sese defenderent, celeriter ad clamorem homi-
num circiter milia sex convenerunt. Qua re nuntiata
Caesar omnem ex castris equitatum suis auxilio misit.
3 Interim nostri milites impetum hostium sustinuerunt
atque amplius horis quattuor fortissime pugnaverunt
et paucis vulneribus acceptis complures ex his occi-
4 derunt. Postea vero quam equitatus noster in con-
spectum venit, hostes abiectis armis terga verterunt,
magnusque eorum numerus est occisus.

1 XXXVIII. Caesar postero die Titum Labienum
legatum cum iis legionibus, quas ex Britannia reduxe-
2 rat, in Morinos, qui rebellionem fecerant, misit. Qui
cum propter siccitates paludum, quo se reciperent,
non haberent, quo superiore anno perfugio erant usi,
3 omnes fere in potestatem Labieni pervenerunt. At
Q. Titurius et Lucius Cotta legati, qui in Menapiorum
fines legiones duxerant, omnibus eorum agris vastatis,
frumentis succisis, aedificiis incensis, quod Menapii se
omnes in densissimas silvas abdiderant, se ad Cae-
4 sarem receperunt. Caesar in Belgis omnium legio-
num hiberna constituit. Eo duae omnino civitates
ex Britannia obsides miserunt, reliquae neglexerunt.
5 His rebus gestis ex litteris Caesaris dierum viginti
supplicatio a senatu decreta est.

C. IULI CAESARIS
BELLI GALLICI
LIBER QUINTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCC.] I. Alterum bellum Britannicum.

Caesar magnam classem in Gallia parari iubet; ipse in Illyrico Pirustas cohibet, c. I. In Galliam reversus Treverorum turbas componit, Dumnorigem interficit, Aeduos coercet, c. II—VII. Iterum in Britanniam traicit, c. VIII—XI, quae describitur c. XII—XIIII. Caesar Cassivellaunum ducem devincit, Trinobantes et alias quasdam gentes in deditionem accipit, c. XV—XXII; in Galliam redit, c. XXIII.

II. Bellum Ambiorigis.

Eburones Ambiorige et Catuvolco ducibus deficiunt. Sabinus et Cotta legati cum quindecim cohortibus conciduntur, c XXIIII—XXXVII. Nervii cum Aduatucis atque Eburonibus Q Ciceronis castra graviter oppugnant, c. XXXVIII—XXXXVIII, a Caesare profligantur, c. XXXXVIIII—LIII,2.

III. Senonum et Treverorum motus.

Senones et Treveri res novas moliuntur, sed interfecto Indutiomaro Gallia fit paulo quietior, c. LIII,3—LVIII.

I. Lucio Domitio, Ap. Claudio consulibus discedens 1
ab hibernis Caesar in Italiam, ut quotannis facere consuerat, legatis imperat, quos legionibus praefecerat, uti, quam plurimas possent, hieme naves aedificandas veteresque reficiendas curarent. Earum modum formamque demonstrat. Ad celeritatem onerandi sub- 2
ductionesque paulo facit humiliores, quam quibus in

nostro mari uti consuevimus, atque id eo magis, quod
propter crebras commutationes aestuum minus magnos
ibi fluctus fieri cognoverat; ad onera ac multitudinem
iumentorum transportandam paulo latiores, quam quibus
3 in reliquis utimur maribus. Has omnes actuarias im-
perat fieri, quam ad rem humilitas multum adiuvat.
4 Ea, quae sunt usui ad armandas naves, ex Hispania
5 apportari iubet. Ipse conventibus Galliae citerioris
peractis in Illyricum proficiscitur, quod a Pirustis
finitimam partem provinciae incursionibus vastari au-
6 diebat. Eo cum venisset, civitatibus milites imperat
7 certumque in locum convenire iubet. Qua re nuntiata
Pirustae legatos ad eum mittunt, qui doceant, nihil
earum rerum publico factum consilio, seseque paratos
esse demonstrant omnibus rationibus de iniuriis satis-
8 facere. Percepta oratione eorum Caesar obsides im-
perat eosque ad certam diem adduci iubet; nisi ita
fecerint, sese bello civitatem persecuturum demonstrat.
9 Iis ad diem adductis, ut imperaverat, arbitros inter
civitates dat, qui litem aestiment poenamque constituant.
1 II. His confectis rebus conventibusque peractis in
citeriorem Galliam revertitur atque inde ad exercitum
2 proficiscitur. Eo cum venisset, circuitis omnibus
hibernis singulari militum studio in summa omnium
rerum inopia circiter sescentas eius generis, cuius
supra demonstravimus, naves et longas XXVIII invenit
instructas, neque multum abesse ab eo, quin paucis
3 diebus deduci possint. Collaudatis militibus atque iis,
qui negotio praefuerant, quid fieri velit, ostendit atque
omnes ad portum Itium convenire iubet, quo ex portu
commodissimum in Britanniam traiectum esse cogno-
verat, circiter milium passuum XXX [transmissum] a
continenti: huic rei quod satis esse visum est militum,
4 reliquit. Ipse cum legionibus expeditis IIII et equiti-
bus DCCC in fines Treverorum proficiscitur, quod hi
neque ad concilia veniebant neque imperio parebant
Germanosque Transrhenanos sollicitare dicebantur.

III. Haec civitas longe plurimum totius Galliae 1
equitatu valet magnasque habet copias peditum, Rhe-
numque, ut supra demonstravimus, tangit. In ea civi- 2
tate duo de principatu inter se contendebant, Indutio-
marus et Cingetorix; e quibus alter, simul atque de 3
Caesaris legionumque adventu cognitum est, ad eum
venit, se suosque omnes in officio futuros neque ab
amicitia populi Romani defecturos confirmavit, quae-
que in Treveris gererentur, ostendit. At Indutiomarus 4
equitatum peditatumque cogere iisque, qui per aetatem
in armis esse non poterant, in silvam Arduennam ab-
ditis, quae ingenti magnitudine per medios fines Tre-
verorum a flumine Rheno ad initium Remorum per-
tinet, bellum parare instituit. Sed posteaquam non 5
nulli principes ex ea civitate, et familiaritate Cingeto-
rigis adducti et adventu nostri exercitus perterriti, ad
Caesarem venerunt et de suis privatim rebus ab eo
petere coeperunt, quoniam civitati consulere non pos-
sent, veritus, ne ab omnibus desereretur, [Indutio-
marus] legatos ad Caesarem mittit: Sese idcirco ab 6
suis discedere atque ad eum venire noluisse, quo
facilius civitatem in officio contineret, ne omnis nobili-
tatis discessu plebs propter imprudentiam laberetur:
itaque esse civitatem in sua potestate, seseque, si 7
Caesar permitteret, ad eum in castra venturum, suas
civitatisque fortunas eius fidei permissurum.

IIII. Caesar, etsi intellegebat, qua de causa ea 1
dicerentur quaeque eum res ab instituto consilio de-
terreret, tamen, ne aestatem in Treveris consumere
cogeretur omnibus ad Britannicum bellum rebus com-
paratis, Indutiomarum ad se cum ducentis obsidibus
venire iussit. His adductis, in iis filio propinquisque 2
eius omnibus, quos nominatim evocaverat, consolatus
Indutiomarum hortatusque est, uti in officio maneret;
nihilo tamen setius principibus Treverorum ad se con- 3
vocatis hos singillatim Cingetorigi conciliavit, quod
cum merito eius a se fieri intellegebat, tum magni

interesse arbitrabatur eius auctoritatem inter suos
quam plurimum valere, cuius tam egregiam in se vo-
4 luntatem perspexisset. Id tulit factum graviter Indu-
tiomarus, suam gratiam inter suos minui, et, qui iam
ante inimico in nos animo fuisset, multo gravius hoc
dolore exarsit.

1 V. His rebus constitutis Caesar ad portum Itium
2 cum legionibus pervenit. Ibi cognoscit, LX naves,
quae in Meldis factae erant, tempestate reiectas cur-
sum tenere non potuisse atque eodem, unde erant pro-
fectae, revertisse; reliquas paratas ad navigandum
3 atque omnibus rebus instructas invenit. Eodem equi-
tatus totius Galliae convenit numero milium quattuor
4 principesque ex omnibus civitatibus; ex quibus per-
paucos, quorum in se fidem perspexerat, relinquere in
Gallia, reliquos obsidum loco secum ducere decreverat,
quod, cum ipse abesset, motum Galliae verebatur.

1 VI. Erat una cum ceteris Dumnorix Aeduus, de
quo ante ab nobis dictum est. Hunc secum habere
in primis constituerat, quod eum cupidum rerum no-
varum, cupidum imperii, magni animi, magnae inter
2 Gallos auctoritatis cognoverat. Accedebat huc, quod
in concilio Aeduorum Dumnorix dixerat, sibi a Caesare
regnum civitatis deferri; quod dictum Aedui graviter
ferebant, neque recusandi aut deprecandi causa legatos
3 ad Caesarem mittere audebant. Id factum ex suis
hospitibus Caesar cognoverat. Ille omnibus primo
precibus petere contendit, ut in Gallia relinqueretur,
partim quod insuetus navigandi mare timeret, par-
4 tim quod religionibus impediri sese diceret. Postea
quam id obstinate sibi negari vidit, omni spe impe-
trandi adempta, principes Galliae sollicitare, sevocare
singulos hortarique coepit, uti in continenti remane-
5 rent; metu territare: non sine causa fieri, ut Gallia
omni nobilitate spoliaretur; id esse consilium Caesaris,
ut, quos in conspectu Galliae interficere vereretur, hos
6 omnes in Britanniam traductos necaret; fidem reliquis

interponere, ius iurandum poscere, ut, quod esse ex
usu Galliae intellexissent, communi consilio adminis-
trarent. Haec a compluribus ad Caesarem deferebantur. 7

VII. Qua re cognita Caesar, quod tantum civitati 1
Aeduae dignitatis tribuebat, coërcendum atque deter-
rendum, quibuscumque rebus posset, Dumnorigem sta-
tuebat; quod longius eius amentiam progredi videbat, 2
prospiciendum, ne quid sibi ac rei publicae nocere
posset. Itaque dies circiter xxv in eo loco commo- 3
ratus, quod Corus ventus navigationem impediebat,
qui magnam partem omnis temporis in his locis flare
consuevit, dabat operam, ut in officio Dumnorigem
contineret, nihilo tamen setius omnia eius consilia
cognosceret; tandem idoneam nactus tempestatem mili- 4
tes equitesque conscendere in naves iubet. At omnium 5
impeditis animis Dumnorix cum equitibus Aeduorum
a castris insciente Caesare domum discedere coepit.
Qua re nuntiata, Caesar intermissa profectione atque 6
omnibus rebus postpositis magnam partem equitatus
ad eum insequendum mittit retrahique imperat; si 7
vim faciat neque pareat, interfici iubet, nihil hunc se
absente pro sano facturum arbitratus, qui praesentis
imperium neglexisset. Ille enim revocatus resistere 8
ac se manu defendere suorumque fidem implorare
coepit, saepe clamitans, liberum se liberaeque esse
civitatis. Illi, ut erat imperatum, circumsistunt ho- 9
minem atque interficiunt; at equites Aedui ad Caesarem
omnes revertuntur.

VIII. His rebus gestis, Labieno in continente cum 1
tribus legionibus et equitum milibus duobus relicto,
ut portus tueretur et rem frumentariam provideret,
quaeque in Gallia gererentur, cognosceret consiliumque
pro tempore et pro re caperet, ipse cum quinque 2
legionibus et pari numero equitum, quem in continenti
reliquerat, ad solis occasum naves solvit et leni Africo
provectus, media circiter nocte vento intermisso, cur-
sum non tenuit et longius delatus aestu orta luce sub

3 sinistra Britanniam relictam conspexit. Tum rursus
aestus commutationem secutus remis contendit, ut eam
partem insulae caperet, qua optimum esse egressum
4 superiore aestate cognoverat. Qua in re admodum
fuit militum virtus laudanda, qui vectoriis gravibus-
que navigiis non intermisso remigandi labore longarum
5 navium cursum adaequarunt. Accessum est ad Bri-
tanniam omnibus navibus meridiano fere tempore,
6 neque in eo loco hostis est visus; sed, ut postea
Caesar ex captivis cognovit, cum magnae manus eo
convenissent, multitudine navium perterritae, quae cum
annotinis privatisque, quas sui quisque commodi fe-
cerat, amplius octingentae uno erant visae tempore, a
litore discesserant ac se in superiora loca abdiderant.

1 VIIII. Caesar exposito exercitu et loco castris
idoneo capto, ubi ex captivis cognovit, quo in loco
hostium copiae consedissent, cohortibus decem ad mare
relictis et equitibus trecentis, qui praesidio navibus
essent, de tertia vigilia ad hostes contendit, eo minus
veritus navibus, quod in litore molli atque aperto
deligatas ad ancoram relinquebat, et praesidio navi-
2 bus*que* Quintum Atrium praefecit. Ipse noctu pro-
gressus milia passuum circiter XII hostium copias con-
3 spicatus est. Illi equitatu atque essedis ad flumen
progressi ex loco superiore nostros prohibere et proe-
4 lium committere coeperunt. Repulsi ab equitatu se in
silvas abdiderunt, locum nancti egregie et natura et
opere munitum, quem domestici belli, ut videbatur,
causa iam ante praeparaverant: nam crebris arboribus
5 succisis omnes introitus erant praeclusi. Ipsi ex silvis
rari propugnabant nostrosque intra munitiones ingredi
6 prohibebant. At milites legionis septimae testudine
facta et aggere ad munitiones adiecto locum ceperunt
eosque ex silvis expulerunt paucis vulneribus acceptis.
7 Sed eos fugientes longius Caesar prosequi vetuit, et quod
loci naturam ignorabat, et quod magna parte diei con-
sumpta munitioni castrorum tempus relinqui volebat.

X. Postridie eius diei mane tripertito milites equi- 1
tesque in expeditionem misit, ut eos, qui fugerant,
persequerentur. His aliquantum itineris progressis, 2
cum iam extremi essent in prospectu, equites a Quinto
Atrio ad Caesarem venerunt, qui nuntiarent, superiore
nocte maxima coorta tempestate prope omnes naves
afflictas atque in litore eiectas esse, quod neque an-
corae funesque subsisterent neque nautae gubernatores-
que vim tempestatis pati possent: itaque ex eo con- 3
cursu navium magnum esse incommodum acceptum.

XI. His rebus cognitis Caesar legiones equitatum- 1
que revocari atque in itinere resistere iubet, ipse ad
naves revertitur; eadem fere, quae ex nuntiis litterisque 2
cognoverat, coram perspicit, sic ut amissis circiter
XL navibus reliquae tamen refici posse magno negotio
viderentur. Itaque ex legionibus fabros deligit et ex 3
continenti alios arcessi iubet; Labieno scribit, ut, quam 4
plurimas posset, iis legionibus, quae sunt apud eum,
naves instituat. Ipse, etsi res erat multae operae ac 5
laboris, tamen commodissimum esse statuit omnes
naves subduci et cum castris una munitione coniungi.
In his rebus circiter dies X consumit, ne nocturnis 6
quidem temporibus ad laborem militum intermissis.
Subductis navibus castrisque egregie munitis easdem 7
copias, quas ante, praesidio navibus reliquit, ipse eodem,
unde redierat, proficiscitur. Eo cum venisset, maiores 8
iam undique in eum locum copiae Britannorum con-
venerant summa imperii bellique administrandi com-
muni consilio permissa Cassivellauno; cuius fines a
maritimis civitatibus flumen dividit, quod appellatur
Tamesis, a mari circiter milia passuum LXXX. Huic 9
superiore tempore cum reliquis civitatibus continentia
bella intercesserant; sed nostro adventu permoti Bri-
tanni hunc toti bello imperioque praefecerant.

XII. Britanniae pars interior ab iis incolitur, quos 1
natos in insula ipsi memoria proditum dicunt, maritima 2
pars ab iis, qui praedae ac belli inferendi causa ex

Belgio transierunt (qui omnes fere iis nominibus civi-
tatum appellantur, quibus orti ex civitatibus eo per-
venerunt) et bello illato ibi permanserunt atque agros
3 colere coeperunt. Hominum est infinita multitudo
creberrimaque aedificia fere Gallicis consimilia, pecorum
4 magnus numerus. Utuntur aut aere [aut nummo
aureo] aut taleis ferreis ad certum pondus examinatis
pro nummo. Nascitur ibi plumbum album in medi-
terraneis regionibus, in maritimis ferrum, sed eius
5 exigua est copia; aere utuntur importato. Materia
cuiusque generis, ut in Gallia, est praeter fagum atque
6 abietem. Leporem et gallinam et anserem gustare
fas non putant; haec tamen alunt animi voluptatisque
7 causa. Loca sunt temperatiora quam in Gallia,
remissioribus frigoribus.

1 XIII. Insula natura triquetra, cuius unum latus
est contra Galliam. Huius lateris alter angulus, qui
est ad Cantium, quo fere omnes ex Gallia naves
appelluntur, ad orientem solem, inferior ad meridiem
spectat. Hoc pertinet circiter milia passuum quingenta.
2 Alterum vergit ad Hispaniam atque occidentem solem;
qua ex parte est Hibernia, dimidio minor, ut existi-
matur, quam Britannia, sed pari spatio transmissus,
3 atque ex Gallia est in Britanniam. In hoc medio
cursu est insula, quae appellatur Mona; complures
praeterea minores subiectae insulae existimantur; de
quibus insulis non nulli scripserunt, dies continuos XXX
4 sub bruma esse noctem. Nos nihil de eo percontati-
onibus reperiebamus, nisi certis ex aqua mensuris
breviores esse quam in continenti noctes videbamus.
5 Huius est longitudo lateris, ut fert illorum opinio,
6 septingentorum milium. Tertium est contra septen-
triones; cui parti nulla est obiecta terra, sed eius
angulus lateris maxime ad Germaniam spectat. Hoc
milia passuum octingenta in longitudinem esse existi-
7 matur. Ita omnis insula est in circuitu viciens cen-
tenum milium passuum.

XIIII. Ex his omnibus longe sunt humanissimi, 1
qui Cantium incolunt, quae regio est maritima omnis,
neque multum a Gallica differunt consuetudine. In- 2
teriores plerique frumenta non serunt, sed lacte et
carne vivunt pellibusque sunt vestiti. Omnes vero se
Britanni vitro inficiunt, quod caeruleum efficit colorem,
atque hoc horridiores sunt in pugna aspectu; capillo- 3
que sunt promisso atque omni parte corporis rasa
praeter caput et labrum superius. Uxores habent deni 4
duodenique inter se communes, et maxime fratres cum
fratribus parentesque cum liberis; sed, qui sunt ex iis 5
nati, eorum habentur liberi, quo primum virgo quae-
que deducta est.

XV. Equites hostium essedariique acriter proelio 1
cum equitatu nostro in itinere conflixerunt, tamen ut
nostri omnibus partibus superiores fuerint atque eos
in silvas collesque compulerint; sed compluribus inter- 2
fectis cupidius insecuti non nullos ex suis amiserunt.
At illi intermisso spatio, imprudentibus nostris atque 3
occupatis in munitione castrorum, subito se ex silvis
eiecerunt impetuque in eos facto, qui erant in statione
pro castris collocati, acriter pugnaverunt, duabusque 4
missis subsidio cohortibus a Caesare, atque his primis
legionum duarum, cum hae perexiguo intermisso loci
spatio inter se constitissent, novo genere pugnae per-
territis nostris per medios audacissime perruperunt
seque inde incolumes receperunt. Eo die Quintus 5
Laberius Durus tribunus militum interficitur. Illi
pluribus submissis cohortibus repelluntur.

XVI. Toto hoc in genere pugnae, cum sub oculis 1
omnium ac pro castris dimicaretur, intellectum est,
nostros propter gravitatem armorum, quod neque in-
sequi cedentes possent neque ab signis discedere au-
derent, minus aptos esse ad huius generis hostem,
equites autem magno cum periculo proelio dimicare, 2
propterea quod illi etiam consulto plerumque cederent
et, cum paulum ab legionibus nostros removissent, ex

essedis desilirent et pedibus dispari proelio conten-
3 derent. Equestris autem proelii ratio et cedentibus et
4 insequentibus par atque idem periculum inferebat. Ac-
cedebat huc, ut numquam conferti, sed rari magnisque
intervallis proeliarentur stationesque dispositas habe-
rent, atque alios alii deinceps exciperent integrique et
recentes defetigatis succederent.

1 XVII. Postero die procul a castris hostes in colli-
bus constiterunt rarique se ostendere et lenius quam
2 pridie nostros equites proelio lacessere coeperunt. Sed
meridie, cum Caesar pabulandi causa tres legiones
atque omnem equitatum cum Gaio Trebonio legato
misisset, repente ex omnibus partibus ad pabulatores
advolaverunt, sic uti ab signis legionibusque non ab-
3 sisterent. Nostri acriter in eos impetu facto reppu-
lerunt neque finem sequendi fecerunt, quoad subsidio
confisi equites, cum post se legiones viderent, prae-
4 cipites hostes egerunt, magnoque eorum numero inter-
fecto neque sui colligendi neque consistendi aut ex
5 essedis desiliendi facultatem dederunt. Ex hac fuga
protinus, quae undique convenerant, auxilia discesse-
runt, neque post id tempus umquam summis nobiscum
copiis hostes contenderunt.

1 XVIII. Caesar cognito consilio eorum ad flumen
Tamesim in fines Cassivellauni exercitum duxit; quod
flumen uno omnino loco pedibus, atque hoc aegre,
2 transiri potest. Eo cum venisset, animum advertit,
ad alteram fluminis ripam magnas esse copias hostium
3 instructas. Ripa autem erat acutis sudibus praefixis
munita, eiusdemque generis sub aqua defixae sudes
4 flumine tegebantur. His rebus cognitis a captivis per-
fugisque Caesar praemisso equitatu confestim legiones
5 subsequi iussit. Sed ea celeritate atque eo impetu
milites ierunt, cum capite solo ex aqua exstarent, ut
hostes impetum legionum atque equitum sustinere non
possent ripasque dimitterent ac se fugae mandarent.

1 XVIIII. Cassivellaunus, ut supra demonstravimus,

omni deposita spe contentionis, dimissis amplioribus
copiis, milibus circiter quattuor essedariorum relictis,
itinera nostra servabat paulumque ex via excedebat
locisque impeditis ac silvestribus sese occultabat atque
iis regionibus, quibus nos iter facturos cognoverat,
pecora atque homines ex agris in silvas compellebat
et, cum equitatus noster liberius praedandi vastandi- 2
que causa se in agros eiecerat, omnibus viis semitisque
essedarios ex silvis emittebat et magno cum periculo
nostrorum equitum cum iis confligebat atque hoc metu
latius vagari prohibebat. Relinquebatur, ut neque 3
longius ab agmine legionum discedi Caesar pateretur,
et tantum in agris vastandis incendiisque faciendis
hostibus noceretur, quantum labore atque itinere
legionarii milites efficere poterant.

XX. Interim Trinobantes, prope firmissima earum 1
regionum civitas, ex qua Mandubracius adulescens
Caesaris fidem secutus ad eum in continentem Galliam
venerat, cuius pater in ea civitate regnum obtinuerat
interfectusque erat a Cassivellauno, ipse fuga mortem
vitaverat, legatos ad Caesarem mittunt pollicentur-
que, sese ei dedituros atque imperata facturos; petunt, 2
ut Mandubracium ab iniuria Cassivellauni defendat
atque in civitatem mittat, qui praesit imperiumque
obtineat. His Caesar imperat obsides quadraginta 3
frumentumque exercitui Mandubraciumque ad eos mittit.
Illi imperata celeriter fecerunt, obsides ad numerum 4
frumentumque miserunt.

XXI. Trinobantibus defensis atque ab omni mili- 1
tum iniuria prohibitis, Cenimagni, Segontiaci, Ancali-
tes, Bibroci, Cassi legationibus missis sese Caesari
dedunt. Ab iis cognoscit, non longe ex eo loco oppi- 2
dum Cassivellauni abesse silvis paludibusque munitum,
quo satis magnus hominum pecorisque numerus con-
venerit. Oppidum autem Britanni vocant, cum silvas 3
impeditas vallo atque fossa munierunt, quo incursionis
hostium vitandae causa convenire consuerunt. Eo 4

proficiscitur cum legionibus. locum reperit egregie
natura atque opere munitum; tamen hunc duabus ex
5 partibus oppugnare contendit. Hostes paulisper morati
militum nostrorum impetum non tulerunt seseque
6 alia ex parte oppidi eiecerunt. Magnus ibi numerus
pecoris repertus, multique in fuga sunt comprehensi
atque interfecti.

1 XXII. Dum haec in his locis geruntur, Cassivel-
launus ad Cantium, quod esse ad mare supra demons-
travimus, quibus regionibus quattuor reges praeerant,
Cingetorix, Carvilius, Taximagulus, Segovax, nuntios
mittit atque iis imperat, uti coactis omnibus copiis
castra navalia de improviso adoriantur atque oppu-
2 gnent. Ii cum ad castra venissent, nostri eruptione
facta multis eorum interfectis, capto etiam nobili duce
3 Lugotorige suos incolumes reduxerunt. Cassivellaunus
hoc proelio nuntiato, tot detrimentis acceptis, vastatis
finibus, maxime etiam permotus defectione civitatum,
legatos per Atrebatem Commium de deditione ad
4 Caesarem mittit. Caesar, cum constituisset hiemare
in continenti propter repentinos Galliae motus, neque
multum aestatis superesset, atque id facile extrahi
posse intellegeret, obsides imperat et, quid in annos
singulos vectigalis populo Romano Britannia penderet,
5 constituit; interdicit atque imperat Cassivellauno, ne
Mandubracio neu Trinobantibus noceat.

1 XXIII. Obsidibus acceptis exercitum reducit ad
2 mare, naves invenit refectas. His deductis, quod et
captivorum magnum numerum habebat et non nul-
lae tempestate deperierant naves, duobus commeatibus
3 exercitum reportare instituit. Ac sic accidit, uti ex
tanto navium numero tot navigationibus neque hoc
neque superiore anno ulla omnino navis, quae milites
4 portaret, desideraretur, et ex iis, quae inanes ex con-
tinenti ad eum remitterentur, et prioris commeatus
expositis militibus et quas postea Labienus faciendas
curaverat numero LX, perpaucae locum caperent, reli-

quae fere omnes reicerentur. Quas cum aliquamdiu 5
Caesar frustra exspectasset, ne anni tempore a navi-
gatione excluderetur, quod aequinoctium suberat, ne-
cessario angustius milites collocavit ac, summa tran- 6
quillitate consecuta, secunda inita cum solvisset vigilia,
prima luce terram attigit omnesque incolumes naves
perduxit.

XXIIII. Subductis navibus concilioque Gallorum 1
Samarobrivae peracto, quod eo anno frumentum in
Gallia propter siccitates angustius provenerat, coactus
est aliter ac superioribus annis exercitum in hibernis
collocare legionesque in plures civitates distribuere.
Ex quibus unam in Morinos ducendam Gaio Fabio 2
legato dedit, alteram in Nervios Quinto Ciceroni, ter-
tiam in Esubios Lucio Roscio; quartam in Remis cum
Tito Labieno in confinio Treverorum hiemare iussit;
tres in Belgis collocavit; his Marcum Crassum quaes- 3
torem et Lucium Munatium Plancum et Gaium Trebo-
nium legatos praefecit. Unam legionem, quam proxime 4
trans Padum conscripserat, et cohortes v in Eburones,
quorum pars maxima est inter Mosam ac Rhenum,
qui sub imperio Ambiorigis et Catuvolci erant, misit.
His militibus Quintum Titurium Sabinum et Lucium 5
Aurunculeium Cottam legatos praeesse iussit. Ad 6
hunc modum distributis legionibus facillime inopiae
frumentariae sese mederi posse existimavit. Atque 7
harum tamen omnium legionum hiberna praeter eam,
quam Lucio Roscio in pacatissimam et quietissimam
partem ducendam dederat, milibus passuum centum
continebantur. Ipse interea, quoad legiones collocatas 8
munitaque hiberna cognovisset, in Gallia morari
constituit.

XXV. Erat in Carnutibus summo loco natus 1
Tasgetius, cuius maiores in sua civitate regnum ob-
tinuerant. Huic Caesar pro eius virtute atque in se 2
benevolentia, quod in omnibus bellis singulari eius
opera fuerat usus, maiorum locum restituerat. Ter- 3

tium iam hunc annum regnantem inimici [iam] multis palam ex civitate [et iis] auctoribus [eum] interfecerunt.
4 Defertur ea res ad Caesarem. Ille veritus, quod ad plures pertinebat, ne civitas eorum impulsu deficeret, Lucium Plancum cum legione ex Belgio celeriter in Carnutes proficisci iubet ibique hiemare, quorumque opera cognoverat Tasgetium interfectum, hos compre-
5 hensos ad se mittere. Interim ab omnibus [legatis quaestoribusque], quibus legiones tradiderat, certior factus est, in hiberna perventum locumque hibernis esse munitum.

1 XXVI. Diebus circiter quindecim, quibus in hiberna ventum est, initium repentini tumultus ac defectionis
2 ortum est ab Ambiorige et Catuvolco; qui, cum ad fines regni sui Sabino Cottaeque praesto fuissent frumentumque in hiberna comportavissent, Indutiomari Treveri nuntiis impulsi suos concitaverunt subitoque oppressis lignatoribus magna manu ad castra oppu-
3 gnatum venerunt. Cum celeriter nostri arma cepissent vallumque ascendissent atque una ex parte Hispanis equitibus emissis equestri proelio superiores fuissent, desperata re hostes suos ab oppugnatione reduxerunt.
4 Tum suo more conclamaverunt, uti aliqui ex nostris ad colloquium prodiret: habere sese, quae de re communi dicere vellent, quibus rebus controversias minui posse sperarent.

1 XXVII. Mittitur ad eos colloquendi causa Gaius Arpineius eques Romanus, familiaris Quinti Titurii, et Quintus Iunius ex Hispania quidam, qui iam ante missu Caesaris ad Ambiorigem ventitare consuerat; apud quos
2 Ambiorix ad hunc modum locutus est: Sese pro Caesaris in se beneficiis plurimum ei confiteri debere, quod eius opera stipendio liberatus esset, quod Aduatucis, finitimis suis, pendere consuesset, quodque ei et filius et fratris filius ab Caesare remissi essent, quos Aduatuci obsidum numero missos apud se in servitute et
3 catenis tenuissent; neque id, quod fecerit de oppugna-

tione castrorum, aut iudicio aut voluntate sua fecisse,
sed coactu civitatis, suaque esse eius modi imperia, ut
non minus haberet iuris in se multitudo, quam ipse
in multitudinem. Civitati porro hanc fuisse belli causam, 4
quod repentinae Gallorum coniurationi resistere non
potuerit. Id se facile ex humilitate sua probare posse,
quod non adeo sit imperitus rerum, ut suis copiis po-
pulum Romanum superari posse confidat. Sed esse Gal- 5
liae commune consilium: omnibus hibernis Caesaris
oppugnandis hunc esse dictum diem, ne qua legio al-
terae legioni subsidio venire posset. Non facile Gallos 6
Gallis negare potuisse, praesertim cum de recuperanda
communi libertate consilium initum videretur. Quibus 7
quoniam pro pietate satisfecerit, habere nunc se ratio-
nem officii pro beneficiis Caesaris: monere, orare Ti-
turium pro hospitio, ut suae ac militum saluti consulat.
Magnam manum Germanorum conductam Rhenum trans- 8
isse; hanc affore biduo. Ipsorum esse consilium, ve- 9
lintne prius, quam finitimi sentiant, eductos ex hibernis
milites aut ad Ciceronem aut ad Labienum deducere,
quorum alter milia passuum circiter quinquaginta, alter
paulo amplius ab iis absit. Illud se polliceri et iure 10
iurando confirmare, tutum iter per fines daturum. Quod 11
cum faciat, et civitati sese consulere, quod hibernis
levetur, et Caesari pro eius meritis gratiam referre.
Hac oratione habita discedit Ambiorix.

XXVIII. Arpineius et Iunius, quae audierunt, ad 1
legatos deferunt. Illi repentina re perturbati, etsi ab
hoste ea dicebantur, tamen non neglegenda existima-
bant, maximeque hac re permovebantur, quod civita-
tem ignobilem atque humilem Eburonum sua sponte
populo Romano bellum facere ausam vix erat creden-
dum. Itaque ad consilium rem deferunt, magnaque 2
inter eos exsistit controversia. Lucius Aurunculeius 3
compluresque tribuni militum et primorum ordinum
centuriones nihil temere agendum neque ex hibernis
iniussu Caesaris discedendum existimabant; quantasvis 4

[magnus etiam] copias Germanorum sustineri posse
munitis hibernis docebant: rem esse testimonio, quod
primum hostium impetum multis ultro vulneribus il-
5 latis fortissime sustinuerint; re frumentaria non premi;
interea et ex proximis hibernis et a Caesare conven-
6 tura subsidia; postremo quid esse levius aut turpius,
quam auctore hoste de summis rebus capere consilium?

1 XXVIIII. Contra ea Titurius sero facturos clamita-
bat, cum maiores manus hostium adiunctis Germanis
convenissent, aut cum aliquid calamitatis in proximis
hibernis esset acceptum. Brevem consulendi esse oc-
2 casionem. Caesarem arbitrari profectum in Italiam;
neque aliter Carnutes interficiundi Tasgetii consilium
fuisse capturos, neque Eburones, si ille adesset, tanta
3 contemptione nostri ad castra venturos esse. Non hos-
tem auctorem, sed rem spectare: subesse Rhenum;
magno esse Germanis dolori Ariovisti mortem et su-
4 periores nostras victorias; ardere Galliam tot contu-
meliis acceptis sub populi Romani imperium redactam,
5 superiore gloria rei militaris exstincta. Postremo quis
hoc sibi persuaderet, sine certa re Ambiorigem ad eius
6 modi consilium descendisse? Suam sententiam in utram-
que partem esse tutam: si nihil esset durius, nullo peri-
culo ad proximam legionem perventuros; si Gallia omnis
cum Germanis consentiret, unam esse in celeritate
7 positam salutem. Cottae quidem atque eorum, qui
dissentirent, consilium quem habere exitum? in quo si
non praesens periculum, at certe longinqua obsidione
fames esset timenda.

1 XXX. Hac in utramque partem disputatione habita,
cum a Cotta primisque ordinibus acriter resisteretur,
Vincite, inquit, *si ita vultis*, Sabinus, et id clariore voce,
2 ut magna pars militum exaudiret; *neque is sum*, inquit,
qui gravissime ex vobis mortis periculo terrear: hi sapient;
3 *si gravius quid acciderit, abs te rationem reposcent; qui,*
si per te liceat, perendino die cum proximis hibernis
coniuncti communem cum reliquis belli casum sustineant,

non reiecti et relegati longe ab ceteris aut ferro aut fame intereant.

XXXI. Consurgitur ex consilio; comprehendunt 1
utrumque et orant, ne sua dissensione et pertinacia
rem in summum periculum deducant: facilem esse rem, 2
seu maneant, seu proficiscantur, si modo unum omnes
sentiant ac probent; contra in dissensione nullam se
salutem perspicere. Res disputatione ad mediam noc- 3
tem perducitur. Tandem dat Cotta permotus manus:
superat sententia Sabini. Pronuntiatur, prima luce 4
ituros. Consumitur vigiliis reliqua pars noctis, cum
sua quisque miles circumspiceret, quid secum portare
posset, quid ex instrumento hibernorum relinquere
cogeretur. Omnia excogitantur, quare nec sine periculo 5
maneatur et languore militum et vigiliis periculum
augeatur. Prima luce sic ex castris proficiscuntur, ut 6
quibus esset persuasum, non ab hoste, sed ab homine
amicissimo [Ambiorige] consilium datum, longissimo
agmine maximisque impedimentis.

XXXII. At hostes, posteaquam ex nocturno fre- 1
mitu vigiliisque de profectione eorum senserunt, col-
locatis insidiis bipertito in silvis oportuno atque occulto
loco a milibus passuum circiter duobus Romanorum
adventum exspectabant, et cum se maior pars agminis 2
in magnam convallem demisisset, ex utraque parte eius
vallis subito se ostenderunt novissimosque premere et
primos prohibere ascensu atque iniquissimo nostris
loco proelium committere coeperunt.

XXXIII. Tum demum Titurius, qui nihil ante 1
providisset, trepidare et concursare cohortesque dispo-
nere, haec tamen ipsa timide atque ut eum omnia
deficere viderentur; quod plerumque iis accidere con-
suevit, qui in ipso negotio consilium capere coguntur.
At Cotta, qui cogitasset, haec posse in itinere accidere, 2
atque ob eam causam profectionis auctor non fuisset,
nulla in re communi saluti deerat: et in appellandis
cohortandisque militibus imperatoris et in pugna militis

3 officia praestabat. Cum propter longitudinem agminis
minus facile omnia per se obire et, quid quoque loco
faciendum esset, providere possent, iusserunt pronun-
tiare, ut impedimenta relinquerent atque in orbem con-
4 sisterent. Quod consilium etsi in eius modi casu re-
5 prehendendum non est, tamen incommode accidit: nam
et nostris militibus spem minuit et hostes ad pugnan-
dum alacriores effecit, quod non sine summo timore
6 et desperatione id factum videbatur. Praeterea accidit,
quod fieri necesse erat, ut vulgo milites ab signis dis-
cederent, quaeque quisque eorum carissima haberet,
ab impedimentis petere atque arripere properaret,
clamore et fletu omnia complerentur.

1 XXXIIII. At barbaris consilium non defuit. Nam
duces eorum tota acie pronuntiare iusserunt, ne quis
ab loco discederet: illorum esse praedam atque illis
reservari, quaecumque Romani reliquissent: proinde
2 omnia in victoria posita existimarent. Erant et virtute
et studio pugnandi pares nostri: tametsi ab duce et
a fortuna deserebantur, tamen omnem spem salutis in
virtute ponebant, et quotiens quaeque cohors procur-
rerat, ab ea parte magnus numerus hostium cadebat.
3 Qua re animadversa Ambiorix pronuntiari iubet, ut
procul tela coniciant neu propius accedant, et quam
4 in partem Romani impetum fecerint, cedant: levitate
armorum et cotidiana exercitatione nihil iis noceri
posse; rursus se ad signa recipientes insequantur.

1 XXXV. Quo praecepto ab iis diligentissime ob-
servato, cum quaepiam cohors ex orbe excesserat atque
2 impetum fecerat, hostes velocissime refugiebant. In-
terim eam partem nudari necesse erat et ab latere aper-
3 to tela recipi. Rursus, cum in eum locum, unde erant
egressi, reverti coeperant, et ab iis, qui cesserant, et
4 ab iis, qui proximi steterant, circumveniebantur; sin
autem locum tenere vellent, nec virtuti locus relinque-
batur, neque ab tanta multitudine coniecta tela conferti
5 vitare poterant. Tamen tot incommodis conflictati, mul-

tis vulneribus acceptis resistebant et magna parte diei
consumpta, cum a prima luce ad horam octavam pu-
gnaretur, nihil, quod ipsis esset indignum, committe-
bant. Tum Tito Balventio, qui superiore anno primum 6
pilum duxerat, viro forti et magnae auctoritatis, utrum-
que femur tragula traicitur; Quintus Lucanius, eius- 7
dem ordinis, fortissime pugnans, dum circumvento filio
subvenit, interficitur; Lucius Cotta legatus omnes co- 8
hortes ordinesque adhortans in adversum os funda
vulneratur.

XXXVI. His rebus permotus Quintus Titurius, cum 1
procul Ambiorigem suos cohortantem conspexisset, in-
terpretem suum Gnaeum Pompeium ad eum mittit
rogatum, ut sibi militibusque parcat. Ille appellatus 2
respondit: Si velit secum colloqui, licere; sperare, a
multitudine impetrari posse, quod ad militum salutem
pertineat; ipsi vero nihil nocitum iri, inque eam rem
se suam fidem interponere. Ille cum Cotta saucio 3
communicat, si videatur, pugna ut excedant et cum
Ambiorige una colloquantur: sperare, ab eo de sua
ac militum salute impetrari posse. Cotta se ad ar-
matum hostem iturum negat atque in eo perseverat.

XXXVII. Sabinus, quos in praesentia tribunos 1
militum circum se habebat, et primorum ordinum
centuriones se sequi iubet et, cum propius Ambiorigem
accessisset, iussus arma abicere imperatum facit suis-
que, ut idem faciant, imperat. Interim, dum de con- 2
dicionibus inter se agunt longiorque consulto ab Am-
biorige instituitur sermo, paulatim circumventus inter-
ficitur. Tum vero suo more victoriam conclamant 3
atque ululatum tollunt impetuque in nostros facto ordi-
nes perturbant. Ibi Lucius Cotta pugnans interficitur 4
cum maxima parte militum. Reliqui se in castra re-
cipiunt, unde erant egressi. Ex quibus Lucius Petro- 5
sidius aquilifer, cum magna multitudine hostium pre-
meretur, aquilam intra vallum proiecit, ipse pro cas-
tris fortissime pugnans occiditur. Illi aegre ad noc- 6

tem oppugnationem sustinent; noctu ad unum omnes
7 desperata salute se ipsi interficiunt. Pauci ex proelio
elapsi incertis itineribus per silvas ad Titum Labienum
legatum in hiberna perveniunt atque eum de rebus
gestis certiorem faciunt.

1 XXXVIII. Hac victoria sublatus Ambiorix statim
cum equitatu in Aduatucos, qui erant eius regno finitimi, proficiscitur; neque noctem neque diem intermittit
2 peditatumque sese subsequi iubet. Re demonstrata
Aduatucisque concitatis, postero die in Nervios pervenit hortaturque, ne sui in perpetuum liberandi atque ulciscendi Romanos pro iis, quas acceperint, in-
3 iuriis occasionem dimittant: interfectos esse legatos
duos magnamque partem exercitus interisse demonstrat;
4 nihil esse negotii, subito oppressam legionem, quae
cum Cicerone hiemet, interfici; se ad eam rem profitetur adiutorem. Facile hac oratione Nerviis persuadet.

1 XXXVIIII. Itaque confestim dimissis nuntiis ad
Ceutrones, Grudios, Levacos, Pleumoxios, Geidumnos,
qui omnes sub eorum imperio sunt, quam maximas
manus possunt, cogunt et de improviso ad Ciceronis
hiberna advolant, nondum ad eum fama de Titurii
2 morte perlata. Huic quoque accidit, quod fuit necesse,
ut non nulli milites, qui lignationis munitionisque causa
in silvas discessissent, repentino equitum adventu in-
3 terciperentur. His circumventis, magna manu Eburones,
Nervii, Aduatuci atque horum omnium socii et clientes
legionem oppugnare incipiunt. Nostri celeriter ad
4 arma concurrunt, vallum conscendunt. Aegre is dies
sustentatur, quod omnem spem hostes in celeritate ponebant atque hanc adepti victoriam in perpetuum se fore
victores confidebant.

1 XXXX. Mittuntur ad Caesarem confestim ab
Cicerone litterae, magnis propositis praemiis, si pertulissent; obsessis omnibus viis missi intercipiuntur.
2 Noctu ex materia, quam munitionis causa comporta-

verant, turres admodum CXX excitantur incredibili cele-
ritate; quae deesse operi videbantur, perficiuntur. Hostes 3
postero die multo maioribus coactis copiis castra op-
pugnant, fossam complent. Eadem ratione, qua pridie,
ab nostris resistitur. Hoc idem reliquis deinceps fit 4
diebus. Nulla pars nocturni temporis ad laborem 5
intermittitur; non aegris, non vulneratis facultas quietis
datur. Quaecumque ad proximi diei oppugnationem 6
opus sunt, noctu comparantur; multae praeustae sudes,
magnus muralium pilorum numerus instituitur; turres
contabulantur, pinnae loricaeque ex cratibus attexuntur.
Ipse Cicero, cum tenuissima valitudine esset, ne noc- 7
turnum quidem sibi tempus ad quietem relinquebat,
ut ultro militum concursu ac vocibus sibi parcere
cogeretur.

XXXXI. Tunc duces principesque Nerviorum, qui 1
aliquem sermonis aditum causamque amicitiae cum Cice-
rone habebant, colloqui sese velle dicunt. Facta potes- 2
tate eadem, quae Ambiorix cum Titurio egerat, com-
memorant: omnem esse in armis Galliam; Germanos 3
Rhenum transisse; Caesaris reliquorumque hiberna
oppugnari. Addunt etiam de Sabini morte; Ambiorigem 4
ostentant fidei faciundae causa. Errare eos dicunt, si 5
quicquam ab his praesidii sperent, qui suis rebus diffi-
dant; sese tamen hoc esse in Ciceronem populumque
Romanum animo, ut nihil nisi hiberna recusent atque
hanc inveterascere consuetudinem nolint; licere illis 6
incolumibus per se ex hibernis discedere et, quascum-
que in partes velint, sine metu proficisci. Cicero ad 7
haec unum modo respondit: non esse consuetudinem
populi Romani accipere ab hoste armato condicionem:
si ab armis discedere velint, se adiutore utantur lega- 8
tosque ad Caesarem mittant; sperare pro eius iustitia,
quae petierint, impetraturos.

XXXXII. Ab hac spe repulsi Nervii vallo pedum 1
IX et fossa pedum XV hiberna cingunt. Haec et 2
superiorum annorum consuetudine ab nobis cognoverant

et, quos[dam] de exercitu habebant captivos, ab his
3 docebantur, sed nulla ferramentorum copia, quae esset
ad hunc usum idonea, gladiis caespites circumcidere,
4 manibus sagulisque terram exhaurire nitebantur. Qua
quidem ex re hominum multitudo cognosci potuit:
nam minus horis tribus milium pedum XV in circuitu
5 munitionem perfecerunt, reliquisque diebus turres ad
altitudinem valli, falces testudinesque, quas idem captivi docuerant, parare ac facere coeperunt.

1 XXXXIII. Septimo oppugnationis die maximo
coorto vento ferventes fusili ex argilla glandes fundis
et fervefacta iacula in casas, quae more Gallico stra-
2 mentis erant tectae, iacere coeperunt. Hae celeriter
ignem comprehenderunt et venti magnitudine in omnem
3 locum castrorum distulerunt. Hostes maximo clamore,
sicuti parta iam atque explorata victoria, turres testudinesque agere et scalis vallum ascendere coeperunt.
4 At tanta militum virtus atque ea praesentia animi fuit,
ut, cum undique flamma torrerentur maximaque telorum multitudine premerentur suaque omnia impedimenta atque omnes fortunas conflagrare intellegerent,
non modo demigrandi causa de vallo decederet nemo,
sed paene ne respiceret quidem quisquam, ac tum
5 omnes acerrime fortissimeque pugnarent. Hic dies nostris longe gravissimus fuit; sed tamen hunc habuit
eventum, ut eo die maximus numerus hostium vulneraretur atque interficeretur, ut se sub ipso vallo constipaverant recessumque primis ultimi non dabant.
6 Paulum quidem intermissa flamma et quodam loco
turri adacta et contingente vallum, tertiae cohortis
centuriones ex eo, quo stabant, loco recesserunt suosque omnes removerunt, nutu vocibusque hostes, si introire vellent, vocare coeperunt; quorum progredi ausus
7 est nemo. Tum ex omni parte lapidibus coniectis deturbati, turrisque succensa est.

1 XXXXIIII. Erant in ea legione fortissimi viri,
centuriones, qui primis ordinibus appropinquarent,

Titus Pulio et Lucius Vorenus. Hi perpetuas inter 2
se controversias habebant, quinam anteferretur, om-
nibusque annis de locis summis simultatibus conten-
debant. Ex his Pulio, cum acerrime ad munitiones 3
pugnaretur, *Quid dubitas,* inquit, *Vorene? aut quem*
locum tuae probandae virtutis exspectas? hic dies de nos-
tris controversiis iudicabit. Haec cum dixisset, pro- 4
cedit extra munitiones, quaeque pars hostium confer-
tissima est visa, irrumpit. Ne Vorenus quidem sese 5
vallo continet, sed omnium veritus existimationem
subsequitur. Mediocri spatio relicto Pulio pilum in 6
hostes immittit atque unum ex multitudine procurren-
tem traicit; quo percusso et exanimato, hunc scutis
protegunt, in hostem tela universi coniciunt neque
dant regrediendi facultatem. Transfigitur scutum Pu- 7
lioni et verutum in balteo defigitur. Avertit hic ca- 8
sus vaginam et gladium educere conanti dextram
moratur manum, impeditumque hostes circumsistunt.
Succurrit inimicus illi Vorenus et laboranti subvenit. 9
Ad hunc se confestim a Pulione omnis multitudo con- 10
vertit; illum veruto arbitrantur occisum. Gladio com- 11
minus rem gerit Vorenus atque uno interfecto reliquos
paulum propellit; dum cupidius instat, in locum de-
iectus inferiorem concidit. Huic rursus circumvento 12
fert subsidium Pulio, atque ambo incolumes compluri-
bus interfectis summa cum laude sese intra munitio-
nes recipiunt. Sic fortuna in contentione et certamine 13
utrumque versavit, ut alter alteri inimicus auxilio sa-
lutique esset, neque diiudicari posset, uter utri virtute
anteferendus videretur.

XXXXV. Quanto erat in dies gravior atque aspe- 1
rior oppugnatio, et maxime, quod magna parte mili-
tum confecta vulneribus res ad paucitatem defensorum
pervenerat, tanto crebriores litterae nuntiique ad Cae-
sarem mittebantur; quorum pars deprehensa in con-
spectu nostrorum militum cum cruciatu necabatur.
Erat unus intus Nervius nomine Vertico, loco natus 2

honesto, qui a prima obsidione ad Ciceronem perfu-
3 gerat summamque ei fidem praestiterat. Hic servo
spe libertatis magnisque persuadet praemiis, ut litte-
4 ras ad Caesarem deferat. Has ille in iaculo illigatas
effert et Gallus inter Gallos sine ulla suspicione ver-
5 satus ad Caesarem pervenit. Ab eo de periculis Cice-
ronis legionisque cognoscitur.

1 XXXXVI. Caesar acceptis litteris hora circiter
undecima diei statim nuntium in Bellovacos ad M. Cras-
sum quaestorem mittit, cuius hiberna aberant ab eo
2 milia passuum xxv; iubet media nocte legionem pro-
3 ficisci celeriterque ad se venire. Exit cum nuntio
Crassus. Alterum ad Gaium Fabium legatum mittit, ut
in Atrebatum fines legionem adducat, qua sibi sit iter
4 faciendum. Scribit Labieno, si rei publicae commodo
facere posset, cum legione ad fines Nerviorum veniat.
5 Reliquam partem exercitus, quod paulo aberat longius,
non putat exspectandam; equites circiter quadringentos
ex proximis hibernis colligit.

1 XXXXVII. Hora circiter tertia ab antecursoribus
de Crassi adventu certior factus eo die milia passu-
2 um xx procedit. Crassum Samarobrivae praeficit le-
gionemque attribuit, quod ibi impedimenta exercitus,
obsides civitatum, litteras publicas frumentumque omne,
quod eo tolerandae hiemis causa devexerat, relinque-
3 bat. Fabius, ut imperatum erat, non ita multum
4 moratus, in itinere cum legione occurrit. Labienus,
interitu Sabini et caede cohortium cognita, cum om-
nes ad eum Treverorum copiae venissent, veritus, ne,
si ex hibernis fugae similem profectionem fecisset, [ut]
hostium impetum sustinere non posset, praesertim quos
5 recenti victoria efferri sciret, litteras Caesari remittit,
quanto cum periculo legionem ex hibernis educturus
esset, rem gestam in Eburonibus perscribit, docet,
omnes peditatus equitatusque copias Treverorum tria
milia passuum longe ab suis castris consedisse.

1 XXXXVIII. Caesar consilio eius probato, etsi

opinione trium legionum deiectus ad duas redierat,
tamen unum communis salutis auxilium in celeritate
ponebat. Venit magnis itineribus in Nerviorum fines. 2
Ibi ex captivis cognoscit, quae apud Ciceronem geran-
tur quantoque in periculo res sit. Tum cuidam ex 3
equitibus Gallis magnis praemiis persuadet, uti ad
Ciceronem epistulam deferat. Hanc Graecis conscriptam 4
litteris mittit, ne intercepta epistula nostra ab hostibus
consilia cognoscantur. Si adire non possit, monet, 5
ut tragulam cum epistula ad ammentum deligata intra
munitionem castrorum abiciat. In litteris scribit, se 6
cum legionibus profectum celeriter affore; hortatur, ut
pristinam virtutem retineat. Gallus periculum veritus, 7
ut erat praeceptum, tragulam mittit. Haec casu ad 8
turrim adhaesit neque ab nostris biduo animadversa
tertio die a quodam milite conspicitur, dempta ad
Ciceronem defertur. Ille perlectam in conventu mili- 9
tum recitat maximaque omnes laetitia afficit. Tum fumi 10
incendiorum procul videbantur, quae res omnem dubi-
tationem adventus legionum expulit.

XXXXVIIII. Galli re cognita per exploratores ob- 1
sidionem relinquunt, ad Caesarem omnibus copiis con-
tendunt. Haec erant armata circiter milia LX. Cicero 2
data facultate Gallum ab eodem Verticone, quem supra
demonstravimus, repetit, qui litteras ad Caesarem de-
ferat; hunc admonet, iter caute diligenterque faciat;
perscribit in litteris, hostes ab se discessisse omnem- 3
que ad eum multitudinem convertisse. Quibus litteris 4
circiter media nocte Caesar allatis suos facit certiores
eosque ad dimicandum animo confirmat. Postero die 5
luce prima movet castra et circiter milia passuum
quattuor progressus trans vallem et rivum multitu-
dinem hostium conspicatur. Erat magni periculi res 6
tantulis copiis iniquo loco dimicare; tum, quoniam
obsidione liberatum Ciceronem sciebat, aequo animo
remittendum de celeritate existimabat: consedit et, 7
quam aequissimo loco potest, castra communit atque

haec, etsi erant exigua per se, vix hominum milium
septem, praesertim nullis cum impedimentis, tamen
angustiis viarum, quam maxime potest, contrahit, eo
consilio, ut in summam contemptionem hostibus veniat.
8 Interim speculatoribus in omnes partes dimissis ex-
plorat, quo commodissime itinere valles transiri possit.

1 L. Eo die parvulis equestribus proeliis ad aquam
2 factis utrique sese suo loco continent: Galli, quod am-
pliores copias, quae nondum convenerant, exspectabant,
3 Caesar, si forte timoris simulatione hostes in suum
locum elicere posset, ut citra vallem pro castris proelio
contenderet; si id efficere non posset, ut exploratis
itineribus minore cum periculo vallem rivumque trans-
4 iret. Prima luce hostium equitatus ad castra accedit
5 proeliumque cum nostris equitibus committit. Caesar
consulto equites cedere seque in castra recipere iubet;
simul ex omnibus partibus castra altiore vallo muniri
portasque obstrui atque in his administrandis rebus
quam maxime concursari et cum simulatione agi timo-
ris iubet.

1 LI. Quibus omnibus rebus hostes invitati copias
traducunt aciemque iniquo loco constituunt, nostris vero
etiam de vallo deductis propius accedunt et tela intra
2 munitionem ex omnibus partibus coniciunt praeconibus-
que circummissis pronuntiari iubent, seu quis Gallus
seu Romanus velit ante horam tertiam ad se transire,
3 sine periculo licere; post id tempus non fore potes-
tatem; ac sic nostros contempserunt, ut, obstructis
in speciem portis, singulis ordinibus caespitum, quod
ea non posse introrumpere videbantur, alii vallum
4 manu scindere, alii fossas complere inciperent. Tum
Caesar omnibus portis eruptione facta equitatuque
emisso celeriter hostes in fugam dat, sic uti omnino
pugnandi causa resisteret nemo, magnumque ex eis
numerum occidit atque omnes armis exuit.

1 LII. Longius prosequi veritus, quod silvae paludes-
que intercedebant neque etiam parvulo detrimento il-

lorum locum relinqui videbat, omnibus suis incolumi-
bus copiis eodem die ad Ciceronem pervenit. Institutas 2
turres, testudines munitionesque hostium admiratur;
legione producta cognoscit, non decimum quemque
esse reliquum militem sine vulnere: ex his omnibus 3
iudicat rebus, quanto cum periculo et quanta cum
virtute res sint administratae. Ciceronem pro eius 4
merito legionemque collaudat; centuriones singillatim
tribunosque militum appellat, quorum egregiam fuisse
virtutem testimonio Ciceronis cognoverat. De casu
Sabini et Cottae certius ex captivis cognoscit. Postero 5
die contione habita rem gestam proponit, milites con-
solatur et confirmat: quod detrimentum culpa et te- 6
meritate legati sit acceptum, hoc aequiore animo
ferendum docet, quod beneficio deorum immortalium
et virtute eorum expiato incommodo neque hostibus
diutina laetatio neque ipsis longior dolor relinquatur.

LIII. Interim ad Labienum per Remos incredibili 1
celeritate de victoria Caesaris fama perfertur, ut, cum
ab hibernis Ciceronis milia passuum abesset circiter
LX, eoque post horam nonam diei Caesar pervenisset,
ante mediam noctem ad portas castrorum clamor ore-
retur, quo clamore significatio victoriae gratulatioque
ab Remis Labieno fieret. Hac fama ad Treveros per- 2
lata Indutiomarus, qui postero die castra Labieni op-
pugnare decreverat, noctu profugit copiasque omnes
in Treveros reducit. Caesar Fabium cum sua legione 3
remittit in hiberna, ipse cum tribus legionibus circum
Samarobrivam trinis hibernis hiemare constituit et,
quod tanti motus Galliae exstiterant, totam hiemem
ipse ad exercitum manere decrevit. Nam illo incom- 4
modo de Sabini morte perlato omnes fere Galliae civi-
tates de bello consultabant, nuntios legationesque in
omnes partes dimittebant et, quid reliqui consilii ca-
perent atque unde initium belli fieret, explorabant noc-
turnaque in locis desertis concilia habebant. Neque 5
ullum fere totius hiemis tempus sine sollicitudine Cae-

saris intercessit, quin aliquem de consiliis ac motu
6 Gallorum nuntium acciperet. In his ab Lucio Roscio
[quaestore], quem legioni tertiae decimae praefecerat,
certior factus est, magnas Gallorum copias earum ci-
vitatum, quae Aremoricae appellantur, oppugnandi sui
7 causa convenisse neque longius milia passuum octo ab
hibernis suis afuisse, sed nuntio allato de victoria Caesaris
discessisse, adeo ut fugae similis discessus videretur.

1 LIIII. At Caesar principibus cuiusque civitatis ad
se evocatis alias territando, cum se scire, quae fierent,
denuntiaret, alias cohortando magnam partem Galliae
2 in officio tenuit. Tamen Senones, quae est civitas in
primis firma et magnae inter Gallos auctoritatis, Ca-
varinum, quem Caesar apud eos regem constituerat,
cuius frater Moritasgus adventu in Galliam Caesaris
cuiusque maiores regnum obtinuerant, interficere pu-
blico consilio conati, cum ille praesensisset ac profugis-
set, usque ad fines insecuti regno domoque expulerunt
3 et, missis ad Caesarem satisfaciendi causa legatis, cum
is omnem ad se senatum venire iussisset, dicto au-
4 dientes non fuerunt. Tantum apud homines barbaros
valuit, esse aliquos repertos principes inferendi belli,
tantamque omnibus voluntatum commutationem attulit,
ut praeter Aeduos et Remos, quos praecipuo semper
honore Caesar habuit, alteros pro vetere ac perpetua
erga populum Romanum fide, alteros pro recentibus Gal-
lici belli officiis, nulla fere civitas fuerit non suspecta
5 nobis. Idque adeo haud scio mirandumne sit, cum
compluribus aliis de causis, tum maxime, quod ei, qui
virtute belli omnibus gentibus praeferebantur, tantum
se eius opinionis deperdidisse, ut a populo Romano
imperia perferrent, gravissime dolebant.

1 LV. Treveri vero atque Indutiomarus totius hiemis
nullum tempus intermiserunt, quin trans Rhenum le-
gatos mitterent, civitates sollicitarent, pecunias polli-
cerentur, magna parte exercitus nostri interfecta multo
2 minorem superesse dicerent partem. Neque tamen ulli

civitati Germanorum persuaderi potuit, ut Rhenum
transiret, cum se bis expertos dicerent, Ariovisti bello
et Tencterorum transitu: non esse amplius fortunam
temptaturos. Hac spe lapsus Indutiomarus nihilo mi- 3
nus copias cogere, exercere, a finitimis equos parare,
exsules damnatosque tota Gallia magnis praemiis ad
se allicere coepit. Ac tantam sibi iam his rebus in 4
Gallia auctoritatem comparaverat, ut undique ad eum
legationes concurrerent, gratiam atque amicitiam pu-
blice privatimque peterent.

LVI. Ubi intellexit, ultro ad se veniri, altera ex 1
parte Senones Carnutesque conscientia facinoris insti-
gari, altera Nervios Aduatucosque bellum Romanis
parare, neque sibi voluntariorum copias defore, si ex
finibus suis progredi coepisset, armatum concilium in-
dicit. Hoc more Gallorum est initium belli: quo lege 2
communi omnes puberes armati convenire consuerunt;
qui ex iis novissimus convenit, in conspectu multitu-
dinis omnibus cruciatibus affectus necatur. In eo con- 3
cilio Cingetorigem, alterius principem factionis, generum
suum, quem supra demonstravimus Caesaris secutum
fidem ab eo non discessisse, hostem iudicat bonaque
eius publicat. His rebus confectis in concilio pronun- 4
tiat, arcessitum se a Senonibus et Carnutibus aliisque
compluribus Galliae civitatibus; huc iturum per fines 5
Remorum eorumque agros populaturum ac, priusquam
id faciat, castra Labieni oppugnaturum. Quae fieri
velit, praecipit.

LVII. Labienus, cum et loci natura et manu mu- 1
nitissimis castris sese teneret, de suo ac legionis peri-
culo nihil timebat, ne quam occasionem rei bene ge-
rendae dimitteret, cogitabat. Itaque a Cingetorige at- 2
que eius propinquis oratione Indutiomari cognita, quam
in concilio habuerat, nuntios mittit ad finitimas civi-
tates equitesque undique evocat: his certum diem con-
veniendi dicit. Interim prope cotidie cum omni equi- 3
tatu Indutiomarus sub castris eius vagabatur, alias ut

situm castrorum cognosceret, alias colloquendi aut
territandi causa; equites plerumque omnes tela intra
4 vallum coniciebant. Labienus suos intra munitionem
continebat timorisque opinionem, quibuscumque poterat
rebus, augebat.

1 LVIII. Cum maiore in dies contemptione Indu-
tiomarus ad castra accederet, nocte una intromissis
equitibus omnium finitimarum civitatum, quos arces-
sendos curaverat, tanta diligentia omnes suos custodiis
intra castra continuit, ut nulla ratione ea res enunti-
2 ari aut ad Treveros perferri posset. Interim ex con-
suetudine cotidiana Indutiomarus ad castra accedit at-
que ibi magnam partem diei consumit; equites tela
coniciunt et magna cum contumelia verborum nostros
3 ad pugnam evocant. Nullo ab nostris dato responso,
ubi visum est, sub vesperum dispersi ac dissipati dis-
4 cedunt. Subito Labienus duabus portis omnem equi-
tatum emittit; praecipit atque interdicit, proterritis
hostibus atque in fugam coniectis (quod fore, sicut
accidit, videbat) unum omnes peterent Indutiomarum,
neu quis quem prius vulneret, quam illum interfectum
viderit, quod mora reliquorum spatium nactum illum
5 effugere nolebat; magna proponit iis, qui occiderint,
6 praemia; submittit cohortes equitibus subsidio. Com-
probat hominis consilium fortuna, et cum unum om-
nes peterent, in ipso fluminis vado deprehensus Indu-
tiomarus interficitur caputque eius refertur in castra;
redeuntes equites, quos possunt, consectantur atque
7 occidunt. Hac re cognita omnes Eburonum et Ner-
viorum, quae convenerant, copiae discedunt, pauloque
habuit post id factum Caesar quietiorem Galliam.

C. IULI CAESARIS
BELLI GALLICI
LIBER SEXTUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCI.] I. Galliae motus.

Caesar maiorem Galliae motum exspectans copias auget, c. I. Nerviis, Senonibus, Carnutibus in deditionem acceptis Menapios subigit, c. II—VI. Treveros Labienus devincit, c. VII. VIII.

II. Caesaris in Suebos expeditio.

Caesar iterum Rhenum transit, c. VIIII. Suebi ad extremos fines suos se recipiunt, c. X. — Gallorum et Germanorum instituta moresque comparantur, c. XI—XXIIII. Hercynia silva describitur, c. XXV—XXVIII.

III. Eburonum fines devastantur.

Caesar Suebis frustra temptatis in Eburones revertitur, c. XXVIIII—XXXIII; omnes Gallos ad hos diripiendos evocat, c. XXXIIII. Interim Sugambri Ciceronis castra adorti desperata eorum expugnatione domum revertuntur, c. XXXV—XXXXII. Caesar Eburonum agris vastatis concilioque peracto in Italiam ad conventus agendos proficiscitur, c. XXXXIII. XXXXIIII.

I. Multis de causis Caesar maiorem Galliae mo- 1
tum exspectans per Marcum Silanum, Gaium Antistium
Reginum, Titum Sextium legatos dilectum habere in-
stituit; simul ab Gnaeo Pompeio proconsule petit, 2
quoniam ipse ad urbem cum imperio rei publicae causa
remaneret, quos ex Cisalpina Gallia consul[is] sacra-

mento rogavisset, ad signa convenire et ad se pro-
3 ficisci iuberet, magni interesse etiam in reliquum tem-
pus ad opinionem Galliae existimans, tantas videri
Italiae facultates, ut, si quid esset in bello detrimenti
acceptum, non modo id brevi tempore sarciri, sed etiam
4 maioribus augeri copiis posset. Quod cum Pompeius
et rei publicae et amicitiae tribuisset, celeriter confecto
per suos dilectu tribus ante exactam hiemem et con-
stitutis et adductis legionibus duplicatoque earum co-
hortium numero, quas cum Q. Titurio amiserat, et
celeritate et copiis docuit, quid populi Romani disci-
plina atque opes possent.

1 II. Interfecto Indutiomaro, ut docuimus, ad eius
propinquos a Treveris imperium defertur. Illi finitimos
Germanos sollicitare et pecuniam polliceri non desistunt.
2 Cum ab proximis impetrare non possent, ulteriores
temptant. Inventis non nullis civitatibus iure iurando
inter se confirmant obsidibusque de pecunia cavent;
3 Ambiorigem sibi societate et foedere adiungunt. Qui-
bus rebus cognitis Caesar, cum undique bellum parari
videret, Nervios, Aduatucos, [ac] Menapios adiunctis
Cisrhenanis omnibus Germanis esse in armis, Senones
ad imperatum non venire et cum Carnutibus finitimis-
que civitatibus consilia communicare, a Treveris Ger-
manos crebris legationibus sollicitari, maturius sibi de
bello cogitandum putavit.

1 III. Itaque nondum hieme confecta proximis quat-
tuor coactis legionibus de improviso in fines Nerviorum
2 contendit et, priusquam illi aut convenire aut profugere
possent, magno pecoris atque hominum numero capto
atque ea praeda militibus concessa vastatisque agris in
3 deditionem venire atque obsides sibi dare coëgit. Eo
celeriter confecto negotio rursus in hiberna legiones
4 reduxit. Concilio Galliae primo vere, ut instituerat,
indicto, cum reliqui praeter Senones, Carnutes Treveros-
que venissent, initium belli ac defectionis hoc esse arbi-
tratus, ut omnia postponere videretur, concilium Lute-

tiam Parisiorum transfert. Confines erant hi Senoni- 5
bus civitatemque patrum memoria coniunxerant, sed
ab hoc consilio afuisse existimabantur. Hac re pro 6
suggestu pronuntiata eodem die cum legionibus in
Senones proficiscitur magnisque itineribus eo pervenit.

IIII. Cognito eius adventu Acco, qui princeps 1
eius consilii fuerat, iubet in oppida multitudinem con-
venire. Conantibus, priusquam id effici posset, adesse
Romanos nuntiatur. Necessario sententia desistunt 2
legatosque deprecandi causa ad Caesarem mittunt;
adeunt per Aeduos, quorum antiquitus erat in fide ci-
vitas. Libenter Caesar petentibus Aeduis dat veniam 3
excusationemque accipit, quod aestivum tempus instan-
tis belli, non quaestionis esse arbitratur. Obsidibus 4
imperatis centum, hos Aeduis custodiendos tradit.
Eodem Carnutes legatos obsidesque mittunt usi de- 5
precatoribus Remis, quorum erant in clientela: eadem
ferunt responsa. Peragit concilium Caesar equitesque 6
imperat civitatibus.

V. Hac parte Galliae pacata totus et mente et 1
animo in bellum Treverorum et Ambiorigis insistit.
Cavarinum cum equitatu Senonum secum proficisci 2
iubet, ne quis aut ex huius iracundia aut ex eo, quod
meruerat, odio civitatis motus exsistat. His rebus con- 3
stitutis, quod pro explorato habebat, Ambiorigem
proelio non esse concertaturum, reliqua eius consilia
animo circumspiciebat. Erant Menapii propinqui Ebu- 4
ronum finibus, perpetuis paludibus silvisque muniti,
qui uni ex Gallia de pace ad Caesarem legatos num-
quam miserant. Cum his esse hospitium Ambiorigi
sciebat; item per Treveros venisse Germanis in ami-
citiam cognoverat. Haec prius illi detrahenda auxilia 5
existimabat, quam ipsum bello lacesseret, ne desperata
salute aut se in Menapios abderet aut cum Trans-
rhenanis congredi cogeretur. Hoc inito consilio totius 6
exercitus impedimenta ad Labienum in Treveros mittit
duasque ad eum legiones proficisci iubet; ipse cum

legionibus expeditis quinque in Menapios proficiscitur.
7 Illi nulla coacta manu loci praesidio freti in silvas paludesque confugiunt suaque eodem conferunt.

1 VI. Caesar partitis copiis cum Gaio Fabio legato et Marco Crasso quaestore celeriterque effectis pontibus adit tripertito, aedificia vicosque incendit, magno
2 pecoris atque hominum numero potitur. Quibus rebus coacti Menapii legatos ad eum pacis petendae causa
3 mittunt. Ille obsidibus acceptis hostium se habiturum numero confirmat, si aut Ambiorigem aut eius legatos
4 finibus suis recepissent. His confirmatis rebus Commium Atrebatem cum equitatu custodis loco in Menapiis relinquit, ipse in Treveros proficiscitur.

1 VII. Dum haec a Caesare geruntur, Treveri magnis coactis peditatus equitatusque copiis Labienum cum una legione, quae in eorum finibus hiemaverat,
2 adoriri parabant; iamque ab eo non longius bidui via aberant, cum duas venisse legiones missu Caesaris
3 cognoscunt. Positis castris a milibus passuum quindecim auxilia Germanorum exspectare constituunt.
4 Labienus hostium cognito consilio, sperans, temeritate eorum fore aliquam dimicandi facultatem, praesidio quinque cohortium impedimentis relicto cum XXV cohortibus magnoque equitatu contra hostem proficiscitur et mille passuum intermisso spatio castra communit.
5 Erat inter Labienum atque hostem difficili transitu flumen ripisque praeruptis. Hoc neque ipse transire habebat in animo neque hostes transituros existimabat.
6 Augebatur auxiliorum cotidie spes. Loquitur in consilio palam, quoniam Germani appropinquare dicantur, sese suas exercitusque fortunas in dubium non devocaturum et postero die prima luce castra moturum.
7 Celeriter haec ad hostes deferuntur, ut ex magno Gallorum equitum numero non nullos [Gallos] Gallicis
8 rebus favere natura cogebat. Labienus noctu tribunis militum primisque ordinibus convocatis, quid sui sit consilii, proponit et, quo facilius hostibus timoris det

suspicionem, maiore strepitu et tumultu, quam populi
Romani fert consuetudo, castra moveri iubet. His
rebus fugae similem profectionem effecit. Haec quo- 9
que per exploratores ante lucem in tanta propinquitate
castrorum ad hostes deferuntur.

VIII. Vix agmen novissimum extra munitiones 1
processerat, cum Galli cohortati inter se, ne speratam
praedam ex manibus dimitterent; longum esse perter-
ritis Romanis Germanorum auxilium exspectare, neque
suam pati dignitatem, ut tantis copiis tam exiguam
manum, praesertim fugientem atque impeditam, adoriri
non audeant, flumen transire et iniquo loco committere
proelium non dubitant. Quae fore suspicatus Labienus, 2
ut omnes citra flumen eliceret, eadem usus simulatione
itineris placide progrediebatur. Tum praemissis pau- 3
lum impedimentis atque in tumulo quodam collocatis,
Habetis, inquit, *milites, quam petistis, facultatem: hostem
impedito atque iniquo loco tenetis: praestate eandem nobis* 4
*ducibus virtutem, quam saepe numero imperatori praestitis-
tis, atque illum adesse et haec coram cernere existimate.* 5
Simul signa ad hostem converti aciemque derigi iubet
et paucis turmis praesidio ad impedimenta dimissis
reliquos equites ad latera disponit. Celeriter nostri 6
clamore sublato pila in hostes immittunt. Illi, ubi
praeter spem, quos fugere credebant, infestis signis
ad se ire viderunt, impetum modo ferre non potuerunt
ac primo concursu in fugam coniecti proximas silvas
petiverunt. Quos Labienus equitatu consectatus magno 7
numero interfecto, compluribus captis paucis post die-
bus civitatem recepit. Nam Germani, qui auxilio ve-
niebant, percepta Treverorum fuga sese domum rece-
perunt. Cum his propinqui Indutiomari, qui defectionis 8
auctores fuerant, comitati eos ex civitate excesserunt.
Cingetorigi, quem ab initio permansisse in officio 9
demonstravimus, principatus atque imperium est tra-
ditum.

VIIII. Caesar, postquam ex Menapiis in Treveros 1

venit, duabus de causis Rhenum transire constituit;
2 quarum una erat, quod auxilia contra se Treveris
miserant, altera, ne ad eos Ambiorix receptum haberet.
3 His constitutis rebus paulum supra eum locum, quo
ante exercitum traduxerat, facere pontem instituit.
4 Nota atque instituta ratione magno militum studio
5 paucis diebus opus efficitur. Firmo in Treveris ad
pontem praesidio relicto, ne quis ab his subito motus
6 oreretur, reliquas copias equitatumque traducit. Ubii,
qui ante obsides dederant atque in deditionem venerant,
purgandi sui causa ad eum legatos mittunt, qui doceant,
neque auxilia ex sua civitate in Treveros missa neque
7 ab se fidem laesam; petunt atque orant, ut sibi parcat,
ne communi odio Germanorum innocentes pro nocen-
tibus poenas pendant; si amplius obsidum vellet, dare
8 pollicentur. Cognita Caesar causa reperit, ab Suebis
auxilia missa esse; Ubiorum satisfactionem accipit,
aditus viasque in Suebos perquirit.

1 X. Interim paucis post diebus fit ab Ubiis certior,
Suebos omnes in unum locum copias cogere atque iis
nationibus, quae sub eorum sint imperio, denuntiare,
2 ut auxilia peditatus equitatusque mittant. His cognitis
rebus rem frumentariam providet, castris idoneum lo-
cum deligit; Ubiis imperat, ut pecora deducant suaque
omnia ex agris in oppida conferant, sperans, barbaros
atque imperitos homines inopia cibariorum adductos
3 ad iniquam pugnandi condicionem posse deduci; mandat,
ut crebros exploratores in Suebos mittant, quaeque
4 apud eos gerantur, cognoscant. Illi imperata faciunt
et paucis diebus intermissis referunt: Suebos omnes,
posteaquam certiores nuntii de exercitu Romanorum
venerint, cum omnibus suis sociorumque copiis, quas
5 coëgissent, penitus ad extremos fines se recepisse: sil-
vam esse ibi infinita magnitudine, quae appellatur
Bacenis; hanc longe introrsus pertinere et pro nativo
muro obiectam Cheruscos ab Suebis Suebosque ab
Cheruscis iniuriis incursionibusque prohibere: ad eius

initium silvae Suebos adventum Romanorum exspectare
constituisse.

XI. Quoniam ad hunc locum perventum est, non 1
alienum esse videtur de Galliae Germaniaeque moribus
et, quo differant hae nationes inter sese, proponere. In 2
Gallia non solum in omnibus civitatibus atque in omnibus pagis partibusque, sed paene etiam in singulis
domibus factiones sunt, earumque factionum principes 3
sunt, qui summam auctoritatem eorum iudicio habere
existimantur, quorum ad arbitrium iudiciumque summa
omnium rerum consiliorumque redeat. Itaque eius rei 4
causa antiquitus institutum videtur, ne quis ex plebe
contra potentiorem auxilii egeret: suos enim quisque
opprimi et circumveniri non patitur, neque, aliter si
faciat, ullam inter suos habet auctoritatem. Haec 5
eadem ratio est in summa totius Galliae; namque omnes civitates in partes divisae sunt duas.

XII. Cum Caesar in Galliam venit, alterius fac- 1
tionis principes erant Aedui, alterius Sequani. Hi cum 2
per se minus valerent, quod summa auctoritas antiquitus erat in Aeduis magnaeque eorum erant clientelae, Germanos atque Ariovistum sibi adiunxerant
eosque ad se magnis iacturis pollicitationibusque perduxerant. Proeliis vero compluribus factis secundis 3
atque omni nobilitate Aeduorum interfecta tantum potentia antecesserant, ut magnam partem clientium ab 4
Aeduis ad se traducerent obsidesque ab iis principum
filios acciperent et publice iurare cogerent, nihil se
contra Sequanos consilii inituros, et partem finitimi
agri per vim occupatam possiderent Galliaeque totius
principatum obtinerent. Qua necessitate adductus Di- 5
vitiacus auxilii petendi causa Romam ad senatum profectus imperfecta re redierat. Adventu Caesaris facta 6
commutatione rerum, obsidibus Aeduis redditis, veteribus clientelis restitutis, novis per Caesarem comparatis,
quod hi, qui se ad eorum amicitiam aggregaverant,
meliore condicione atque aequiore imperio se uti vide-

bant, reliquis rebus eorum gratia dignitateque ampli-
7 ficata, Sequani principatum dimiserant. In eorum locum
Remi successerant; quos quod adaequare apud Caesa-
rem gratia intellegebatur, ii, qui propter veteres inimi-
citias nullo modo cum Aeduis coniungi poterant, se
8 Remis in clientelam dicabant. Hos illi diligenter tue-
bantur: ita et novam et repente collectam auctoritatem
9 tenebant. Eo tum statu res erat, ut longe principes
haberentur Aedui, secundum locum dignitatis Remi
obtinerent.

1 XIII. In omni Gallia eorum hominum, qui aliquo
sunt numero atque honore, genera sunt duo. Nam
plebes paene servorum habetur loco, quae nihil audet
2 per se, nullo adhibetur consilio. Plerique, cum aut
aere alieno aut magnitudine tributorum aut iniuria
potentiorum premuntur, sese in servitutem dicant no-
bilibus, *quibus* in hos eadem omnia sunt iura, quae
3 dominis in servos. Sed de his duobus generibus alterum
4 est druidum, alterum equitum. Illi rebus divinis inter-
sunt, sacrificia publica ac privata procurant, religiones
interpretantur: ad eos magnus adulescentium numerus
disciplinae causa concurrit, magnoque hi sunt apud
5 eos honore. Nam fere de omnibus controversiis pu-
blicis privatisque constituunt, et si quod est admissum
facinus, si caedes facta, si de hereditate, si de finibus
controversia est, idem decernunt, praemia poenasque
6 constituunt; si qui aut privatus aut populus eorum
decreto non stetit, sacrificiis interdicunt. Haec poena
7 apud eos est gravissima. Quibus ita est interdictum,
hi numero impiorum ac sceleratorum habentur, his
omnes decedunt, aditum sermonemque defugiunt, ne
quid ex contagione incommodi accipiant, neque his
petentibus ius redditur neque honos ullus communi-
8 catur. His autem omnibus druidibus praeest unus,
9 qui summam inter eos habet auctoritatem. Hoc mortuo
aut, si qui ex reliquis excellit dignitate, succedit, aut,
si sunt plures pares, suffragio druidum, non numquam

etiam armis de principatu contendunt. Hi certo anni 10
tempore in finibus Carnutum, quae regio totius Galliae
media habetur, considunt in loco consecrato. Huc
omnes undique, qui controversias habent, conveniunt
eorumque decretis iudiciisque parent. Disciplina in 11
Britannia reperta atque inde in Galliam translata esse
existimatur, et nunc, qui diligentius eam rem cognoscere volunt, plerumque illo discendi causa proficiscuntur.

XIIII. Druides a bello abesse consuerunt neque 1
tributa una cum reliquis pendunt, militiae vacationem
omniumque rerum habent immunitatem. Tantis ex- 2
citati praemiis et sua sponte multi in disciplinam con-
veniunt et a parentibus propinquisque mittuntur. Ma- 3
gnum ibi numerum versuum ediscere dicuntur. Itaque
annos non nulli xx in disciplina permanent. Neque fas
esse existimant ea litteris mandare, cum in reliquis
fere rebus, publicis privatisque rationibus, Graecis lit-
teris utantur. Id mihi duabus de causis instituisse 4
videntur, quod neque in vulgum disciplinam efferri
velint neque eos, qui discunt, litteris confisos minus
memoriae studere; quod fere plerisque accidit, ut prae-
sidio litterarum diligentiam in perdiscendo ac memoriam
remittant. In primis hoc volunt persuadere, non in- 5
terire animas, sed ab aliis post mortem transire ad
alios, atque hoc maxime ad virtutem excitari putant,
metu mortis neglecto. Multa praeterea de sideribus 6
atque eorum motu, de mundi ac terrarum magnitudine,
de rerum natura, de deorum immortalium vi ac potestate disputant et iuventuti tradunt.

XV. Alterum genus est equitum. Hi, cum est 1
usus atque aliquod bellum incidit (quod fere ante Cae-
saris adventum quotannis accidere solebat, uti aut ipsi
iniurias inferrent aut illatas propulsarent), omnes in
bello versantur, atque eorum ut quisque est genere 2
copiisque amplissimus, ita plurimos circum se ambac-
tos clientesque habet. Hanc unam gratiam potentiamque noverunt.

1 XVI. Natio est omnium Gallorum admodum de-
2 dita religionibus, atque ob eam causam, qui sunt af-
fecti gravioribus morbis quique in proeliis periculis-
que versantur, aut pro victimis homines immolant aut
se immolaturos vovent administrisque ad ea sacrificia
3 druidibus utuntur, quod, pro vita hominis [non] nisi
hominis vita reddatur, non posse deorum immortalium
numen placari arbitrantur, publiceque eiusdem generis
4 habent instituta sacrificia. Alii immani magnitudine
simulacra habent, quorum contexta viminibus membra
vivis hominibus complent; quibus succensis circum-
5 venti flamma exanimantur homines. Supplicia eorum,
qui in furto aut in latrocinio aut aliqua noxia sint
comprehensi, gratiora dis immortalibus esse arbitran-
tur; sed cum eius generis copia defecit, etiam ad in-
nocentium supplicia descendunt.

1 XVII. Deum maxime Mercurium colunt; huius sunt
plurima simulacra, hunc omnium inventorem artium
ferunt, hunc viarum atque itinerum ducem, hunc ad
quaestus pecuniae mercaturasque habere vim maximam
arbitrantur; post hunc Apollinem et Martem et Iovem
2 et Minervam. De his eandem fere, quam reliquae
gentes, habent opinionem: Apollinem morbos depellere,
Minervam operum atque artificiorum initia tradere,
Iovem imperium caelestium tenere, Martem bella re-
3 gere. Huic, cum proelio dimicare constituerunt, ea,
quae bello ceperint, plerumque devovent; cum supera-
verunt, animalia capta immolant reliquasque res in
4 unum locum conferunt. Multis in civitatibus harum
rerum exstructos tumulos locis consecratis conspicari
5 licet; neque saepe accidit, ut neglecta quispiam religione
aut capta apud se occultare aut posita tollere auderet,
gravissimumque ei rei supplicium cum cruciatu con-
stitutum est.

1 XVIII. Galli se omnes ab Dite patre prognatos
2 praedicant idque ab druidibus proditum dicunt. Ob
eam causam spatia omnis temporis non numero dierum,

sed noctium finiunt; dies natales et mensium et anno-
rum initia sic observant, ut noctem dies subsequatur.
In reliquis vitae institutis hoc fere ab reliquis differunt, 3
quod suos liberos, nisi cum adoleverunt, ut munus
militiae sustinere possint, palam ad se adire non pa-
tiuntur filiumque puerili aetate in publico in conspectu
patris assistere turpe ducunt.

XVIIII. Viri, quantas pecunias ab uxoribus dotis no- 1
mine acceperunt, tantas ex suis bonis aestimatione facta
cum dotibus communicant. Huius omnis pecuniae con- 2
iunctim ratio habetur fructusque servantur; uter eorum
vita superavit, ad eum pars utriusque cum fructibus
superiorum temporum pervenit. Viri in uxores, sicuti 3
in liberos, vitae necisque habent potestatem; et cum
pater familiae illustriore loco natus decessit, eius pro-
pinqui conveniunt et, de morte si res in suspicionem
venit, de uxoribus in servilem modum quaestionem
habent et, si compertum est, igni atque omnibus tor-
mentis excruciatas interficiunt. Funera sunt pro cultu 4
Gallorum magnifica et sumptuosa; omniaque, quae
vivis cordi fuisse arbitrantur, in ignem inferunt, etiam
animalia, ac paulo supra hanc memoriam servi et cli- 5
entes, quos ab iis dilectos esse constabat, iustis funeri-
bus confectis una cremabantur.

XX. Quae civitates commodius suam rem publi- 1
cam administrare existimantur, habent legibus sanctum,
si quis quid de re publica a finitimis rumore aut fama
acceperit, uti ad magistratum deferat neve cum quo
alio communicet, quod saepe homines temerarios atque 2
imperitos falsis rumoribus terreri et ad facinus impelli
et de summis rebus consilium capere cognitum est.
Magistratus, quae visa sunt, occultant, quaeque esse ex 3
usu iudicaverunt, multitudini produnt. De re publica
nisi per concilium loqui non conceditur.

XXI. Germani multum ab hac consuetudine diffe- 1
runt. Nam neque druides habent, qui rebus divinis
praesint, neque sacrificiis student. Deorum numero 2

eos solos ducunt, quos cernunt et quorum aperte opi-
bus iuvantur, Solem et Vulcanum et Lunam, reliquos
3 ne fama quidem acceperunt. Vita omnis in venationi-
bus atque in studiis rei militaris consistit; ab parvulis
4 labori ac duritiae student. Qui diutissime impuberes
permanserunt, maximam inter suos ferunt laudem: hoc
ali staturam, ali vires nervosque confirmari putant.
5 Intra annum vero vicesimum feminae notitiam habuisse
in turpissimis habent rebus; cuius rei nulla est occul-
tatio, quod et promiscue in fluminibus perluuntur et
pellibus aut parvis renonum tegimentis utuntur, magna
corporis parte nuda.

1 XXII. Agri culturae non student, maiorque pars
2 eorum victus in lacte, caseo, carne consistit. Neque
quisquam agri modum certum aut fines habet proprios,
sed magistratus ac principes in annos singulos genti-
bus cognationibusque hominum, qui tum una coierunt,
quantum et quo loco visum est agri, attribuunt atque
3 anno post alio transire cogunt. Eius rei multas af-
ferunt causas: ne assidua consuetudine capti studium
belli gerendi agri cultura commutent; ne latos fines
parare studeant potentioresque humiliores possessioni-
bus expellant; ne accuratius ad frigora atque aestus
vitandos aedificent; ne qua oriatur pecuniae cupiditas,
4 qua ex re factiones dissensionesque nascuntur; ut animi
aequitate plebem contineant, cum suas quisque opes
cum potentissimis aequari videat.

1 XXIII. Civitatibus maxima laus est quam latissime
2 circum se vastatis finibus solitudines habere. Hoc pro-
prium virtutis existimant, expulsos agris finitimos ce-
3 dere neque quemquam prope audere consistere: simul
hoc se fore tutiores arbitrantur, repentinae incursionis
4 timore sublato. Cum bellum civitas aut illatum de-
fendit aut infert, magistratus, qui ei bello praesint, ut
5 vitae necisque habeant potestatem, deliguntur. In pace
nullus est communis magistratus, sed principes regio-
num atque pagorum inter suos ius dicunt controversias-

que minuunt. Latrocinia nullam habent infamiam, quae 6
extra fines cuiusque civitatis fiunt, atque ea iuventutis
exercendae ac desidiae minuendae causa fieri praedi-
cant. Atque ubi quis ex principibus in concilio dixit, 7
se ducem fore, qui sequi velint, profiteantur, consur-
gunt ii, qui et causam et hominem probant, suumque
auxilium pollicentur atque ab multitudine collaudantur;
qui ex his secuti non sunt, in desertorum ac prodi- 8
torum numero ducuntur, omniumque his rerum postea
fides derogatur. Hospitem violare fas non putant; qui 9
quaque de causa ad eos venerunt, ab iniuria prohibent,
sanctos habent, hisque omnium domus patent victus-
que communicatur.

XXIIII. Ac fuit antea tempus, cum Germanos 1
Galli virtute superarent, ultro bella inferrent, propter
hominum multitudinem agrique inopiam trans Rhenum
colonias mitterent. Itaque ea, quae fertilissima Ger- 2
maniae sunt, loca circum Hercyniam silvam, quam
Eratostheni et quibusdam Graecis fama notam esse
video, quam illi Orcyniam appellant, Volcae Tecto-
sages occupaverunt atque ibi consederunt; quae gens 3
ad hoc tempus his sedibus sese continet summamque
habet iustitiae et bellicae laudis opinionem. Nunc, 4
quod in eadem inopia, egestate, patientia, qua *ante*,
Germani permanent, eodem victu et cultu corporis 5
utuntur, Gallis autem provinciarum propinquitas et
transmarinarum rerum notitia multa ad copiam atque
usus largitur, paulatim assuefacti superari multisque 6
victi proeliis ne se quidem ipsi cum illis virtute
comparant.

XXV. Huius Hercyniae silvae, quae supra de- 1
monstrata est, latitudo novem dierum iter expedito
patet; non enim aliter finiri potest, neque mensuras
itinerum noverunt. Oritur ab Helvetiorum et Neme- 2
tum et Rauricorum finibus rectaque fluminis Danuvii
regione pertinet ad fines Dacorum et Anartium; hinc 3
se flectit sinistrorsus diversis ab flumine regionibus

multarumque gentium fines propter magnitudinem at-
4 tingit; neque quisquam est huius Germaniae, qui se
[aut audisse] aut adisse ad initium eius silvae dicat,
cum dierum iter LX processerit, aut, quo ex loco
5 oriatur, acceperit; multaque in ea genera ferarum
nasci constat, quae reliquis in locis visa non sint; ex
quibus quae maxime differant ab ceteris et memoriae
prodenda videantur, haec sunt.

1 XXVI. Est bos cervi figura, cuius a media fronte
inter aures unum cornu exsistit excelsius magisque
derectum his, quae nobis nota sunt, cornibus; ab eius
2 summo sicut palmae ramique late diffunduntur. Eadem
est feminae marisque natura, eadem forma magnitu-
doque cornuum.

1 XXVII. Sunt item, quae appellantur alces. Harum
est consimilis capris figura et varietas pellium, sed
magnitudine paulo antecedunt mutilaeque sunt corni-
2 bus et crura sine nodis articlisque habent, neque
quietis causa procumbunt neque, si quo afflictae casu
3 conciderunt, erigere sese aut sublevare possunt. His
sunt arbores pro cubilibus: ad eas se applicant atque
4 ita paulum modo reclinatae quietem capiunt. Quarum
ex vestigiis cum est animadversum a venatoribus, quo
se recipere consuerint, omnes eo loco aut ab radicibus
subruunt aut accidunt arbores, tantum ut summa
5 species earum stantium relinquatur. Huc cum se con-
suetudine reclinaverunt, infirmas arbores pondere affli-
gunt atque una ipsae concidunt.

1 XXVIII. Tertium est genus eorum, qui uri ap-
pellantur. Hi sunt magnitudine paulo infra elephantos,
2 specie et colore et figura tauri. Magna vis eorum
est et magna velocitas, neque homini neque ferae,
3 quam conspexerunt, parcunt. Hos studiose foveis
captos interficiunt; hoc se labore durant adulescentes
atque hoc genere venationis exercent, et qui plurimos
ex his interfecerunt, relatis in publicum cornibus,
4 quae sint testimonio, magnam ferunt laudem. Sed

assuescere ad homines et mansuefieri ne parvuli qui-
dem excepti possunt. Amplitudo cornuum et figura 5
et species multum a nostrorum boum cornibus differt.
Haec studiose conquisita ab labris argento circum- 6
cludunt atque in amplissimis epulis pro poculis utuntur.

XXVIIII. Caesar, postquam per Ubios explora- 1
tores comperit, Suebos sese in silvas recepisse, ino-
piam frumenti veritus, quod, ut supra demonstravimus,
minime omnes Germani agri culturae student, con-
stituit non progredi longius; sed, ne omnino metum 2
reditus sui barbaris tolleret atque ut eorum auxilia
tardaret, reducto exercitu partem ultimam pontis, quae
ripas Ubiorum contingebat, in longitudinem pedum
ducentorum rescindit atque in extremo ponte turrim 3
tabulatorum quattuor constituit praesidiumque cohor-
tium duodecim pontis tuendi causa ponit magnisque
eum locum munitionibus firmat. Ei loco praesidioque
Gaium Volcacium Tullum adulescentem praefecit. Ipse, 4
cum maturescere frumenta inciperent, ad bellum Am-
biorigis profectus per Arduennam silvam, quae est
totius Galliae maxima atque ab ripis Rheni finibusque
Treverorum ad Nervios pertinet milibusque amplius
quingentis in longitudinem patet, Lucium Minucium
Basilum cum omni equitatu praemittit, si quid cele-
ritate itineris atque oportunitate temporis proficere
posset; monet, ut ignes in castris fieri prohibeat, ne 5
qua eius adventus procul significatio fiat; sese con-
festim subsequi dicit.

XXX. Basilus, ut imperatum est, facit. Celeriter 1
contraque omnium opinionem confecto itinere multos
in agris inopinantes deprehendit: eorum indicio ad
ipsum Ambiorigem contendit, quo in loco cum paucis
equitibus esse dicebatur. Multum cum in omnibus 2
rebus, tum in re militari potest fortuna. Nam *sicut*
magno accidit casu, ut in ipsum incautum etiam atque
imparatum incideret, priusque eius adventus ab om-
nibus videretur, quam fama ac nuntius afferretur, sic

magnae fuit fortunae, omni militari instrumento, quod
circum se habebat, erepto, raedis equisque comprehen-
3 sis ipsum effugere mortem. Sed hoc quoque factum
est, quod aedificio circumdato silva, ut sunt fere do-
micilia Gallorum, qui vitandi aestus causa plerum-
que silvarum ac fluminum petunt propinquitates, comi-
tes familiaresque eius angusto in loco paulisper equi-
4 tum nostrorum vim sustinuerunt. His pugnantibus
illum in equum quidam ex suis intulit: fugientem
silvae texerunt. Sic et ad subeundum periculum et
ad vitandum multum fortuna valuit.

1 XXXI. Ambiorix copias suas iudicione non con-
duxerit, quod proelio dimicandum non existimarit, an
tempore exclusus et repentino equitum adventu pro-
hibitus, cum reliquum exercitum subsequi crederet,
2 dubium est. Sed certe dimissis per agros nuntiis sibi
quemque consulere iussit. Quorum pars in Arduennam
3 silvam, pars in continentes paludes profugit; qui pro-
ximi Oceano fuerunt, hi insulis sese occultaverunt,
4 quas aestus efficere consuerunt; multi ex suis finibus
5 egressi se suaque omnia alienissimis crediderunt. Catu-
volcus, rex dimidiae partis Eburonum, qui una cum
Ambiorige consilium inierat, aetate iam confectus,
cum laborem belli aut fugae ferre non posset, omni-
bus precibus detestatus Ambiorigem, qui eius consi-
lii auctor fuisset, taxo, cuius magna in Gallia Ger-
maniaque copia est, se exanimavit.

1 XXXII. Segni Condrusique, ex gente et numero
Germanorum, qui sunt inter Eburones Treverosque,
legatos ad Caesarem miserunt oratum, ne se in hos-
tium numero duceret neve omnium Germanorum, qui
essent citra Rhenum, unam esse causam iudicaret:
nihil se de bello cogitasse, nulla Ambiorigi auxilia
2 misisse. Caesar explorata re quaestione captivorum,
si qui ad eos Eburones ex fuga convenissent, ad se
ut reducerentur, imperavit: si ita fecissent, fines eorum
3 se violaturum negavit. Tum copiis in tres partes

distributis impedimenta omnium legionum Aduatucam
contulit. Id castelli nomen est. Hoc fere est in 4
mediis Eburonum finibus, ubi Titurius atque Aurun-
culeius hiemandi causa consederant. Hunc cum reli- 5
quis rebus locum probarat, tum quod superioris anni
munitiones integrae manebant, ut militum laborem
sublevaret. Praesidio impedimentis legionem quartam 6
decimam reliquit, unam ex his tribus, quas proxime
conscriptas ex Italia traduxerat. Ei legioni castrisque 7
Quintum Tullium Ciceronem praeficit ducentosque
equites attribuit.

XXXIII. Partito exercitu Titum Labienum cum 1
legionibus tribus ad Oceanum versus in eas partes,
quae Menapios attingunt, proficisci iubet, Gaium Tre- 2
bonium cum pari legionum numero ad eam regionem,
quae ad Aduatucos adiacet, depopulandam mittit, ipse 3
cum reliquis tribus ad flumen Scaldem, quod influit
in Mosam, extremasque Arduennae partis ire consti-
tuit, quo cum paucis equitibus profectum Ambiorigem
audiebat. Discedens post diem septimum sese rever- 4
surum confirmat, quam ad diem ei legioni, quae in
praesidio relinquebatur, deberi frumentum sciebat. La- 5
bienum Treboniumque hortatur, si rei publicae com-
modo facere possint, ad eum diem revertantur, ut
rursus communicato consilio exploratisque hostium
rationibus aliud initium belli capere possent.

XXXIIII. Erat, ut supra demonstravimus, manus 1
certa nulla, non oppidum, non praesidium, quod se
armis defenderet, sed in omnis partis dispersa multi-
tudo. Ubi cuique aut valles abdita aut locus silves- 2
tris aut palus impedita spem praesidii aut salutis
aliquam offerebat, consederat. Haec loca vicinitatibus 3
erant nota, magnamque res diligentiam requirebat
non in summa exercitus tuenda (nullum enim poterat
universis *ab* perterritis ac dispersis periculum accidere),
sed in singulis militibus conservandis; quae tamen ex
parte res ad salutem exercitus pertinebat. Nam et 4

praedae cupiditas multos longius evocabat, et silvae
incertis occultisque itineribus confertos adire prohi-
5 bebant. Si negotium confici stirpemque hominum
sceleratorum interfici vellet, dimittendae plures manus
6 diducendique erant milites; si continere ad signa mani-
pulos vellet, ut instituta ratio et consuetudo exercitus
Romani postulabat, locus ipse erat praesidio barbaris,
neque ex occulto insidiandi et dispersos circumveniendi
7 singulis deerat audacia. Ut in eius modi difficultati-
bus, quantum diligentia provideri poterat, providebatur,
ut potius in nocendo aliquid praetermitteretur, etsi
omnium animi ad ulciscendum ardebant, quam cum
8 aliquo militum detrimento noceretur. Dimittit ad fini-
timas civitates nuntios Caesar: omnes evocat spe prae-
dae ad diripiendos Eburones, ut potius in silvis Gal-
lorum vita quam legionarius miles periclitetur, simul
ut magna multitudine circumfusa pro tali facinore
9 stirps ac nomen civitatis tollatur. Magnus undique
numerus celeriter convenit.

1 XXXV. Haec in omnibus Eburonum partibus
gerebantur, diesque appetebat septimus, quem ad diem
Caesar ad impedimenta legionemque reverti consti-
2 tuerat. Hic, quantum in bello fortuna possit et quan-
3 tos afferat casus, cognosci potuit. Dissipatis ac per-
territis hostibus, ut demonstravimus, manus erat nulla,
4 quae parvam modo causam timoris afferret. Trans
Rhenum ad Germanos pervenit fama, diripi Eburones
5 atque ultro omnes ad praedam evocari. Cogunt equi-
tum duo milia Sugambri, qui sunt proximi Rheno, a
quibus receptos ex fuga Tencteros atque Usipetes su-
6 pra docuimus. Transeunt Rhenum navibus ratibusque
triginta milibus passuum infra eum locum, ubi pons
erat perfectus praesidiumque ab Caesare relictum; pri-
mos Eburonum fines adeunt; multos ex fuga dispersos
excipiunt, magno pecoris numero, cuius sunt cupidis-
7 simi barbari, potiuntur. Invitati praeda longius pro-
cedunt. Non hos palus in bello latrociniisque natos,

non silvae morantur. Quibus in locis sit Caesar, ex
captivis quaerunt; profectum longius reperiunt om-
nemque exercitum discessisse cognoscunt. Atque unus 8
ex captivis, *Quid vos*, inquit, *hanc miseram ac tenuem
sectamini praedam, quibus licet iam esse fortunatissimos?
Tribus horis Aduatucam venire potestis: huc omnes suas* 9
*fortunas exercitus Romanorum contulit; praesidii tantum
est, ut ne murus quidem cingi possit neque quisquam
egredi extra munitiones audeat.* Oblata spe Germani, 10
quam nacti erant praedam, in occulto relinquunt; ipsi
Aduatucam contendunt usi eodem duce, cuius haec in-
dicio cognoverant.

XXXVI. Cicero, qui omnes superiores dies prae- 1
ceptis Caesaris cum summa diligentia milites in castris
continuisset, ac ne calonem quidem quemquam extra
munitionem egredi passus esset, septimo die, diffidens,
de numero dierum Caesarem fidem servaturum, quod
longius progressum audiebat neque ulla de reditu eius
fama afferebatur, simul eorum permotus vocibus, qui 2
illius patientiam paene obsessionem appellabant, si
quidem ex castris egredi non liceret, nullum eius modi
casum exspectans, quo, novem oppositis legionibus
maximoque equitatu dispersis ac paene deletis hosti-
bus, in milibus passuum tribus offendi posset, quinque
cohortes frumentatum in proximas segetes mittit,
quas inter et castra unus omnino collis intererat. Com- 3
plures erant ex legionibus aegri relicti; ex quibus qui
hoc spatio dierum convaluerant, circiter trecenti, sub
vexillo una mittuntur; magna praeterea multitudo ca- 4
lonum, magna vis iumentorum, quae in castris sub-
sederant, facta potestate sequitur.

XXXVII. Hoc ipso tempore et casu Germani 1
equites interveniunt protinusque eodem illo, quo vene-
rant, cursu ab decumana porta in castra irrumpere
conantur, nec prius sunt visi obiectis ab ea parte silvis, 2
quam castris appropinquarent, usque eo, ut, qui sub
vallo tenderent mercatores, recipiendi sui facultatem

3 non haberent. Inopinantes nostri re nova perturban-
tur, ac vix primum impetum cohors in statione sus-
4 tinet. Circumfunduntur ex reliquis hostes partibus,
5 si quem aditum reperire possent. Aegre portas nostri
tuentur; reliquos aditus locus ipse per se munitioque
6 defendit. Totis trepidatur castris, atque alius ex alio
causam tumultus quaerit; neque quo signa ferantur,
neque quam in partem quisque conveniat, provident.
7 Alius castra iam capta pronuntiat, alius deleto exercitu
atque imperatore victores barbaros venisse contendit;
8 plerique novas sibi ex loco religiones fingunt Cottae-
que et Titurii calamitatem, qui in eodem occiderint
9 castello, ante oculos ponunt. Tali timore omnibus
perterritis, confirmatur opinio barbaris, ut ex captivo
10 audierant, nullum esse intus praesidium. Perrumpere
nituntur seque ipsi adhortantur, ne tantam fortunam
ex manibus dimittant.

1 XXXVIII. Erat aeger cum praesidio relictus Pu-
blius Sextius Baculus, qui primum pilum ad Caesarem
duxerat, cuius mentionem superioribus proeliis fecimus,
2 ac diem iam quintum cibo caruerat. Hic diffisus suae
atque omnium saluti inermis ex tabernaculo prodit;
videt imminere hostes atque in summo esse rem dis-
crimine: capit arma a proximis atque in porta con-
3 sistit. Consequuntur hunc centuriones eius cohortis,
quae in statione erat; paulisper una proelium sustinent.
4 Relinquit animus Sextium gravibus acceptis vulneri-
5 bus; aegre per manus tractus servatur. Hoc spatio
interposito reliqui sese confirmant tantum, ut in muni-
tionibus consistere audeant speciemque defensorum
praebeant.

1 XXXVIIII. Interim confecta frumentatione milites
nostri clamorem exaudiunt; praecurrunt equites; quanto
2 res sit in periculo, cognoscunt. Hic vero nulla munitio
est, quae perterritos recipiat: modo conscripti atque
usus militaris imperiti ad tribunum militum centurio-
nesque ora convertunt; quid ab his praecipiatur, ex-

spectant. Nemo est tam fortis, quin rei novitate per- 3
turbetur. Barbari signa procul conspicati oppugna- 4
tione desistunt; redisse primo legiones credunt, quas
longius discessisse ex captivis cognoverant; post-
ea dispecta paucitate ex omnibus partibus impetum
faciunt.

XXXX. Calones in proximum tumulum procur- 1
runt. Hinc celeriter deiecti se in signa manipulosque
coniciunt; eo magis timidos perterrent milites. Alii, 2
cuneo facto ut celeriter perrumpant, censent, quoniam
tam propinqua sint castra, et, si pars aliqua circum-
venta ceciderit, at reliquos servari posse confidunt;
alii, ut in iugo consistant atque eundem omnes ferant 3
casum. Hoc veteres non probant milites, quos sub 4
vexillo una profectos docuimus. Itaque inter se co-
hortati duce Gaio Trebonio, equite Romano, qui eis
erat praepositus, per medios hostes perrumpunt inco-
lumesque ad unum omnes in castra perveniunt. Hos 5
subsecuti calones equitesque eodem impetu militum
virtute servantur. At ii, qui in iugo constiterant, 6
nullo etiam nunc usu rei militaris percepto, neque in
eo, quod probaverant, consilio permanere, ut se loco
superiore defenderent, neque eam, quam prodesse aliis
vim celeritatemque viderant, imitari potuerunt, sed se
in castra recipere conati iniquum in locum demiserunt.
Centuriones, quorum non nulli ex inferioribus ordinibus 7
reliquarum legionum virtutis causa in superiores erant
ordines huius legionis traducti, ne ante partam rei
militaris laudem amitterent, fortissime pugnantes con-
ciderunt. Militum pars, horum virtute summotis hos- 8
tibus, praeter spem incolumis in castra pervenit, pars
a barbaris circumventa periit.

XXXXI. Germani desperata expugnatione castro- 1
rum, quod nostros iam constitisse in munitionibus
videbant, cum ea praeda, quam in silvis deposuerant,
trans Rhenum sese receperunt. Ac tantus fuit etiam 2
post discessum hostium terror, ut ea nocte, cum Gaius

Volusenus missus cum equitatu ad castra venisset,
fidem non faceret, adesse cum incolumi Caesarem exer-
3 citu. Sic omnino animos timor praeoccupaverat, ut
paene alienata mente deletis omnibus copiis equitatum
se ex fuga recepisse dicerent neque incolumi exercitu
Germanos castra oppugnaturos fuisse contenderent.
4 Quem timorem Caesaris adventus sustulit.

1 XXXXII. Reversus ille, eventus belli non ignorans,
unum, quod cohortes ex statione et praesidio essent
emissae, questus (ne minimo quidem casu locum relin-
qui debuisse) multum fortunam in repentino hostium
2 adventu potuisse iudicavit, multo etiam amplius, quod
paene ab ipso vallo portisque castrorum barbaros
3 avertisset. Quarum omnium rerum maxime admiran-
dum videbatur, quod Germani, qui eo consilio Rhenum
transierant, ut Ambiorigis fines depopularentur, ad
castra Romanorum delati optatissimum Ambiorigi bene-
ficium obtulerunt.

1 XXXXIII. Caesar rursus ad vexandos hostes pro-
fectus magno coacto numero ex finitimis civitatibus
2 in omnes partes dimittit. Omnes vici atque omnia
aedificia, quae quisque conspexerat, incendebantur;
3 praeda ex omnibus locis agebatur; frumenta non so-
lum a tanta multitudine iumentorum atque hominum
consumebantur, sed etiam anni tempore atque imbri-
bus procubuerant, ut, si qui etiam in praesentia se
occultassent, tamen his deducto exercitu rerum omnium
4 inopia pereundum videretur. Ac saepe in eum locum
ventum est tanto in omnis partis diviso equitatu, ut
[non] modo visum ab se Ambiorigem in fuga circum-
spicerent captivi nec plane etiam abisse ex conspectu
5 contenderent, ut spe consequendi illata atque infinito
labore suscepto, qui se summam ab Caesare gratiam
inituros putarent, paene naturam studio vincerent, sem-
perque paulum ad summam felicitatem defuisse vide-
6 retur, atque ille latebris aut saltibus se eriperet et
noctu occultatus alias regiones partesque peteret non

maiore equitum praesidio quam quattuor, quibus solis vitam suam committere audebat.

XXXXIIII. Tali modo vastatis regionibus exer- 1
citum Caesar duarum cohortium damno Durocortorum Remorum reducit, concilioque in eum locum Galliae indicto de coniuratione Senonum et Carnutum quaestionem habere instituit et de Accone, qui princeps eius 2
consilii fuerat, graviore sententia pronuntiata more maiorum supplicium sumpsit. Non nulli iudicium veriti profugerunt. Quibus cum aqua atque igni interdixisset, 3
duas legiones ad fines Treverorum, duas in Lingonibus, sex reliquas in Senonum finibus Agedinci in hibernis collocavit frumentoque exercitui proviso, ut instituerat, in Italiam ad conventus agendos profectus est.

C. IULI CAESARIS
BELLI GALLICI
LIBER SEPTIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCII.] **Bellum Vercingetorigis.**

Dum Caesar in Italia versatur, Galli nova de bello consilia ineunt, c. I. Primi Carnutes, deinde Arverni Vercingetorige auctore Biturigibus adiunctis bellum suscipiunt, c. II—V. Caesar de improviso Arvernos invadit et opprimit, c. VI—VIII; Boiis auxilio contra Vercingetorigem profectus in itinere Vellaunodunum, Cenabum, Noviodunum oppida capit, c. VIIII—XIII; Avaricum, cui uni ceteris Biturigum oppidis incensis Galli pepercerant, aliquamdiu fortiter defensum expugnat, c. XIIII—XXVIII. Dum Vercingetorix bellum persequitur, Caesar Aeduorum turbis avocatur, c. XXVIIII—XXXII. His compositis Labienum in Senones Parisiosque delegat, ipse ad Gergoviam proficiscitur, c. XXXIII—XXXVI. Dum hanc oppugnat, graviores in Aeduis turbae excitantur, c. XXXVII—XXXVIIII. Dum Caesar auxiliis Aeduorum obviam proficiscitur, castra aegre a Gallorum impetu defenduntur, c. XXXX. XXXXI. Aedui clam de bello consilia ineunt, c. XXXXII. XXXXIII. Romani Gergoviam impetu capere conati magna cum clade repelluntur, c. XXXXIIII—LI. Caesar contione apud milites habita obsidionem solvit, c. LII. LIII, castra in Aeduos movet. qui a Romanis deficiunt, Noviodunum diripiunt atque incendunt, c. LIIII—LVI. Labienus re prospere in Parisiis gesta exercitum cum Caesare coniungit, c. LVII—LXII. Aeduorum exemplo incitati omnes fere Galli deficiunt, Caesarem in Sequanos iter facientem aggressi duce Vercingetorige equestri proelio vincuntur, c. LXIII—LXVII. Vercingetorix Alesiam se confert omnemque Galliam ad bellum evocat, c. LXVIII—LXXI. Caesar Alesiam munitionibus cingit, c. LXXII—LXXIIII. Galli socios obsidione liberare conati profligantur, c. LXXV—LXXXVIII. Alesia et Vercingetorix deduntur, c. LXXXVIIII. Caesar Aeduos et Arvernos in deditionem accipit, legiones in hiberna distribuit, c. LXXXX.

1 I. Quieta Gallia Caesar, ut constituerat, in Italiam ad conventus agendos profiscitur. Ibi cognoscit de

Clodii caede, *de* senatusque consulto certior factus, ut
omnes iuniores Italiae coniurarent, dilectum tota pro-
vincia habere instituit. Eae res in Galliam Trans- 2
alpinam celeriter perferuntur. Addunt ipsi et affin-
gunt rumoribus Galli, quod res poscere videbatur,
retineri urbano motu Caesarem neque in tantis dissen-
sionibus ad exercitum venire posse. Hac impulsi occa- 3
sione, qui iam ante se populi Romani imperio sub-
iectos dolerent, liberius atque audacius de bello consilia
inire incipiunt. Indictis inter se principes Galliae con- 4
ciliis silvestribus ac remotis locis queruntur de Acco-
nis morte; posse hunc casum ad ipsos recidere 5
demonstrant; miserantur communem Galliae fortunam;
omnibus pollicitationibus ac praemiis deposcunt, qui
belli initium faciant et sui capitis periculo Galliam
in libertatem vindicent. In primis rationem esse haben- 6
dam dicunt, priusquam eorum clandestina consilia effe-
rantur, ut Caesar ab exercitu intercludatur. Id esse 7
facile, quod neque legiones audeant absente impera-
tore ex hibernis egredi, neque imperator sine praesidio
ad legiones pervenire possit. Postremo in acie prae- 8
stare interfici, quam non veterem belli gloriam liber-
tatemque, quam a maioribus acceperint, recuperare.

II. His rebus agitatis profitentur Carnutes, se 1
nullum periculum communis salutis causa recusare,
principesque ex omnibus bellum facturos pollicentur
et, quoniam in praesentia obsidibus cavere inter se non 2
possint, ne res efferatur, ut iure iurando ac fide san-
ciatur, petunt, collatis militaribus signis, quo more
eorum gravissima caerimonia continetur, ne facto initio
belli ab reliquis deserantur. Tum collaudatis Carnu- 3
tibus, dato iure iurando ab omnibus, qui aderant, tem-
pore eius rei constituto ab concilio disceditur.

III. Ubi ea dies venit, Carnutes Gutruato et Con- 1
connetodumno ducibus, desperatis hominibus, Cenabum
signo dato concurrunt civesque Romanos, qui negoti-
andi causa ibi constiterant, in his Gaium Fufium Citam,

honestum equitem Romanum, qui rei frumentariae
iussu Caesaris praeerat, interficiunt bonaque eorum
2 diripiunt. Celeriter ad omnes Galliae civitates fama
perfertur. Nam, ubi quae maior atque illustrior incidit res, clamore per agros regionesque significant; hunc alii deinceps excipiunt et proximis tradunt; ut
3 tum accidit. Nam, quae Cenabi oriente sole gesta essent, ante primam confectam vigiliam in finibus Arvernorum audita sunt, quod spatium est milium passuum circiter centum LX.

1 IIII. Similī ratione ibi Vercingetorix, Celtilli filius, Arvernus, summae potentiae adulescens, cuius pater principatum Galliae totius obtinuerat et ob eam causam, quod regnum appetebat, ab civitate erat inter-
2 fectus, convocatis suis clientibus facile incendit. Cognito eius consilio ad arma concurritur. Prohibetur ab Gobannitione, patruo suo, reliquisque principibus, qui hanc temptandam fortunam non existimabant, ex-
3 pellitur ex oppido Gergovia; non destitit tamen atque in agris habet dilectum egentium ac perditorum. Hac coacta manu, quoscumque adit ex civitate, ad suam
4 sententiam perducit; hortatur, ut communis libertatis causa arma capiant, magnisque coactis copiis adversarios suos, a quibus paulo ante erat eiectus, expellit
5 ex civitate. Rex ab suis appellatur. Dimittit quoque
6 versus legationes; obtestatur, ut in fide maneant. Celeriter sibi Senones, Parisios, Pictones, Cadurcos, Turonos, Aulercos, Lemovices, Andos reliquosque omnes, qui Oceanum attingunt, adiungit; omnium consensu
7 ad eum defertur imperium. Qua oblata potestate omnibus his civitatibus obsides imperat, certum numerum
8 militum ad se celeriter adduci iubet, armorum quantum quaeque civitas domi quodque ante tempus efficiat,
9 constituit; in primis equitatui studet. Summae diligentiae summam imperii severitatem addit; magnitu-
10 dine supplicii dubitantes cogit. Nam maiore commisso delicto igne atque omnibus tormentis necat, leviore

de causa auribus desectis aut singulis effossis oculis
domum remittit, ut sint reliquis documento et magni-
tudine poenae perterreant alios.
V. His suppliciis celeriter coacto exercitu Lucte- 1
rium Cadurcum, summae hominem audaciae, cum parte
copiarum in Rutenos mittit; ipse in Bituriges proficis-
citur. Eius adventu Bituriges ad Aeduos, quorum 2
erant in fide, legatos mittunt subsidium rogatum, quo
facilius hostium copias sustinere possint. Aedui de 3
consilio legatorum, quos Caesar ad exercitum relique-
rat, copias equitatus peditatusque subsidio Biturigibus
mittunt. Qui cum ad flumen Ligerim venissent, quod 4
Bituriges ab Aeduis dividit, paucos dies ibi morati
neque flumen transire ausi domum revertuntur legatis- 5
que nostris renuntiant, se Biturigum perfidiam veritos
revertisse, quibus id consilii fuisse cognoverint, ut, si
flumen transissent, una ex parte ipsi, altera Arverni
se circumsisterent. Id eane de causa, quam legatis 6
pronuntiarunt, an perfidia adducti fecerint, quod nihil
nobis constat, non videtur pro certo esse proponen-
dum. Bituriges eorum discessu statim cum Arvernis 7
iunguntur.
VI. His rebus in Italiam Caesari nuntiatis, cum 1
iam ille urbanas res virtute Cn. Pompei commodiorem
in statum pervenisse intellegeret, in Transalpinam
Galliam profectus est. Eo cum venisset, magna diffi- 2
cultate afficiebatur, qua ratione ad exercitum pervenire
posset. Nam, si legiones in provinciam arcesseret, se 3
absente in itinere proelio dimicaturas intellegebat; si
ipse ad exercitum contenderet, ne his quidem eo tem-
pore, qui quieti viderentur, suam salutem recte com-
mitti videbat.
VII. Interim Lucterius Cadurcus in Rutenos 1
missus eam civitatem Arvernis conciliat. Progressus 2
in Nitiobroges et Gabalos ab utrisque obsides accipit
et magna coacta manu in provinciam Narbonem versus
eruptionem facere contendit. Qua re nuntiata Caesar 3

omnibus consiliis antevertendum existimavit, ut Nar-
4 bonem proficisceretur. Eo cum venisset, timentes con-
firmat, praesidia in Rutenis provincialibus, Volcis Are-
comicis, Tolosatibus circumque Narbonem, quae loca
5 hostibus erant finitima, constituit, partem copiarum
ex provincia supplementumque, quod ex Italia ad-
duxerat, in Helvios, qui fines Arvernorum contingunt,
convenire iubet.

1 VIII. His rebus comparatis represso iam Luc-
terio et remoto, quod intrare intra praesidia pericu-
2 losum putabat, in Helvios proficiscitur. Etsi mons
Cevenna, qui Arvernos ab Helviis discludit, durissimo
tempore anni altissima nive iter impediebat, tamen
discussa nive sex in altitudinem pedum atque ita viis
patefactis summo militum sudore ad fines Arvernorum
3 pervenit. Quibus oppressis inopinantibus, quod se Ce-
venna ut muro munitos existimabant, ac ne singulari
quidem umquam homini eo tempore anni semitae patu-
erant, equitibus imperat, ut, quam latissime possint,
vagentur et quam maximum hostibus terrorem inferant.
4 Celeriter haec fama ac nuntii ad Vercingetorigem per-
feruntur; quem perterriti omnes Arverni circumsistunt
atque obsecrant, ut suis fortunis consulat, ne[ve] ab
hostibus diripiantur, praesertim cum videat omne ad
5 se bellum translatum. Quorum ille precibus permotus
castra ex Biturigibus movet in Arvernos versus.

1 VIIII. At Caesar biduum in his locis moratus,
quod haec de Vercingetorige usu ventura opinione
praeceperat, per causam supplementi equitatusque co-
gendi ab exercitu discedit, Brutum adulescentem his
2 copiis praeficit; hunc monet, ut in omnis partes equites
quam latissime pervagentur: daturum se operam, ne
3 longius triduo ab castris absit. His constitutis rebus
suis inopinantibus, quam maximis potest itineribus,
4 Viennam pervenit. Ibi nanctus recentem equitatum,
quem multis ante diebus eo praemiserat, neque diurno
neque nocturno itinere intermisso per fines Aeduorum

in Lingones contendit, ubi duae legiones hiemabant,
ut, si quid etiam de sua salute ab Aeduis iniretur con-
silii, celeritate praecurreret. Eo cum pervenisset, ad 5
reliquas legiones mittit priusque omnes in unum locum
cogit, quam de eius adventu Arvernis nuntiari posset.
Hac re cognita Vercingetorix rursus in Bituriges exer- 6
citum reducit atque inde profectus Gorgobinam, Boio-
rum oppidum, quos ibi Helvetico proelio victos Caesar
collocaverat Aeduisque attribuerat, oppugnare instituit.

X. Magnam haec res Caesari difficultatem ad 1
consilium capiendum afferebat, si reliquam partem
hiemis uno in loco legiones contineret, ne stipendiariis
Aeduorum expugnatis cuncta Gallia deficeret, quod
nullum amicis in eo praesidium videret positum esse;
si maturius ex hibernis educeret, ne ab re frumentaria
duris subvectionibus laboraret. Praestare visum est 2
tamen omnis difficultates perpeti, quam tanta contu-
melia accepta omnium suorum voluntates alienare.
Itaque cohortatus Aeduos de supportando commeatu 3
praemittit ad Boios, qui de suo adventu doceant
hortenturque, ut in fide maneant atque hostium im-
petum magno animo sustineant. Duabus Agedinci 4
legionibus atque impedimentis totius exercitus relictis
ad Boios proficiscitur.

XI. Altero die cum ad oppidum Senonum Vel- 1
launodunum venisset, ne quem post se hostem relin-
queret, quo expeditiore re frumentaria uteretur, op-
pugnare instituit idque biduo circumvallavit; tertio die 2
missis ex oppido legatis de deditione, arma conferri,
iumenta produci, sescentos obsides dari iubet. Ea qui 3
conficeret, C. Trebonium legatum relinquit; ipse, ut
quam primum iter faceret, Cenabum Carnutum proficis-
citur; qui, tum primum allato nuntio de oppugnatione 4
Vellaunoduni, cum longius eam rem ductum iri existi-
marent, praesidium Cenabi tuendi causa, quod eo mit-
terent, comparabant. Huc biduo pervenit. Castris 5
ante oppidum positis diei tempore exclusus in posterum

oppugnationem differt, quaeque ad eam rem usui sint,
6 militibus imperat et, quod oppidum Cenabum pons
fluminis Ligeris contingebat, veritus, ne nocte ex op-
pido profugerent, duas legiones in armis excubare
7 iubet. Cenabenses paulo ante mediam noctem silentio
8 ex oppido egressi flumen transire coeperunt. Qua re
per exploratores nuntiata Caesar legiones, quas ex-
peditas esse iusserat, portis incensis intromittit atque
oppido potitur perpaucis ex hostium numero deside-
ratis, quin cuncti caperentur, quod pontis atque itine-
9 rum angustiae multitudinis fugam intercluserant. Op-
pidum diripit atque incendit, praedam militibus donat,
exercitum Ligerem traducit atque in Biturigum fines
pervenit.

1 XII. Vercingetorix, ubi de Caesaris adventu co-
gnovit, oppugnatione destitit atque obviam Caesari
2 proficiscitur. Ille oppidum Biturigum positum in via
3 Noviodunum oppugnare instituerat. Quo ex oppido
cum legati ad eum venissent oratum, ut sibi ignos-
ceret suaeque vitae consuleret, ut celeritate reliquas
res conficeret, qua pleraque erat consecutus, arma
4 conferri, equos produci, obsides dari iubet. Parte iam
obsidum tradita, cum reliqua administrarentur, cen-
turionibus et paucis militibus intromissis, qui arma
iumentaque conquirerent, equitatus hostium procul visus
5 est, qui agmen Vercingetorigis antecesserat. Quem
simul atque oppidani conspexerunt atque in spem
auxilii venerunt, clamore sublato arma capere, portas
6 claudere, murum complere coeperunt. Centuriones in
oppido, cum ex significatione Gallorum novi aliquid
ab iis iniri consilii intellexissent, gladiis destrictis
portas occupaverunt suosque omnes incolumes rece-
perunt.

1 XIII. Caesar ex castris equitatum educi iubet,
proelium equestre committit; laborantibus iam suis
Germanos equites circiter CCCC submittit, quos ab
2 initio habere secum instituerat. Eorum impetum Galli

sustinere non potuerunt atque in fugam coniecti multis
amissis se ad agmen receperunt. Quibus profligatis
rursus oppidani perterriti comprehensos eos, quorum
opera plebem concitatam existimabant, ad Caesarem
perduxerunt seseque ei dediderunt. Quibus rebus con- 3
fectis Caesar ad oppidum Avaricum, quod erat maxi-
mum munitissimumque in finibus Biturigum atque
agri fertilissima regione, profectus est, quod eo oppido
recepto civitatem Biturigum se in potestatem redac-
turum confidebat.

XIIII. Vercingetorix tot continuis incommodis 1
Vellaunoduni, Cenabi, Novioduni acceptis suos ad con-
cilium convocat. Docet, longe alia ratione esse bellum 2
gerendum, atque antea gestum sit: omnibus modis
huic rei studendum, ut pabulatione et commeatu Ro-
mani prohibeantur. Id esse facile, quod equitatu ipsi 3
abundent et quod anni tempore subleventur. Pabulum 4
secari non posse; necessario dispersos hostes ex aedi-
ficiis petere: hos omnes cotidie ab equitibus deleri
posse. Praeterea salutis causa rei familiaris commoda 5
neglegenda: vicos atque aedificia incendi oportere [hoc
spatio a Boia] quoque versus, quo pabulandi causa
adire posse videantur. Harum ipsis rerum copiam 6
suppetere, quod, quorum in finibus bellum geratur,
eorum opibus subleventur; Romanos aut inopiam non 7
laturos aut magno periculo longius ab castris proces-
suros; neque interesse, ipsosne interficiant impedimen- 8
tisne exuant, quibus amissis bellum geri non possit.
Praeterea oppida incendi oportere, quae non munitione 9
et loci natura ab omni sint periculo tuta, neu suis
sint ad detrectandam militiam receptacula neu Ro-
manis proposita ad copiam commeatus praedamque
tollendam. Haec si gravia aut acerba videantur, 10
multo illa gravius aestimare, liberos, coniuges in ser-
vitutem abstrahi, ipsos interfici; quae sit necesse acci-
dere victis.

XV. Omnium consensu hac sententia probata, 1

uno die amplius XX urbes Biturigum incenduntur.
2 Hoc idem in reliquis fit civitatibus. In omnibus partibus
incendia conspiciuntur; quae etsi magno cum dolore
omnes ferebant, tamen hoc sibi solacii proponebant,
quod se prope explorata victoria celeriter amissa reci-
3 peraturos confidebant. Deliberatur de Avarico in
4 communi concilio, incendi placeret an defendi. Pro-
cumbunt omnibus Gallis ad pedes Bituriges, ne pul-
cherrimam prope totius Galliae urbem, quae praesidio
et ornamento sit civitati, suis manibus succendere
5 cogerentur; facile se loci natura defensuros dicunt,
quod, prope ex omnibus partibus flumine et palude
circumdata, unum habeat et perangustum aditum.
6 Datur petentibus venia, dissuadente primo Vercinge-
torige, post concedente et precibus ipsorum et miseri-
cordia volgi. Defensores oppido idonei deliguntur.

1 XVI. Vercingetorix minoribus Caesarem itineribus
subsequitur et locum castris deligit paludibus silvisque
2 munitum ab Avarico longe milia passuum XVI. Ibi
per certos exploratores in singula diei tempora, quae
ad Avaricum agerentur, cognoscebat et, quid fieri
3 vellet, imperabat. Omnis nostras pabulationes fru-
mentationesque observabat dispersosque, cum longius
necessario procederent, adoriebatur magnoque incom-
modo afficiebat, etsi, quantum ratione provideri poterat,
ab nostris occurrebatur, ut incertis temporibus diver-
sisque itineribus iretur.

1 XVII. Castris ad eam partem oppidi positis Caesar,
quae intermissa a flumine et a paludibus aditum, ut
supra diximus, angustum habebat, aggerem apparare,
vineas agere, turres duas constituere coepit; nam cir-
2 cumvallare loci natura prohibebat. De re frumentaria
Boios atque Aeduos adhortari non destitit; quorum
alteri, quod nullo studio agebant, non multum adiu-
vabant, alteri non magnis facultatibus, quod civitas
erat exigua et infirma, celeriter, quod habuerunt, con-
3 sumpserunt. Summa difficultate rei frumentariae affecto

exercitu tenuitate Boiorum, indiligentia Aeduorum,
incendiis aedificiorum, usque eo, ut complures dies
frumento milites caruerint et pecore ex longinquioribus
vicis adacto extremam famem sustentarent, nulla tamen
vox est ab iis audita populi Romani maiestate et
superioribus victoriis indigna. Quin etiam Caesar cum 4
in opere singulas legiones appellaret et, si acerbius
inopiam ferrent, se dimissurum oppugnationem diceret,
universi ab eo, ne id faceret, petebant: sic se com- 5
plures annos illo imperante meruisse, ut nullam igno-
miniam acciperent, nusquam infecta re discederent: hoc 6
se ignominiae laturos loco, si inceptam oppugnationem
reliquissent; praestare omnes perferre acerbitates, quam 7
non civibus Romanis, qui Cenabi perfidia Gallorum
interissent, parentarent. Haec eadem centurionibus 8
tribunisque militum mandabant, ut per eos ad Cae-
sarem deferrentur.

XVIII. Cum iam muro turres appropinquassent, 1
ex captivis Caesar cognovit, Vercingetorigem con-
sumpto pabulo castra movisse propius Avaricum atque
ipsum cum equitatu expeditisque, qui inter equites
proeliari consuessent, insidiarum causa eo profectum,
quo nostros postero die pabulatum venturos arbitra-
retur. Quibus rebus cognitis media nocte silentio 2
profectus ad hostium castra mane pervenit. Illi cele- 3
riter per exploratores adventu Caesaris cognito carros
impedimentaque sua in artiores silvas abdiderunt, copias
omnis in loco edito atque aperto instruxerunt. Qua 4
re nuntiata Caesar celeriter sarcinas conferri, arma
expediri iussit.

XVIIII. Collis erat leniter ab infimo acclivis. 1
Hunc ex omnibus fere partibus palus difficilis atque
impedita cingebat non latior pedibus quinquaginta.
Hoc se colle interruptis pontibus Galli fiducia loci 2
continebant generatimque distributi [in civitates] omnia
vada ac saltus eius paludis obtinebant, sic animo parati,
ut, si eam paludem Romani perrumpere conarentur,

3 haesitantes premerent ex loco superiore, ut, qui pro-
pinquitatem loci videret, paratos prope aequo Marte
ad dimicandum existimaret, qui iniquitatem condicionis
perspiceret, inani simulatione sese ostentare cognos-
4 ceret. Indignantes milites Caesar, quod conspectum
suum hostes perferre possent tantulo spatio interiecto,
et signum proelii exposcentes edocet, quanto detri-
mento et quot virorum fortium morte necesse sit
5 constare victoriam; quos cum sic animo paratos videat,
ut nullum pro sua laude periculum recusent, summae
se iniquitatis condemnari debere, nisi eorum vitam
6 sua salute habeat cariorem. Sic milites consolatus
eodem die reducit in castra reliquaque, quae ad op-
pugnationem pertinebant oppidi, administrare instituit.

1 XX. Vercingetorix, cum ad suos redisset, prodi-
tionis insimulatus, quod castra propius Romanos mo-
visset, quod cum omni equitatu discessisset, quod sine
imperio tantas copias reliquisset, quod eius discessu
2 Romani tanta oportunitate et celeritate venissent; non
haec omnia fortuito aut sine consilio accidere potuisse;
regnum illum Galliae malle Caesaris concessu quam
3 ipsorum habere beneficio: tali modo accusatus ad haec
respondit: Quod castra movisset, factum inopia pabuli
etiam ipsis hortantibus; quod propius Romanos
accessisset, persuasum loci oportunitate, qui se ipsa
4 munitione defenderet; equitum vero operam neque in
loco palustri desiderari debuisse et illic fuisse utilem,
5 quo sint profecti. Summam imperii se consulto nulli
discedentem tradidisse, ne is multitudinis studio ad
dimicandum impelleretur; cui rei propter animi molli-
tiem studere omnes videret, quod diutius laborem
6 ferre non possent. Romani si casu intervenerint, for-
tunae, si alicuius indicio vocati, huic habendam gra-
tiam, quod et paucitatem eorum ex loco superiore
cognoscere et virtutem despicere potuerint, qui dimi-
7 care non ausi turpiter se in castra receperint. Im-
perium se ab Caesare per proditionem nullum desi-

derare, quod habere victoria posset, quae iam esset
sibi atque omnibus Gallis explorata; quin etiam ipsis
remittere, si sibi magis honorem tribuere quam ab se
salutem accipere videantur. *Haec ut intellegatis*, inquit, 8
a me sincere pronuntiari, audite Romanos milites. Pro- 9
ducit servos, quos in pabulatione paucis ante diebus
exceperat et fame vinculisque excruciaverat. Hi iam 10
ante edocti, quae interrogati pronuntiarent, milites se
esse legionarios dicunt; fame et inopia adductos clam
ex castris exisse, si quid frumenti aut pecoris in agris
reperire possent; simili omnem exercitum inopia premi, 11
nec iam vires sufficere cuiusquam nec ferre operis la-
borem posse: itaque statuisse imperatorem, si nihil in
oppugnatione oppidi profecissent, triduo exercitum de-
ducere. *Haec*, inquit, *a me*, Vercingetorix, *beneficia* 12
*habetis, quem proditionis insimulatis; cuius opera sine
vestro sanguine tantum exercitum victorem fame con-
sumptum videtis; quem turpiter se ex fuga recipientem
ne qua civitas suis finibus recipiat, a me provisum est.*

XXI. Conclamat omnis multitudo et suo more 1
armis concrepat, quod facere in eo consuerunt, cuius
orationem approbant: summum esse Vercingetorigem
ducem, nec de eius fide dubitandum, nec maiore ratione
bellum administrari posse. Statuunt, ut X milia ho- 2
minum delecta ex omnibus copiis in oppidum mittan-
tur, nec solis Biturigibus communem salutem commit- 3
tendam censent, quod penes eos, si id oppidum retinuis-
sent, summam victoriae constare intellegebant.

XXII. Singulari militum nostrorum virtuti con- 1
silia cuiusque modi Gallorum occurrebant, ut est sum-
mae genus sollertiae atque ad omnia imitanda et effi-
cienda, quae ab quoque traduntur, aptissimum. Nam 2
et laqueis falces avertebant, quas, cum destinaverant,
tormentis introrsus reducebant, et aggerem cuniculis
subtrahebant, eo scientius, quod apud eos magnae
sunt ferrariae atque omne genus cuniculorum notum
atque usitatum est. Totum autem murum ex omni 3

parte turribus contabulaverant atque has coriis in-
4 texerant. Tum crebris diurnis nocturnisque eruptio-
nibus aut aggeri ignem inferebant aut milites occupa-
tos in opere adoriebantur et nostrarum turrium alti-
tudinem, quantum has cotidianus agger expresserat,
5 commissis suarum turrium malis adaequabant et aper-
tos cuniculos praeusta et praeacuta materia et pice
fervefacta et maximi ponderis saxis morabantur moeni-
busque appropinquare prohibebant.

1 XXIII. Muri autem omnes Gallici hac fere forma
sunt. Trabes derectae perpetuae in longitudinem pari-
bus intervallis distantes inter se binos pedes in solo
2 collocantur. Hae revinciuntur introrsus et multo ag-
gere vestiuntur, ea autem, quae diximus, intervalla
3 grandibus in fronte saxis effarciuntur. His collocatis
et coagmentatis alius insuper ordo additur, ut idem
illud intervallum servetur neque inter se contingant
trabes, sed paribus intermissae spatiis singulae singulis
4 saxis interiectis arte contineantur. Sic deinceps omne
opus contexitur, dum iusta muri altitudo expleatur.
5 Hoc cum in speciem varietatemque opus deforme non
est alternis trabibus ac saxis, quae rectis lineis suos
ordines servant, tum ad utilitatem et defensionem
urbium summam habet oportunitatem, quod et ab in-
cendio lapis et ab ariete materia defendit, quae per-
petuis trabibus pedes quadragenos plerumque introrsus
revincta neque perrumpi neque distrahi potest.

1 XXIIII. His tot rebus impedita oppugnatione mili-
tes, cum toto tempore frigore et assiduis imbribus tar-
darentur, tamen continenti labore omnia haec supera-
verunt et diebus XXV aggerem latum pedes CCCXXX,
2 altum pedes LXXX exstruxerunt. Cum is murum hostium
paene contingeret et Caesar ad opus consuetudine ex-
cubaret militesque hortaretur, ne quod omnino tempus
ab opere intermitteretur, paulo ante tertiam vigiliam
est animadversum, fumare aggerem, quem cuniculo
3 hostes succenderant, eodemque tempore toto muro cla-

more sublato duabus portis ab utroque latere turrium
eruptio fiebat; alii faces atque aridam materiem de 4
muro in aggerem eminus iaciebant, picem reliquasque
res, quibus ignis excitari potest, fundebant, ut, quo
primum curreretur aut cui rei ferretur auxilium, vix
ratio iniri posset. Tamen, quod instituto Caesaris sem- 5
per duae legiones pro castris excubabant pluresque
partitis temporibus erant in opere, celeriter factum est,
ut alii eruptionibus resisterent, alii turres reducerent
aggeremque interscinderent, omnis vero ex castris multi-
tudo ad restinguendum concurreret.

XXV. Cum in omnibus locis consumpta iam reli- 1
qua parte noctis pugnaretur semperque hostibus spes
victoriae redintegraretur, eo magis, quod deustos plu-
teos turrium videbant nec facile adire apertos ad auxili-
andum animadvertebant, semperque ipsi recentes de-
fessis succederent omnemque Galliae salutem in illo
vestigio temporis positam arbitrarentur, accidit in-
spectantibus nobis, quod dignum memoria visum prae-
tereundum non existimavimus. Quidam ante portam 2
oppidi Gallus per manus sebi ac picis traditas glaebas
in ignem e regione turris proiciebat: scorpione ab
latere dextro traiectus exanimatusque concidit. Hunc 3
ex proximis unus iacentem transgressus eodem illo
munere fungebatur; eadem ratione ictu scorpionis ex-
animato alteri successit tertius et tertio quartus, nec 4
prius ille est a propugnatoribus vacuus relictus locus,
quam restincto aggere atque omni ex parte summotis
hostibus finis est pugnandi factus.

XXVI. Omnia experti Galli, quod res nulla suc- 1
cesserat, postero die consilium ceperunt ex oppido pro-
fugere, hortante et iubente Vercingetorige. Id silentio 2
noctis conati non magna iactura suorum sese effec-
turos sperabant, propterea quod neque longe ab oppido
castra Vercingetorigis aberant, et palus, quae perpetua
intercedebat, Romanos ad insequendum tardabat. Iam- 3
que hoc facere noctu apparabant, cum matres familiae

repente in publicum procurrerunt flentesque proiectae
ad pedes suorum omnibus precibus petierunt, ne se et
communes liberos hostibus ad supplicium dederent,
quos ad capiendam fugam naturae et virium infirmitas
4 impediret. Ubi eos in sententia perstare viderunt,
quod plerumque in summo periculo timor misericor-
diam non recipit, conclamare et significare de fuga
5 Romanis coeperunt. Quo timore perterriti Galli, ne
ab equitatu Romanorum viae praeoccuparentur, con-
silio destiterunt.

1 XXVII. Postero die Caesar promota turri derec-
tisque operibus, quae facere instituerat, magno coorto
imbre, non inutilem hanc ad capiendum consilium tem-
pestatem arbitratus est, quod paulo incautius custodias
in muro dispositas videbat, suosque languidius in opere
2 versari iussit et, quid fieri vellet, ostendit. Legioni-
busque intra castra [vineas] in occulto expeditis, co-
hortatus, ut aliquando pro tantis laboribus fructum
victoriae perciperent, iis, qui primi murum ascendissent,
3 praemia proposuit militibusque signum dedit. Illi su-
bito ex omnibus partibus evolaverunt murumque ce-
leriter compleverunt.

1 XXVIII. Hostes re nova perterriti, muro turri-
busque deiecti in foro ac locis patentioribus cuneatim
constiterunt, hoc animo, ut, si qua ex parte obviam
2 [contra] veniretur, acie instructa depugnarent. Ubi
neminem in aequum locum sese demittere, sed toto
undique muro circumfundi viderunt, veriti, ne omnino
spes fugae tolleretur, abiectis armis ultimas oppidi
3 partes continenti impetu petiverunt, parsque ibi, cum
angusto exitu portarum se ipsi premerent, a militibus,
pars iam egressa portis ab equitibus est interfecta.
4 Nec fuit quisquam, qui praedae studeret. Sic et Ce-
nabi caede et labore operis incitati non aetate confec-
5 tis, non mulieribus, non infantibus pepercerunt. Deni-
que ex omni numero, qui fuit circiter milium XL, vix
DCCC, qui primo clamore audito se ex oppido eiecerunt,

incolumes ad Vercingetorigem pervenerunt. Quos ille 6
multa iam nocte silentio ex fuga excepit, veritus, ne
qua in castris ex eorum concursu et misericordia volgi
seditio oreretur, ut, procul in via dispositis familiari-
bus suis principibusque civitatum, disparandos dedu-
cendosque ad suos curaret, quae cuique civitati pars
castrorum ab initio obvenerat.

XXVIIII. Postero die concilio convocato consola- 1
tus cohortatusque est, ne se admodum animo demit-
terent, ne perturbarentur incommodo. Non virtute 2
neque in acie vicisse Romanos, sed artificio quodam
et scientia oppugnationis, cuius rei fuerint ipsi imperiti.
Errare, si qui in bello omnis secundos rerum proven- 3
tus exspectent. Sibi numquam placuisse Avaricum 4
defendi, cuius rei testes ipsos haberet, sed factum im-
prudentia Biturigum et nimia obsequentia reliquorum,
uti hoc incommodum acciperetur. Id tamen se cele- 5
riter maioribus commodis sanaturum. Nam, quae ab 6
reliquis Gallis civitates dissentirent, has sua diligentia
adiuncturum atque unum consilium totius Galliae effec-
turum, cuius consensui ne orbis quidem terrarum possit
obsistere; idque se prope iam effectum habere. Interea 7
aequum esse ab iis communis salutis causa impetrari,
ut castra munire instituerent, quo facilius repentinos
hostium impetus sustinerent.

XXX. Fuit haec oratio non ingrata Gallis, et 1
maxime, quod ipse animo non defecerat tanto accepto
incommodo, neque se in occultum abdiderat et con-
spectum multitudinis fugerat; plusque animo providere 2
et praesentire existimabatur, quod re integra primo
incendendum Avaricum, post deserendum censuerat.
Itaque ut reliquorum imperatorum res adversae auc- 3
toritatem minuunt, sic huius ex contrario dignitas in-
commodo accepto in dies augebatur. Simul in spem 4
veniebant eius affirmatione de reliquis adiungendis ci-
vitatibus; primumque eo tempore Galli castra munire
instituerunt, et sic sunt animo consternati homines

insueti laboris, ut omnia, quae imperarentur, sibi pa-
tienda exstimarent.
1 XXXI. Nec minus, quam est pollicitus, Vercinge-
torix animo laborabat, ut reliquas civitates adiungeret,
2 atque eas donis pollicitationibusque alliciebat. Huic
rei idoneos homines deligebat, quorum quisque aut
oratione subdola aut amicitia facillime capere posset.
3 Qui Avarico expugnato refugerant, armandos vestien-
4 dosque curat; simul, ut deminutae copiae redintegra-
rentur, imperat certum numerum militum civitatibus,
quem et quam ante diem in castra adduci velit, sagit-
tariosque omnes, quorum erat permagnus numerus in
Gallia, conquiri et ad se mitti iubet. His rebus celeri-
5 ter id, quod Avarici deperierat, expletur. Interim Teu-
tomatus Olloviconis filius, rex Nitiobrogum, cuius pa-
ter ab senatu nostro amicus erat appellatus, cum magno
equitum suorum numero et quos ex Aquitania con-
duxerat ad eum pervenit.
1 XXXII. Caesar Avarici complures dies commora-
tus summamque ibi copiam frumenti et reliqui com-
meatus nanctus exercitum ex labore atque inopia re-
2 fecit. Iam prope hieme confecta, cum ipso anni tem-
pore ad gerendum bellum vocaretur et ad hostem pro-
ficisci constituisset, sive eum ex paludibus silvisque
elicere sive obsidione premere posset, legati ad eum
principes Aeduorum veniunt oratum, ut maxime ne-
3 cessario tempore civitati subveniat: summo esse in
periculo rem, quod, cum singuli magistratus antiquitus
creari atque regiam potestatem annum obtinere con-
suessent, duo magistratum gerant et se uterque eorum
4 legibus creatum esse dicat. Horum esse alterum Con-
victolitavem, florentem et illustrem adulescentem, alte-
rum Cotum, antiquissima familia natum atque ipsum
hominem summae potentiae et magnae cognationis,
cuius frater Valetiacus proximo anno eundem magistra-
5 tum gesserit. Civitatem esse omnem in armis; divisum
senatum, divisum populum, suas cuiusque eorum cli-

entelas. Quod si diutius alatur controversia, fore, uti 6
pars cum parte civitatis confligat; id ne accidat, posi-
tum in eius diligentia atque auctoritate.

XXXIII. Caesar, etsi a bello atque hoste discedere 1
detrimentosum esse existimabat, tamen non ignorans,
quanta ex dissensionibus incommoda oriri consuessent,
ne tanta et tam coniuncta populo Romano civitas,
quam ipse semper aluisset omnibusque rebus ornasset,
ad vim atque arma descenderet, atque ea pars, quae
minus confideret, auxilia a Vercingetorige arcesseret,
huic rei praevertendum existimavit et, quod legibus 2
Aeduorum iis, qui summum magistratum obtinerent,
excedere ex finibus non liceret, ne quid de iure aut
de legibus eorum deminuisse videretur, ipse in Aeduos
proficisci statuit senatumque omnem et quos inter con-
troversia esset ad se Decetiam evocavit. Cum prope 3
omnis civitas eo convenisset, docereturque, paucis clam
convocatis alio loco, alio tempore, atque oportuerit,
fratrem a fratre renuntiatum, cum leges duo ex una
familia vivo utroque non solum magistratus creari
vetarent, sed etiam in senatu esse prohiberent, Cotum
imperium deponere coëgit, Convictolitavem, qui per
sacerdotes more civitatis intermissis magistratibus esset
creatus, potestatem obtinere iussit.

XXXIIII. Hoc decreto interposito cohortatus Ae- 1
duos, ut controversiarum ac dissensionis oblivisceren-
tur atque omnibus omissis [his] rebus huic bello ser-
virent eaque, quae meruissent, praemia ab se devicta
Gallia exspectarent equitatumque omnem et peditum
milia x sibi celeriter mitterent, quae in praesidiis rei
frumentariae causa disponeret, exercitum in duas par-
tes divisit: quattuor legiones in Senones Parisiosque 2
Labieno ducendas dedit, sex ipse in Arvernos ad oppi-
dum Gergoviam secundum flumen Elaver duxit; equi-
tatus partem illi attribuit, partem sibi reliquit. Qua 3
re cognita Vercingetorix omnibus interruptis eius flu-
minis pontibus ab altera fluminis parte iter facere coepit.

1 XXXV. Cum uterque utrique esset exercitus in
conspectu fereque e regione castris castra poneret,
dispositis exploratoribus, necubi effecto ponte Romani
2 copias traducerent, erat in magnis Caesaris difficultatibus res, ne maiorem aestatis partem flumine im-
pediretur, quod non fere ante autumnum Elaver vado
3 transiri solet. Itaque, ne id accideret, silvestri loco
castris positis e regione unius eorum pontium, quos
Vercingetorix rescindendos curaverat, postero die cum
4 duabus legionibus in occulto restitit; reliquas copias cum
omnibus impedimentis, ut consueverat, misit, distractis
quibusdam cohortibus, uti numerus legionum constare
5 videretur. His, quam longissime possent, egredi iussis,
cum iam ex diei tempore coniecturam ceperat in castra
perventum, isdem sublicis, quarum pars inferior integra
6 remanebat, pontem reficere coepit. Celeriter effecto
opere legionibusque traductis et loco castris idoneo
7 delecto reliquas copias revocavit. Vercingetorix re
cognita, ne contra suam voluntatem dimicare cogeretur, magnis itineribus antecessit.

1 XXXVI. Caesar ex eo loco quintis castris Gergoviam pervenit equestrique eo die proelio levi facto,
perspecto urbis situ, quae posita in altissimo monte
omnis aditus difficiles habebat, de expugnatione desperavit, de obsessione non prius agendum constituit,
2 quam rem frumentariam expedisset. At Vercingetorix
castris prope oppidum positis mediocribus circum se
intervallis separatim singularum civitatium copias
collocaverat, atque omnibus eius iugi collibus occupatis, qua dispici poterat, horribilem speciem praebebat
3 principesque earum civitatium, quos sibi ad consilium
capiendum delegerat, prima luce cotidie ad se convenire
iubebat, seu quid communicandum, seu quid adminis-
4 trandum videretur, neque ullum fere diem intermittebat, quin equestri proelio interiectis sagittariis, quid
in quoque esset animi ac virtutis suorum, perspiceret.
5 Erat e regione oppidi collis sub ipsis radicibus mon-

tis egregie munitus atque ex omni parte circumcisus;
quem si tenerent nostri, et aquae magna parte et pa-
bulatione libera prohibituri hostes videbantur. Sed 6
is locus praesidio ab his non nimis firmo tenebatur.
Tamen silentio noctis Caesar ex castris egressus, prius, 7
quam subsidio ex oppido veniri posset, deiecto prae-
sidio potitus loco, duas ibi legiones collocavit fossam-
que duplicem duodenum pedum a maioribus castris
ad minora perduxit, ut tuto ab repentino hostium in-
cursu etiam singuli commeare possent.

XXXVII. Dum haec ad Gergoviam geruntur, Con- 1
victolitavis Aeduus, cui magistratum adiudicatum a
Caesare demonstravimus, sollicitatus ab Arvernis pe-
cunia cum quibusdam adulescentibus colloquitur, quo-
rum erat princeps Litaviccus atque eius fratres, amplis-
sima familia nati adulescentes. Cum his praemium 2
communicat hortaturque, ut se liberos et imperio natos
meminerint. Unam esse Aeduorum civitatem, quae 3
certissimam Galliae victoriam detineat; eius auctoritate
reliquas contineri; qua traducta locum consistendi Ro-
manis in Gallia non fore. Esse non nullo se Caesaris 4
beneficio affectum, sic tamen, ut iustissimam apud eum
causam obtinuerit; sed plus communi libertati tribuere.
Cur enim potius Aedui de suo iure et de legibus ad 5
Caesarem disceptatorem, quam Romani ad Aeduos
veniant? Celeriter adulescentibus et oratione magis- 6
tratus et praemio deductis, cum se vel principes eius
consilii fore profiterentur, ratio perficiendi quaerebatur,
quod civitatem temere ad suscipiendum bellum adduci
posse non confidebant. Placuit, ut Litaviccus decem 7
illis milibus, quae Caesari ad bellum mitterentur, prae-
ficeretur atque ea ducenda curaret, fratresque eius ad
Caesarem praecurrerent. Reliqua qua ratione agi pla-
ceat, constituunt.

XXXVIII. Litaviccus accepto exercitu, cum milia 1
passuum circiter xxx ab Gergovia abesset, convocatis
subito militibus lacrimans, *Quo proficiscimur*, inquit, 2

*milites? Omnis noster equitatus, omnis nobilitas interiit;
principes civitatis, Eporedorix et Viridomarus, insimulati
proditionis, ab Romanis indicta causa interfecti sunt.*
3 *Haec ab ipsis cognoscite, qui ex ipsa caede fugerunt;
nam ego, fratribus atque omnibus meis propinquis inter-
fectis, dolore prohibeor, quae gesta sunt, pronuntiare.*
4 Producuntur hi, quos ille edocuerat, quae dici vellet,
atque eadem, quae Litaviccus pronuntiaverat, multitu-
5 dini exponunt: [multos] equites Aeduorum interfectos,
quod collocuti cum Arvernis dicerentur; ipsos se inter
multitudinem militum occultasse atque ex media caede
6 fugisse. Conclamant Aedui et Litaviccum óbsecrant,
7 ut sibi consulat. *Quasi vero*, inquit ille, *consilii sit
res, ac non necesse sit nobis Gergoviam contendere et cum
8 Arvernis nosmet coniungere. An dubitamus, quin nefario
facinore admisso Romani iam ad nos interficiendos con-
currant? Proinde, si quid in nobis animi est, persequa-
mur eorum mortem, qui indignissime interierunt, atque
9 hos latrones interficiamus.* Ostendit cives Romanos,
qui eius praesidii fiducia una erant; magnum numerum
frumenti commeatusque diripit, ipsos crudeliter excru-
10 ciatos interficit. Nuntios tota civitate Aeduorum di-
mittit, eodem mendacio de caede equitum et principum
permovet; hortatur, ut simili ratione, atque ipse fecerit,
suas iniurias persequantur.

1 XXXVIIII. Eporedorix Aeduus, summo loco natus
adulescens et summae domi potentiae, et una Viridoma-
rus, pari aetate et gratia, sed genere dispari, quem
Caesar ab Divitiaco sibi traditum ex humili loco ad
summam dignitatem perduxerat, in equitum numero
2 convenerant nominatim ab eo evocati. His erat inter
se de principatu contentio, et in illa magistratuum
controversia alter pro Convictolitavi, alter pro Coto
3 summis opibus pugnaverant. Ex his Eporedorix co-
gnito Litavicci consilio media fere nocte rem ad Cae-
sarem defert; orat, ne patiatur civitatem pravis adules-
centium consiliis ab amicitia populi Romani deficere;

quod futurum provideat, si se tot hominum milia cum 4
hostibus coniunxerint, quorum salutem neque propin-
qui neglegere neque civitas levi momento aestimare
posset.

XXXX. Magna affectus sollicitudine hoc nuntio 1
Caesar, quod semper Aeduorum civitati praecipue in-
dulserat, nulla interposita dubitatione legiones expe-
ditas quattuor equitatumque omnem ex castris educit;
nec fuit spatium tali tempore ad contrahenda castra, 2
quod res posita in celeritate videbatur; C. Fabium le-
gatum cum legionibus duabus castris praesidio relin-
quit. Fratres Litavicci cum comprehendi iussisset, 3
paulo ante repperit ad hostes fugisse. Adhortatus 4
milites, ne necessario tempore itineris labore permo-
veantur, cupidissimis omnibus progressus milia passuum
xxv, agmen Aeduorum conspicatus, immisso equitatu
iter eorum moratur atque impedit, interdicitque om-
nibus, ne quemquam interficiant. Eporedorigem et 5
Viridomarum, quos illi interfectos existimabant, inter
equites versari suosque appellare iubet. His cognitis 6
et Litavicci fraude perspecta Aedui manus tendere
[deditionem significare] et proiectis armis mortem de-
precari incipiunt. Litaviccus cum suis clientibus, qui- 7
bus more Gallorum nefas est etiam in extrema fortuna
deserere patronos, Gergoviam profugit.

XXXXI. Caesar nuntiis ad civitatem Aeduorum 1
missis, qui suo beneficio conservatos docerent, quos
iure belli interficere potuisset, tribusque horis [noctis]
exercitui ad quietem datis castra ad Gergoviam movit.
Medio fere itinere equites a Fabio missi, quanto res 2
in periculo fuerit, exponunt. Summis copiis castra
oppugnata demonstrant, cum crebro integri defessis
succederent nostrosque assiduo labore defetigarent, qui-
bus propter magnitudinem castrorum perpetuo esset
isdem in vallo permanendum. Multitudine sagittarum 3
atque omnis generis telorum multos vulneratos; ad
haec sustinenda magno usui fuisse tormenta. Fabium 4

discessu eorum duabus relictis portis obstruere ceteras
pluteosque vallo addere et se in posterum diem simi-
5 lemque casum apparare. His rebus cognitis Caesar
summo studio militum ante ortum solis in castra per-
venit.

1 XXXXII. Dum haec ad Gergoviam geruntur,
Aedui primis nuntiis ab Litavicco acceptis nullum sibi
2 ad cognoscendum spatium relinquunt. Impellit alios
avaritia, alios iracundia et temeritas, quae maxime illi
hominum generi est innata, ut levem auditionem ha-
3 beant pro re comperta. Bona civium Romanorum diri-
4 piunt, caedes faciunt, in servitutem abstrahunt. Adiu-
vat rem proclinatam Convictolitavis plebemque ad
furorem impellit, ut facinore admisso ad sanitatem re-
5 verti pudeat. Marcum Aristium tribunum militum iter
ad legionem facientem fide data ex oppido Cabillono
educunt; idem facere cogunt eos, qui negotiandi causa
6 ibi constiterant. Hos continuo *in* itinere adorti om-
nibus impedimentis exuunt; repugnantes diem noctem-
que obsident; multis utrimque interfectis maiorem
multitudinem armatorum concitant.

1 XXXXIII. Interim nuntio allato, omnes eorum
milites in potestate Caesaris teneri, concurrunt ad
Aristium, nihil publico factum consilio demonstrant;
2 quaestionem de bonis direptis decernunt, Litavicci fra-
trumque bona publicant, legatos ad Caesarem sui pur-
3 gandi gratia mittunt. Haec faciunt reciperandorum
suorum causa; sed contaminati facinore et capti com-
pendio ex direptis bonis, quod ea res ad multos per-
tinebat, timore poenae exterriti consilia clam de bello
inire incipiunt civitatesque reliquas legationibus solli-
4 citant. Quae tametsi Caesar intellegebat, tamen, quam
mitissime potest, legatos appellat: nihil se propter in-
scientiam levitatemque volgi gravius de civitate iudi-
care neque de sua in Aeduos benevolentia deminuere.
5 Ipse maiorem Galliae motum exspectans, ne ab om-
nibus civitatibus circumsisteretur, consilia inibat, quem

ad modum a Gergovia discederet ac rursus omnem
exercitum contraheret, ne profectio nata ab timore de-
fectionis similis fugae videretur.

XXXXIIII. Haec cogitanti accidere visa est fa- 1
cultas bene rei gerendae. Nam cum in minora castra
operis perspiciendi causa venisset, animadvertit collem,
qui ab hostibus tenebatur, nudatum hominibus, qui
superioribus diebus vix prae multitudine cerni poterat.
Admiratus quaerit ex perfugis causam, quorum ma- 2
gnus ad eum cotidie numerus confluebat. Constabat 3
inter omnes, quod iam ipse Caesar per exploratores
cognoverat, dorsum esse eius iugi prope aequum, sed
hunc *locum* silvestrem et angustum, qua esset aditus
ad alteram partem oppidi; vehementer huic illos loco 4
timere, nec iam aliter sentire, uno colle ab Romanis
occupato, si alterum amisissent, quin paene circum-
vallati atque omni exitu et pabulatione interclusi vide-
rentur: ad hunc muniendum omnes a Vercingetorige 5
evocatos.

XXXXV. Hac re cognita Caesar mittit complures 1
equitum turmas [eis] de media nocte; imperat, ut paulo
tumultuosius omnibus locis vagarentur. Prima luce 2
magnum numerum impedimentorum ex castris mulorum-
que produci deque his stramenta detrahi mulionesque
cum cassidibus equitum specie ac simulatione collibus
circumvehi iubet. His paucos addit equites, qui latius 3
ostentationis causa vagarentur. Longo circuitu easdem
omnes iubet petere regiones. Haec procul ex oppido 4
videbantur, ut erat a Gergovia despectus in castra,
neque tanto spatio, certi quid esset, explorari poterat.
Legionem unam eodem iugo mittit et paulum pro- 5
gressam inferiore constituit loco silvisque occultat.
Augetur Gallis suspicio, atque omnes illo ad munitio- 6
nem copiae traducuntur. Vacua castra hostium Caesar 7
conspicatus tectis insignibus suorum occultatisque signis
militaribus raros milites, ne ex oppido animadverte-
rentur, ex maioribus castris in minora traducit lega-

tisque, quos singulis legionibus praefecerat, quid fieri
8 velit, ostendit; in primis monet, ut contineant milites,
ne studio pugnandi aut spe praedae longius progre-
9 diantur; quid iniquitas loci habeat incommodi, proponit;
hoc una celeritate posse mutari; occasionis esse rem,
10 non proelii. His rebus expositis signum dat et ab
dextra parte alio ascensu eodem tempore Aeduos mittit.

1 XXXXVI. Oppidi murus ab planicie atque initio
ascensus recta regione, si nullus amfractus intercederet,
2 mille passus CC aberat; quicquid huc circuitus ad mollien-
dum clivum accesserat, id spatium itineris augebat.
3 A medio fere colle in longitudinem, ut natura montis
ferebat, ex grandibus saxis sex pedum murum, qui
nostrorum impetum tardaret, praeduxerant Galli atque
inferiore omni spatio vacuo relicto superiorem partem
collis usque ad murum oppidi densissimis castris com-
4 pleverant. Milites dato signo celeriter ad munitionem
perveniunt eamque transgressi trinis castris potiuntur;
5 ac tanta fuit in castris capiendis celeritas, ut Teuto-
matus, rex Nitiobrogum, subito in tabernaculo op-
pressus, ut meridie conquieverat, superiore corporis
parte nudata, vulnerato equo vix se ex manibus prae-
dantium militum eriperet.

1 XXXXVII. Consecutus id, quod animo proposu-
erat, Caesar receptui cani iussit legionisque decimae,
2 quacum erat, continuo signa constituit. Ac reliquarum
legionum milites non exaudito tubae sono, quod satis
magna valles intercedebat, tamen ab tribunis militum
legatisque, ut erat a Caesare praeceptum, retinebantur;
3 sed elati spe celeris victoriae et hostium fuga et supe-
riorum temporum secundis proeliis nihil adeo arduum
sibi esse existimaverunt, quod non virtute consequi
possent, neque finem prius sequendi fecerunt, quam
4 muro oppidi portisque appropinquarunt. Tum vero ex
omnibus urbis partibus orto clamore, qui longius
aberant, repentino tumultu perterriti, cum hostem intra
portas esse existimarent, sese ex oppido eiecerunt.

Matres familiae de muro vestem argentumque iactabant 5
et pectore nudo prominentes passis manibus obtesta-
bantur Romanos, ut sibi parcerent neu, sicut Avarici
fecissent, ne a mulieribus quidem atque infantibus abs-
tinerent; nonnullae de muris per manus demissae sese 6
militibus tradebant. L. Fabius, centurio legionis VIII., 7
quem inter suos eo die dixisse constabat, excitari se
Avaricensibus praemiis neque commissurum, ut prius
quisquam murum ascenderet, tres suos nactus mani-
pulares atque ab iis sublevatus murum ascendit, hos
ipse rursus singulos exceptans in murum extulit.

XXXXVIII. Interim ii, qui ad alteram partem 1
oppidi, ut supra demonstravimus, munitionis causa
convenerant, primo exaudito clamore, inde etiam crebris
nuntiis incitati, oppidum a Romanis teneri, praemissis
equitibus magno concursu eo contenderunt. Eorum ut 2
quisque primus venerat, sub muro consistebat suorum-
que pugnantium numerum augebat. Quorum cum ma- 3
gna multitudo convenisset, matres familiae, quae paulo
ante Romanis de muro manus tendebant, suos obtes-
tari et more Gallico passum capillum ostentare liberos-
que in conspectum proferre coeperunt. Erat Romanis 4
nec loco nec numero aequa contentio; simul et cursu
et spatio pugnae defetigati non facile recentes atque
integros sustinebant.

XXXXVIIII. Caesar cum iniquo loco pugnari 1
hostiumque augeri copias videret, praemetuens suis
Titum Sextium legatum, quem minoribus castris prae-
sidio reliquerat, misit, ut cohortes ex castris celeriter
educeret et sub infimo colle ab dextro latere hostium
constitueret, ut, si nostros loco depulsos vidisset, quo 2
minus libere hostes insequerentur, terreret. Ipse pau- 3
lum ex eo loco cum legione progressus, ubi constiterat,
eventum pugnae exspectabat.

L. Cum acerrime comminus pugnaretur, hostes 1
loco et numero, nostri virtute confiderent, subito sunt
Aedui visi ab latere nostris aperto, quos Caesar ab

dextra parte alio ascensu manus distinendae causa
2 miserat. Hi similitudine armorum vehementer nostros
perterruerunt, ac tametsi dextris umeris exsertis
animadvertebantur, quod insigne pacatorum esse con-
suerat, tamen id ipsum sui fallendi causa milites ab
3 hostibus factum existimabant. Eodem tempore Lucius
Fabius centurio, quique una murum ascenderant, cir-
4 cumventi atque interfecti muro praecipitabantur. Mar-
cus Petronius, eiusdem legionis centurio, cum portas
excidere conatus esset, a multitudine oppressus ac sibi
desperans, multis iam vulneribus acceptis, manipularibus
suis, qui illum secuti erant, *Quoniam*, inquit, *me una
vobiscum servare non possum, vestrae quidem certe vitae
prospiciam, quos cupiditate gloriae adductus in periculum
5 deduxi. Vos data facultate vobis consulite.* Simul in
medios hostis irrupit duobusque interfectis reliquos a
6 porta paulum summovit. Conantibus auxiliari suis,
Frustra, inquit, *meae vitae subvenire conamini, quem iam
sanguis viresque deficiunt. Proinde abite, dum est facultas,
vosque ad legionem recipite.* Ita pugnans post paulum
concidit ac suis saluti fuit.

1 LI. Nostri, cum undique premerentur, XLVI cen-
turionibus amissis deiecti sunt loco. Sed intolerantius
Gallos insequentes legio decima tardavit, quae pro sub-
2 sidio paulo aequiore loco constiterat. Hanc rursus
XIII. legionis cohortes exceperunt, quae ex castris mi-
noribus eductae cum Tito Sextio legato ceperant locum
3 superiorem. Legiones, ubi primum planiciem attigerunt,
4 infestis contra hostes signis constiterunt. Vercinge-
torix ab radicibus collis suos intra munitiones reduxit.
Eo die milites sunt paulo minus septingenti desiderati.

1 LII. Postero die Caesar contione advocata teme-
ritatem cupiditatemque militum reprehendit, quod sibi
ipsi iudicavissent, quo procedendum aut quid agendum
videretur, neque signo recipiendi dato constitissent
neque ab tribunis militum legatisque retineri potuissent.
2 Exposuit, quid iniquitas loci posset, quod ipse ad Ava-

ricum sensisset, cum sine duce et sine equitatu deprehensis hostibus exploratam victoriam dimisisset, ne parvum modo detrimentum in contentione propter iniquitatem loci accideret. Quanto opere eorum animi 3
magnitudinem admiraretur, quos non castrorum munitiones, non altitudo montis, non murus oppidi tardare potuisset, tanto opere licentiam arrogantiamque reprehendere, quod plus se quam imperatorem de victoria atque exitu rerum sentire existimarent; nec minus 4
se ab milite modestiam et continentiam quam virtutem atque animi magnitudinem desiderare.

LIII. Hac habita contione et ad extremam ora- 1
tionem confirmatis militibus, ne ob hanc causam animo permoverentur neu, quod iniquitas loci attulisset, id virtuti hostium tribuerent, eadem de profectione cogitans, quae ante senserat, legiones ex castris eduxit aciemque idoneo loco constituit. Cum Vercingetorix 2
nihilo magis in aequum locum descenderet, levi facto equestri proelio atque secundo in castra exercitum reduxit. Cum hoc idem postero die fecisset, satis ad 3
Gallicam ostentationem minuendam militumque animos confirmandos factum existimans in Aeduos movit castra. Ne tum quidem insecutis hostibus, tertio die ad flumen 4
Elaver pontes reficit eoque exercitum traducit.

LIIII. Ibi a Viridomaro atque Eporedorige Aeduis 1
appellatus discit, cum omni equitatu Litaviccum ad sollicitandos Aeduos profectum: opus esse ipsos antecedere ad confirmandam civitatem. Etsi multis iam 2
rebus perfidiam Aeduorum perspectam habebat atque horum discessu admaturari defectionem civitatis existimabat, tamen eos retinendos non constituit, ne aut inferre iniuriam videretur aut dare timoris aliquam suspicionem. Discedentibus his breviter sua in Aeduos 3
merita exposuit, quos et quam humiles accepisset, compulsos in oppida, multatos agris, omnibus ereptis copiis, imposito stipendio, obsidibus summa cum contumelia extortis, et quam in fortunam quamque in 4

amplitudinem deduxisset, ut non solum in pristinum
statum redissent, sed omnium temporum dignitatem
et gratiam antecessisse viderentur. His datis mandatis
eos ab se dimisit.

1 LV. Noviodunum erat oppidum Aeduorum ad
2 ripas Ligeris oportuno loco positum. Huc Caesar om-
nes obsides Galliae, frumentum, pecuniam publicam,
suorum atque exercitus impedimentorum magnam par-
3 tem contulerat; huc magnum numerum equorum huius
belli causa in Italia atque Hispania coëmptum miserat.
4 Eo cum Eporedorix Viridomarusque venissent et de
statu civitatis cognovissent, Litaviccum Bibracti ab
Aeduis receptum, quod est oppidum apud eos maximae
auctoritatis, Convictolitavim magistratum magnamque
partem senatus ad eum convenisse, legatos ad Vercin-
getorigem de pace et amicitia concilianda publice
missos, non praetermittendum tantum commodum existi-
5 maverunt. Itaque interfectis Novioduni custodibus,
quique eo negotiandi causa convenerant, pecuniam at-
6 que equos inter se partiti sunt, obsides civitatum Bi-
7 bracte ad magistratum deducendos curaverunt, oppidum,
quod a se teneri non posse iudicabant, ne cui esset
8 usui Romanis, incenderunt, frumenti quod subito potu-
erunt, navibus avexerunt, reliquum flumine atque in-
9 cendio corruperunt. Ipsi ex finitimis regionibus copias
cogere, praesidia custodiasque ad ripas Ligeris dis-
ponere equitatumque omnibus locis iniciendi timoris
causa ostentare coeperunt, si ab re frumentaria Roma-
nos excludere aut adductos inopia in provinciam ex-
10 pellere possent. Quam ad spem multum eos adiuvabat,
quod Liger ex nivibus creverat, ut omnino vado non
posse transiri videretur.

1 LVI. Quibus rebus cognitis Caesar maturandum
sibi censuit, si esset in perficiendis pontibus pericli-
tandum, ut prius, quam essent maiores eo coactae co-
2 piae, dimicaret. Nam ne commutato consilio iter in
provinciam converteret, ut nemo *non* tum quidem ne-

cessario faciendum existimabat, cum infamia atque in-
dignitas rei et oppositus mons Cevenna viarumque
difficultas impediebat, tum maxime, quod abiuncto
Labieno atque iis legionibus, quas una miserat, vehe-
menter timebat. Itaque admodum magnis diurnis noc- 3
turnisque itineribus confectis contra omnium opinionem
ad Ligerem venit, vadoque per equites invento pro 4
rei necessitate oportuno, ut bracchia modo atque umeri
ad sustinenda arma liberi ab aqua esse possent, dis-
posito equitatu, qui vim fluminis refringeret, atque
hostibus primo aspectu perturbatis, incolumem exer-
citum traduxit, frumentumque in agris et pecoris co- 5
piam nactus, repleto his rebus exercitu iter in Senones
facere instituit.

LVII. Dum haec apud Caesarem geruntur, La- 1
bienus eo supplemento, quod nuper ex Italia venerat,
relicto Agedinci, ut esset impedimentis praesidio, cum
IIII legionibus Lutetiam proficiscitur. Id est oppidum
Parisiorum, quod positum est in insula fluminis Se-
quanae. Cuius adventu ab hostibus cognito, magnae 2
ex finitimis civitatibus copiae convenerunt. Summa 3
imperii traditur Camulogeno Aulerco, qui prope con-
fectus aetate tamen propter singularem scientiam rei
militaris ad eum est honorem evocatus. Is cum animad- 4
vertisset, perpetuam esse paludem, quae influeret in
Sequanam atque illum omnem locum magno opere
impediret, hic consedit nostrosque transitu prohibere
instituit.

LVIII. Labienus primo vineas agere, cratibus at- 1
que aggere paludem explere atque iter munire cona-
batur. Postquam id difficilius confieri animadvertit, 2
silentio e castris tertia vigilia egressus eodem, quo
venerat, itinere Metiosedum pervenit. Id est oppidum 3
Senonum, in insula Sequanae positum, ut paulo ante
de Lutetia diximus. Deprensis navibus circiter quin- 4
quaginta celeriterque coniunctis atque eo militibus in-
iectis et rei novitate perterritis oppidanis, quorum magna

pars erat ad bellum evocata, sine contentione oppido
5 potitur. Refecto ponte, quem superioribus diebus hostes
resciderant, exercitum traducit et secundo flumine ad
6 Lutetiam iter facere coepit. Hostes re cognita ab iis,
qui Metiosedo fugerant, Lutetiam incendi pontesque
eius oppidi rescindi iubent; ipsi profecti a palude ad
ripas Sequanae e regione Lutetiae contra Labieni
castra considunt.

1 LVIIII. Iam Caesar a Gergovia discessisse audie-
batur, iam de Aeduorum defectione et secundo Galliae
motu rumores afferebantur, Gallique in colloquiis in-
terclusum itinere et Ligeri Caesarem inopia frumenti
2 coactum in provinciam contendisse confirmabant. Bello-
vaci autem defectione Aeduorum cognita, qui iam ante
erant per se infideles, manus cogere atque aperte bel-
3 lum parare coeperunt. Tum Labienus tanta rerum
commutatione longe aliud sibi capiendum consilium,
4 atque antea senserat, intellegebat, neque iam, ut ali-
quid acquireret proelioque hostes lacesseret, sed, ut
incolumem exercitum Agedincum reduceret, cogitabat.
5 Namque altera ex parte Bellovaci, quae civitas in
Gallia maximam habet opinionem virtutis, instabant,
alteram Camulogenus parato atque instructo exercitu
tenebat; tum legiones a praesidio atque impedimentis
6 interclusas maximum flumen distinebat. Tantis subito
difficultatibus obiectis ab animi virtute auxilium pe-
tendum videbat.

1 LX. Sub vesperum consilio convocato, cohortatus,
ut ea, quae imperasset, diligenter industrieque admini-
strarent, naves, quas Metiosedo deduxerat, singulas
equitibus Romanis attribuit et prima confecta vigilia
IIII milia passuum secundo flumine silentio progredi
2 ibique se exspectari iubet. Quinque cohortes, quas
minime firmas ad dimicandum esse existimabat, castris
3 praesidio relinquit; quinque eiusdem legionis reliquas
de media nocte cum omnibus impedimentis adverso
4 flumine magno tumultu proficisci imperat. Conquirit

etiam lintres; has magno sonitu remorum incitatas
in eandem partem mittit. Ipse post paulo silentio
egressus cum tribus legionibus eum locum petit, quo
naves appelli iusserat.

LXI. Eo cum esset ventum, exploratores hostium, 1
ut omni fluminis parte erant dispositi, inopinantes, quod
magna subito erat coorta tempestas, ab nostris oppri-
muntur; exercitus equitatusque equitibus Romanis ad- 2
ministrantibus, quos ei negotio praefecerat, celeriter
transmittitur. Uno fere tempore sub lucem hostibus 3
nuntiatur, in castris Romanorum praeter consuetudinem
tumultuari, et magnum ire agmen adverso flumine
sonitumque remorum in eadem parte exaudiri, et paulo
infra milites navibus transportari. Quibus rebus auditis, 4
quod existimabant, tribus locis transire legiones atque
omnes perturbatos defectione Aeduorum fugam parare,
suas quoque copias in tres partes distribuerunt. Nam 5
praesidio e regione castrorum relicto et parva manu
Metiosedum versus missa, quae tantum progrediatur,
quantum naves processissent, reliquas copias contra
Labienum duxerunt.

LXII. Prima luce et nostri omnes erant trans- 1
portati et hostium acies cernebatur. Labienus milites 2
cohortatus, ut suae pristinae virtutis et secundissimorum
proeliorum retinerent memoriam atque ipsum Cae-
sarem, cuius ductu saepe numero hostes superassent,
praesentem adesse existimarent, dat signum proelii.
Primo concursu ab dextro cornu, ubi septima legio 3
constiterat, hostes pelluntur atque in fugam coniciun-
tur; ab sinistro, quem locum duodecima legio tenebat, 4
cum primi ordines hostium transfixi telis concidissent,
tamen acerrime reliqui resistebant, nec dabat suspici-
onem fugae quisquam. Ipse dux hostium Camulogenus 5
suis aderat atque eos cohortabatur. Incerto etiam nunc 6
exitu victoriae, cum septimae legionis tribunis esset
nuntiatum, quae in sinistro cornu gererentur, post
tergum hostium legionem ostenderunt signaque intu-

7 lerunt. Ne eo quidem tempore quisquam loco cessit,
sed circumventi omnes interfectique sunt. Eandem
8 fortunam tulit Camulogenus. At ii, qui praesidio
contra castra Labieni erant relicti, cum proelium com-
missum audissent, subsidio suis ierunt collemque ce-
perunt, neque nostrorum militum victorum impetum
9 sustinere potuerunt. Sic cum suis fugientibus permixti,
quos non silvae montesque texerunt, ab equitatu sunt
10 interfecti. Hoc negotio confecto Labienus revertitur
Agedincum, ubi impedimenta totius exercitus relicta
erant; in*de* die III. cum omnibus copiis ad Caesarem
pervenit.

1 LXIII. Defectione Aeduorum cognita bellum au-
2 getur. Legationes in omnes partes circummittuntur;
quantum gratia, auctoritate, pecunia valent, ad sol-
3 licitandas civitates nituntur; nacti obsides, quos Caesar
apud eos deposuerat, horum supplicio dubitantes ter-
4 ritant. Petunt a Vercingetorige Aedui, ut ad se veniat
rationesque belli gerendi communicet. Re impetrata
contendunt, ut ipsis summa imperii tradatur, et re in
controversiam deducta totius Galliae concilium Bibracte
6 indicitur. Eodem conveniunt undique frequentes. Multi-
tudinis suffragiis res permittitur; ad unum omnes Ver-
7 cingetorigem probant imperatorem. Ab hoc concilio
Remi, Lingones, Treveri afuerunt, illi, quod amicitiam
Romanorum sequebantur, Treveri, quod aberant longius
et ab Germanis premebantur, quae fuit causa, quare
8 toto abessent bello et neutris auxilia mitterent. Magno
dolore Aedui ferunt se deiectos principatu, queruntur
fortunae commutationem et Caesaris indulgentiam in
se requirunt, neque tamen suscepto bello suum con-
9 silium ab reliquis separare audent. Inviti summae
spei adulescentes Eporedorix et Viridomarus Vercin-
getorigi parent.

1 LXIIII. Ipse imperat reliquis civitatibus obsides
diemque ei rei constituit [diem]. Huc omnes equites,
2 XV milia numero, celeriter convenire iubet. Peditatu,

quem antea habuerat, se fore contentum dicit, neque
fortunam temptaturum aut in acie dimicaturum, sed,
quoniam abundet equitatu, perfacile esse factu frumen-
tationibus pabulationibusque Romanos prohibere, aequo 3
modo animo sua ipsi frumenta corrumpant aedificia-
que incendant, qua rei familiaris iactura perpetuum
imperium libertatemque se consequi videant. His con- 4
stitutis rebus Aeduis Segusiavisque, qui sunt finitimi
provinciae, decem milia peditum imperat; huc addit
equites DCCC. His praeficit fratrem Eporedorigis bel- 5
lumque inferri Allobrogibus iubet. Altera ex parte 6
Gabalos proximosque pagos Arvernorum in Helvios,
item Rutenos Cadurcosque ad fines Volcarum Arecomi-
corum depopulandos mittit. Nihilo minus clandestinis 7
nuntiis legationibusque Allobrogas sollicitat, quorum
mentes nondum ab superiore bello resedisse sperabat.
Horum principibus pecunias, civitati autem imperium 8
totius provinciae pollicetur.

LXV. Ad hos omnes casus provisa erant prae- 1
sidia cohortium duarum et viginti, quae ex ipsa pro-
vincia ab Lucio Caesare legato ad omnes partes op-
ponebantur. Helvii sua sponte cum finitimis proelio 2
congressi pelluntur et Gaio Valerio Donnotauro, Ca-
buri filio, principe civitatis, compluribusque aliis inter-
fectis intra oppida ac muros compelluntur. Allobroges 3
crebris ad Rhodanum dispositis praesidiis magna cum
cura et diligentia suos fines tuentur. Caesar, quod 4
hostes equitatu superiores esse intellegebat et inter-
clusis omnibus itineribus nulla re ex provincia atque
Italia sublevari poterat, trans Rhenum in Germaniam
mittit ad eas civitates, quas superioribus annis paca-
verat, equitesque ab his arcessit et levis armaturae
pedites, qui inter eos proeliari consuerant. Eorum 5
adventu, quod minus idoneis equis utebantur, a tribunis
militum reliquisque [sed et] equitibus Romanis atque
evocatis equos sumit Germanisque distribuit.

LXVI. Interea, dum haec geruntur, hostium copiae 1

ex Arvernis equitesque, qui toti Galliae erant imperati,
2 conveniunt. Magno horum coacto numero, cum Caesar
in Sequanos per extremos Lingonum fines iter faceret,
quo facilius subsidium provinciae ferri posset, circiter
milia passuum x ab Romanis trinis castris Vercin-
3 getorix consedit convocatisque ad concilium praefectis
equitum venisse tempus victoriae demonstrat: fugere
4 in provinciam Romanos Galliaque excedere. Id sibi
ad praesentem obtinendam libertatem satis esse; ad
reliqui temporis pacem atque otium parum profici:
maioribus enim coactis copiis reversuros neque finem
bellandi facturos. Proinde in agmine impeditos adori-
5 antur. Si pedites suis auxilium ferant atque in eo
morentur, iter facere non posse; si, id quod magis
futurum confidat, relictis impedimentis suae saluti
consulant, et usu rerum necessariarum et dignitate
6 spoliatum iri. Nam de equitibus hostium, quin nemo
eorum progredi modo extra agmen audeat, [et] ipsos
quidem non debere dubitare. Id quo maiore faciant
animo, copias se omnes pro castris habiturum et ter-
7 rori hostibus futurum. Conclamant equites, sanctissimo
iure iurando confirmari oportere, ne tecto recipiatur,
ne ad liberos, ne ad parentes, ad uxorem aditum habeat,
qui non bis per agmen hostium perequitasset.

1 LXVII. Probata re atque omnibus iure iurando
adactis, postero die in tres partes distributo equitatu
duae se acies ab duobus lateribus ostendunt, una a
2 primo agmine iter impedire coepit. Qua re nuntiata
Caesar suum quoque equitatum tripertito divisum contra
hostem ire iubet. Pugnatur una omnibus in partibus.
3 Consistit agmen; impedimenta inter legiones recipiun-
4 tur. Si qua in parte nostri laborare aut gravius premi
videbantur, eo signa inferri Caesar aciemque constitui
iubebat; quae res et hostes ad insequendum tardabat
5 et nostros spe auxilii confirmabat. Tandem Germani
ab dextro latere summum iugum nancti hostes loco
depellunt; fugientes usque ad flumen, ubi Vercingetorix

cum pedestribus copiis consederat, persequuntur com-
pluresque interficiunt. Qua re animadversa reliqui, ne 6
circumirentur, veriti se fugae mandant. Omnibus locis
fit caedes. Tres nobilissimi Aedui capti ad Caesarem 7
perducuntur: Cotus, praefectus equitum, qui controver-
siam cum Convictolitavi proximis comitiis habuerat,
et Cavarillus, qui post defectionem Litavicci pedestri-
bus copiis praefuerat, et Eporedorix, quo duce ante ad-
ventum Caesaris Aedui cum Sequanis bello contenderant.

LXVIII. Fugato omni equitatu, Vercingetorix co- 1
pias, ut pro castris collocaverat, reduxit protinusque
Alesiam, quod est oppidum Mandubiorum, iter facere
coepit celeriterque impedimenta ex castris educi et se
subsequi iussit. Caesar impedimentis in proximum 2
collem deductis, duabus legionibus praesidio relictis
secutus, quantum diei tempus est passum, circiter tri-
bus milibus hostium ex novissimo agmine interfectis
altero die ad Alesiam castra fecit. Perspecto urbis 3
situ perterritisque hostibus, quod equitatu, qua maxime
parte exercitus confidebant, erant pulsi, adhortatus ad
laborem milites circumvallare instituit.

LXVIIII. Ipsum erat oppidum Alesia in colle 1
summo admodum edito loco, ut nisi obsidione expu-
gnari non posse videretur; cuius collis radices duo 2
duabus ex partibus flumina subluebant. Ante id op- 3
pidum planicies circiter milia passuum III in longi-
tudinem patebat; reliquis ex omnibus partibus colles 4
mediocri interiecto spatio pari altitudinis fastigio op-
pidum cingebant. Sub muro, quae pars collis ad 5
orientem solem spectabat, hunc omnem locum copiae
Gallorum compleverant fossamque et maceriam sex
in altitudinem pedum praeduxerant. Eius munitionis, 6
quae ab Romanis instituebatur, circuitus XI milia
passuum tenebat. Castra oportunis locis erant posita 7
ibique castella XXIII facta, quibus in castellis interdiu
stationes ponebantur, ne qua subito eruptio fieret; haec
eadem noctu excubitoribus ac firmis praesidiis tenebantur.

1 LXX. Opere instituto fit equestre proelium in ea
planicie, quam intermissam collibus tria milia pas-
suum in longitudinem patere supra demonstravimus.
2 Summa vi ab utrisque contenditur. Laborantibus nostris
Caesar Germanos summittit legionesque pro castris
constituit, ne qua subito irruptio ab hostium peditatu
3 fiat. Praesidio legionum addito nostris animus auge-
tur; hostes in fugam coniecti se ipsi multitudine im-
pediunt atque angustioribus portis relictis coacervantur.
4 Germani acrius usque ad munitiones sequuntur. Fit
5 magna caedes; non nulli relictis equis fossam transire
et maceriam transcendere conantur. Paulum legiones
Caesar, quas pro vallo constituerat, promoveri iubet.
6 Non minus, qui intra munitiones erant, perturbantur
Galli: veniri ad se confestim existimantes ad arma
conclamant; non nulli perterriti in oppidum irrumpunt.
7 Vercingetorix iubet portas claudi, ne castra nudentur.
Multis interfectis, compluribus equis captis Germani
sese recipiunt.

1 LXXI. Vercingetorix, priusquam munitiones ab
Romanis perficiantur, consilium capit, omnem ab se
2 equitatum noctu dimittere. Discedentibus mandat, ut
suam quisque eorum civitatem adeat omnesque, qui
per aetatem arma ferre possint, ad bellum cogant.
3 Sua in illos merita proponit obtestaturque, ut suae
salutis rationem habeant, neu se optime de communi
libertate meritum hostibus in cruciatum dedant. Quod
si indiligentiores fuerint, milia hominum delecta LXXX
4 una secum interitura demonstrat. Ratione inita exigue
dierum se habere XXX frumentum, sed paulo etiam
5 longius tolerare posse parcendo. His datis mandatis,
qua *nostrum* opus erat intermissum, secunda vigilia
6 silentio equitatum mittit. Frumentum omne ad se
referri iubet, capitis poenam iis, qui non paruerint,
7 constituit; pecus, cuius magna erat copia ab Mandubiis
compulsa, viritim distribuit, frumentum parce et pau-
8 latim metiri instituit. Copias omnes, quas pro oppido

collocaverat, in oppidum recepit. His rationibus auxilia 9
Galliae exspectare et bellum parat administrare.

LXXII. Quibus rebus cognitis ex perfugis et cap- 1
tivis Caesar haec genera munitionis instituit. Fossam
pedum xx derectis lateribus duxit, ut eius fossae
solum tantundem pateret, quantum summae fossae
labra distarent. Reliquas omnes munitiones ab ea 2
fossa pedes quadringentos reduxit, id hoc consilio,
quoniam tantum esset necessario spatium complexus
nec facile totum corpus corona militum cingeretur, ne
de improviso aut noctu ad munitiones hostium mul-
titudo advolaret, aut interdiu tela in nostros operi
destinatos conicere possent. Hoc intermisso spatio 3
duas fossas quindecim pedes latas eadem altitudine
perduxit; quarum interiorem campestribus ac demissis
locis aqua ex flumine derivata complevit. Post eas 4
aggerem ac vallum xii pedum exstruxit. Huic lori-
cam pinnasque adiecit, grandibus cervis eminentibus
ad commissuras pluteorum atque aggeris, qui ascen-
sum hostium tardarent, et turres toto opere circum-
dedit, quae pedes lxxx inter se distarent.

LXXIII. Erat eodem tempore et materiari et 1
frumentari et tantas munitiones fieri necesse deminutis
nostris copiis, quae longius ab castris progrediebantur;
ac non numquam opera nostra Galli temptare atque
eruptionem ex oppido pluribus portis summa vi facere
conabantur. Quare ad haec rursus opera addendum 2
Caesar putavit, quo minore numero militum muni-
tiones defendi possent. Itaque truncis arborum [aut]
admodum firmis ramis abscisis atque horum delibratis
ac praeacutis cacuminibus perpetuae fossae quinos
pedes altae ducebantur. Huc illi stipites demissi et 3
ab infimo revincti, ne revelli possent, ab ramis emi-
nebant. Quini erant ordines coniuncti inter se atque 4
implicati; quo qui intraverant, se ipsi acutissimis vallis
induebant. Hos cippos appellabant. Ante quos obli- 5
quis ordinibus in quincuncem dispositis scrobes tres

in altitudinem pedes fodiebantur paulatim angustiore
6 ad infimum fastigio. Huc teretes stipites feminis
crassitudine ab summo praeacuti et praeusti demittebantur ita, ut non amplius digitis quattuor ex terra
7 eminerent; simul confirmandi et stabiliendi causa singuli ab infimo solo pedes terra exculcabantur; reliqua pars scrobis ad occultandas insidias viminibus ac vir-
8 gultis integebatur. Huius generis octoni ordines ducti ternos inter se pedes distabant. Id ex similitudine
9 floris lilium appellabant. Ante haec taleae pedem longae ferreis hamis infixis totae in terram infodiebantur mediocribusque intermissis spatiis omnibus locis disserebantur, quos stimulos nominabant.

1 LXXIIII. His rebus perfectis, regiones secutus quam potuit aequissimas pro loci natura, XIIII milia passuum complexus paris eiusdem generis munitiones, diversas ab his, contra exteriorem hostem perfecit, ut ne magna quidem multitudine, si ita accidat e*quitat*us discessu, munitionum praesidia circumfundi possent;
2 *ne* aut*em* cum periculo ex castris egredi cogatur, dierum triginta pabulum frumentumque habere omnes convectum iubet.

1 LXXV. Dum haec apud Alesiam geruntur, Galli concilio principum indicto non omnes eos, qui arma ferre possent, ut censuit Vercingetorix, convocandos statuunt, sed certum numerum cuique ex civitate imperandum, ne tanta multitudine confusa nec moderari nec discernere suos nec frumentandi rationem habere
2 possent. Imperant Aeduis atque eorum clientibus, Segusiavis, Ambivaretis, Aulercis Brannovicibus, [Blannoviis,] milia XXXV; parem numerum Arvernis adiunctis Eleutetis, Cadurcis, Gabalis, Vellaviis, qui sub
3 imperio Arvernorum esse consuerunt; Sequanis, Senonibus, Biturigibus, Santonis, Rutenis, Carnutibus duodena milia; Bellovacis X; [totidem Lemovicibus;] octona Pictonibus et Turonis et Parisiis et Helvetiis; sena Andibus, Ambianis, Mediomatricis, Petrocoriis, Nerviis,

Morinis; Nitiobrogibus quinque milia; Aulercis Cenomanis totidem; Atrebatibus IIII; Veliocassis *totidem;* Lemovicibus et Aulercis Eburovicibus terna; Rauricis
et Boiis *bina;* XXX universis civitatibus, quae Oceanum 4
attingunt quaeque eorum consuetudine Aremoricae appellantur, quo sunt in numero Curiosolites, Redones,
Ambibarii, Caletes, Osismi, Lexobii, Venelli. Ex his 5
Bellovaci suum numerum non compleverunt, quod se suo nomine atque arbitrio cum Romanis bellum gesturos dicebant neque cuiusquam imperio obtemperaturos; rogati tamen ab Commio pro eius hospitio II milia una miserunt.

LXXVI. Huius opera Commii, ut antea demons- 1
travimus, fideli atque utili superioribus annis erat usus in Britannia Caesar; quibus ille pro meritis civitatem eius immunem esse iusserat, iura legesque red-
diderat atque ipsi Morinos attribuerat. Tamen tanta 2
universae Galliae consensio fuit libertatis vindicandae et pristinae belli laudis recuperandae, ut neque beneficiis neque amicitiae memoria moverentur, omnesque
et animo et opibus in id bellum incumberent. Coactis 3
equitum VIII milibus et peditum circiter CCL, haec in Aeduorum finibus recensebantur, numerusque inibatur,
praefecti constituebantur. Commio Atrebati, Virido- 4
maro et Eporedorigi Aeduis, Vercassivellauno Arverno, consobrino Vercingetorigis, summa imperii traditur. His delecti ex civitatibus attribuuntur, quorum con-
silio bellum administraretur. Omnes alacres et fidu- 5
ciae pleni ad Alesiam proficiscuntur, neque erat omnium quisquam, qui aspectum modo tantae multitudinis sustineri posse arbitraretur, praesertim ancipiti proelio, cum ex oppido eruptione pugnaretur, foris tantae copiae equitatus peditatusque cernerentur.

LXXVII. At ii, qui Alesiae obsidebantur, prae- 1
terita die, qua auxilia suorum exspectaverant, consumpto omni frumento inscii, quid in Aeduis gereretur, concilio coacto de exitu suarum fortunarum

2 consultabant. Ac variis dictis sententiis, quarum pars
deditionem, pars, dum vires suppeterent, eruptionem
censebat, non praetereunda oratio Critognati videtur
propter eius singularem et nefariam crudelitatem.
3 Hic, summo in Arvernis ortus loco et magnae habitus
auctoritatis, *Nihil*, inquit, *de eorum sententia dicturus
sum, qui turpissimam servitutem deditionis nomine ap-
pellant, neque hos habendos civium loco neque ad con-*
4 *cilium adhibendos censeo. Cum his mihi res sit, qui
eruptionem probant; quorum in consilio omnium vestrum
consensu pristinae residere virtutis memoria videtur.*
5 *Animi est ista mollitia, non virtus, paulisper inopiam
ferre non posse. Qui se ultro morti offerant, facilius*
6 *reperiuntur, quam qui dolorem patienter ferant. Atque
ego hanc sententiam probarem (tantum apud me dignitas
potest), si nullam praeterquam vitae nostrae iacturam*
7 *fieri viderem; sed in consilio capiendo omnem Galliam
respiciamus, quam ad nostrum auxilium concitavimus.*
8 *Quid hominum milibus* LXXX *uno loco interfectis pro-
pinquis consanguineisque nostris animi fore existimatis,
si paene in ipsis cadaveribus proelio decertare cogentur?*
9 *Nolite hos vestro auxilio exspoliare, qui vestrae salutis
causa suum periculum neglexerunt, nec stultitia ac teme-
ritate vestra aut animi imbecillitate omnem Galliam pro-*
10 *sternere et perpetuae servituti subicere. An, quod ad
diem non venerunt, de eorum fide constantiaque dubitatis?
Quid ergo? Romanos in illis ulterioribus munitionibus*
11 *animine causa cotidie exerceri putatis? Si illorum nun-
tiis confirmari non potestis omni aditu praesaepto, his
utimini testibus, appropinquare eorum adventum; cuius
rei timore exterriti diem noctemque in opere versantur.*
12 *Quid ergo mei consilii est? Facere, quod nostri maiores
nequaquam pari bello Cimbrorum Teutonumque fecerunt;
qui in oppida compulsi ac simili inopia subacti eorum
corporibus, qui aetate ad bellum inutiles videbantur, vitam*
13 *toleraverunt neque se hostibus tradiderunt. Cuius rei si
exemplum non haberemus, tamen libertatis causa institui*

et posteris prodi pulcherrimum iudicarem. Nam quid illi 14
simile bello fuit? Depopulata Gallia Cimbri magnaque il-
lata calamitate finibus quidem nostris aliquando excesserunt
atque alias terras petierunt; iura, leges, agros, libertatem
nobis reliquerunt. Romani vero quid petunt aliud aut quid 15
volunt, nisi invidia adducti, quos fama nobiles potentesque
bello cognoverunt, horum in agris civitatibusque considere
atque his aeternam iniungere servitutem? Neque enim ulla
alia condicione bella gesserunt. Quod si ea, quae in lon- 16
ginquis nationibus geruntur, ignoratis, respicite finitimam
Galliam, quae in provinciam redacta, iure et legibus com-
mutatis, securibus subiecta perpetua premitur servitute.

LXXVIII. Sententiis dictis constituunt, ut ii, qui va- 1
letudine aut aetate inutiles sunt bello, oppido excedant
atque omnia prius experiantur, quam ad Critognati sen-
tentiam descendant; illo tamen [tempore] potius uten- 2
dum consilio, si res cogat atque auxilia morentur, quam
aut deditionis aut pacis subeundam condicionem. Man- 3
dubii, qui eos oppido receperant, cum liberis atque uxori-
bus exire coguntur. Hi cum ad munitiones Romanorum 4
accessissent, flentes omnibus precibus orabant, ut se in
servitutem receptos cibo iuvarent. At Caesar dispositis 5
in vallo custodibus recipi prohibebat.

LXXVIIII. Interea Commius reliquique duces, qui- 1
bus summa imperii permissa erat, cum omnibus copiis
ad Alesiam perveniunt et colle exteriore occupato non
longius mille passibus ab nostris munitionibus con-
sidunt. Postero die equitatu ex castris educto omnem 2
eam planiciem, quam in longitudinem tria milia pas-
suum patere demonstravimus, complent pedestresque
copias paulum ab eo loco abditas in locis superioribus
constituunt. Erat ex oppido Alesia despectus in cam- 3
pum. Concurrunt his auxiliis visis; fit gratulatio inter
eos atque omnium animi ad laetitiam excitantur. Ita- 4
que productis copiis ante oppidum considunt et pro-
ximam fossam cratibus integunt atque aggere explent
seque ad eruptionem atque omnes casus comparant.

1 LXXX. Caesar omni exercitu ad utramque partem
munitionum disposito, ut, si usus veniat, suum quisque
locum teneat et noverit, equitatum ex castris educi et
2 proelium committi iubet. Erat ex omnibus castris,
quae summum undique iugum tenebant, despectus, at-
que omnes milites intenti pugnae proventum exspec-
3 tabant. Galli inter equites raros sagittarios expeditos-
que levis armaturae interiecerant, qui suis cedentibus
auxilio succurrerent et nostrorum equitum impetus sus-
tinerent. Ab his complures de improviso vulnerati
4 proelio excedebant. Cum suos pugna superiores esse
Galli confiderent et nostros multitudine premi viderent,
ex omnibus partibus et ii, qui munitionibus contine-
bantur, et hi, qui ad auxilium convenerant, clamore
5 et ululatu suorum animos confirmabant. Quod in
conspectu omnium res gerebatur neque recte ac tur-
piter factum celari poterat, utrosque et laudis cupidi-
6 tas et timor ignominiae ad virtutem excitabat. Cum
a meridie prope ad solis occasum dubia victoria pu-
gnaretur, Germani una in parte confertis turmis in
7 hostes impetum fecerunt eosque propulerunt; quibus
in fugam coniectis sagittarii circumventi interfectique
8 sunt. Item ex reliquis partibus nostri cedentes usque
ad castra insecuti sui colligendi facultatem non de-
9 derunt. At ii, qui ab Alesia processerant, maesti prope
victoria desperata se in oppidum receperunt.

1 LXXXI. Uno die intermisso Galli atque hoc spatio
magno cratium, scalarum, harpagonum numero effecto
media nocte silentio ex castris egressi ad campestres
2 munitiones accedunt. Subito clamore sublato, qua
significatione, qui in oppido obsidebantur, de suo ad-
ventu cognoscere possent, crates proicere, fundis, sagit-
tis, lapidibus nostros de vallo proturbare reliquaque,
quae ad oppugnationem pertinent, parant administrare.
3 Eodem tempore clamore exaudito dat tuba signum suis
4 Vercingetorix atque ex oppido educit. Nostri, ut su-
perioribus diebus suus cuique erat locus attributus,

ad munitiones accedunt; fundis librilibus sudibusque,
quas in opere disposuerant, ac glandibus Gallos pro-
terrent. Prospectu tenebris adempto multa utrimque 5
vulnera accipiuntur. Complura tormentis tela conici-
untur. At Marcus Antonius et Gaius Trebonius legati, 6
quibus hae partes ad defendendum obvenerant, qua
ex parte nostros premi intellexerant, his auxilio ex
ulterioribus castellis deductos submittebant.

LXXXII. Dum longius ab munitione aberant 1
Galli, plus multitudine telorum proficiebant; posteaquam
propius successerunt, aut se stimulis inopinantes in-
duebant aut in scrobes delati transfodiebantur aut ex
vallo ac turribus traiecti pilis muralibus interibant.
Multis undique vulneribus acceptis nulla munitione 2
perrupta, cum lux appeteret, veriti, ne ab latere aperto
ex superioribus castris eruptione circumvenirentur, se
ad suos receperunt. At interiores, dum ea, quae a 3
Vercingetorige ad eruptionem praeparata erant, pro-
ferunt, priores fossas explent, diutius in his rebus ad- 4
ministrandis morati prius suos discessisse cognoverunt,
quam munitionibus appropinquarent. Ita re infecta
in oppidum reverterunt.

LXXXIII. Bis magno cum detrimento repulsi 1
Galli, quid agant, consulunt; locorum peritos adhi-
bent; ex his superiorum castrorum situs munitiones-
que cognoscunt. Erat a septentrionibus collis, quem 2
propter magnitudinem circuitus opere circumplecti non
potuerant nostri: necessario paene iniquo loco et leni-
ter declivi castra fecerunt. Haec Gaius Antistius Re- 3
ginus et Gaius Caninius Rebilus legati cum duabus
legionibus obtinebant. Cognitis per exploratores re- 4
gionibus duces hostium LX milia ex omni numero
deligunt earum civitatum, quae maximam virtutis opi-
nionem habebant; quid quoque pacto agi placeat, oc- 5
culte inter se constituunt; adeundi tempus definiunt,
cum meridies esse videatur. His copiis Vercassivel- 6
launum Arvernum, unum ex quattuor ducibus, pro-

7 pinquum Vercingetorigis, praeficiunt. Ille ex castris
prima vigilia egressus prope confecto sub lucem itinere
post montem se occultavit militesque ex nocturno la-
8 bore sese reficere iussit. Cum iam meridies appropin-
quare videretur, ad ea castra, quae supra demonstra-
vimus, contendit; eodemque tempore equitatus ad
campestres munitiones accedere et reliquae copiae pro
castris sese ostendere coeperunt.

1 LXXXIIII. Vercingetorix ex arce Alesiae suos con-
spicatus ex oppido egreditur; cratis, longurios, mus-
culos, falces reliquaque, quae eruptionis causa para-
2 verat, profert. Pugnatur uno tempore omnibus locis,
atque omnia temptantur; quae minime visa pars firma
3 est, huc concurritur. Romanorum manus tantis mu-
nitionibus distinetur nec facile pluribus locis occurrit.
4 Multum ad terrendos nostros valet clamor, qui post
tergum pugnantibus exstitit, quod suum periculum in
5 aliena vident salute constare; omnia enim plerumque,
quae absunt, vehementius hominum mentes perturbant.

1 LXXXV. Caesar idoneum locum nactus, quid qua-
que ex parte geratur, cognoscit; laborantibus submit-
2 tit. Utrisque ad animum occurrit, unum esse illud
3 tempus, quo maxime contendi conveniat: Galli, nisi
perfregerint munitiones, de omni salute desperant; Ro-
mani, si rem obtinuerint, finem laborum omnium ex-
4 spectant. Maxime ad superiores munitiones laboratur,
quo Vercassivellaunum missum demonstravimus. Ini-
quum loci ad declivitatem fastigium magnum habet
5 momentum. Alii tela coniciunt, alii testudine facta
6 subeunt; defetigatis in vicem integri succedunt. Agger
ab universis in munitionem coniectus et ascensum dat
Gallis et ea, quae in terra occultaverant Romani, con-
tegit; nec iam arma nostris nec vires suppetunt.

1 LXXXVI. His rebus cognitis Caesar Labienum cum
2 cohortibus sex subsidio laborantibus mittit; imperat,
si sustinere non posset, deductis cohortibus eruptione
3 pugnaret; id nisi necessario ne faciat. Ipse adit re-

liquos, cohortatur, ne labori succumbant; omnium su-
periorum dimicationum fructum in eo die atque hora
docet consistere. Interiores desperatis campestribus 4
locis propter magnitudinem munitionum loca praerupta
ex ascensu temptant; huc ea, quae paraverant, con-
ferunt. Multitudine telorum ex turribus propugnantes 5
deturbant, aggere et cratibus fossas explent, falcibus
vallum ac loricam rescindunt.

LXXXVII. Mittit primo Brutum adulescentem cum 1
cohortibus Caesar, post cum aliis Gaium Fabium le-
gatum; postremo ipse, cum vehementius pugnaretur,
integros subsidio adducit. Restituto proelio ac repul- 2
sis hostibus eo, quo Labienum miserat, contendit; co-
hortes IIII ex proximo castello deducit, equitum par-
tem se sequi, partem circumire exteriores munitiones
et ab tergo hostes adoriri iubet. Labienus, postquam 3
neque aggeres neque fossae vim hostium sustinere po-
terant, coactis una XL cohortibus, quas ex proximis
praesidiis deductas fors obtulit, Caesarem per nuntios
facit certiorem, quid faciendum existimet. Accelerat
Caesar, ut proelio intersit.

LXXXVIII. Eius adventu ex colore vestitus co- 1
gnito, quo insigni in proeliis uti consuerat, turmisque
equitum et cohortibus visis, quas se sequi iusserat, ut
de locis superioribus haec declivia et devexa cerneban-
tur, hostes proelium committunt. Utrimque clamore 2
sublato, excipit rursus ex vallo atque omnibus muni-
tionibus clamor. Nostri omissis pilis gladiis rem ge- 3
runt. Repente post tergum equitatus cernitur; cohortes
aliae appropinquant. Hostes terga vertunt; fugientibus
equites occurrunt. Fit magna caedes. Sedulius, dux 4
et princeps Lemovicum, occiditur; Vercassivellaunus
Arvernus vivus in fuga comprehenditur; signa militaria
LXXIIII ad Caesarem referuntur; pauci ex tanto numero
se incolumes in castra recipiunt. Conspicati ex oppido 5
caedem et fugam suorum desperata salute copias a
munitionibus reducunt. Fit protinus hac re audita ex 6

castris Gallorum fuga. Quod nisi crebris subsidiis ac
totius diei labore milites essent defessi, omnes hostium
7 copiae deleri potuissent. De media nocte missus equi-
tatus novissimum agmen consequitur; magnus numerus
capitur atque interficitur, reliqui ex fuga in civitates
discedunt.

1 LXXXVIIII. Postero die Vercingetorix consilio
convocato id bellum se suscepisse non suarum neces-
2 sitatum, sed communis libertatis causa demonstrat, et
quoniam sit fortunae cedendum, ad utramque rem se
illis offerre, seu morte sua Romanis satis facere seu
3 vivum tradere velint. Mittuntur de his rebus ad Cae-
sarem legati. Iubet arma tradi, principes produci.
4 Ipse in munitione pro castris consedit; eo duces pro-
ducuntur. Vercingetorix deditur, arma proiciuntur.
5 Reservatis Aeduis atque Arvernis, si per eos civitates
reciperare posset, ex reliquis captivis toto exercitui
capita singula praedae nomine distribuit.

1 LXXXX. His rebus confectis in Aeduos proficis-
2 citur; civitatem recipit. Eo legati ab Arvernis missi,
quae imperaret, se facturos pollicentur. Imperat ma-
3 gnum numerum obsidum. Legiones in hiberna mittit.
Captivorum circiter XX milia Aeduis Arvernisque red-
4 dit. Titum Labienum duabus cum legionibus et equi-
tatu in Sequanos proficisci iubet; huic M. Sempronium
5 Rutilum attribuit. Gaium Fabium legatum et Lucium
Minucium Basilum cum legionibus duabus in Remis
collocat, ne quam ab finitimis Bellovacis calamitatem
6 accipiant. Gaium Antistium Reginum in Ambivaretos,
Titum Sextium in Bituriges, Gaium Caninium Rebi-
7 lum in Rutenos cum singulis legionibus mittit. Quin-
tum Tullium Ciceronem et Publium Sulpicium Cabil-
loni et Matiscone in Aeduis ad Ararim rei frumenta-
riae causa collocat. Ipse Bibracte hiemare constituit.
8 His *rebus ex* litteris *Caesaris* cognitis Romae dierum
XX supplicatio redditur.

A. HIRTI
BELLI GALLICI
LIBER OCTAVUS.

ARGUMENTUM.

Prooemium I. (epistula) Hirtii.

[A. U. C. DCCIII.] Res gestae ab Caesare octavo proconsulatus anno, c. I—XXXXVIII.

Caesar Bituriges in deditionem accipit, c. I—III; Carnutes devincit, c. IIII. V; item Bellovacos, c. VI—XXII. (Narrantur insidiae superiore anno Commio Atrebati paratae c. XXIII.) Caesar exercitu in plures partes diviso denuo fines Eburonum populatur, Labienum in Treveros mittit, c. XXIIII. XXV. Dumnacus dux Andium Lemonum obsidens fugatur, c. XXVI—XXXI. Drappes Seno et Lucterius Cadurcus Uxelloduni, quo confugerant, a. C. Caninio legato obsidentur; frumentandi causa ex oppido egressi repelluntur; Drappes capitur. Interim Carnutes et Aremoricae civitates a C. Fabio legato in fidem recipiuntur, c. XXXII—XXXVI. Uxelloduno operibus incluso Caesar supplicio de Gutruato Carnute, belli concitatore, sumpto advenit, oppidanos ad deditionem cogit; Lucterius comprehenditur, c. XXXVII—XXXXIIII. Treveris interim a Labieno devictis Caesar Aquitanos in fidem recipit; exercitum per legatos in hiberna deducit. Commius Atrebas M. Antonio quaestori se dedit, c. XXXXV—XXXXVIII, 9.

[A. U. C. DCCIIII.] **Alterum prooemium Hirtii**, c. XXXXVIII, 10. 11.

Caesar clementia in devictas civitates usus in Italiam proficiscitur, c. XXXXVIIII—LI; inde in ulteriorem Galliam reversus omnem exercitum lustrat; T. Labienum Galliae togatae praeficit; C. Curio Caesaris causam in senatu defendit, c. LII. Bellum civile exoritur. Legiones Caesari per causam belli Parthici detractae Pompeio traduntur, c LIII—LV.

1 Coactus assiduis tuis vocibus, Balbe, cum cotidiana mea recusatio non difficultatis excusationem, sed inertiae videretur deprecationem habere, rem difficillimam suscepi. 2 Caesaris nostri commentarios rerum gestarum Galliae, non cohaerentibus superioribus atque

insequentibus eius scriptis, contexui novissimumque im-
perfectum ab rebus gestis Alexandriae confeci usque
ad exitum non quidem civilis dissensionis, cuius finem
3 nullum videmus, sed vitae Caesaris. Quos utinam, qui
legent, scire possint, quam invitus susceperim scriben-
dos, quo facilius caream stultitiae atque arrogantiae
crimine, qui me mediis interposuerim Caesaris scriptis.
4 Constat enim inter omnes, nihil tam operose ab aliis
esse perfectum, quod non horum elegantia commen-
5 tariorum superetur. Qui sunt editi, ne scientia tan-
tarum rerum scriptoribus desit, adeoque probantur
omnium iudicio, ut praerepta, non praebita facultas
6 scriptoribus videatur. Cuius tamen rei maior nostra
quam reliquorum est admiratio; ceteri enim, quam bene
atque emendate, nos etiam, quam facile atque celeriter
7 eos perfecerit, scimus. Erat autem in Caesare cum
facultas atque elegantia summa scribendi, tum veris-
8 sima scientia suorum consiliorum explicandorum. Mihi
ne illud quidem accidit, ut Alexandrino atque Africano
bello interessem; quae bella quamquam ex parte nobis
Caesaris sermone sunt nota, tamen aliter audimus ea,
quae rerum novitate aut admiratione nos capiunt, aliter,
9 quae pro testimonio sumus dicturi. Sed ego nimirum,
dum omnes excusationis causas colligo, ne cum Caesare
conferar, hoc ipsum crimen arrogantiae subeo, quod
me iudicio cuiusquam existimem posse cum Caesare
comparari. Vale.

1 CAP. I. Omni Gallia devicta Caesar cum a supe-
riore aestate nullum bellandi tempus intermisisset
militesque hibernorum quiete reficere a tantis labori-
bus vellet, complures eodem tempore civitates renovare
belli consilia nuntiabantur coniurationesque facere.
2 Cuius rei veri similis causa afferebatur, quod Gallis
omnibus cognitum esset, neque ulla multitudine in
unum locum coacta resisti posse [a] Romanis, nec, si
diversa bella complures eodem tempore intulissent
civitates, satis auxilii aut spatii aut copiarum habi-

turum exercitum populi Romani ad omnia persequenda;
non esse autem alicui civitati sortem incommodi re- 3
cusandam, si tali mora reliquae possent se vindicare
in libertatem.

II. Quae ne opinio Gallorum confirmaretur, Cae- 1
sar Marcum Antonium quaestorem suis praefecit hi-
bernis; ipse equitum praesidio pridie Kal. Ianuarias
ab oppido Bibracte proficiscitur ad legionem XIII., quam
non longe a finibus Aeduorum collocaverat in finibus
Biturigum, eique adiungit legionem XI., quae proxima
fuerat. Binis cohortibus ad impedimenta tuenda re- 2
lictis reliquum exercitum in copiosissimos agros Bitu-
rigum inducit, qui, cum latos fines et complura oppida
haberent, unius legionis hibernis non potuerint con-
tineri, quin bellum pararent coniurationesque facerent.

III. Repentino adventu Caesaris accidit, quod im- 1
paratis disiectisque accidere fuit necesse, ut sine timore
ullo rura colentes prius ab equitatu opprimerentur,
quam confugere in oppida possent. Namque etiam 2
illud vulgare incursionis hostium signum, quod incen-
diis aedificiorum intellegi consuevit, Caesaris erat inter-
dicto sublatum, ne aut copia pabuli frumentique, si
longius progredi vellet, deficeretur, aut hostes incendiis
terrerentur. Multis hominum milibus captis perterriti 3
Bituriges, qui primum adventum potuerant effugere
Romanorum, in finitimas civitates aut privatis hospitiis
confisi aut societate consiliorum confugerant. Frustra: 4
nam Caesar magnis itineribus omnibus locis occurrit
nec dat ulli civitati spatium de aliena potius quam
de domestica salute cogitandi; qua celeritate et fide-
les amicos retinebat et dubitantes terrore ad con-
diciones pacis adducebat. Tali condicione proposita 5
Bituriges, cum sibi viderent clementia Caesaris redi-
tum patere in eius amicitiam finitimasque civitates
sine ulla poena dedisse obsides atque in fidem receptas
esse, idem fecerunt.

IIII. Caesar militibus pro tanto labore ac patientia, 1

qui brumalibus diebus itineribus difficillimis, frigori-
bus intolerandis studiosissime permanserant in labore,
ducenos sestertios, centurionibus tot milia nummum
praedae nomine condonanda pollicetur · legionibusque
in hiberna remissis ipse se recipit die XXXX. Bibracte.
2 Ibi cum ius diceret, Bituriges ad eum legatos mittunt
auxilium petitum contra Carnutes, quos intulisse bel-
3 lum sibi querebantur. Qua re cognita, cum dies non
amplius X et VIII in hibernis esset moratus, legiones
XIIII. et sextam ex hibernis ab Arare educit, quas ibi
collocatas explicandae rei frumentariae causa superiore
4 commentario demonstratum est. Ita cum duabus le-
gionibus ad persequendos Carnutes proficiscitur.

1 V. Cum fama exercitus ad hostes esset perlata,
calamitate ceterorum ducti Carnutes desertis vicis op-
pidisque, quae tolerandae hiemis causa constitutis
repente exiguis ad necessitatem aedificiis incolebant
(nuper enim devicti complura oppida dimiserant), di-
2 spersi profugiunt. Caesar, erumpentes eo maxime tem-
pore acerrimas tempestates cum subire milites nollet,
in oppido Carnutum Cenabo castra ponit atque in
tecta partim Gallorum, partim quae collectis celeriter
stramentis tentoriorum integendorum gratia erant in-
3 aedificata, milites compegit. Equites tamen et auxi-
liarios pedites in omnes partes mittit, quascumque
petisse dicebantur hostes; nec frustra: nam plerumque
4 magna praeda potiti nostri revertuntur. Oppressi
Carnutes hiemis difficultate, terrore periculi, cum tectis
expulsi nullo loco diutius consistere auderent nec sil-
varum praesidio tempestatibus durissimis tegi possent,
dispersi magna parte amissa suorum dissipantur in
finitimas civitates.

1 VI. Caesar tempore anni difficillimo, cum satis
haberet convenientes manus dissipare, ne quod initium
belli nasceretur, quantumque in ratione esset, explora-
tum haberet, sub tempus aestivorum nullum summum
bellum posse conflari, Gaium Trebonium cum duabus

legionibus, quas secum habebat, in hibernis Cenabi
collocavit; ipse cum crebris legationibus Remorum 2
certior fieret, Bellovacos, qui belli gloria Gallos omnes
Belgasque praestabant, finitimasque his civitates duce
Correo Bellovaco et Commio Atrebate exercitus com-
parare atque in unum locum cogere, ut omni multi-
tudine in fines Suessionum, qui Remis erant attributi,
facerent impressionem, pertinere autem non tantum
ad dignitatem, sed etiam ad salutem suam iudicaret,
nullam calamitatem socios optime de republica meritos
accipere, legionem ex hibernis evocat rursus undecimam, 3
litteras autem ad Gaium Fabium mittit, ut in fines
Suessionum legiones duas, quas habebat, adduceret,
alteramque ex duabus ab Tito Labieno arcessit. Ita, 4
quantum hibernorum oportunitas bellique ratio postu-
labat, perpetuo suo labore in vicem legionibus ex-
peditionum onus iniungebat.

VII. His copiis coactis ad Bellovacos proficiscitur 1
castrisque in eorum finibus positis equitum turmas
dimittit in omnes partes ad aliquos excipiendos, ex
quibus hostium consilia cognosceret. Equites officio 2
functi renuntiant, paucos in aedificiis esse inventos,
atque hos, non qui agrorum colendorum causa reman-
sissent (namque esse undique diligenter demigratum),
sed qui speculandi causa essent remissi. A quibus 3
cum quaereret Caesar, quo loco multitudo esset Bello-
vacorum quodve esset consilium eorum, inveniebat:
Bellovacos omnes, qui arma ferre possent, in unum 4
locum convenisse, itemque Ambianos, Aulercos, Ca-
letos, Veliocassis, Atrebatas; locum castris excelsum
in silva circumdata palude delegisse, impedimenta
omnia in ulteriores silvas contulisse. Complures esse 5
principes belli auctores, sed multitudinem maxime Cor-
reo obtemperare, quod ei summo esse odio nomen
populi Romani intellexissent. Paucis ante diebus ex 6
his castris Atrebatem Commium discessisse ad auxilia
Germanorum adducenda, quorum et vicinitas propinqua

7 et multitudo esset infinita. Constituisse autem Bello-
vacos omnium principum consensu, summa plebis cu-
piditate, si, ut diceretur, Caesar cum tribus legionibus
veniret, offerre se ad dimicandum, ne miseriore ac duriore
postea condicione cum toto exercitu decertare cogeren-
8 tur; si maiores copias adduceret, in eo loco permanere,
quem delegissent, pabulatione autem, quae propter
anni tempus cum exigua tum disiecta esset, et frumen-
tatione et reliquo commeatu ex insidiis prohibere Ro-
manos.

1 VIII. Quae Caesar consentientibus pluribus cum
cognosset atque ea, quae proponerentur, consilia plena
prudentiae longeque a temeritate barbarorum remota
esse iudicaret, omnibus rebus inserviendum statuit,
quo celerius hostes contempta suorum paucitate pro-
2 dirent in aciem. Singularis enim virtutis veterrimas
legiones VII., VIII., VIIII. habebat, summae spei delectae-
que iuventutis XI., quae octavo iam stipendio tamen in
collatione reliquarum nondum eandem vetustatis ac
3 virtutis ceperat opinionem. Itaque consilio advocato
rebus iis, quae ad se essent delatae, omnibus expositis
4 animos multitudinis confirmat. Si forte hostes trium
legionum numero posset elicere ad dimicandum, agmi-
nis ordinem ita constituit, ut legiones VII., VIII., VIIII.
ante omnia irent impedimenta, deinde omnium impedi-
mentorum agmen, quod tamen erat mediocre, ut in
expeditionibus esse consuevit, cogeret XI., ne maioris
multitudinis species accidere hostibus posset, quam
5 ipsi depoposcissent. Hac ratione paene quadrato agmine
instructo in conspectum hostium celerius opinione eo-
rum exercitum adducit.

1 VIIII. Cum repente instructas velut in acie certo
gradu legiones accedere Galli viderent, quorum erant
ad Caesarem plena fiduciae consilia perlata, sive cer-
taminis periculo sive subito adventu sive exspectatione
nostri consilii copias instruunt pro castris nec loco
2 superiore decedunt. Caesar, etsi dimicare optaverat,

tamen admiratus tantam multitudinem hostium valle intermissa magis in altitudinem depressa quam late patente castra castris hostium confert. Haec imperat 3
vallo pedum duodecim muniri, loriculam pro [hac] ratione eius altitudinis inaedificari, fossam duplicem pedum denum quinum lateribus deprimi derectis, turris excitari crebras in altitudinem trium tabulatorum, pontibus traiectis constratisque coniungi, quorum frontes viminea loricula munirentur, ut ab hostibus duplici fossa, duplici propugnatorum ordine defenderentur, quorum alter ex pontibus, quo tutior altitudine esset, 4
hoc audacius longiusque permitteret tela, alter, qui propior hostem in ipso vallo collocatus esset, ponte ab incidentibus telis tegeretur. Portis fores altioresque turres imposuit.

X. Huius munitionis duplex erat consilium. Nam- 1
que et operum magnitudinem et timorem suum sperabat fiduciam barbaris allaturum, et cum pabulatum frumentatumque longius esset proficiscendum, parvis copiis castra munitione ipsa videbat posse defendi. Interim crebro paucis utrimque procurrentibus inter 2
bina castra palude interiecta contendebatur; quam tamen paludem non numquam aut nostra auxilia [aut] Gallorum Germanorumque transibant acriusque hostes insequebantur, aut vicissim hostes eadem transgressi nostros longius summovebant. Accidebat autem coti- 3
dianis pabulationibus, id quod accidere erat necesse, cum raris disiectisque ex aedificiis pabulum conquireretur, ut impeditis locis dispersi pabulatores circumvenirentur; quae res, etsi mediocre detrimentum iumen- 4
torum ac servorum nostris afferebat, tamen stultas cogitationes incitabat barbarorum, atque eo magis, quod Commius, quem profectum ad auxilia Germanorum arcessenda docui, cum equitibus venerat; qui tametsi 5
numero non amplius erant quingenti, tamen Germanorum adventu barbari nitebantur.

XI. Caesar cum animadverteret, hostem com- 1

plures dies castris palude et loci natura munitis se
tenere, neque oppugnari castra eorum sine dimicatione
perniciosa nec locum munitionibus claudi nisi a maiore
exercitu posse, litteras ad Trebonium mittit, ut, quam
celerrime posset, legionem XIII., quae cum T. Sextio
legato in Biturigibus hiemabat, arcesseret atque ita
cum tribus legionibus magnis itineribus ad se veniret;
2 ipse equites in vicem Remorum ac Lingonum reli-
quarumque civitatum, quorum magnum numerum evo-
caverat, praesidio pabulationibus mittit, qui subitas in-
cursiones hostium sustinerent.

1 XII. Quod cum cotidie fieret, ac iam consuetudine
diligentia minueretur, quod plerumque accidit diutur-
nitate, Bellovaci delecta manu peditum cognitis statio-
nibus cotidianis equitum nostrorum silvestribus locis
2 insidias disponunt eodemque equites postero die mittunt,
qui primum elicerent nostros [insidiae], deinde circum-
3 ventos aggrederentur. Cuius mali sors incidit Remis,
quibus ille dies fungendi muneris obvenerat. Namque
hi, cum repente hostium equites animadvertissent ac
numero superiores paucitatem contempsissent, cupidius
4 insecuti peditibus undique sunt circumdati. Quo facto
perturbati, celerius, quam consuetudo fert equestris
proelii, se receperunt amisso Vertisco principe civitatis,
5 praefecto equitum; qui cum vix equo propter aetatem
posset uti, tamen consuetudine Gallorum neque aetatis
excusatione in suscipienda praefectura usus erat neque
6 dimicari sine se voluerat. Infl[amm]antur atque in-
citantur hostium animi secundo proelio, principe et
7 praefecto Remorum interfecto, nostrique detrimento
admonentur diligentius exploratis locis stationes dis-
ponere ac moderatius cedentem insequi hostem.

1 XIII. Non intermittunt interim cotidiana proelia
in conspectu utrorumque castrorum, quae ad vada
2 transitusque fiebant paludis. Qua contentione Germani,
quos propterea Caesar traduxerat Rhenum, ut equitibus
interpositi proeliarentur, cum constantius universi pa-

ludem transissent paucisque in resistendo interfectis
pertinacius reliquam multitudinem essent insecuti, per-
territi non solum ii, qui aut comminus opprimebantur
aut eminus vulnerabantur, sed etiam, qui longius sub-
sidiari consuerant, turpiter refugerunt nec prius finem 3
fugae fecerunt saepe amissis superioribus locis, quam
se aut in castra suorum reciperent aut non nulli pudore
coacti longius profugerent. Quorum periculo sic om- 4
nes copiae sunt perturbatae, ut vix iudicari posset,
utrum secundis minimisque rebus insolentiores an ad-
verso mediocri casu timidiores essent.

XIIII. Compluribus diebus isdem *in* castris con- 1
sumptis, cum propius accessisse legiones et Gaium Tre-
bonium legatum cognovissent, duces Bellovacorum
veriti similem obsessionem Alesiae noctu dimittunt eos,
quos aut aetate aut viribus inferiores aut inermes
habebant, unaque reliqua impedimenta. Quorum per- 2
turbatum et confusum dum explicant agmen (magna
enim multitudo carrorum etiam expeditos sequi Gallos
consuevit), oppressi luce copias armatorum pro suis
instruunt castris, ne prius Romani persequi se inci-
perent, quam longius agmen impedimentorum suorum
processisset. At Caesar neque resistentes aggrediendos 3
tanto collis ascensu iudicabat, neque non usque eo
legiones admovendas, ut discedere ex eo loco sine peri-
culo barbari militibus instantibus non possent. Ita, 4
cum palude impedita a castris castra dividi videret,
quae transeundi difficultas celeritatem insequendi tar-
dare posset, atque id iugum, quod trans paludem paene
ad hostium castra pertineret, mediocri valle a castris
eorum intercisum animum adverteret, pontibus palude
constrata legiones traducit celeriterque in summam
planiciem iugi pervenit, quae declivi fastigio duobus
ab lateribus muniebatur. Ibi legionibus instructis ad 5
ultimum iugum pervenit aciemque eo loco constituit,
unde tormento missa tela in hostium cuneos conici
possent.

1 XV. Barbari confisi loci natura, cum dimicare
non recusarent, si forte Romani subire collem cona-
rentur, paulatim copias distributas dimittere non pos-
sent, ne dispersi perturbarentur, in acie permanserunt.
2 Quorum pertinacia cognita Caesar xx cohortibus in-
structis castrisque eo loco metatis muniri iubet castra.
3 Absolutis operibus pro vallo legiones instructas col-
4 locat, equites frenatis equis in statione disponit. Bello-
vaci, cum Romanos ad insequendum paratos viderent
neque pernoctare aut diutius permanere sine periculo
eodem loco possent, tale consilium sui recipiendi ce-
5 perunt. Fasces [ut consueverant; namque in acie sedere
Gallos consuesse superioribus commentariis Caesaris
declaratum est] per manus stramentorum ac virgul-
torum, quorum summa erat in castris copia, inter se
traditos ante aciem collocarunt extremoque tempore
6 diei signo pronuntiato uno tempore incenderunt. Ita
continens flamma copias omnes repente a conspectu
texit Romanorum. Quod ubi accidit, barbari vehemen-
tissimo cursu refugerunt.

1 XVI. Caesar, etsi discessum hostium animad-
vertere non poterat incendiis oppositis, tamen id con-
silium cum fugae causa initum suspicaretur, legiones
promovet, turmas mittit ad insequendum; ipse veritus
insidias, ne forte in eodem loco subsistere hostis at-
que elicere nostros in locum conaretur iniquum, tar-
2 dius procedit. Equites cum intrare fumum et flam-
mam densissimam timerent ac, si qui cupidius intra-
verant, vix suorum ipsi priores partes animadverterent
equorum, insidias veriti liberam facultatem sui reci-
3 piendi Bellovacis dederunt. Ita fuga timoris simul
calliditatisque plena sine ullo detrimento milia non
amplius decem progressi hostes loco munitissimo castra
4 posuerunt. Inde cum saepe in insidiis equites pedites-
que disponerent, magna detrimenta Romanis in pabu-
lationibus inferebant.

1 XVII. Quod cum crebrius accideret, ex captivo

quodam comperit Caesar, Correum, Bellovacorum du-
cem, fortissimorum milia sex peditum delegisse equites-
que ex omni numero mille, quos in insidiis eo loco
collocaret, quem in locum propter copiam frumenti
ac pabuli Romanos missuros suspicaretur. Quo cognito 2
consilio legiones plures, quam solebat, educit equita-
tumque, qua consuetudine pabulatoribus mittere prae-
sidio consuerat, praemittit; huic interponit auxilia levis
armaturae; ipse cum legionibus, quam potest maxime, 3
appropinquat.

XVIII. Hostes in insidiis dispositi, cum sibi de- 1
legissent campum ad rem gerendam non amplius pa-
tentem in omnes partes passibus mille, silvis undique
aut impeditissimo flumine munitum, velut indagine
hunc insidiis circumdederunt. Explorato hostium con- 2
silio nostri ad proeliandum animo atque armis parati,
cum subsequentibus legionibus nullam dimicationem
recusarent, turmatim in eum locum devenerunt. Quo- 3
rum adventu cum sibi Correus oblatam occasionem
rei gerendae existimaret, primum cum paucis se osten-
dit atque in proximas turmas impetum fecit. Nostri 4
constanter incursum sustinent insidiatorum neque plures
in unum locum conveniunt; quod plerumque equestri-
bus proeliis cum propter aliquem timorem accidit, tum
multitudine ipsorum detrimentum accipitur.

XVIIII. Cum dispositis turmis in vicem rari 1
proeliarentur neque ab lateribus circumveniri suos
paterentur, erumpunt ceteri Correo proeliante ex sil-
vis. Fit magna contentione diversum proelium. Quod 2
cum diutius pari Marte iniretur, paulatim ex silvis
instructa multitudo procedit peditum, quae nostros
coëgit cedere equites. Quibus celeriter subveniunt levis
armaturae pedites, quos ante legiones missos docui,
turmisque nostrorum interpositi constanter proeliantur.
Pugnatur aliquamdiu pari contentione; deinde, ut ratio 3
postulabat proelii, qui sustinuerant primos impetus
insidiarum, hoc ipso fiunt superiores, quod nullum ab

insidiantibus imprudentes acceperant detrimentum.
4 Accedunt propius interim legiones, crebrique eodem
tempore et nostris et hostibus nuntii afferuntur, im-
5 peratorem instructis copiis adesse. Qua re cognita
praesidio cohortium confisi nostri acerrime proeliantur,
ne, si tardius rem gessissent, victoriae gloriam com-
6 municasse cum legionibus viderentur. Hostes conci-
dunt animis atque itineribus diversis fugam quaerunt.
Nequiquam: nam quibus difficultatibus locorum Roma-
7 nos claudere voluerant, iis ipsi tenebantur. Victi tamen
perculsique maiore parte amissa consternati profugiunt
partim silvis petitis, partim flumine; qui tamen in fuga
8 a nostris acriter insequentibus conficiuntur: cum in-
terim nulla calamitate victus Correus excedere proelio
silvasque petere aut invitantibus nostris ad deditionem
potuit adduci, quin fortissime proeliando compluresque
vulnerando cogeret elatos iracundia victores in se tela
conicere.

1 XX. Tali modo re gesta recentibus proelii vesti-
giis ingressus Caesar, cum victos tanta calamitate
existimaret hostes nuntio accepto locum castrorum re-
licturos, quae non longius ab ea caede abesse passuum
VIII milibus dicebantur, tametsi flumine impeditum
transitum videbat, tamen exercitu traducto progreditur.
2 At Bellovaci reliquaeque civitates repente ex fuga pau-
cis atque his vulneratis receptis, qui silvarum beneficio
casum evitaverant, omnibus adversis, [cognita calami-
tate] interfecto Correo, amisso equitatu et fortissimis
peditibus, cum adventare Romanos existimarent, con-
cilio repente cantu tubarum convocato conclamant, le-
gati obsidesque ad Caesarem mittantur.

1 XXI. Hoc omnibus probato consilio, Commius
Atrebas ad eos confugit Germanos, a quibus ad id
2 bellum auxilia mutuatus erat. Ceteri e vestigio mit-
tunt ad Caesarem legatos petuntque, ut ea poena sit
contentus hostium, quam si sine dimicatione inferre
integris posset, pro sua clementia atque humanitate

numquam profecto esset illaturus. Afflictas opes 3
equestri proelio Bellovacorum esse; delectorum peditum multa milia interisse, vix refugisse nuntios caedis.
Tamen magnum, ut in tanta calamitate, Bellovacos eo 4
proelio commodum esse consecutos, quod Correus, auctor belli, concitator multitudinis, esset interfectus: numquam enim senatum tantum in civitate illo vivo, quantum imperitam plebem, potuisse.

XXII. Haec orantibus legatis commemorat Cae- 1
sar: Eodem tempore superiore anno Bellovacos ccraterasque Galliae civitates suscepisse bellum; pertinacissime hos ex omnibus in sententia permansisse neque ad
sanitatem reliquorum deditione esse perductos. Scire 2
atque intellegere se, causam peccati facillime mortuis delegari. Neminem vero tantum pollere, ut invitis principibus, resistente senatu, omnibus bonis repugnantibus infirma manu plebis bellum concitare et gerere posset; sed tamen se contentum fore ea poena, quam sibi ipsi contraxissent.

XXIII. Nocte insequenti legati responsa ad suos 1
referunt, obsides conficiunt. Concurrunt reliquarum civitatium legati, quae Bellovacorum speculabantur
eventum. Obsides dant, imperata faciunt, excepto 2
Commio, quem timor prohibebat cuiusquam fidei suam
committere salutem. Nam superiore anno Titus La- 3
bienus, Caesare in Gallia citeriore ius dicente, cum Commium comperisset sollicitare civitates et coniurationem contra Caesarem facere, infidelitatem eius sine
ulla perfidia iudicavit comprimi posse. Quem quia 4
non arbitrabatur vocatum in castra venturum, ne temptando cautiorem faceret, Gaium Volusenum Quadratum misit, qui eum per simulationem colloquii curaret interficiendum. Ad eam rem delectos idoneos ei tra-
dit centuriones. Cum in colloquium ventum esset et, 5
ut convenerat, manum Commii Volusenus arripuisset, centurio vel[ut] insueta re permotus vel celeriter a familiaribus prohibitus Commii conficere hominem non

potuit; graviter tamen primo ictu gladio caput per-
6 cussit. Cum utrimque gladii destricti essent, non tam pugnandi quam diffugiendi fuit utrorumque consilium: nostrorum, quod mortifero vulnere Commium credebant affectum, Gallorum, quod insidiis cognitis plura, quam
7 videbant, extimescebant. Quo facto statuisse Commius dicebatur numquam in conspectum cuiusquam Romani venire.

1 XXIIII. Bellicosissimis gentibus devictis Caesar, cum videret nullam iam esse civitatem, quae bellum pararet, quo sibi resisteret, sed non nullos ex oppidis demigrare, ex agris diffugere ad praesens imperium evitandum, plures in partes exercitum dimittere con-
2 stituit. M. Antonium quaestorem cum legione duodecima sibi coniungit. C. Fabium legatum cum cohortibus XXV mittit in diversissimam partem Galliae, quod ibi quasdam civitates in armis esse audiebat neque C. Caninium Rebilum legatum, qui in illis regionibus erat, satis firmas duas legiones habere existimabat.
3 Titum Labienum ad se evocat; legionem autem XV., quae cum eo fuerat in hibernis, in togatam Galliam mittit ad colonias civium Romanorum tuendas, ne quod simile incommodum accideret decursione barbarorum, ac superiore aestate Tergestinis acciderat, qui repentino latrocinio atque impetu illorum erant op-
4 pressi. Ipse ad vastandos depopulandosque fines Ambiorigis proficiscitur; quem perterritum ac fugientem cum redigi posse in suam potestatem desperasset, proximum suae dignitatis esse ducebat adeo fines eius vastare civibus, aedificiis, pecore, ut odio suorum Ambiorix, si quos fortuna reliquos fecisset, nullum reditum propter tantas calamitates haberet in civitatem.

1 XXV. Cum in omnes partes finium Ambiorigis aut legiones aut auxilia dimisisset atque omnia caedibus, incendiis, rapinis vastasset, magno numero hominum interfecto aut capto Labienum cum duabus legioni-
2 bus in Treveros mittit, quorum civitas propter Germaniae

vicinitatem cotidianis exercitata bellis cultu et feritate non multum a Germanis differebat neque imperata umquam nisi exercitu coacta faciebat.

XXVI. Interim Gaius Caninius legatus, cum ma- 1
gnam multitudinem convenisse hostium in fines Pictonum litteris nuntiisque Durati cognosceret, qui perpetuo in amicitia manserat Romanorum, cum pars quaedam civitatis eius defecisset, ad oppidum Lemonum contendit. Quo cum adventaret atque ex capti- 2
vis certius cognosceret, multis hominum milibus a Dumnaco, duce Andium, Duratium clausum Lemoni oppugnari, neque infirmas legiones hostibus committere auderet, castra posuit loco munito. Dumnacus, cum 3
appropinquare Caninium cognosset, copiis omnibus ad legiones conversis castra Romanorum oppugnare instituit. Cum complures dies in oppugnatione consump- 4
sisset et magno suorum detrimento nullam partem munitionum convellere potuisset, rursus ad obsidendum Lemonum redit.

XXVII. Eodem tempore C. Fabius legatus com- 1
plures civitates in fidem recipit, obsidibus firmat litterisque Gai Canini Rebili fit certior, quae in Pictonibus gerantur. Quibus rebus cognitis proficiscitur ad auxilium Duratio ferendum. At Dumnacus adventu 2
Fabii cognito desperata salute, si tempore eodem coactus esset [et Romanum] et externum sustinere hostem et respicere ac timere oppidanos, repente ex eo loco cum copiis recedit nec se satis tutum fore arbitratur, nisi flumine Ligeri, quod erat ponte propter magnitudinem transeundum, copias traduxisset. Fabius, etsi 3
nondum in conspectum venerat hostibus neque se Caninio coniunxerat, tamen doctus ab iis, qui locorum noverant naturam, potissimum credidit, hostes perterritos eum locum, quem petebant, petituros. Itaque cum 4
copiis ad eundem pontem contendit equitatumque tantum procedere ante agmen imperat legionum, quantum cum processisset, sine defetigatione equorum in eadem

5 se reciperet castra. Consequuntur equites nostri, ut
erat praeceptum, invaduntque Dumnaci agmen et fu-
gientes perterritosque sub sarcinis in itinere aggressi
magna praeda multis interfectis potiuntur. Ita re bene
gesta se recipiunt in castra.

1 XXVIII. Insequente nocte Fabius equites prae-
mittit sic paratos, ut confligerent atque omne agmen
2 morarentur, dum consequeretur ipse. Cuius praeceptis
ut res gereretur, Quintus Atius Varus praefectus equi-
tum, singularis et animi et prudentiae vir, suos hor-
tatur agmenque hostium consecutus turmas partim ido-
neis locis disponit, partim equitum proelium committit.
3 Confligit audacius equitatus hostium succedentibus sibi
peditibus; qui toto agmine subsistentes equitibus suis
4 contra nostros ferunt auxilium. Fit proelium acri cer-
tamine. Namque nostri contemptis pridie superatis
[que] hostibus, cum subsequi legiones meminissent, et
pudore cedendi et cupiditate per se conficiendi proelii
5 fortissime contra pedites proeliabantur, hostesque nihil
amplius copiarum accessurum credentes, ut pridie co-
gnoverant, delendi equitatus nostri nacti occasionem
videbantur.

1 XXVIIII. Cum aliquamdiu summa contentione
dimicaretur, Dumnacus instruit aciem, quae suis esset
equitibus in vicem praesidio, cum repente confertae
2 legiones in conspectum hostium veniunt. Quibus visis
perculsae barbarorum turmae ac perterritae acies ho-
stium, perturbato impedimentorum agmine, magno cla-
3 more discursuque passim fugae se mandant. At nostri
equites, qui paulo ante cum resistentibus fortissime
conflixerant, laetitia victoriae elati, magno undique cla-
more sublato cedentibus circumfusi, quantum equorum
vires ad persequendum dextraeque ad caedendum va-
4 lent, tantum eo proelio interficiunt. Itaque amplius
milibus duodecim aut armatorum aut eorum, qui eo
timore arma proiecerant, interfectis omnis multitudo
capitur impedimentorum.

XXX. Qua ex fuga cum constaret Drappetem 1
Senonem, qui, ut primum defecerat Gallia, collectis
undique perditis hominibus, servis ad libertatem vo-
catis, exsulibus omnium civitatum ascitis, receptis la-
tronibus impedimenta et commeatus Romanorum inter-
ceperat, non amplius hominum milibus ex fuga quinque
collectis provinciam petere, unaque consilium cum eo
Lucterium Cadurcum cepisse, quem superiore commen-
tario prima defectione Galliae facere in provinciam
voluisse impetum cognitum est, Caninius legatus cum 2
legionibus duabus ad eos persequendos contendit, ne
detrimento aut timore provinciae magna infamia per-
ditorum hominum latrociniis caperetur.

XXXI. Gaius Fabius cum reliquo exercitu in 1
Carnutes ceterasque proficiscitur civitates, quarum eo
proelio, quod cum Dumnaco fecerat, copias esse accisas
sciebat. Non enim dubitabat, quin recenti calamitate 2
submissiores essent futurae, dato vero spatio ac tem-
pore eodem instigante Dumnaco possent concitari.
Qua in re summa felicitas celeritasque in recipiendis 3
civitatibus Fabium consequitur. Nam Carnutes, qui 4
saepe vexati numquam pacis fecerant mentionem, datis
obsidibus veniunt in deditionem, ceteraeque civitates
positae in ultimis Galliae finibus Oceano coniunctae,
quae Aremoricae appellantur, auctoritate adductae
Carnutum adventu Fabii legionumque imperata sine
mora faciunt. Dumnacus suis finibus expulsus errans 5
latitansque solus extremas Galliae regiones petere est
coactus.

XXXII. At Drappes unaque Lucterius, cum legi- 1
ones Caniniumque adesse cognoscerent, nec se sine
certa pernicie persequente exercitu putarent provinciae
fines intrare posse nec iam libere vagandi latrocini-
orumque faciendorum facultatem haberent, in finibus
consistunt Cadurcorum. Ibi cum Lucterius apud suos 2
cives quondam integris rebus multum potuisset sem-
perque auctor novorum consiliorum magnam apud

barbaros auctoritatem haberet, oppidum Uxellodunum, quod in clientela fuerat eius, egregie natura loci munitum, occupat suis et Drappetis copiis oppidanosque sibi coniungit.

1 XXXIII. Quo cum confestim Gaius Caninius venisset animadverteretque, omnes oppidi partes praeruptissimis saxis esse munitas, quo defendente nullo tamen armatis ascendere esset difficile, magna autem impedimenta oppidanorum videret, quae si clandestina fuga subtrahere conarentur, effugere non modo equitatum, sed ne legiones quidem possent, tripertito cohortibus divisis trina excelsissimo loco castra fecit;
2 a quibus paulatim, quantum copiae patiebantur, vallum in oppidi circuitum ducere instituit.

1 XXXIIII. Quod cum animadverterent oppidani miserrimaque Alesiae memoria solliciti similem casum obsessionis vererentur, maximeque ex omnibus Lucterius, qui fortunae illius periculum fecerat, moneret, frumenti rationem esse habendam, constituunt omnium consensu parte ibi relicta copiarum ipsi cum expeditis
2 ad importandum frumentum proficisci. Eo consilio probato proxima nocte duobus milibus armatorum relictis reliquos ex oppido Drappes et Lucterius edu-
3 cunt. Hi paucos dies morati ex finibus Cadurcorum, qui partim re frumentaria sublevare eos cupiebant, partim prohibere, quo minus sumerent, non poterant, magnum numerum frumenti comparant, non numquam autem expeditionibus nocturnis castella nostrorum
4 adoriuntur. Quam ob causam Gaius Caninius toto oppido munitiones circumdare moratur, ne aut opus effectum tueri non possit aut plurimis in locis infirma disponat praesidia.

1 XXXV. Magna copia frumenti comparata considunt Drappes et Lucterius non longius ab oppido decem milibus, unde paulatim frumentum in oppidum
2 supportarent. Ipsi inter se provincias partiuntur: Drappes castris praesidio cum parte copiarum restitit,

Lucterius agmen iumentorum ad oppidum ducit. Dispositis ibi praesidiis hora noctis circiter decima silvestribus angustisque itineribus frumentum importare in oppidum instituit. 3 Quorum strepitum vigiles castrorum cum sensissent, exploratoresque missi, quae gererentur, renuntiassent, Caninius celeriter cum cohortibus armatis ex proximis castellis in frumentarios sub ipsam lucem impetum fecit. 4 Hi repentino malo perterriti diffugiunt ad sua praesidia; quae nostri ut viderunt, acrius contra armatos incitati neminem ex eo numero vivum capi patiuntur. 5 Profugit inde cum paucis Lucterius nec se recipit in castra. 6

XXXVI. Re bene gesta Caninius ex captivis comperit, partem copiarum cum Drappete esse in castris a milibus non [longe] amplius XII. 1 Qua re ex compluribus cognita, cum intellegeret, fugato duce altero [perterritos] reliquos facile opprimi posse, magnae felicitatis esse arbitrabatur, neminem ex caede refugisse in castra, qui de accepta calamitate nuntium Drappeti perferret. 2 Sed in experiundo cum periculum nullum videret, equitatum omnem Germanosque pedites, summae velocitatis homines, ad castra hostium praemittit; ipse legionem unam in trina castra distribuit, alteram secum expeditam ducit. 3 Cum propius hostis accessisset, ab exploratoribus, quos praemiserat, cognoscit, castra eorum, ut barbarorum fere consuetudo est, relictis locis superioribus ad ripas esse fluminis demissa, at Germanos equitesque imprudentibus omnibus de improviso advolasse proeliumque commisisse. 4 Qua re cognita legionem armatam instructamque adducit. 5 Ita repente omnibus ex partibus signo dato loca superiora capiuntur. Quod ubi accidit, Germani equitesque signis legionis visis vehementissime proeliantur. Confestim cohortes undique impetum faciunt omnibusque aut interfectis aut captis magna praeda potiuntur. 6 Capitur ipse eo proelio Drappes.

XXXVII. Caninius felicissime re gesta sine ullo 1

paene militis vulnere ad obsidendos oppidanos rever-
titur externoque hoste deleto, cuius timore antea
dividere praesidia et munitione oppidanos circumdare
prohibitus erat, opera undique imperat administrari.
2 Venit eodem cum suis copiis postero die Gaius Fabius
partemque oppidi sumit ad obsidendum.

1 XXXVIII. Caesar interim M. Antonium quaes-
torem cum cohortibus xv in Bellovacis relinquit, ne
qua rursus novorum consiliorum capiendorum Belgis
2 facultas daretur. Ipse reliquas civitates adit, obsides
plures imperat, timentes omnium animos consolatione
3 sanat. Cum in Carnutes venisset, quorum in civitate
superiore commentario Caesar exposuit initium belli
esse ortum, quod praecipue eos propter conscientiam
facti timere animadvertebat, quo celerius civitatem
timore liberaret, principem sceleris illius et concita-
4 torem belli Gutruatum ad supplicium depoposcit. Qui
etsi ne civibus quidem suis se committebat, tamen
celeriter omnium cura quaesitus in castra perducitur.
5 Cogitur in eius supplicium Caesar contra suam natu-
ram concursu maximo militum, qui ei omnia pericula
et detrimenta belli [a Gutruato] accepta referebant,
adeo ut verberibus exanimatum corpus securi feriretur.

1 XXXVIIII. Ibi crebris litteris Caninii fit certior,
quae de Drappete et Lucterio gesta essent, quoque
2 in consilio permanerent oppidani. Quorum etsi pau-
citatem contemnebat, tamen pertinaciam magna poena
esse afficiendam iudicabat, ne universa Gallia non sibi
vires defuisse ad resistendum Romanis, sed constantiam
putaret, neve hoc exemplo ceterae civitates locorum
3 oportunitate fretae se vindicarent in libertatem, cum
omnibus Gallis notum esse sciret, reliquam esse
unam aestatem suae provinciae, quam si sustinere
4 potuissent, nullum ultra periculum vererentur. Itaque
Q. Calenum legatum cum legionibus reliquit, qui iustis
itineribus subsequeretur; ipse cum omni equitatu, quam
potest celerrime, ad Caninium contendit.

XXXX. Caesar cum contra exspectationem omni- 1
um Uxellodunum venisset oppidumque operibus clau-
sum animadverteret neque ab oppugnatione recedi
videret ulla condicione posse, magna autem copia
frumenti abundare oppidanos ex perfugis cognosset,
aqua prohibere hostem temptare coepit. Flumen in- 2
fimam vallem dividebat, quae totum paene montem
cingebat, in quo positum erat praeruptum undique
oppidum Uxellodunum. Hoc avertere loci natura prohi- 3
bebat: in infimis enim sic radicibus montis ferebatur,
ut nullam in partem depressis fossis derivari posset.
Erat autem oppidanis difficilis et praeruptus eo de- 4
scensus, ut prohibentibus nostris sine vulneribus ac
periculo vitae neque adire flumen neque arduo se
recipere possent ascensu. Qua difficultate eorum co- 5
gnita Caesar sagittariis funditoribusque dispositis, tor-
mentis etiam quibusdam locis contra facillimos de-
scensus collocatis, aqua fluminis prohibebat oppidanos.

XXXXI. Quorum omnis postea multitudo aqua- 1
torum unum in locum conveniebat sub ipsius oppidi
murum, ubi magnus fons aquae prorumpebat ab ea parte,
quae fere pedum trecentorum intervallo fluminis cir-
cuitu vacabat. Hoc fonte prohiberi posse oppidanos 2
cum optarent reliqui, Caesar unus videret, e regione
eius vineas agere adversus montem et aggerem in-
struere coepit magno cum labore et continua dimica-
tione. Oppidani enim loco superiore decurrunt et 3
eminus sine periculo proeliantur multosque pertinaciter
succedentes vulnerant; non deterrentur tamen milites
nostri vineas proferre et labore atque operibus loco-
rum vincere difficultates. Eodem tempore cuniculos 4
tectos ab vineis agunt ad caput fontis, quod genus
operis sine ullo periculo, sine suspicione hostium facere
licebat. Exstruitur agger in altitudinem pedum LX, 5
collocatur in eo turris decem tabulatorum, non quidem
quae moenibus aequaret (id enim nullis operibus effici
poterat), sed quae superare fontis fastigium posset.

6 Ex ea cum tela tormentis iacerentur ad fontis aditum,
nec sine periculo possent aquari oppidani, non tantum
pecora atque iumenta, sed etiam magna hostium mul-
titudo siti consumebatur.

1 XXXXII. Quo malo perterriti oppidani cupas
sebo, pice, scandulis complent; eas ardentes in opera
provolvunt eodemque tempore acerrime proeliantur,
ut ab incendio restinguendo dimicationis periculo de-
2 terreant Romanos. Magna repente in ipsis operibus
flamma exstitit. Quaecumque enim per locum prae-
cipitem missa erant, ea vineis et aggere suppressa
3 comprehendebant id ipsum, quod morabatur. Milites
contra nostri, quamquam periculoso genere proelii
locoque iniquo premebantur, tamen omnia fortissimo
4 sustinebant animo. Res enim gerebatur et excelso
loco et in conspectu exercitus nostri, magnusque
5 utrimque clamor oriebatur. Ita quam quisque poterat
maxime insignis, quo notior testatiorque virtus esset
eius, telis hostium flammaeque se offerebat.

1 XXXXIII. Caesar cum complures suos vulnerari
videret, ex omnibus oppidi partibus cohortes montem
ascendere et simulatione moenium occupandorum cla-
2 morem undique iubet tollere. Quo facto perterriti
oppidani, cum, quid ageretur in locis reliquis, essent
suspensi, revocant ab impugnandis operibus armatos
3 murisque disponunt. Ita nostri fine proelii facto cele-
riter opera flamma comprehensa partim restinguunt,
4 partim interscindunt. Cum pertinaciter resisterent op-
pidani, magna etiam parte amissa siti suorum in sen-
tentia permanerent, ad postremum cuniculis venae
5 fontis intercisae sunt atque aversae. Quo facto repente
perennis exaruit fons tantamque attulit oppidanis
salutis desperationem, ut id non hominum consilio,
sed deorum voluntate factum putarent. Itaque se
necessitate coacti tradiderunt.

1 XXXXIIII. Caesar, cum suam lenitatem cognitam
omnibus sciret neque vereretur, ne quid crudelitate

naturae videretur asperius fecisse, neque exitum con-
siliorum suorum animadverteret, si tali ratione diversis
in locis plures consilia inissent, exemplo supplicii de-
terrendos reliquos existimavit. Itaque omnibus, qui 2
arma tulerant, manus praecidit vitamque concessit,
quo testatior esset poena improborum. Drappes, quem 3
captum esse a Caninio docui, sive indignitate et dolore
vinculorum sive timore gravioris supplicii paucis die-
bus cibo se abstinuit atque ita interiit. Eodem tempore 4
Lucterius, quem profugisse ex proelio scripsi, cum in
potestatem venisset Epasnacti Arverni (crebro enim 5
mutandis locis multorum fidei se committebat, quod
nusquam diutius sine periculo commoraturus videbatur,
cum sibi conscius esset, quam inimicum deberet Cae-
sarem habere), hunc Epasnactus Arvernus, amicissimus 6
populo Romano, sine dubitatione ulla vinctum ad Cae-
sarem deduxit.

XXXXV. Labienus interim in Treveris equestre 1
proelium facit secundum compluribusque Treveris inter-
fectis et Germanis, qui nullis adversus Romanos au-
xilia denegabant, principes eorum vivos redigit in suam
potestatem, atque in his Surum Aeduum, qui et vir- 2
tutis et generis summam nobilitatem habebat solusque
ex Aeduis ad id tempus permanserat in armis.

XXXXVI. Ea re cognita Caesar, cum in omnibus 1
partibus Galliae bene res geri videret iudicaretque,
superioribus aestivis Galliam devictam subactamque
esse, Aquitaniam numquam adisset, per Publium Cras-
sum quadam ex parte devicisset, cum duabus legionibus
in eam partem Galliae est profectus, ut ibi extremum
tempus consumeret aestivorum. Quam rem, sicuti cetera, 2
celeriter feliciterque confecit. Namque omnes Aquita-
niae civitates legatos ad Caesarem miserunt obsidesque
ei dederunt. Quibus rebus gestis ipse equitum praesidio 3
Narbonem profectus est, exercitum per legatos in hi-
berna deduxit: quattuor legiones in Belgio collocavit 4
cum M. Antonio et C. Trebonio et P. Vatinio legatis,

duas legiones in Aeduos deduxit, quorum in omni
Gallia summam esse auctoritatem sciebat, duas in
Turonis ad fines Carnutum posuit, quae omnem illam
regionem coniunctam Oceano continerent, duas reliquas
in Lemovicum finibus non longe ab Arvernis, ne qua
5 pars Galliae vacua ab exercitu esset. Paucos dies ipse
in provincia moratus, cum celeriter omnes conventus
percucurrisset, publicas controversias cognosset, bene
6 meritis praemia tribuisset (cognoscendi enim maximam
facultatem habebat, quali quisque fuisset animo in to-
tius Galliae defectione, quam sustinuerat fidelitate atque
7 auxiliis provinciae illius), his confectis rebus ad legio-
nes in Belgium se recepit hibernavitque Nemetocennae.

1 XXXXVII. Ibi cognoscit, Commium Atrebatem
2 proelio cum equitatu suo contendisse. Nam cum An-
tonius in hiberna venisset, civitasque Atrebatum in
officio esset, Commius, qui post illam vulnerationem,
quam supra commemoravi, semper ad omnes motus pa-
ratus suis civibus esse consuesset, ne consilia belli
quaerentibus auctor armorum duxque deesset, parente
Romanis civitate cum suis equitibus latrociniis se suos-
3 que alebat infestisque itineribus commeatus complures,
qui comportabantur in hiberna Romanorum, inter-
cipiebat.

1 XXXXVIII. Erat attributus Antonio praefectus
equitum C. Volusenus Quadratus, qui cum eo hiber-
naret. Hunc Antonius ad persequendum equitatum
2 hostium mittit. Volusenus ad eam virtutem, quae
singularis erat in eo, magnum odium Commii adiunge-
bat, quo libentius id faceret, quod imperabatur. Ita-
que dispositis insidiis saepius equites eius aggressus
3 secunda proelia faciebat. Novissime, cum vehementius
contenderetur ac Volusenus ipsius intercipiendi Commii
cupiditate pertinacius eum cum paucis insecutus esset,
ille autem fuga vehementi Volusenum produxisset lon-
gius, inimicus homini suorum invocat fidem atque
auxilium, ne sua vulnera per fidem imposita pateren-

tur impunita, conversoque equo se a ceteris incautius
permittit in praefectum. Faciunt hoc idem omnes 4
eius equites paucosque nostros convertunt atque in-
sequuntur. Commius incensum calcaribus equum con- 5
iungit equo Quadrati lanceaque infesta magnis viribus
medium femur traicit Voluseni. Praefecto vulnerato 6
non dubitant nostri resistere et conversis equis hostem
pellere. Quod ubi accidit, complures hostium magno 7
nostrorum impetu perculsi vulnerantur ac partim in
fuga proteruntur, partim intercipiuntur. Quod [ubi]
malum dux equi velocitate evitavit, ac sic proelio se-
cundo graviter ab eo vulneratus praefectus, ut vitae
periculum aditurus videretur, refertur in castra. Com- 8
mius autem sive expiato suo dolore sive magna parte
amissa suorum legatos ad Antonium mittit seque et
ibi futurum, ubi praescripserit, et ea facturum, quae
imperarit, obsidibus firmat; unum illud orat, ut timori
suo concedatur, ne in conspectum veniat cuiusquam
Romani. Cuius postulationem Antonius cum iudi- 9
caret ab iusto nasci timore, veniam petenti dedit,
obsides accepit.

Scio, Caesarem singulorum annorum singulos com- 10
mentarios confecisse; quod ego non existimavi mihi
esse faciendum, propterea quod insequens annus, L.
Paulo, C. Marcello consulibus, nullas habet magno
opere Galliae res gestas. Ne quis tamen ignoraret, 11
quibus in locis Caesar exercitusque eo tempore fuis-
sent, pauca esse scribenda coniungendaque huic com-
mentario statui.

XXXXVIIII. Caesar in Belgio cum hiemaret, unum 1
illud propositum habebat, continere in amicitia civi-
tates, nulli spem aut causam dare armorum. Nihil 2
enim minus volebat, quam sub decessu suo necessita-
tem sibi aliquam imponi belli gerendi, ne, cum exer-
citum deducturus esset, bellum aliquod relinqueretur,

quod omnis Gallia libenter sine praesenti periculo sus-
3 ciperet. Itaque honorifice civitates appellando, principes maximis praemiis afficiendo, nulla onera iniungendo defessam tot adversis proeliis Galliam condicione parendi meliore facile in pace continuit.

1 L. Ipse hibernis peractis contra consuetudinem in Italiam quam maximis itineribus est profectus, ut municipia et colonias appellaret, quibus M. Antonii, quaestoris sui, commendaverat sacerdotii petitionem.
2 Contendebat enim gratia cum libenter pro homine sibi coniunctissimo, quem paulo ante praemiserat ad petitionem, tum acriter contra factionem et potentiam paucorum, qui M. Antonii repulsa Caesaris decedentis
3 gratiam convellere cupiebant. Hunc etsi augurem prius factum, quam Italiam attingeret, in itinere audierat, tamen non minus iustam sibi causam municipia et colonias adeundi existimavit, ut iis gratias ageret, quod frequentiam atque officium suum Antonio prae-
4 stitissent, simulque se et honorem suum insequentis anni commendaret, propterea quod insolenter adversarii sui gloriarentur, L. Lentulum et C. Marcellum consules creatos, qui omnem honorem et dignitatem Caesaris spoliarent, ereptum Ser. Galbae consulatum, cum is multo plus gratia suffragiisque valuisset, quod sibi coniunctus et familiaritate et consuetudine legationis esset.

1 LI. Exceptus est Caesaris adventus ab omnibus municipiis et coloniis incredibili honore atque amore. Tum primum enim veniebat ab illo universae Galliae
2 bello. Nihil relinquebatur, quod ad ornatum portarum, itinerum, locorum omnium, qua Caesar iturus erat,
3 excogitari poterat. Cum liberis omnis multitudo obviam procedebat, hostiae omnibus locis immolabantur, tricliniis stratis fora templaque occupabantur, ut vel spectatissimi triumphi laetitia praecipi posset. Tanta erat magnificentia apud opulentiores, cupiditas apud humiliores.

LII. Cum omnes regiones Galliae togatae Caesar 1
percucurrisset, summa celeritate ad exercitum Nemeto-
cennam rediit legionibusque ex omnibus hibernis ad
fines Treverorum evocatis eo profectus est ibique exer-
citum lustravit. T. Labienum Galliae praefecit togatae, 2
quo maiore commendatione conciliaretur ad consulatus
petitionem. Ipse tantum itinerum faciebat, quantum
satis esse ad mutationem locorum propter salubritatem
existimabat. Ibi quamquam crebro audiebat, Labienum 3
ab inimicis suis sollicitari, certiorque fiebat, id agi
paucorum consiliis, ut interposita senatus auctoritate
aliqua parte exercitus spoliaretur, tamen neque de
Labieno credidit quicquam neque, contra senatus auc-
toritatem ut aliquid faceret, adduci potuit. Iudicabat
enim, liberis sententiis patrum conscriptorum causam
suam facile obtineri. Nam C. Curio tribunus plebis, 4
cum Caesaris causam dignitatemque defendendam sus-
cepisset, saepe erat senatui pollicitus, si quem timor
armorum Caesaris laederet, quoniam Pompei dominatio
atque arma non minimum terrorem foro inferrent,
discederet uterque ab armis exercitusque dimitteret:
fore eo facto liberam et sui iuris civitatem. Neque 5
hoc tantum pollicitus est, sed etiam SC per dis-
cessionem facere coepit; quod ne fieret, consules ami-
cique Pompei evicerunt atque ita rem morando dis-
cusserunt.

LIII. Magnum hoc testimonium senatus erat uni- 1
versi conveniensque superiori facto. Nam Marcellus
proximo anno, cum impugnaret Caesaris dignitatem,
contra legem Pompei et Crassi rettulerat ante tempus
ad senatum de Caesaris provinciis, sententiisque dictis
discessionem faciente Marcello, qui sibi omnem digni-
tatem ex Caesaris invidia quaerebat, senatus frequens in
alia omnia transiit. Quibus non frangebantur animi 2
inimicorum Caesaris, sed admonebantur, quo maiores
pararent necessitates, quibus cogi posset senatus id
probare, quod ipsi constituissent.

1 LIIII. Fit deinde senatus consultum, ut ad bel-
lum Parthicum legio una a Cn. Pompeio, altera a
C. Caesare mitteretur; neque obscure duae legiones
2 uni detrahuntur. Nam Cn. Pompeius legionem primam,
quam ad Caesarem miserat confectam ex dilectu pro-
vinciae Caesaris, eam tamquam ex suo numero dedit.
3 Caesar tamen, cum de voluntate minime dubium esset
adversariorum suorum, Pompeio legionem remisit et
suo nomine quintam decimam, quam in Gallia citeriore
habuerat, ex senatus consulto iubet tradi; in eius
locum tertiam decimam legionem in Italiam mittit,
quae praesidia tueretur, ex quibus praesidiis quinta
4 decima deducebatur. Ipse exercitui distribuit hiberna:
C. Trebonium cum legionibus IIII in Belgio collocat,
5 C. Fabium cum totidem in Aeduos deducit. Sic enim
existimabat tutissimam fore Galliam, si Belgae, quorum
maxima virtus, Aedui, quorum auctoritas summa esset,
exercitibus continerentur. Ipse in Italiam profectus est.

1 LV. Quo cum venisset, cognoscit, per C. Marcel-
lum consulem legiones duas ab se remissas, quae ex
senatus consulto deberent ad Parthicum bellum duci,
Cn. Pompeio traditas atque in Italia retentas esse.
2 Hoc facto quamquam nulli erat dubium, quidnam
contra Caesarem pararetur, tamen Caesar omnia pa-
tienda esse statuit, quoad sibi spes aliqua relinquere-
tur iure potius disceptandi quam belli gerendi.

INDEX NOMINUM.

(Romanorum hominum nomina ex nominibus gentilibus digesta sunt.)

D

E

F

7. 9. 14. VIII. prooem. 2. 1, 1. 22, 1. 24, 2. 30, 1. 31, 4. 5. 39, 2. 46, 1. 4. 6. 48, 10. 49, 2. 3. 51, 1. 54, 5, ea terra (gens), quae sita est inter Germaniam, Italiam, Hispaniam, Oceanum. Dividitur in tres partes, quarum maxima est

1.) Gallia ulterior, I, 7, 1. 2. 10, 3, sive Transalpina, VII, 1, 2. 6, 1. (2.), quae nunc complectitur Francogalliam, Helvetiam, eam partem Germaniae, quae occidentem versus sita est ab Rheno flumine, Batavorum regnum, quaeque praecipue vocatur *Gallia,* sicut incolae eius *Galli.* Dividitur ipsa quoque in tres partes, quas incolunt:

a.) Aquitani,
b.) Celtae sive Galli,
c.) Belgae,
quos vide singulos suis locis;

2.) Gallia provincia, I, (6, 2. 7, 1. 3. 8, 1. 3. 10, 1. 2. 5. 14, 3. 15, 1.) 19, 4. 28, 4. (33, 4.) 35, 4. 44, 7. 8. 53, 6. (II, 29, 4.) III, (2, 5. 6, 5.) 20, 2. (VII, 6, 3. 7. 2. 56, 2. 64, 4. 65, 1. 4. 66, 2. 8. 77, 16. VIII, 30, 1. 46, 5. 6. 54, 2 provincia) sive ulterior provincia I, 10, 5 (quibusdam locis pars Galliae Transalpinae dicitur), ea pars Galliae, quae incolitur a gentibus Celticis et Liguribus, sita est inter Aquitaniam, Galliam Celticam, Galliam Cisalpinam, Sinum Gallicum, quaeque sub Romanorum dicione fuit inde ab a. U. c. DCXXX(II.)VI., postea *Gallia Narbonensis,* deinde *la Provence* et *le Languedoc;* inde adi. provincialis, VII, 7, 4. — Cimbri per eam iter fecerant. Omnes provinciales Aeduos defendere iubentur a senatu Romano, v. *M. Piso.* Caesar militibus ex Provincia conscriptis Helvetios transitu per eam prohibet. Lucterius per eam eruptionem facere contendit. Caesar, antequam Nemetocennam in hiberna proficiscitur, paucos dies ibi commoratur conventusque habet;

3.) Gallia citerior, I, 24, 2. 54, 3. II, 1, 1. 2, 1. V, 1, 5. 2, 1. VIII, 23, 3. 54, 3 (citerior provincia I, 10, 5), sive Cisalpīna, VI, 1, 2, sive togata, VIII, 24, 3. 52, 1. 2, ea pars Italiae ab utraque parte Padi fl. sita, quae est inter Galliam provinciam, Alpes, Mare Hadriaticum, meridionalem partem montis Apennini, Sinum Ligusticum, quam inde ab sexto a. Chr. n. saeculo gentes Gallicae incolebant, ab a. U. c. CCCXXXII. in provinciae formam redacta; postea continens regni Sardici, regnum Lombardo-Veneticum, Parma et Modena ducatus, nunc regni Italici pars superior. — Caesar ibi II legiones conscribit, ter conventus agit, primo, quarto, septimo anno belli; legionem XV. inde eductam Pompeio tradit.—Inde (a gentis nomine) adi.

Gallicus, a, um, I, 22, 3 (arma, insignia) 31, 11 (ager). 47, 4 (lingua). III, 11, 5. 14, 7 (naves). IIII, 3, 3. V, 43, 1. VII, 48, 3 (mores, mos) IIII, 5, 2. V, 14, 1 (consuetudo). IIII, 20, 1. V, 54, 4 (bella, bellum). VI, 7, 7 (res,

pl.). VII 23 (, 1) (muri). 53, 3 (ostentatio).

Garumna, I, 1, 1. 5. 7, id flumen Galliae, quod dividit Aquitaniam a Gallia Celtica, oritur ex Pyrenaeo monte, Duranio recepto in Biturigibus Viviscis influit in Oceanum Atlanticum; nunc *la Garonne*, inferior pars *la Gironde*. — Inde

Garumni, III, 27, 1, Aquitaniae gens Hispaniae finitima, cuius in finibus oritur *Garumna*. P. Crasso praefecto se dedunt; item

Gates (al. Garītes), ib., gens Aquitaniae orientem versus sita, quam ab Nitiobrogibus dividit Garumna fl., quae incolebat, ubi postea fuit *le comté de Gaure* (nunc *dép. Gers*).

Geidumni, V, 39, 1, gens Galliae Belgicae, incertum ubi sita, clientes Nerviorum; v. *Ceutrones* b.)

Genăva (non Geneva, Genua), I, 6, 3. 7, 1. 2, oppidum Allobrogum situm, ubi Rhodanus effluit ex lacu Lemanno, nunc *Genève*, *Genf* oppidum Helvetiae. Caesar munitione ad eam facta Helvetios transire per Provinciam conantes repellit.

Gergovia, VII, 4, 2. 34, 2. 36(, 1). 37, 1. 38, 1. 7. 41, 1. 42, 1. 43, 5 (—53.), oppidum Arvernorum prope flumen Elaver situm, in meridionali parte eius planiciei, quae etiamnunc vocatur *le plateau de Gergoie*, prope oppidum *Clermont-Ferrant* (*dep. Puy-de-Dôme*). Oppugnatur a Caesare, qui magna clade accepta obsidionem solvit.

Germani, I, 1, 3. 4. 27, 4. 28, 4. 31, 4. 10. 11. 14. 16. 33, 2. 3. 36, 7. 39, 1. 43, 9. 44, 6. 47, 2. 4. 48, 4. 49, 1. 50, 4. 5. 51, 2. 52, 4. II, 1, 3. 3, 4. 4, 1. 10. III, (7, 1.) 11, 2. IIII, 1, 1. 3. 3, 3. 4, 3. 6. 6, 3—5. 7, 1—3. 13, 4. 14, 1. 15, 1. 16, 1. 4. 7. 19, 4. V, 27, 8. 28, 4. 29, 1. 3. 6. 55, 2. VI, 2, 3. 5, 4. 7, 3. 6. 8, 1. 7. 9, 7. 12, 2. (21.—28.) 29, 1. 32, 1. 35, 4. 37, 1. 41, 13. 42, 3. VII, 63, 7. 65, 4. 67, 5. 70, 4. 7. 80, 6. VIII, 7, 5. 10, 2. 4. 13, 2. 25, 2. 36, 2—4. 45, 1, et

Germania, IIII, 4, 1. V, 13, 6. VI, 11, 1. 24, 2. 25, 4. 31, 5. VII, 65, 4. VIII, 25, 2, ea terra, quae sita est inter Rhenum et Danuvium et Vistulam fl. et Oceanum, cuius principes sunt haec gentes:

1.) *Suēbi*
2.) *Cherusci*
3.) *Ubii*
4.) *Sugambri*
5.) *Marcomăni*
6.) *Usipĕtes* et
7.) *Tenctĕri;*

praeterea commemorantur:

8.) *Harūdes*
9.) *Nemĕtes*
10.) *Tribŏces (ci)*
11.) *Vangiŏnes*
} qui in sinistra ripa Rheni fl. incolunt, in Gallia Celtica.
12.) *Latovīci*
13.) *Tulingi*
14.) *Sedusii*
15.) *Cimbri* et
16.) *Teutŏni (es),*

quos singulos vide suis locis. — Germani ab Arvernis et Sequanis mercede arcessiti Rhenum transire assuescunt; a Caesare profligantur; dolent

saris victoria deterretur, armato concilio indicto cum Remorum agros populari Labienumque oppugnare constituisset, a Labieni equitibus interficitur. (Propinqui eius Germanos sollicitant, Treveris victis ex civitate excedunt.) Vide *Cingetorix* a.)

Italia, I, 10, 3. 40, 5. II, 35, 2. 3. VI, 1, 3. VII, 1, 1. 7, 5. 55, 3. 57, 1. VIII, 54, 5. 55, 1, ea paeninsula Maris Interni, quae pertinet ab Alpibus ad Fretum Siculum, continetur Germania, Gallia, Mari Tusco, Mari Siculo, Mari Hadriatico, cuius pars septentrionem versus sita est *Gallia Cisalpina* (quae sola intellegenda est I, 10, 3. II, 35, 2. 3. VII, 1, 1). Caesar ibi duas legiones conscribit, supplementum inde adducit equosque coëmit, XIII. legionem eo praesidii causa mittit; quater eo proficiscitur. (Incolae *Itali*.)

Itius portus, V, 2, 3. 5, 1, portus Morinorum in Freto Gallico e regione Britanniae situs, nunc vicus *Wissant (port d'Esseu; dép. Pas-de-Calais)*. Caesar inde bis in Britanniam traicit.

a.) (C. Iulius) Caesar, I, 7(, 1. 4). 9. 10, 1. 11, 6. 12. 2. 7. 13, 3. 14. —54. II, 1—5. 6, 4. —17, 2. 18.—35. III, 1, 1—3. 7, 1. 9.—16. 19, 5. 28. 29. IIII, 5, 1. 6.—9. 11.—32. 34.—48, V, 1.—11, 8. 15, 4. 17, 2. — 25. 27. 28, 3. — 29, 1. 40, 1. 41, 3. 8. 45, 3. —51. 52.—54. (56, 3.) 58, 7. VI, 1.—7, 2. 9. —10, 3. (12, 1. 6.) 29. 32.—34. (35, 1. 6. 7. 36, 1. 38, 1.) 41, 2. —44. VII, 1, 1. 6.—13. 16.—19. (20, 2. 7.) 24, 2—5. 27. 32. — 36. (37, 4—7.) 39, (1.) 3. 40, 1—5. 41. 43.—55, 2. 56.—57, 1. (59, 1.) 62, (2.) 10. 63, 3. 8. 65, 4. (5.) 66, 2. 67, 2. —68. 70, 2. —74. 78, 5. 80, 1. 85.—90. VIII. prooem. 2. 3. 7.—9-. 1, 1. 2.—22. (23, 3.) 24. 25. 38.—44. 46.— 47, 1. (48, 10. 11.) 49.—55., vide pag. (III—) VI. VII (—VIIII). et singulorum comm. argumenta.

b.) L. (Iulius) Caesar, VII, 65, 1., legatus et consanguineus (ex avis fratribus) Caesaris, praesidia ex Provincia arcessit. (Consul a. U. c. DCLXXXX.)

(a.) D. (Iunius) Brūtus (Albinus), III, 11, 5. 14, 3. VII, 9, 1. (2.) 87, 1, adulescens, primo classi, deinde copiis a Caesare praefectus, Venetorum classem fugat, contra Vercingetorigem pugnat Alesiae.

(b.) M. (Iunius D. f. . . .) Silānus, VI, 1, 1, legatus Caesaris, delectum habere iubetur [consul cum Imp. Caesare Augusto (VIIII.) a. U. c. DCCXXVIIII.]; v. *C. Antistius*.

c.) Q. Iunius, V, 27, 1. 28, 1, Hispanus, v. *C. Arpineius*.

Iuppiter, VI, 17, 2, a Gallis colitur caelestiumque imperium tenere creditur.

Iura, mons, I, 2, 3. 6, 1. 8, 1, is saltus, qui Helvetios dividit ab Sequanis et meridiem versus pertinet ad Rhodanum fl. infra lacum Lemannum (quem vide).

L

Q. Laberius Durus, V, 15, 5, tribunus militum, in Britannia pugnans interficitur.

M

N

R

T

VI, 32, 6. 36(, 1 — 42). VII, 90, 7, legatus Caesaris, oratoris frater minor, cum una legione in Nerviis hiemat, oppugnatus ab his et Aduatucis Eburonibusque fortiter resistit, a Caesare collaudatur; Aduatucae praesidio relictus inopinato Sugambrorum impetu terretur; in Aeduis ad Ararim fl. rei frumentariae causa collocatur.

Turŏnes sive Turŏni, II, 35, 3. VII, 4, 6. 75, 3. VIII, 46, 4, gens Galliae Celticae ad utramque ripam Ligeris fl. incolens, media inter Andes et Carnutes; Vercingetorigis socii. Caput *Caesarodūnum,* hodie *Tours (dép. Indre-et-Loire).* Secundo belli anno pars legionum ibi hiemat, postremo II legiones ibi collocantur ad fines Carnutum, quae totam illam regionem contineant.

U

Ubii, I, 54, 1. IIII, 3, 3. (4.) 8, 3. 11, 2. (3.) 16, 5. (—8.) 19, 1. 4. VI, 9, 8. 10(, 1. 2). 29, 1. 3, gens Germaniae, quae in dextra ripa Rheni fl. porrigitur a Colonia Agrippina ad Laganam fl.; amici Caesaris, cui auxilia praebebant, ideoque ceteris Germanis invisi. — Suebos insecuti multos occidunt; ab eisdem vectigales facti Caesaris auxilium implorant, obsides dant, naves ei ad exercitum Rhenum transportandum pollicentur; reversum in eorum fines de Sueborum consiliis certiorem faciunt; legatis missis de Treverorum motu se purgant.

Usipĕtes, IIII, 1, 1. (2.) 4, 1. (2. 4—7. 6, 3. — 9. 11.—15.) 16, 2. 18, 4. VI, 35, 5, gens Germaniae finitima et coniuncta Tencteris, quae secundum Rhenum porrigitur ab Isala *(Yssel)* ad Ruram fl., ubi nunc est pars regni Belgici et Guestphaliae provinciae. A Suebis pressi cum Tencteris Rhenum transeunt, Menapios opprimunt; in fines Eburonum et Condrusorum invadunt; a Caesare opprimuntur. V. *Tencteri.*

Uxellodūnum, VIII, 32, 2. (—) 40, 1. 2 (—43.), oppidum Cadurcorum in Gallia Celtica situm ad fl. Atim, ubi nunc est villa *la Pistoule* prope oppidum *Luzech (dép. Lot);* sec. al. oppidum *Capdenac* vel *le Puy d'Issolu,* ib. — A Lucterio occupatum obsidetur a C. Caninio legato; a Caesare ad deditionem cogitur; omnibus, qui arma ibi tulerant, manus praeciduntur.

V

Vacălus (al. Vahalis sim.), IIII, 10, 1, ea pars Rheni, quae occidentem versus fertur atque in Mosam influit prope *Workum* oppidum regni Batavorum.

(a.) C. Valerius Cabūrus, I, 47, 4. VII, 65, 2, ex Gallia provincia oriundus (Helvius), a. C. Valerio Flacco civitate donatur. — Eius alter filius

(b.) C. Valerius Donnotaurus, VII, 65, 2, princeps Helviorum, proelio a Gabalis Arvernisque interficitur.

(c.) C. Valerius Flaccus,

praefecto in dicionem redacti legatos eius retinent et contra Romanos coniurant sociis ascitis, proelio navali devicti se dedunt, senatus eorum necatur, reliqui sub corona veneunt. — Inde

Veneticum bellum, III, 18, 6. IIII, 21, 4.

Verăgri, III, 1, 1. 4. 2 (,1 — 6, 4)., gens Galliae Celticae finitima Galliae provinciae et Cisalpinae, quae media inter Nantuates et Sedunos incolit Alpes Poeninas, nunc pars eius pagi Helvetiae, qui vocatur *le canton du Valais, das Wallis.* A Ser. Galba legato victi bellum renovant et fugantur. Vide *Octodurus.*

Verbigĕnus pagus (non Urbig.), I, 27, 4, unus ex quattuor pagis Helvetiae, incertum ubi situs. Post bellum Helveticum magna pars eius pagi e castris egressi ad fines Germanorum contendunt.

Vercassivellaunus (non Vergass.), VII, 76, 3. (—5.) 83, 6. (—8.) 85, 4. (—6.) 88, 4, Arvernus, consobrinus Vercingetorigis, unus ex quattuor ducibus Gallorum rebellantium, Alesiae in superiora castra Romanorum impetum facit; in fuga comprehenditur.

Vercingetŏrix, rīgis, VII, 4, 1. (—5.) 8, 4. (5.) 9, 1. 6. 12, 1. 4. 14(, 1. 15, 5. —) 16(, 1). 18(, 1 —). 20(, 1). 21, 1. 26, 1. 2. 28, (1 —) 5. (—) 31(, 1). 33, 1. 34, 3. (35, 3. 7. —) 36(, 2). 44 (, 5. —) 51(, 4). 53, 2. (— 4.) 55, 4. 63, 4. 6. (—) 9. (66, 2 —) 67, 5. 68, 1. (70, 7 —) 71(, 1). 75(, 1). (76, 3. 81, 3. 82, 3. 83, 6 —). 89(, 1. 4)., Arvernus potentissimus, Celtilli filius, bellum concitat contra Romanos, rex appellatur, omnes Galliae civitates maritimas sibi adiungit; in Bituriges et Arvernos proficiscitur, Gorgobinam oppugnare instituit, Caesari adventanti obviam profectus, ad Noviodunum equitatu suo pulso, concilio habito amplius XX Biturigum urbes incendit, Avarico parcit; quod cum eo invito fortissime a Gallis defensum Caesar expugnasset, reliquas civitates sibi adiungere studet; Elaveris fl. pontibus interruptis castra prope Gergoviam ponit, Caesarem magna clade afficit obsidionemque Gergoviae solvere cogit; summus dux a Gallis constitutus Caesarem in itinere aggressus vincitur; Alesiam se confert omnemque Galliam ad bellum evocat; ibi socios obsidione liberare conatus profligatur, vivus Caesari traditur.

Vertĭco, V, 45, 2. (3.) 49, 2, Nervius loco honesto natus, qui ad Q. Ciceronem legatum perfugerat in eiusque castris versabatur, binas litteras per servum ad Caesarem perferendas curat.

Vertiscus, VIII, 12, 4 (—6), Remorum princeps et praefectus equitum, proelio a Bellovacis interficitur.

Verucloetius (non Verudoctius), I, 7, 3 (—5), alter ex principibus legatorum Helvetiorum, qui mittuntur ad Caesarem; v. *Nammeius.*

Vesontio, I, 38(, 1). 39(, 1). (—41, 4), caput Sequanorum

C. IULI CAESARIS

BELLI CIVILIS

LIBRI III.

IN USUM SCHOLARUM

ITERUM RECOGNOVIT

BERNARDUS DINTER.

EDITIO STEREOTYPA.

LIPSIAE

IN AEDIBUS B. G. TEUBNERI.

MDCCCXCVIII.

LIPSIAE: TYPIS B. G. TEUBNERI.

Scripturae inter hanc et priorem editionem discrepantia.

(*cf. B. G.*)

Lib. I.

	Ed. II.		Ed. I.
3, 3	ipsum		[ius]
5, 1	[intercessione]	*Meusel*	intercessione
— —	, quod L. Sulla reliquerat,		[, quod L. Sulla reliquerat,]
— 3	senatorum audacia	*Heller*	[latorum audacia]
6, 6	[, quod sup. annis acciderat]	*Nipperdey*	, quod s. a. acciderat
— — *et* 7	exeunt, quod — numquam. Consules ex	*Köchly*	exeunt. (7) Consules, quod — nunquam, *clam* ex
7, 2	[, quae sup. annis armis esset restituta]	*Nipperdey*	, quae sup. annis [armis] e. rest.
— 8	*con*venerant	*Meusel*	(7) venerant
15, 3	*extr. a* magna	*R. Schneider* (*Hug*)	magna
16, 1	Firmo	*codd.*	Asculo
19, 1	consilio pronuntiat	*cod. a*	concilio pronunciat
23, 4	duumviris		II viris
— 5	eo*dem* die	*Meusel ex codd.*	eo die
25, 2	Dyrrachium (*item deinceps*)		Dyrrhachium
— 3	*ab* extremis	*Paul*	extremis
39, 1	citerioris provinciae ulterioris Hispaniae utriusque provinciae		*uncis inclusa*
— 2	milia, quae omnibus	*cod. d*	milia omnibus
— —	*extr.* . . . *adiecerat.*		*adiecerat.* . . .
44, 2	genere quodam	*codd.*	quodam genere
54, 4	traicit	*contra codd.*	transicit
57, 3	*extr. et* exercitati	*codd. ab, Meusel*	exercitati
— 4	Domitii	*Dübner*	indomiti
58, 1	*non* excipiebant		decipiebant *Nipperdey*

59, 2	longe —, ut —, angustiore spatio	*Meusel*	longo — spatio, ut —, angustius
— 3 *extr.*	instituerant	*Meusel*	constituerant *codd.*
67, 1	a Petreio		ab Petreio
68, 2	inermes	*R. Schneider sec. codd. ab*	inermi
72, 1	vulnere	*cf.* § 2	volnere
74, 2	Deinde *de* — fide	*Madvig* (*Ciacc., Scal.*)	Deinde — fidem
80, 4	refectis legionibus —, praesidio impedimentis paucas	*Deiter* (*cf. Dob.*)	relictis impedimentis *cum* legionibus —, praesidio paucas
87, 3	flagitaretur	*codd.*	flagitarentur
— —	postularunt	*Kraner*	postulatum est

Lib. II.

3, 2 *extr.*	facta navem ex — deducit	*cod. c.*	facta ex — unam deducit *vulg.*
4, 4	invisitatis	*Elberling*	in*pro*visis [latitatis]
5, 3 *extr.*	ab his	*codd. praeter a*	ab dis
10, 4 *extr.*	super [musculos] — struantur		super musculo struantur
14, 3	*de* muro	(*cf. Dob.*)	muro
16, 3	spatii propinquitate	*Madvig*	spatio propinquitatis
18, 4	modium	*Meusel*	modios
19, 1	praegreditur	*cod. b, Kraner*	progreditur
23, 1	acceperat a Caesare		a Caesare acceperat
— — *extr.*	Anquillaria	*cod. c*	Anquilaria
— 3. 4 *extr.*	Hadrumetum	*Meusel ex codd.*	Adrumetum
— 4	*cognita* eius	*R. Schneider*	eius
24, 2	(=25, 6 *extr.*) Cornelia	*Meusel*	Corneliana
— 4	voluerunt, — perveniunt	(*cf. Dob.*)	voluerit, — pervenit
25, 6	Cornelia naves traduxisset	*Meusel*	Corneliana traduxisset (*aliter Dob.*)
29, 1	timor animis. *Is*	*cf. Dob.*	timor; nam is
— 3	quod lic*ere sibi cre*-*de*ret	*cf. Dob.*	cui liceret
— —	beneficia imminuerat —, qua offerrentur	*Iurinius*	beneficium mutaverat — [qua offerrentur]
31, 3	non *et* felicitas	*cf. Dob.*	non felicitas
32, 11 *in.*	[si]	*Meusel*	(10) si
— 13	[in] Italiae —, [an] Hisp. —, [in] Africi	*codd.*	(12) Italiae —, Hispaniarum —, Africi

34, 7	adigi	*Madvig*	adici (*codd.* abici *praeter h*)
35, 2	respexit	*Meusel*	aspexit
39, 5	proferebantur	*Meusel*	praeferebantur
——	equi[tes]que	*cf. Dob.*	equique
42, 4	*suae* fidei	*Nitzsche*	fidei

Lib. III.

2, 2	repperit	*cod. a*	reperit
— 3	[magnum] numerum	*Meusel*	magnum numerum
4, 4	Ptolomaeum (*item deinceps*)	*codd.*	Ptolemaeum
— 5	Domnilaus	*Meusel ex codd. afh*	Donnilaus
10, 11	Haec — — — dimissurum		[Haec — — — dimissurum]
——	copias urbiumque *praesidia statim se*	*cf. Dob.*	urbiumque copias
11, 1	[his] expositus Corcyrae	*Madvig*	his expositis [Corcyrae]
——	[ante] quam — agi [inciperet],	*Meusel*	antequam—agi inciperet*ur*,
——	omnibus oppidis	*Lipsius*	[omnibus copiis]
12, 4	Byllidenses *et*	*Meusel* (*cf. c* 40, 4)	Bullidenses,
15, 2	*extr.* deligandi	*Pluygers*	religandi *codd.*
16, 1	angusta	*Meusel*	anguste
——	*extr.* oppidum oppositum	*cf. Dob.*	oppositum
— 4	*in.* [Pompei] Summam		Summam
18, 3	*e* re visum *est*		e re visum est
— 5	tum — [per colloquia] *illud ego*		tamen —, per colloquia
19, 4	altero die	*Meusel*	altera die
— 6	summissa	*codd.*	sed missa
——	loqui atque	*codd.*	loqui *elate* atque
24, 3	ex his quadriremibus	*Meusel*	ex his quadriremem
32, 3	singulis *singuli*	*Roscher, cf. Dob.*	singulis
37, 4	magna exspectatione	*codd.*	magna cum expectatione
38, 2	equitum magnam[que] partem *sec. codd.* (*qui habent* equitatum)		equitum magnam partem
40, 2	impulsas vectibus	*cf. Dob.*	[inpulsas vectibus]
——	*extr.* portum		partem *codd.*
42, 4	discripsit	*Buecheler*	descripsit *codd.*
44, 6	*in.* *At*que cum	*Paul*	Quae cum *codd.*
47, 6	*extr.* maximarum [se] gentium	*sec. codd.*	maximarum gentium
48, 1	vacabant ab operibus	*cf. Dob.*	*conva*luerant *ex* vulneribus
49, 3	aditus perangusti	*cf. Dob.*	ad specus angustiae

49, 3 *extr.* aggesserat	*Meusel* (adg.)	adiecerat *codd.*
— 5 abundabat, cuius cotidie melius succedere tempus	*cf. Dob.*	abundabat; ...... quibus c. m. [subterere] *fore* tempus
51, 7 tormentum*ve*	*cf. Dob. et cap.* 56, 1 *extr.*	tormento
53, 5 frumento, veste, congiariis	*Kraner*	frumentariis, pecuariis
54, 2 obstructis — portis	*codd.*	extructis — partibus
— — obiectis		obtectis
55. 56.		*inverso ordine*
56, 1 *extr.* telum tormentumve adigi	*Madvig, Meusel*	telo tormentove adici
— 2 adactis		abiectis
57, 3 compellare	*codd.*	compellere
58, 4 quodque	*cf. Dob.*	quoque
63, 3 milium — munitiones	(*cf.* c. 66, 6)	miiia — [munitiones]
— 8 [per mare] navibus expositi	*Meusel*	per mare [navibus expositi]
66, 6 passuum		passus
70, 1 *s. fin.* a Caesaris		ab Caesaris (*cf.* I, 67, 1)
73, 6 factum, *futurum ut* detr.		factum, detrimentum
76, 4 quod fore providerat, Caesar		Caesar, quod fore providerat
78, 3 [frumento ac commeatu]	*R. Schneider*	*sine uncis*
79, 7 oppidum oppositum[que]	*cf. Dob.*	obiectum [oppositumque]
84, 3 electos mutatis	*Madvig*	electis [milites]
93, 8 *extr.* adortae	*Meusel*	adorti
96, 3 imperatoriis	*cf. Dob.*	imperatoris
97, 4 cohortatus [est]		cohortatus
112, 7 *extr.* praemuniit	*Nipperdey sec. codd.*	praemunit

C. IULI CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS PRIMUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCV.] I. Res in Italia, Africa, Gallia gestae.

De litteris Caesaris non refertur ad senatum, qui aperte favet Pompeio. Senatus consulta in Caesarem fiunt. Provinciae Pompeianis decernuntur, tota Italia delectus habentur, c. I—VI. Caesar frustra pacem servare conatus auctis suis copiis omni ora maritima Italiae — imprimis Corfinio oppido, c. XVI—XXIII — a Ravenna ad Brundisium potitur, unde Pompeius obsessus ab eo Dyrrachium traicit, c. VII—XXVIIII. Ex Pompeianis M. Cotta a Valerio legato Caesaris eicitur ex Sardinia, item M. Cato a C. Curione ex Sicilia; P. Attius Varus in Africa resistit L. Aelio Tuberoni [Q. Tulli Ciceronis legato], c. XXX. XXXI. Caesar postquam Romae in senatu de pace egit frustraque legatos ad Pompeium mittendos censuit, in Galliam ulteriorem proficiscitur, c. XXXII. XXXIII; ubi cum Massiliae portas sibi clausas invenisset, eam oppugnat, c. XXXIIII—XXXVI.

II. Bellum in Hispania cum Afranio et Petreio gestum.

Caesar C. Trebonio et D. Bruto ad Massiliam relictis C. Fabio legato praemisso ipse in Hispaniam contendit, quam L. Afranius et M. Petreius legati Pompei obtinebant, c. XXXVII. XXXVIII. Cum his primo C. Fabius, c. XXXVIIII. XXXX, deinde ipse compluribus proeliis contendit, maxime ad Ilerdam, c. XXXXI—LII. Rebus prospere gestis Pompeianorum animi confirmantur; Caesar strenue resistit, c. LIII—LV. — Interea proelio navali Massilienses a D. Bruto vincuntur, c. LVI—LVIII. — Fortuna subito mutata Caesar, postquam aliquot Hispaniae populi ab Afranio desciverunt, adversus hunc et Petreium rem

bene gerit, c. LVIIII—LXX. Dum Caesar sine proelio victoriam se adepturum sperat et ab adversariis de ducum vita ac de pace cum eo agitur, Petreius partem Caesarianorum perfide trucidat, Caesar Pompeianos salvos dimittit, c. LXXI—LXXVII. Afraniani omnium rerum inopia pressi ex castris proficiscuntur; in itinere impediuntur a Caesare et in deditionem accipiuntur, c. LXXVIII—LXXXV. Caesar partem exercitus hostium statim, reliquos postea dimittit, c. LXXXVI. LXXXVII.

1 I. Litteris a Gaio Caesare consulibus redditis, aegre
ab his impetratum est summa tribunorum plebis con-
tentione, ut in senatu recitarentur; ut vero ex litteris
2 ad senatum referretur, impetrari non potuit. Referunt
consules de re publica [in civitate]. L. Lentulus consul
senatui reique publicae se non defuturum pollicetur,
3 si audacter ac fortiter sententias dicere velint; sin
Caesarem respiciant atque eius gratiam sequantur, ut
superioribus fecerint temporibus, se sibi consilium ca-
pturum neque senatus auctoritati obtemperaturum; ha-
bere se quoque ad Caesaris gratiam atque amicitiam
4 receptum. In eandem sententiam loquitur Scipio: Pom-
peio esse in animo rei publicae non deesse, si senatus
sequatur; si cunctetur atque agat lenius, nequiquam
eius auxilium, si postea velit, senatum imploraturum.
1 II. Haec Scipionis oratio, quod senatus in urbe
habebatur Pompeiusque aderat, ex ipsius ore Pompei
2 mitti videbatur. Dixerat aliquis leniorem sententiam,
ut primo M. Marcellus, ingressus in eam orationem,
non oportere ante de ea re ad senatum referri, quam
dilectus tota Italia habiti et exercitus conscripti essent,
quo praesidio tuto et libere senatus, quae vellet, de-
3 cernere auderet; ut M. Calidius, qui censebat, ut Pom-
peius in suas provincias proficisceretur, ne qua esset
armorum causa: timere Caesarem ereptis ab eo duabus
legionibus, ne ad eius periculum reservare et retinere
4 eas ad urbem Pompeius videretur; ut M. Rufus, qui
sententiam Calidii paucis fere mutatis rebus sequebatur.
Hi omnes convicio L. Lentuli consulis correpti exagi-

tabantur. Lentulus sententiam Calidii pronuntiaturum 5
se omnino negavit, Marcellus perterritus conviciis a
sua sententia discessit. Sic vocibus consulis, terrore 6
praesentis exercitus, minis amicorum Pompei plerique
compulsi inviti et coacti Scipionis sententiam sequuntur:
uti ante certam diem Caesar exercitum dimittat;
si non faciat, eum adversus rem publicam facturum
videri. Intercedit M. Antonius, Q. Cassius, tribuni ple- 7
bis. Refertur confestim de intercessione tribunorum.
Dicuntur sententiae graves; ut quisque acerbissime cru- 8
delissimeque dixit, ita [quam] maxime ab inimicis Caesaris collaudatur.

III. Misso ad vesperum senatu omnes, qui sunt 1
eius ordinis, a Pompeio evocantur. Laudat Pompeius
atque in posterum confirmat, segniores castigat atque
incitat. Multi undique ex veteribus Pompei exercitibus 2
spe praemiorum atque ordinum evocantur, multi ex
duabus legionibus, quae sunt traditae a Caesare, arcessuntur.
Completur urbs et ipsum comitium tribunis, 3
centurionibus, evocatis. Omnes amici consulum, neces- 4
sarii Pompei atque eorum, qui veteres inimicitias cum
Caesare gerebant, in senatum coguntur; quorum voci- 5
bus et concursu terrentur infirmiores, dubii confirmantur,
plerisque vero libere decernendi potestas eripitur.
Pollicetur L. Piso censor, sese iturum ad Caesarem, 6
item L. Roscius praetor, qui de his rebus eum doceant;
sex dies ad eam rem conficiendam spatii postulant.
Dicuntur etiam ab non nullis sententiae, ut le- 7
gati ad Caesarem mittantur, qui voluntatem senatus
ei proponant.

IIII. Omnibus his resistitur omnibusque oratio con- 1
sulis, Scipionis, Catonis opponitur. Catonem veteres
inimicitiae Caesaris incitant et dolor repulsae. Lentu- 2
lus aeris alieni magnitudine et spe exercitus ac provinciarum
et regum appellandorum largitionibus movetur,
seque alterum fore Sullam inter suos gloriatur,
ad quem summa imperii redeat. Scipionem eadem spes 3

provinciae atque exercituum impellit, quos se pro ne-
cessitudine partiturum cum Pompeio arbitrabatur, simul
iudiciorum metus, adulatio atque ostentatio sui et po-
tentium, qui in re publica iudiciisque tum plurimum
4 pollebant. Ipse Pompeius, ab inimicis Caesaris inci-
tatus et quod neminem dignitate secum exaequari vo-
lebat, totum se ab eius amicitia averterat et cum
communibus inimicis in gratiam redierat, quorum ipse
maximam partem illo affinitatis tempore iniunxerat
5 Caesari; simul infamia duarum legionum permotus, quas
ab itinere Asiae Syriaeque ad suam potentiam domi-
natumque converterat, rem ad arma deduci studebat.

1 V. His de causis aguntur omnia raptim atque tur-
bate. Nec docendi Caesaris propinquis eius spatium
datur, nec tribunis plebis sui periculi deprecandi ne-
que etiam extremi iuris [intercessione] retinendi, quod
2 L. Sulla reliquerat, facultas tribuitur, sed de sua sa-
lute septimo die cogitare coguntur, quod illi turbu-
lentissimi superioribus temporibus tribuni plebis *post*
octo denique mensès variarum actionum respicere ac
3 timere consuerant. Decurritur ad illud extremum at-
que ultimum senatus consultum, quo nisi paene in
ipso urbis incendio atque in desperatione omnium sa-
lutis senatorum audacia numquam ante descensum est:
dent operam consules, praetores, tribuni plebis, quique
pro coss. *sint* ad urbem, ne quid res publica detri-
4 menti capiat. Haec SCto perscribuntur a. d. VII. Id.
Ian. Itaque V primis diebus, quibus haberi senatus po-
tuit, qua ex die consulatum iniit Lentulus, biduo ex-
cepto comitiali, et de imperio Caesaris et de amplissi-
mis viris, tribunis plebis, gravissime acerbissimeque
5 decernitur. Profugiunt statim ex urbe tribuni plebis
seseque ad Caesarem conferunt. Is eo tempore erat
Ravennae exspectabatque suis lenissimis postulatis re-
sponsa, si qua hominum aequitate res ad otium de-
duci posset.

1 VI. Proximis diebus habetur extra urbem senatus.

Pompeius eadem illa, quae per Scipionem ostenderat,
agit; senatus virtutem constantiamque collaudat; co-
pias suas exponit: legiones habere sese paratas X; 2
praeterea cognitum compertumque sibi, alieno esse
animo in Caesarem milites neque iis posse persuaderi,
uti eum defendant aut sequantur saltem. De reliquis 3
rebus ad senatum refertur: tota Italia dilectus habea-
tur; Faustus Sulla propere in Mauritaniam mittatur;
pecunia uti ex aerario Pompeio detur. Refertur etiam 4
de rege Iuba, ut socius sit atque amicus; Marcellus
vero passurum in praesentia negat. De Fausto impe- 5
dit Philippus tribunus plebis. De reliquis rebus senatus
consulta perscribuntur. Provinciae privatis decernuntur,
duae consulares, reliquae praetoriae. Scipioni obvenit
Syria, L. Domitio Gallia. Philippus et Cotta privato
consilio praetereuntur, neque eorum sortes deiciuntur.
In reliquas provincias praetores mittuntur. Neque 6
exspectant [, quod superioribus annis acciderat], ut de
eorum imperio ad populum feratur, paludatique votis
nuncupatis exeunt, quod ante id tempus accidit num-
quam. Consules ex urbe proficiscuntur, lictoresque ha- 7
bent in urbe et Capitolio privati contra omnia vetu-
statis exempla. Tota Italia dilectus habentur, arma 8
imperantur, pecuniae a municipiis exiguntur, e fanis
tolluntur, omnia divina humanaque iura permiscentur.

VII. Quibus rebus cognitis Caesar apud milites 1
contionatur. Omnium temporum iniurias inimicorum
in se commemorat; a quibus deductum ac depravatum
Pompeium queritur invidia atque obtrectatione laudis
suae, cuius ipse honori et dignitati semper faverit
adiutorque fuerit. Novum in re publica introductum 2
exemplum queritur, ut tribunicia intercessio armis no-
taretur atque opprimeretur [, quae superioribus annis
armis esset restituta]. Sullam nudata omnibus rebus 3
tribunicia potestate tamen intercessiouem liberam re-
liquisse; Pompeium, qui amissa restituisse videatur 4
bona, etiam, quae ante habuerint, ademisse. Quotiens- 5

cumque sit decretum, darent operam magistratus, ne
quid res publica detrimenti caperet, qua voce et quo
senatus consulto populus Romanus ad arma sit vocatus,
factum in perniciosis legibus, in vi tribunicia, in seces-
6 sione populi, templis locisque editioribus occupatis; atque
haec superioris aetatis exempla expiata Saturnini atque
Gracchorum casibus docet; quarum rerum illo tempore
nihil factum, ne cogitatum quidem [: nulla lex pro-
mulgata, non cum populo agi coeptum, nulla secessio
7 facta]. Hortatur, cuius imperatoris ductu VIIII annis
rem publicam felicissime gesserint plurimaque proelia
secunda fecerint, omnem Galliam Germaniamque pa-
caverint, ut eius existimationem dignitatemque ab
8 inimicis defendant. Conclamat legionis XIII., quae ad-
erat, milites (hanc enim initio tumultus evocaverat;
reliquae nondum *con*venerant), sese paratos esse im-
peratoris sui tribunorumque plebis iniurias defendere.

1 VIII. Cognita militum voluntate Ariminum cum ea
legione proficiscitur ibique tribunos plebis, qui ad eum
confugerant, convenit; reliquas legiones ex hibernis
2 evocat et subsequi iubet. Eo L. Caesar adulescens ve-
nit, cuius pater Caesaris erat legatus. Is reliquo ser-
mone confecto, cuius rei causa venerat, habere se a
Pompeio ad eum privati officii mandata demonstrat:
3 Velle Pompeium se Caesari purgatum, ne ea, quae
rei publicae causa egerit, in suam contumeliam vertat.
Semper se rei publicae commoda privatis necessitu-
dinibus habuisse potiora. Caesarem quoque pro sua
dignitate debere et studium et iracundiam suam rei
publicae dimittere neque adeo graviter irasci inimicis,
ut, cum illis nocere se speret, rei publicae noceat.
4 Pauca eiusdem generis addit cum excusatione Pompei
coniuncta. Eadem fere atque eisdem verbis praetor
Roscius agit cum Caesare sibique Pompeium comme-
morasse demonstrat.

1 VIIII. Quae res etsi nihil ad levandas iniurias
pertinere videbantur, tamen idoneos nactus homines,

per quos ea, quae vellet, ad eum perferrentur, petit
ab utroque, quoniam Pompei mandata ad se detule-
rint, ne graventur sua quoque ad eum postulata de-
ferre, si parvo labore magnas controversias tollere atque
omnem Italiam metu liberare possint. Sibi semper 2
primam rei publicae fuisse dignitatem vitaque potio-
rem. Doluisse se, quod populi Romani beneficium sibi
per contumeliam ab inimicis extorqueretur, ereptoque
semenstri imperio in urbem retraheretur, cuius ab-
sentis rationem haberi proximis comitiis populus ius-
sisset. Tamen hanc iacturam honoris sui rei publicae 3
causa aequo animo tulisse; cum litteras ad senatum
miserit, ut omnes ab exercitibus discederent, ne id
quidem impetravisse. Tota Italia dilectus haberi, reti- 4
neri legiones II, quae ab se simulatione Parthici belli
sint abductae, civitatem esse in armis. Quonam haec
omnia nisi ad suam perniciem pertinere? Sed tamen 5
ad omnia se descendere paratum atque omnia pati
rei publicae causa. Proficiscatur Pompeius in suas
provincias, ipsi exercitus dimittant, discedant in Italia
omnes ab armis, metus e civitate tollatur, libera co-
mitia atque omnis res publica senatui populoque Ro-
mano permittatur. Haec quo facilius certisque condi- 6
cionibus fiant et iure iurando sanciantur, aut ipse
propius accedat aut se patiatur accedere; fore, uti per
colloquia omnes controversiae componantur.

X. Acceptis mandatis Roscius a Caesare Capuam 1
pervenit ibique consules Pompeiumque invenit; postu-
lata Caesaris renuntiat. Illi deliberata *re* respondent 2
scriptaque ad eum mandata remittunt, quorum haec
erat summa: Caesar in Galliam reverteretur, Arimino 3
excederet, exercitus dimitteret; quae si fecisset, Pom-
peium in Hispanias iturum. Interea, quoad fides esset 4
data, Caesarem facturum, quae polliceretur, non inter-
missuros consules Pompeiumque dilectus.

XI. Erat iniqua condicio postulare, ut Caesar Ari- 1
mino excederet atque in provinciam reverteretur, ipsum

et provincias et legiones alienas tenere; exercitum
2 Caesaris velle dimitti, dilectus habere; polliceri, se in
provinciam iturum, neque, ante quem diem iturus sit,
definire, ut, si peracto consulatu Caesaris non profectus
esset, nulla tamen mendacii religione obstrictus vide-
3 retur; tempus vero colloquio non dare neque acces-
surum polliceri magnam pacis desperationem afferebat.
4 Itaque ab Arimino M. Antonium cum cohortibus v
Arretium mittit; ipse Arimini cum duabus [legionibus]
subsistit ibique dilectum habere instituit; Pisaurum,
Fanum, Anconam singulis cohortibus occupat.
1 XII. Interea certior factus, Iguvium Thermum prae-
torem cohortibus v tenere, oppidum munire, omnium-
que esse Iguvinorum optimam erga se voluntatem,
Curionem cum tribus cohortibus, quas Pisauri et Ari-
2 mini habebat, mittit. Cuius adventu cognito diffisus
municipii voluntati Thermus cohortes ex urbe reducit
et profugit. Milites in itinere ab eo discedunt ac do-
mum revertuntur. Curio summa omnium voluntate
3 Iguvium recipit. Quibus rebus cognitis confisus muni-
cipiorum voluntatibus Caesar cohortes legionis XIII
ex praesidiis deducit Auximumque proficiscitur; quod
oppidum Attius cohortibus introductis tenebat dilectum-
que toto Piceno circummissis senatoribus habebat.
1 XIII. Adventu Caesaris cognito decuriones Auximi
ad Attium Varum frequentes conveniunt; docent, sui
iudicii rem non esse; neque se neque reliquos muni-
cipes pati posse. C. Caesarem imperatorem, bene de
re publica meritum, tantis rebus gestis oppido moeni-
busque prohiberi: proinde habeat rationem posteritatis
2 et periculi sui. Quorum oratione permotus Varus prae-
sidium, quod introduxerat, ex oppido educit ac pro-
3 fugit. Hunc ex primo ordine pauci Caesaris consecuti
4 milites consistere coëgerunt. Commisso proelio deseri-
tur a suis Varus; non nulla pars militum domum disce-
dit; reliqui ad Caesarem perveniunt, atque una cum
iis deprensus L. Pupius, primi pili centurio, adducitur

qui hunc eundem ordinem in exercitu Cn. Pompei antea
duxerat. At Caesar milites Attianos collaudat, Pupium 5
dimittit, Auximatibus agit gratias seque eorum facti
memorem fore pollicetur.

XIIII. Quibus rebus Romam nuntiatis tantus re- 1
pente terror invasit, ut, cum Lentulus consul ad ape-
riendum aerarium venisset ad pecuniam Pompei ex
senatus consulto proferendam, protinus aperto sanctiore
aerario ex urbe profugeret. Caesar enim adventare iam
iamque et adesse eius equites falso nuntiabantur. Hunc 2
Marcellus collega et plerique magistratus consecuti
sunt. Cn. Pompeius pridie eius diei ex urbe profectus 3
iter ad legiones habebat, quas a Caesare acceptas in
Apulia hibernorum causa disposuerat. Dilectus circa 4
urbem intermittuntur; nihil citra Capuam tutum esse
omnibus videtur. Capuae primum sese confirmat et
colligunt dilectumque colonorum, qui lege Iulia Ca-
puam deducti erant, habere instituunt; gladiatoresque,
quos ibi Caesar in ludo habebat, ad forum productos
Lentulus *spe* libertatis confirmat atque his equos at-
tribuit et se sequi iussit; quos postea monitus ab 5
suis, quod ea res omnium iudicio reprehendebatur, cir-
cum familias conventus Campaniae custodiae causa
distribuit.

XV. Auximo Caesar progressus omnem agrum Pi- 1
cenum percurrit. Cunctae earum regionum praefecturae
libentissimis animis eum recipiunt exercitumque eius
omnibus rebus iuvant. Etiam Cingulo, quod oppidum 2
Labienus constituerat suaque pecunia exaedificaverat,
ad eum legati veniunt, quaeque imperaverit, se cupi-
dissime facturos pollicentur. Milites imperat: mittunt. 3
Interea legio XII. Caesarem consequitur. Cum his dua-
bus Asculum Picenum proficiscitur. Id oppidum Len-
tulus Spinther X cohortibus tenebat; qui Caesaris ad-
ventu cognito profugit ex oppido cohortesque secum
abducere conatus *a* magna parte militum deseritur.
Relictus in itinere cum paucis incidit in Vibullium 4

Rufum missum a Pompeio in agrum Picenum confir-
mandorum hominum causa. A quo factus Vibullius
certior, quae res in Piceno gererentur, milites ab eo
5 accipit, ipsum dimittit. Item ex finitimis regionibus,
quas potest, contrahit cohortes ex dilectibus Pom-
peianis; in his Camerino fugientem Lucilium Hirrum
cum sex cohortibus, quas ibi in praesidio habuerat,
6 excipit; quibus coactis XIII efficit. Cum his ad Domi-
tium Ahenobarbum Corfinium magnis itineribus per-
venit Caesaremque adesse cum legionibus duabus nun-
7 tiat. Domitius per se circiter XX cohortes Alba, ex
Marsis et Paelignis, finitimis ab regionibus coëgerat.

1 XVI. Recepto Firmo expulsoque Lentulo Caesar
conquiri milites, qui ab eo discesserant, dilectumque
institui iubet; ipse unum diem ibi rei frumentariae
2 causa moratus Corfinium contendit. Eo cum venisset,
cohortes V praemissae a Domitio ex oppido pontem
fluminis interrumpebant, qui erat ab oppido milia pas-
3 suum circiter III. Ibi cum antecursoribus Caesaris
proelio commisso celeriter Domitiani a ponte repulsi
4 se in oppidum receperunt. Caesar legionibus traductis
ad oppidum constitit iuxtaque murum castra posuit.

1 XVII. Re cognita Domitius ad Pompeium in Apu-
liam peritos regionum magno proposito praemio cum
litteris mittit, qui petant atque orent, ut sibi sub-
veniat: Caesarem duobus exercitibus et locorum an-
gustiis facile intercludi posse frumentoque prohiberi.
2 Quod nisi fecerit, se cohortesque amplius XXX ma-
gnumque numerum senatorum atque equitum Roma-
3 norum in periculum esse venturum. Interim suos co-
hortatus tormenta in muris disponit certasque cuique
4 partes ad custodiam urbis attribuit; militibus in con-
tione agros ex suis possessionibus pollicetur, quaterna
in singulos iugera et pro rata parte centurionibus
evocatisque.

1 XVIII. Interim Caesari nuntiatur, Sulmonenses,
quod oppidum a Corfinio VII milium intervallo abest,

cupere ea facere, quae vellet, sed a Q. Lucretio sena-
tore et Attio Paeligno prohiberi, qui id oppidum VII
cohortium praesidio tenebant. Mittit eo M. Antonium 2
cum legionis XIII. cohortibus V. Sulmonenses, simul
atque signa nostra viderunt, portas aperuerunt uni-
versique, et oppidani et milites, obviam gratulantes
Antonio exierunt. Lucretius et Attius de muro se 3
deiecerunt. Attius ad Antonium deductus petit, ut ad
Caesarem mitteretur. Antonius cum cohortibus et
Attio eodem die, quo profectus erat, revertitur. Caesar 4
eas cohortes cum exercitu suo coniunxit Attiumque
incolumem dimisit. Caesar primis diebus castra magnis
operibus munire et ex finitimis municipiis frumentum
comportare reliquasque copias exspectare instituit. Eo 5
triduo legio VIII. ad eum venit cohortesque ex novis
Galliae dilectibus XXII equitesque ab rege Norico cir-
citer CCC. Quorum adventu altera castra ad alteram
oppidi partem ponit; his castris Curionem praefecit.
Reliquis diebus oppidum vallo castellisque circumvenire 6
instituit. Cuius operis maxima parte effecta eodem
fere tempore missi a Pompeio revertuntur.

XVIIII. Litteris perlectis Domitius dissimulans in 1
consilio pronuntiat, Pompeium celeriter subsidio ven-
turum, hortaturque eos, ne animo deficiant, quaeque
usui ad defendendum oppidum sint, parent. Ipse ar- 2
cano cum paucis familiaribus suis colloquitur consi-
liumque fugae capere constituit. Cum vultus Domitii 3
cum oratione non consentiret atque omnia trepidan-
tius timidiusque ageret, quam superioribus diebus
consuesset, multumque cum suis consiliandi causa se-
creto praeter consuetudinem colloqueretur, concilia
conventusque hominum fugeret, res diutius tegi dissi-
mularique non potuit. Pompeius enim rescripserat, 4
sese rem in summum periculum deducturum non
esse, neque suo consilio aut voluntate Domitium se
in oppidum Corfinium contulisse: proinde, si qua
fuisset facultas, ad se cum omnibus copiis veniret.

5 Id ne fieri posset, obsidione atque oppidi circummuni-
tione fiebat.
1 XX. Divulgato Domitii consilio milites, qui erant
Corfinii, prima vesperi secessionem faciunt atque ita
inter se per tribunos militum centurionesque atque
2 honestissimos sui generis colloquuntur: obsideri se a
Caesare; opera munitionesque prope esse perfectas;
ducem suum Domitium, cuius spe atque fiducia per-
manserint, proiectis omnibus fugae consilium capere:
3 debere se suae salutis rationem habere. Ab his primo
Marsi dissentire incipiunt eamque oppidi partem, quae
munitissima videretur, occupant, tantaque inter eos
dissensio exsistit, ut manum conserere atque armis
4 dimicare conentur; post paulo tamen internuntiis ultro
citroque missis, quae ignorabant, de L. Domitii fuga
5 cognoscunt. Itaque omnes uno consilio Domitium pro-
ductum in publicum circumsistunt et custodiunt lega-
tosque ex suo numero ad Caesarem mittunt: sese
paratos esse portas aperire, quaeque imperaverit, fa-
cere et L. Domitium vivum eius potestati tradere.
1 XXI. Quibus rebus cognitis Caesar, etsi magni
interesse arbitrabatur quam primum oppido potiri co-
hortesque ad se in castra traducere, ne qua aut largi-
tionibus aut animi confirmatione aut falsis nuntiis
commutatio fieret voluntatis, quod saepe in bello par-
2 vis momentis magni casus intercederent, tamen veritus,
ne militum introitu et nocturni temporis licentia oppi-
dum diriperetur, eos, qui venerant, collaudat atque in
oppidum dimittit, portas murosque asservari iubet.
3 Ipse *in* iis operibus, quae facere instituerat, milites
disponit, non certis spatiis intermissis, ut erat supe-
riorum dierum consuetudo, sed perpetuis vigiliis sta-
tionibusque, ut contingant inter se atque omnem
4 munitionem expleant; tribunos militum et praefectos
circummittit atque hortatur, non solum ab eruptioni-
bus caveant, sed etiam singulorum hominum occultos
5 exitus asservent. Neque vero tam remisso ac languido

animo quisquam omnium fuit, qui ea nocte conquie-
verit. Tanta erat summae rerum expectatio, ut alius 6
in aliam partem mente atque animo traheretur, quid
ipsis Corfiniensibus, quid Domitio, quid Lentulo, quid
reliquis accideret, qui quosque eventus exciperent.

XXII. Quarta vigilia circiter Lentulus Spinther de 1
muro cum vigiliis custodibusque nostris colloquitur:
velle, si sibi fiat potestas, Caesarem convenire. Facta 2
potestate ex oppido mittitur, neque ab eo prius Domi-
tiani milites discedunt, quam in conspectum Caesaris
deducatur. Cum eo de salute sua *agit*, orat atque ob- 3
secrat, ut sibi parcat, veteremque amicitiam comme-
morat Caesarisque in se beneficia exponit; quae erant
maxima: quod per eum in collegium pontificum vene- 4
rat, quod provinciam Hispaniam ex praetura habue-
rat, quod in petitione consulatus erat sublevatus. Cuius 5
orationem Caesar interpellat: se non maleficii causa
ex provincia egressum, sed uti se a contumeliis ini-
micorum defenderet, ut tribunos plebis [in ea re] ex
civitate expulsos in suam dignitatem restitueret, ut
se et populum Romanum factione paucorum oppres-
sum in libertatem vindicaret. Cuius oratione confir- 6
matus Lentulus, ut in oppidum reverti liceat, petit:
quod de sua salute impetraverit, fore etiam reliquis
ad suam spem solatio; adeo esse perterritos non nullos,
ut suae vitae durius consulere cogantur. Facta pote-
state discedit.

XXIII. Caesar, ubi luxit, omnes senatores senato- 1
rumque liberos, tribunos militum equitesque Romanos
ad se produci iubet. Erant quinque ordinis *senatorii*, 2
L. Domitius, P. Lentulus Spinther, L. Caecilius Rufus,
Sex. Quintilius Varus quaestor, L. Rubrius; praeterea
filius Domitii aliique complures adulescentes et magnus
numerus equitum Romanorum et decurionum, quos
ex municipiis Domitius evocaverat. Hos omnes pro- 3
ductos a contumeliis militum conviciisque prohibet;
pauca apud eos loquitur, quod sibi a parte eorum

gratia relata non sit pro suis in eos maximis bene-
4 ficiis; dimittit omnes incolumes. HS LX, quod advexerat
Domitius atque in publico deposuerat, allatum ad se
ab duumviris Corfiniensibus Domitio reddit, ne con-
tinentior in vita hominum quam in pecunia fuisse
videatur, etsi eam pecuniam publicam esse constabat
5 datamque a Pompeio in stipendium. Milites Domi-
tianos sacramentum apud se dicere iubet atque eo*dem*
die castra movet iustumque iter conficit VII omnino
dies ad Corfinium commoratus, et per fines Marrucino-
rum, Frentanorum, Larinatium in Apuliam pervenit.

1 XXIIII. Pompeius his rebus cognitis, quae erant
ad Corfinium gestae, Luceria proficiscitur Canusium
2 atque inde Brundisium. Copias undique omnes ex
novis dilectibus ad se cogi iubet; servos, pastores
armat atque iis equos attribuit; ex his circiter CCC
3 equites conficit. L. Manlius praetor Alba cum cohor-
tibus sex profugit, Rutilius Lupus praetor Tarracina
cum tribus; quae procul equitatum Caesaris conspica-
tae, cui praeerat Vibius Curius, relicto praetore signa
4 ad Curium transferunt atque ad eum transeunt. Item
reliquis itineribus non nullae cohortes in agmen Cae-
saris, aliae in equites incidunt. Reducitur ad eum
deprensus ex itinere N. Magius Cremona, praefectus
5 fabrum Cn. Pompei. Quem Caesar ad eum remittit
cum mandatis: quoniam ad id tempus facultas collo-
quendi non fuerit, atque ipse Brundisium sit venturus,
interesse rei publicae et communis salutis, se cum Pom-
peio colloqui; neque vero idem profici longo itineris
spatio, cum per alios condiciones ferantur, ac si coram
de omnibus condicionibus disceptetur.

1 XXV. His datis mandatis Brundisium cum legioni-
bus VI pervenit, veteranis III et reliquis, quas ex novo
2 dilectu confecerat atque in itinere compleverat; Domi-
tianas enim cohortes protinus a Corfinio in Siciliam
miserat. Reperit, consules Dyrrachium profectos cum
magna parte exercitus, Pompeium remanere Brundisii

cum cohortibus viginti; neque certum inveniri poterat, 3
obtinendine Brundisii causa ibi remansisset, quo faci-
lius omne Hadriaticum mare *ab* extremis Italiae parti-
bus regionibusque Graeciae in potestate haberet atque
ex utraque parte bellum administrare posset, an inopia
navium ibi restitisset, veritusque, ne ille Italiam di- 4
mittendam non existimaret, exitus administrationesque
Brundisini portus impedire instituit. Quorum operum 5
haec erat ratio. Qua fauces erant angustissimae por-
tus, moles atque aggerem ab utraque parte litoris
iaciebat, quod his locis erat vadosum mare. Longius 6
progressus, cum agger altiore aqua contineri non posset,
rates duplices quoque versus pedum XXX e regione
molis collocabat. Has quaternis ancoris ex IIII angulis 7
destinabat, ne fluctibus moverentur. His perfectis collo- 8
catisque alias deinceps pari magnitudine rates iungebat.
Has terra atque aggere integebat, ne aditus atque 9
incursus ad defendendum impediretur; a fronte atque
ab utroque latere cratibus ac pluteis protegebat; in 10
quarta quaque earum turres binorum tabulatorum ex-
citabat, quo commodius ab impetu navium incendiisque
defenderet.

XXVI. Contra haec Pompeius navis magnas one- 1
rarias, quas in portu Brundisino deprehenderat, adorna-
bat. Ibi turres cum ternis tabulatis erigebat easque
multis tormentis et omni genere telorum completas
ad opera Caesaris appellebat, ut rates perrumperet
atque opera disturbaret. Sic cotidie utrimque eminus
fundis, sagittis reliquisque telis pugnabatur. Atque 2
haec Caesar ita administrabat, ut condiciones pacis
dimittendas non existimaret; ac tametsi magno opere
admirabatur, Magium, quem ad Pompeium cum man-
datis miserat, ad se non remitti, atque ea res saepe
temptata etsi impetus eius consiliaque tardabat, tamen
omnibus rebus in eo perseverandum putabat. Itaque 3
Caninium Rebilum legatum, familiarem necessarium-
que Scriboni Libonis, mittit ad eum colloquii causa;

mandat, ut Libonem de concilianda pace hortetur; im-
primis, ut ipse cum Pompeio colloqueretur, postulat;
4 magno opere sese confidere demonstrat, si eius rei
sit potestas facta, fore, ut aequis condicionibus ab
armis discedatur; cuius rei magnam partem laudis
atque existimationis ad Libonem perventuram, si illo
5 auctore atque agente ab armis sit discessum. Libo a
colloquio Canini digressus ad Pompeium proficiscitur.
Paulo post renuntiat, quod consules absint, sine illis
6 non posse agi de compositione. Ita saepius rem frustra
temptatam Caesar aliquando dimittendam sibi iudicat
et de bello agendum.

1 XXVII. Prope dimidia parte operis a Caesare effecta
diebusque in ea re consumptis VIIII, naves a consuli-
bus Dyrrachio remissae, quae priorem partem exer-
2 citus eo deportaverant, Brundisium revertuntur. Pom-
peius sive operibus Caesaris permotus sive etiam, quod
ab initio Italia excedere constituerat, adventu navium
3 profectionem parare incipit et, quo facilius impetum
Caesaris tardaret, ne sub ipsa profectione milites oppi-
dum irrumperent, portas obstruit, vicos plateasque
inaedificat, fossas transversas viis praeducit atque ibi
4 sudes stipitesque praeacutos defigit. Haec levibus cra-
tibus terraque inaequat, aditus autem atque itinera
duo, quae extra murum ad portum ferebant, maximis
5 defixis trabibus atque eis praeacutis praesaepit. His
paratis rebus milites silentio naves conscendere iubet,
expeditos autem ex evocatis, sagittariis funditoribus-
6 que raros in muro turribusque disponit. Hos certo
signo revocare constituit, cum omnes milites naves
conscendissent, atque iis expedito loco actuaria navigia
relinquit.

1 XXVIII. Brundisini Pompeianorum militum iniuriis
atque ipsius Pompei contumeliis permoti Caesaris rebus
2 favebant. Itaque cognita Pompei profectione concur-
santibus illis atque in ea re occupatis vulgo ex tectis
significabant. Per quos re cognita Caesar scalas parari

militesque armari iubet, ne quam rei gerendae facultatem dimittat. Pompeius sub noctem navis solvit. 3
Qui erant in muro custodiae causa collocati, eo signo, quod convenerat, revocantur notisque itineribus ad naves decurrunt. Milites positis scalis muros ascen- 4
dunt, sed moniti a Brundisinis, ut vallum caecum fossasque caveant, subsistunt et longo itinere ab his circumducti ad portum perveniunt duasque naves cum militibus, quae ad moles Caesaris adhaeserant, scaphis lintribusque reprehendunt, reprehensas excipiunt.

XXVIIII. Caesar, etsi ad spem conficiendi negotii 1
maxime probabat coactis navibus mare transire et Pompeium sequi, priusquam ille sese transmarinis auxiliis confirmaret, tamen eius rei moram temporisque longinquitatem timebat, quod omnibus coactis navibus Pompeius praesentem facultatem insequendi sui ademerat.
Relinquebatur, ut ex longinquioribus regionibus Galliae 2
Picenique et a freto naves essent exspectandae. Id propter anni tempus longum atque impeditum videbatur. Interea veterem exercitum, duas Hispanias con- 3
firmari, quarum erat altera maximis beneficiis Pompei devincta, auxilia, equitatum parari, Galliam Italiamque temptari se absente nolebat.

XXX. Itaque in praesentia Pompei sequendi ratio- 1
nem omittit, in Hispaniam proficisci constituit; duumviris municipiorum omnium imperat, ut naves conquirant Brundisiumque deducendas curent. Mittit in 2
Sardiniam cum legione una Valerium legatum, in Siciliam Curionem pro praetore cum legionibus II; eundem, cum Siciliam recepisset, protinus in Africam traducere exercitum iubet. Sardiniam obtinebat M. Cotta, Siciliam M. Cato; Africam sorte Tubero obtinere debebat.
Caralitani, simul ad se Valerium mitti audierunt, non- 3
dum profecto ex Italia sua sponte Cottam ex oppido eiciunt. Ille perterritus, quod omnem provinciam consentire intellegebat, ex Sardinia in Africam profugit.
Cato in Sicilia naves longas veteres reficiebat, novas 4

civitatibus imperabat. Haec magno studio agebat. In
Lucanis Bruttiisque per legatos suos civium Romano-
rum dilectus habebat, equitum peditumque certum
numerum a civitatibus Siciliae exigebat. Quibus rebus
paene perfectis adventu Curionis cognito queritur in
contione, sese proiectum ac proditum a Cn. Pompeio,
qui omnibus rebus imparatissimis non necessarium
bellum suscepisset et ab se reliquisque in senatu in-
terrogatus omnia sibi esse ad bellum apta ac parata
confirmavisset. Haec in contione questus ex provin-
cia fugit.

1 XXXI. Nacti vacuas ab imperiis Sardiniam Valerius,
2 Curio Siciliam cum exercitibus eo perveniunt. Tubero,
cum in Africam venisset, invenit in provincia cum
imperio Attium Varum; qui ad Auximum, ut supra
demonstravimus, amissis cohortibus protinus ex fuga
in Africam pervenerat atque eam sua sponte vacuam
occupaverat dilectuque habito duas legiones effecerat,
hominum et locorum notitia et usu eius provinciae
nactus aditus ad ea conanda, quod paucis ante annis
3 ex praetura eam provinciam obtinuerat. Hic venien-
tem Uticam navibus Tuberonem portu atque oppido
prohibet neque affectum valetudine filium exponere
in terram patitur, sed sublatis ancoris excedere eo
loco cogit.

1 XXXII. His rebus confectis Caesar, ut reliquum
tempus a labore intermitteretur, milites in proxima
2 municipia deducit; ipse ad urbem proficiscitur. Coacto
senatu iniurias inimicorum commemorat. Docet, se
nullum extraordinarium honorem appetisse, sed exspec-
tato legitimo tempore consulatus eo fuisse conten-
3 tum, quod omnibus civibus pateret. Latum ab x tri-
bunis plebis contra dicentibus inimicis, Catone vero
acerrime repugnante et pristina consuetudine dicendi
mora dies extrahente, ut sui ratio absentis haberetur,
ipso consule Pompeio; qui si improbasset, cur ferri
passus esset? si probasset, cur se uti populi beneficio

prohibuisset? Patientiam proponit suam, cum de exer- 4
citibus dimittendis ultro postulavisset; in quo iacturam
dignitatis atque honoris ipse facturus esset. Acerbi- 5
tatem inimicorum docet, qui, quod ab altero postula-
rent, in se recusarent atque omnia permisceri mallent,
quam imperium exercitusque dimittere. Iniuriam in 6
eripiendis legionibus praedicat, crudelitatem et inso-
lentiam in circumscribendis tribunis plebis; condiciones
a se latas, expetita colloquia et denegata commemorat.
Pro quibus rebus hortatur ac postulat, ut rem publi- 7
cam suscipiant atque una secum administrent; sin
timore defugiant, illis se oneri non futurum et per se
rem publicam administraturum. Legatos ad Pompeium 8
de compositione mitti oportere; neque se reformidare,
quod in senatu Pompeius paulo ante dixisset, ad quos
legati mitterentur, his auctoritatem attribui timorem-
que eorum, qui mitterent, significari. Tenuis atque 9
infirmi haec animi videri. Se vero, ut operibus anteire
studuerit, sic iustitia et aequitate velle superare.

XXXIII. Probat rem senatus de mittendis legatis; 1
sed, qui mitterentur, non reperiebantur, maximeque
timoris causa pro se quisque id munus legationis re-
cusabat. Pompeius enim discedens ab urbe in senatu 2
dixerat, eodem se habiturum loco, qui Romae reman-
sissent et qui in castris Caesaris fuissent. Sic triduum 3
disputationibus excusationibusque extrahitur. Subicitur
etiam L. Metellus tribunus plebis ab inimicis Caesaris,
qui hanc rem distrahat reliquasque res, quascumque
agere instituerit, impediat. Cuius cognito consilio 4
Caesar frustra diebus aliquot consumptis, ne reliquum
tempus amittat, infectis iis, quae agere destinaverat,
ab urbe proficiscitur atque in ulteriorem Galliam per-
venit.

XXXIIII. Quo cum venisset, cognoscit, missum *in* 1
Hispaniam a Pompeio Vibullium Rufum, quem paucis
ante diebus Corfinio captum ipse dimiserat; profectum 2
item Domitium ad occupandam Massiliam navibus

actuariis septem, quas Igili et in Cosano a privatis
3 coactas servis, libertis, colonis suis compleverat; prae-
missos etiam legatos Massilienses domum, nobiles adu-
lescentes, quos ab urbe discedens Pompeius erat ad-
hortatus, ne nova Caesaris officia veterum suorum
4 beneficiorum in eos memoriam expellerent. Quibus
mandatis acceptis Massilienses portas Caesari clause-
rant; Albicos, barbaros homines, qui in eorum fide
antiquitus erant montesque supra Massiliam incole-
5 bant, ad se vocaverant; frumentum ex finitimis regioni-
bus atque ex omnibus castellis in urbem convexerant;
armorum officinas in urbe instituerant; muros, portas,
classem reficiebant.

1 XXXV. Evocat ad se Caesar Massilia xv primos.
Cum his agit, ne initium inferendi belli ab Massiliensi-
bus oriatur: debere eos Italiae totius auctoritatem
sequi potius quam unius hominis voluntati obtem-
2 perare. Reliqua, quae ad eorum sanandas mentes per-
3 tinere arbitrabatur, commemorat. Cuius orationem
legati domum referunt atque ex auctoritate haec Cae-
sari renuntiant: Intellegere se, divisum esse populum
Romanum in duas partes. Neque sui iudicii neque
suarum esse virium discernere, utra pars iustiorem
4 habeat causam. Principes vero esse earum partium
Cn. Pompeium et C. Caesarem, patronos civitatis; quo-
rum alter agros Volcarum Arecomicorum et Helviorum
publice iis concesserit, alter bello victos Sallyas attri-
5 buerit vectigaliaque auxerit. Quare paribus eorum
beneficiis parem se quoque voluntatem tribuere debere
et neutrum eorum contra alterum iuvare aut urbe aut
portibus recipere.

1 XXXVI. Haec dum inter eos aguntur, Domitius
navibus Massiliam pervenit atque ab iis receptus urbi
praeficitur; summa ei belli administrandi permittitur.
2 Eius imperio classem quoque versus dimittunt; onera-
rias naves, quas ubique possunt, deprehendunt atque
in portum deducunt, parum clavis aut materia atque

armamentis instructis ad reliquas armandas reficiendas-
que utuntur; frumenti quod inventum est, in publicum 3
conferunt; reliquas merces commeatusque ad obsidio-
nem urbis, si accidat, reservant. Quibus iniuriis per- 4
motus Caesar legiones tres Massiliam adducit; turres
vineasque ad oppugnationem urbis agere, naves longas
Arelate numero XII facere instituit. Quibus effectis 5
armatisque diebus XXX, a qua die materia caesa est,
adductisque Massiliam, his D. Brutum praeficit, C. Tre-
bonium legatum ad oppugnationem Massiliae relinquit.

XXXVII. Dum haec parat atque administrat, C. Fa- 1
bium legatum cum legionibus III, quas Narbone cir-
cumque ea loca hiemandi causa disposuerat, in Hispa-
niam praemittit celeriterque saltus Pyrenaeos occupari
iubet, qui eo tempore ab L. Afranio legato praesidiis
tenebantur. Reliquas legiones, quae longius hiema- 2
bant, subsequi iubet. Fabius, ut erat imperatum, ad- 3
hibita celeritate praesidium ex saltu deiecit magnisque
itineribus ad exercitum Afranii contendit.

XXXVIII. Adventu L. Vibullii Rufi, quem a Pom- 1
peio missum in Hispaniam demonstratum est, Afranius
et Petreius et Varro, legati Pompei, quorum unus
Hispaniam citeriorem *tribus legionibus, alter ulteriorem*
a saltu Castulonensi ad Anam duabus legionibus, tertius
ab Ana Vettonum agrum Lusitaniamque pari numero
legionum obtinebat, officia inter se partiuntur, uti 2
Petreius ex Lusitania per Vettones cum omnibus copiis
ad Afranium proficiscatur, Varro cum iis, quas habe-
bat, legionibus omnem ulteriorem Hispaniam tueatur.
His rebus constitutis equites auxiliaque toti Lusitaniae 3
a Petreio, Celtiberiae, Cantabris barbarisque omnibus,
qui ad Oceanum pertinent, ab Afranio imperantur.
Quibus coactis celeriter Petreius per Vettones ad Afra- 4
nium pervenit, constituuntque communi consilio bellum
ad Ilerdam propter ipsius loci oportunitatem gerere.

XXXVIIII. Erant, ut supra demonstratum est, 1
legiones Afranii III, Petrei duae, praeterea scutatae

citerioris provinciae et cetratae ulterioris Hispaniae
cohortes circiter LXXX equitumque utriusque provin-
2 ciae circiter V milia. Caesar legiones in Hispaniam
praemiserat [ad] VI [milia]; auxilia peditum V milia,
equitum III milia, quae omnibus superioribus bellis
habuerat, et parem ex Gallia numerum, quam ipse
pacaverat, nominatim ex omnibus civitatibus nobi-
lissimo quoque evocato; huc optimi generis hominum
ex Aquitanis montanisque, qui Galliam provinciam
3 attingunt,... *adiecerat.* Audierat, Pompeium per Mauri-
taniam cum legionibus iter in Hispaniam facere con-
festimque esse venturum. Simul a tribunis militum
centurionibusque mutuas pecunias sumpsit; has exer-
4 citui distribuit. Quo facto duas res consecutus est,
quod pignore animos centurionum devinxit et largi-
tione militum voluntates redemit.

1 XXXX. Fabius finitimarum civitatum animos lit-
teris nuntiisque temptabat. In Sicore flumine pontes
effecerat duos distantes inter se milia passuum quat-
tuor. His pontibus pabulatum mittebat, quod ea, quae
citra flumen fuerant, superioribus diebus consumpserat.
2 Hoc idem fere atque eadem de causa Pompeiani exer-
citus duces faciebant, crebroque inter se equestribus
3 proeliis contendebant. Huc cum cotidiana consuetu-
dine egressae pabulatoribus praesidio propiore *ponte*
legiones Fabianae duae flumen transissent impedimen-
taque et omnis equitatus sequeretur, subito vi ven-
torum et aquae magnitudine pons est interruptus et
4 reliqua multitudo equitum interclusa. Quo cognito a
Petreio et Afranio ex aggere atque cratibus, quae
flumine ferebantur, celeriter suo ponte Afranius, quem
oppido castrisque coniunctum habebat, legiones III
equitatumque omnem traiecit duabusque Fabianis oc-
5 currit legionibus. Cuius adventu nuntiato L. Plancus,
qui legionibus praeerat, necessaria re coactus locum
capit superiorem diversamque aciem in duas partes
6 constituit, ne ab equitatu circumveniri posset. Ita

congressus impari numero magnos impetus legionum
equitatusque sustinet. Commisso ab equitibus proelio 7
signa legionum duarum procul ab utrisque conspici-
untur, quas C. Fabius ulteriore ponte subsidio nostris
miserat suspicatus, fore id, quod accidit, ut duces ad-
versariorum occasione et beneficio fortunae ad nostros
opprimendos uterentur. Quarum adventu proelium diri-
mitur ac suas uterque legiones reducit in castra.

XXXXI. Eo biduo Caesar cum equitibus DCCCC, 1
quos sibi praesidio reliquerat, in castra pervenit. Pons,
qui fuerat tempestate interruptus, paene erat refectus:
hunc nocte perfici iussit. Ipse cognita locorum natura 2
ponti castrisque praesidio sex cohortis reliquit atque
omnia impedimenta et postero die omnibus copiis,
triplici instructa acie, ad Ilerdam proficiscitur et sub
castris Afranii constitit et ibi paulisper sub armis
moratus facit aequo loco pugnandi potestatem. Pote-
state facta Afranius copias educit et in medio colle
sub castris constituit. Caesar ubi cognovit, per Afra- 3
nium stare, quo minus proelio dimicaretur, ab infimis
radicibus montis intermissis circiter passibus CCCC
castra facere constituit et, ne in opere faciundo mi- 4
lites repentino hostium incursu exterrerentur atque
opere prohiberentur, vallo muniri vetuit, quod eminere
et procul videri necesse erat, sed a fronte contra
hostem pedum XV fossam fieri iussit. Prima et se- 5
cunda acies in armis, ut ab initio constituta erat,
permanebat; post hos opus in occulto a III. acie fiebat.
Sic omne prius est perfectum, quam intellegeretur ab
Afranio, castra muniri. Sub vesperum Caesar intra 6
hanc fossam legiones reducit atque ibi sub armis pro-
xima nocte conquiescit.

XXXXII. Postero die omnem exercitum intra fos- 1
sam continet et, quod longius erat agger petendus, in
praesentia similem rationem operis instituit singula-
que latera castrorum singulis attribuit legionibus mu-
nienda fossasque ad eandem magnitudinem perfici iubet;

reliquas legiones in armis expeditas contra hostem
2 constituit. Afranius Petreiusque terrendi causa atque
operis impediendi copias suas ad infimas montis radi-
ces producunt et proelio lacessunt, neque idcirco Caesar
opus intermittit, confisus praesidio legionum trium et
3 munitione fossae. Illi non diu commorati nec longius
ab infimo colle progressi copias in castra reducunt.
4 Tertio die Caesar vallo castra communit; reliquas co-
hortes, quas in superioribus castris reliquerat, impedi-
mentaque ad se traduci iubet.

1 XXXXIII. Erat inter oppidum Ilerdam et proxi-
mum collem, ubi castra Petreius atque Afranius habe-
bant, planicies circiter passuum CCC, atque in hoc
2 fere medio spatio tumulus erat paulo editior; quem
si occupavisset Caesar et communisset, ab oppido et
ponte et commeatu omni, quem in oppidum contule-
3 rant, se interclusurum adversarios confidebat. Hoc
sperans legiones III ex castris educit acieque in locis
idoneis instructa unius legionis antesignanos procur-
4 rere atque eum tumulum occupare iubet. Qua re
cognita celeriter, quae in statione pro castris erant
Afranii cohortes, breviore itinere ad eundem occupan-
5 dum locum mittuntur. Contenditur proelio et, quod
prius in tumulum Afraniani venerant, nostri repellun-
tur atque aliis summissis subsidiis terga vertere seque
ad signa legionum recipere coguntur.

1 XXXXIIII. Genus erat pugnae militum illorum,
ut magno impetu primo procurrerent, audacter locum
caperent, ordines suos non magno opere servarent,
2 rari dispersique pugnarent; si premerentur, pedem
referre et loco excedere non turpe existimarent, cum
Lusitanis reliquisque barbaro genere quodam pugnae
assuefacti; quod fere fit, quibus quisque in locis miles
inveteraverit, ut multum earum regionum consuetu-
3 dine moveatur. Haec tum ratio nostros perturbavit
insuetos huius generis pugnae: circumiri enim sese
ab aperto latere procurrentibus singulis arbitrabantur;

ipsi autem suos ordines servare neque ab signis disce-
dere neque sine gravi causa eum locum, quem cepe-
rant, dimitti censuerant opertere. Itaque perturbatis 4
antesignanis legio, quae in eo cornu constiterat, locum
non tenuit atque in proximum collem sese recepit.

XXXXV. Caesar paene omni acie perterrita, quod 1
praeter opinionem consuetudinemque acciderat, cohor-
tatus suos legionem nonam subsidio ducit; hostem
insolenter atque acriter nostros insequentem suppri-
mit rursusque terga vertere seque ad oppidum Iler-
dam recipere et sub muro consistere cogit. Sed nonae 2
legionis milites elati studio, dum sarcire acceptum
detrimentum volunt, temere insecuti longius fugientes,
in locum iniquum progrediuntur et sub montem, in
quo erat oppidum positum Ilerda, succedunt. Hinc 3
se recipere cum vellent, rursus illi ex loco superiore
nostros premebant. Praeruptus locus erat, utraque ex 4
parte derectus, ac tantum in latitudinem patebat, ut
tres instructae cohortes eum locum explerent, ut neque
subsidia a lateribus summitti neque equites laboran-
tibus usui esse possent. Ab oppido autem declivis 5
locus tenui fastigio vergebat in longitudinem passuum
circiter CCCC. Hac nostris erat receptus, quod eo in- 6
citati studio inconsultius processerant; hoc pugnaba-
tur loco, et propter angustias iniquo et quod sub
ipsis radicibus montis constiterant, ut nullum frustra
telum in eos mitteretur. Tamen virtute et patientia
nitebantur atque omnia vulnera sustinebant. Augeba- 7
tur illis copia, atque ex castris cohortes per oppidum
crebro summittebantur, ut integri defessis succederent.
Hoc idem Caesar facere cogebatur, ut summissis in
eundem locum cohortibus defessos reciperet.

XXXXVI. Hoc cum esset modo pugnatum conti- 1
nenter horis quinque, nostrique gravius a multitudine
premerentur, consumptis omnibus telis gladiis destri-
ctis impetum adversus montem in cohortis faciunt
paucisque deiectis reliquos sese convertere cogunt.

2 Summotis sub murum cohortibus ac non nulla parte
propter terrorem in oppidum compulsis facilis est
3 nostris receptus datus. Equitatus autem noster ab
utroque latere, etsi deiectis atque inferioribus locis
constiterat, tamen summa in iugum virtute conititur
atque inter duas acies perequitans commodiorem ac
tutiorem nostris receptum dat. Ita vario certamine
4 pugnatum est. Nostri in primo congressu circiter LXX
ceciderunt, in his Q. Fulginius ex primo hastato legio-
nis XIIII., qui propter eximiam virtutem ex inferiori-
bus ordinibus in eum locum pervenerat; vulnerantur
5 amplius DC. Ex Afranianis interficiuntur T. Caecilius,
primi pili centurio, et praeter eum centuriones IIII,
milites amplius CC.

1 XXXXVII. Sed haec eius diei praefertur opinio,
2 ut se utrique superiores discessisse existimarent: Afra-
niani, quod, cum esse omnium iudicio inferiores videren-
tur, comminus tam diu stetissent et nostrorum impetum
sustinuissent et initio locum tumulumque tenuissent,
quae causa pugnandi fuerat, et nostros primo con-
3 gressu terga vertere coëgissent; nostri autem, quod
iniquo loco atque impari congressi numero quinque
horis proelium sustinuissent, quod montem gladiis
destrictis ascendissent, quod ex loco superiore terga
vertere adversarios coëgissent atque in oppidum com-
4 pulissent. Illi eum tumulum, pro quo pugnatum
est, magnis operibus munierunt praesidiumque ibi
posuerunt.

1 XXXXVIII. Accidit etiam repentinum incommodum
biduo, quo haec gesta sunt. Tanta enim tempestas
cooritur, ut numquam illis locis maiores aquas fuisse
2 constaret. Tum autem ex omnibus montibus nives
proluit ac summas ripas fluminis superavit pontisque
3 ambo, quos C. Fabius fecerat, uno die interrupit. Quae
res magnas difficultates exercitui Caesaris attulit.
Castra enim, ut supra demonstratum est, cum essent
inter flumina duo, Sicorim et Cingam, spatio milium XXX,

neutrum horum transiri poterat, necessarioque omnes
his angustiis continebantur. Neque civitates, quae ad 4
Caesaris amicitiam accesserant, frumentum supportare,
neque ii, qui pabulatum longius progressi erant, in-
terclusi fluminibus reverti, neque maximi commeatus,
qui ex Italia Galliaque veniebant, in castra pervenire
poterant. Tempus erat autem difficillimum, quo ne- 5
que frumenta in hibernis erant neque multum a matu-
ritate aberant, ac civitates exinanitae, quod Afranius
paene omne frumentum ante Caesaris adventum Iler-
dam convexerat, reliqui si quid fuerat, Caesar supe-
rioribus diebus consumpserat; pecora, quod secundum 6
poterat esse inopiae subsidium, propter bellum fini-
timae civitates longius removerant. Qui erant pabulandi 7
aut frumentandi causa progressi, hos levis armaturae
Lusitani peritique earum regionum cetrati citerioris
Hispaniae consectabantur; quibus erat proclive tra-
nare flumen, quod consuetudo eorum omnium est, ut
sine utribus ad exercitum non eant.

XXXXVIIII. At exercitus Afranii omnium rerum ab- 1
undabat copia. Multum erat frumentum provisum et
convectum superioribus temporibus, multum ex omni
provincia comportabatur; magna copia pabuli suppe-
tebat. Harum omnium rerum facultates sine ullo peri- 2
culo pons Ilerdae praebebat et loca trans flumen in-
tegra, quo omnino Caesar adire non poterat.

L. Hae permanserunt aquae dies complures. Cona- 1
tus est Caesar reficere pontes, sed nec magnitudo
fluminis permittebat neque ad ripam dispositae cohor-
tes adversariorum perfici patiebantur; quod illis pro- 2
hibere erat facile cum ipsius fluminis natura atque
aquae magnitudine, tum quod ex totis ripis in unum
atque angustum locum tela iaciebantur; atque erat 3
difficile eodem tempore rapidissimo flumine opera per-
ficere et tela vitare.

LI. Nuntiatur Afranio, magnos commeatus, qui 1
iter habebant ad Caesarem, ad flumen constitisse. Ve-

nerant eo sagittarii ex Rutenis, equites ex Gallia cum
multis carris magnisque impedimentis, ut fert Gallica
2 consuetudo. Erant praeterea cuiusque generis homi-
num milia circiter VI cum servis liberisque; sed nullus
ordo, nullum imperium certum, cum suo quisque con-
silio uteretur atque omnes sine timore iter facerent,
usi superiorum temporum atque itinerum licentia.
3 Erant complures honesti adulescentes, senatorum filii
et ordinis equestris; erant legationes civitatum; erant
4 legati Caesaris. Hos omnes flumina continebant. Ad
hos opprimendos cum omni equitatu tribusque legio-
nibus Afranius de nocte proficiscitur imprudentesque
ante missis equitibus aggreditur. Celeriter sese tamen
5 Galli equites expediunt proeliumque committunt. Ii,
dum pari certamine res geri potuit, magnum hostium
numerum pauci sustinuere; sed, ubi signa legionum
appropinquare coeperunt, paucis amissis sese in pro-
6 ximos montes conferunt. Hoc pugnae tempus magnum
attulit nostris ad salutem momentum: nacti enim spa-
tium se in loca superiora receperunt. Desiderati sunt
eo die sagittarii circiter CC, equites pauci, calonum
atque impedimentorum non magnus numerus.

1 LII. His tamen omnibus annona crevit; quae fere
res non solum inopia praesentis, sed etiam futuri tem-
2 poris timore ingravescere consuevit. Iamque ad dena-
rios L in singulos modios annona pervenerat, et mi-
litum vires inopia frumenti deminuerat, atque incom-
3 moda in dies augebantur; et tam paucis diebus magna
erat rerum facta commutatio ac se fortuna inclinaverat,
ut nostri magna inopia necessariarum rerum conflicta-
rentur, illi omnibus abundarent rebus superioresque
4 haberentur. Caesar iis civitatibus, quae ad eius ami-
citiam accesserant, quod minor erat frumenti copia,
pecus imperabat; calones ad longinquiores civitates
dimittebat; ipse praesentem inopiam, quibus poterat
subsidiis, tutabatur.

1 LIII. Haec Afranius Petreiusque et eorum amici

pleniora etiam atque uberiora Romam ad suos perscribebant. Multa rumor affingebat, ut paene bellum confectum videretur. Quibus litteris nuntiisque Romam 2
perlatis magni domum concursus ad Afranium magnaeque gratulationes fiebant; multi ex Italia ad Cn. Pompeium proficiscebantur, alii, ut principes talem nuntium attulisse, alii, ne eventum belli exspectasse aut ex omnibus novissimi venisse viderentur.

LIIII. Cum in his angustiis res esset atque omnes 1
viae ab Afranianis militibus equitibusque obsiderentur nec pontes perfici possent, imperat militibus Caesar, ut naves faciant, cuius generis eum superioribus annis usus Britanniae docuerat. Carinae ac prima statumina 2
levi materia fiebant; reliquum corpus navium viminibus contextum coriis integebatur. Has perfectas carris 3
iunctis devehit noctu milia passuum a castris XXII militesque his navibus flumen transportat continentemque ripae collem improviso occupat. Hunc celeriter, 4
prius quam ab adversariis sentiatur, communit. Huc legionem postea traicit atque ex utraque parte pontem instituit, biduo perficit. Ita commeatus et qui 5
frumenti causa processerant tuto ad se recipit et rem frumentariam expedire incipit.

LV. Eodem die equitum magnam partem flumen 1
traiecit. Qui inopinantis pabulatores et sine ullo dissipatos timore aggressi magnum numerum iumentorum atque hominum intercipiunt cohortibusque cetratis subsidio missis scienter in duas partes sese distribuunt, alii, ut praedae praesidio sint, alii, ut venientibus resistant atque eos propellant, unamque cohortem, quae 2
temere ante ceteras extra aciem procurrerat, seclusam ab reliquis circumveniunt atque interficiunt incolumesque cum magna praeda eodem ponte in castra revertuntur.

LVI. Dum haec ad Ilerdam geruntur, Massilienses 1
usi L. Domitii consilio navis longas expediunt numero XVII, quarum erant XI tectae. Multa huc minora na- 2

vigia addunt, ut ipsa multitudine nostra classis terrea-
tur. Magnum numerum sagittariorum, magnum Albi-
corum, de quibus supra demonstratum est, imponunt
3 atque hos praemiis pollicitationibusque incitant. Certas
sibi deposcit naves Domitius atque has colonis pastori-
4 busque, quos secum adduxerat, complet. Sic omnibus
rebus instructa classe magna fiducia ad nostras naves
procedunt, quibus praeerat D. Brutus. Hae ad insu-
lam, quae est contra Massiliam, stationes obtinebant.

1 LVII. Erat multo inferior numero navium Brutus;
sed electos ex omnibus legionibus fortissimos viros,
antesignanos, centuriones, Caesar ei classi attribuerat,
2 qui sibi id muneris depoposcerant. Hi manus ferreas
atque harpagones paraverant magnoque numero pilo-
rum, tragularum reliquorumque telorum se instruxe-
rant. Ita cognito hostium adventu suas naves ex portu
3 educunt, cum Massiliensibus confligunt. Pugnatum
est utrimque fortissime atque acerrime; neque mul-
tum Albici nostris virtute cedebant, homines asperi
4 et montani *et* exercitati in armis; atque hi modo di-
gressi *a* Massiliensibus recentem eorum pollicitationem
animis continebant, pastoresque Domitii spe liber-
tatis excitati sub oculis domini suam probare operam
studebant.

1 LVIII. Ipsi Massilienses et celeritate navium et
scientia gubernatorum confisi nostros eludebant impe-
tusque eorum *non* excipiebant et, quoad licebat latiore
uti spatio, producta longius acie circumvenire nostros
aut pluribus navibus adoriri singulas aut remos trans-
2 currentes detergere, si possent, contendebant; cum pro-
pius erat necessario ventum, ab scientia gubernatorum
atque artificiis ad virtutem montanorum confugiebant.
3 *Nostri* cum minus exercitatis remigibus minusque peri-
tis gubernatoribus utebantur, qui repente ex onera-
riis navibus erant producti nequedum etiam vocabulis
armamentorum cognitis, tum etiam tarditate et gra-
vitate navium impediebantur: factae enim subito ex

umida materia non eundem usum celeritatis habebant.
Itaque, dum locus comminus pugnandi daretur, aequo 4
animo singulas binis navibus obiciebant atque iniecta
manu ferrea et retenta utraque nave diversi pugna-
bant atque in hostium naves transcendebant, et magno
numero Albicorum et pastorum interfecto partem na-
vium deprimunt, non nullas cum hominibus capiunt,
reliquas in portum compellunt. Eo die naves Massi- 5
liensium cum iis, quae sunt captae, intereunt VIIII.

LVIIII. Hoc primum Caesari ad Ilerdam nuntia- 1
tur; simul perfecto ponte celeriter fortuna mutatur.
Illi perterriti virtute equitum minus libere, minus 2
audacter vagabantur, alias non longe a castris pro-
gressi, ut celerem receptum haberent, angustiore
spatio pabulabantur, alias longiore circuitu custodias
stationesque equitum vitabant, aut aliquo accepto de-
trimento aut procul equitatu viso ex medio itinere
proiectis sarcinis fugiebant. Postremo et plures inter- 3
mittere dies et praeter consuetudinem omnium noctu
instituerant pabulari.

LX. Interim Oscenses et Calagurritani, qui erant 1
cum Oscensibus contributi, mittunt ad eum legatos
seseque imperata facturos pollicentur. Hos Tarraco- 2
nenses et Iacetani et Ausetani et paucis post diebus
Illurgavonenses, qui flumen Hiberum attingunt, inse-
quuntur. Petit ab his omnibus, ut se frumento iuvent. 3
Pollicentur atque omnibus undique conquisitis iumen-
tis in castra deportant. Transit etiam cohors Illurga- 4
vonensis ad eum cognito civitatis consilio et signa
ex statione transfert. Magna celeriter commutatio re-
rum. Perfecto ponte, magnis quinque civitatibus ad 5
amicitiam adiunctis, expedita re frumentaria, exstin-
ctis rumoribus de auxiliis legionum, quae cum Pom-
peio per Mauritaniam venire dicebantur, multae lon-
ginquiores civitates ab Afranio desciscunt et Caesaris
amicitiam sequuntur.

LXI. Quibus rebus perterritis animis adversario- 1

rum Caesar, ne semper magno circuitu per pontem
equitatus esset mittendus, nactus idoneum locum fossas
pedum xxx in latitudinem complures facere instituit,
quibus partem aliquam Sicoris averteret vadumque in
2 eo flumine efficeret. His paene effectis magnum in
timorem Afranius Petreiusque perveniunt, ne omnino
frumento pabuloque intercluderentur, quod multum
Caesar equitatu valebat. Itaque constituunt ipsi *his*
locis excedere et in Celtiberiam bellum transferre.
3 Huic consilio suffragabatur etiam illa res, quod, ex
duobus contrariis generibus quae superiore bello cum
Sertorio steterant civitates, victae nomen atque im-
perium absentis Pompei timebant, quae in amicitia
manserunt, magnis affectae beneficiis eum diligebant,
4 Caesaris autem erat in barbaris nomen obscurius. Hic
magnos equitatus magnaque auxilia exspectabant et
5 suis locis bellum in hiemem ducere cogitabant. Hoc
inito consilio toto flumine Hibero naves conquirere et
Octogesam adduci iubent. Id erat oppidum positum
ad Hiberum miliaque passuum a castris aberat xxx.
6 Ad eum locum fluminis navibus iunctis pontem im-
perant fieri legionesque duas flumen Sicorim tradu-
cunt, castra muniunt vallo pedum xii.

1 LXII. Qua re per exploratores cognita summo la-
bore militum Caesar continuato diem noctemque opere
in flumine avertendo huc iam reduxerat rem, ut equi-
tes, etsi difficulter atque aegre fiebat, possent tamen
2 atque auderent flumen transire, pedites vero tantum
modo umeris ac summo pectore exstarent et cum alti-
tudine aquae tum etiam rapiditate fluminis ad trans-
3 eundum impedirentur. Sed tamen eodem fere tempore
pons in Hibero prope effectus nuntiabatur, et in Si-
cori vadum reperiebatur.

1 LXIII. Iam vero eo magis illi maturandum iter exi-
stimabant. Itaque duabus auxiliaribus cohortibus Iler-
dae praesidio relictis omnibus copiis Sicorim transeunt
et cum duabus legionibus, quas superioribus diebus

traduxerant, castra iungunt. Relinquebatur Caesari
nihil, nisi uti equitatu agmen adversariorum male ha-
beret et carperet. Pons enim ipsius magnum circuitum
habebat, ut multo breviore itinere illi ad Hiberum
pervenire possent. Equites ab eo missi flumen trans- 2
eunt et, cum de tertia vigilia Petreius atque Afranius
castra movissent, repente sese ad novissimum agmen
ostendunt et magna multitudine circumfusa morari
atque iter impedire incipiunt.

LXIIII. Prima luce ex superioribus locis, quae Cae- 1
saris castris erant coniuncta, cernebatur, equitatus
nostri proelio novissimos illorum premi vehementer,
ac non numquam sustinere extremum agmen atque
interrumpi, alias inferri signa et universarum cohor-
tium impetu nostros propelli, dein rursus conversos
insequi. Totis vero castris milites circulari et dolere, 2
hostem ex manibus dimitti, bellum necessario longius
duci; centuriones tribunosque militum adire atque ob-
secrare, ut per eos Caesar certior fieret, ne labori
suo neu periculo parceret: paratos esse sese, posse et
audere ea transire flumen, qua traductus esset equi-
tatus. Quorum studio et vocibus excitatus Caesar, etsi 3
timebat tantae magnitudini fluminis exercitum obicere,
conandum tamen atque experiendum iudicat. Itaque 4
infirmiores milites ex omnibus centuriis deligi iubet,
quorum aut animus aut vires videbantur sustinere non
posse. Hos cum legione una praesidio castris relin- 5
quit; reliquas legiones expeditas educit magnoque
numero iumentorum in flumine supra atque infra
constituto traducit exercitum. Pauci ex his militibus 6
abrepti vi fluminis ab equitatu excipiuntur ac sublevan-
tur; interit tamen nemo. Traducto incolumi exercitu
copias instruit triplicemque aciem ducere incipit. Ac 7
tantum fuit in militibus studii, ut milium sex ad iter
addito circuitu magnaque ad vadum fluminis mora
interposita eos, qui de tertia vigilia exissent, ante
horam diei VIIII. consequerentur.

1 LXV. Quos ubi Afranius procul visos cum Petreio
conspexit, nova re perterritus locis superioribus con-
2 stitit aciemque instruit. Caesar in campis exercitum
reficit, ne defessum proelio obiciat; rursus conantes
3 progredi insequitur et moratur. Illi necessario matu-
rius, quam constituerant, castra ponunt. Suberant
enim montes atque a milibus passuum v itinera diffi-
4 cilia atque angusta excipiebant. Hos montes intrare
cupiebant, ut equitatum effugerent Caesaris praesidiis-
que in angustiis collocatis exercitum itinere prohibe-
rent, ipsi sine periculo ac timore Hiberum copias
5 traducerent. Quod fuit illis conandum atque omni ra-
tione efficiendum; sed totius diei pugna atque itineris
labore defessi rem in posterum diem distulerunt. Caesar
quoque in proximo colle castra ponit.

1 LXVI. Media circiter nocte iis, qui [ad]aquandi
causa longius a castris processerant, ab equitibus cor-
reptis, fit ab his certior Caesar, duces adversariorum
silentio copias castris educere. Quo cognito signum
2 dari iubet et vasa militari more conclamari. Illi ex-
audito clamore veriti, ne noctu impediti sub onere
confligere cogerentur aut ne ab equitatu Caesaris in
angustiis tenerentur, iter supprimunt copiasque in ca-
3 stris continent. Postero die Petreius cum paucis equi-
tibus occulte ad exploranda loca proficiscitur. Hoc idem
fit ex castris Caesaris. Mittitur L. Decidius Saxa cum
4 paucis, qui loci naturam perspiciat. Uterque idem
suis renuntiat: v milia passuum proxima intercedere
itineris campestris, inde excipere loca aspera et mon-
tuosa; qui prior has angustias occupaverit, ab hoc
hostem prohiberi nihil esse negotii.

1 LXVII. Disputatur in consilio a Petreio atque
Afranio et tempus profectionis quaeritur. Plerique
censebant, ut noctu iter facerent: posse prius ad an-
2 gustias veniri, quam sentiretur. Alii, quod pridie noctu
conclamatum esset in Caesaris castris, argumenti su-
3 mebant loco, non posse clam exiri. Circumfundi noctu

equitatum Caesaris atque omnia loca atque itinera
obsidere; nocturnaque proelia esse vitanda, quod per-
territus miles in civili dissensione timori magis quam
religioni consulere consueverit. At lucem multum per 4
se pudorem omnium oculis, multum etiam tribunorum
militum et centurionum praesentiam afferre; quibus
rebus coërceri milites et in officio contineri soleant.
Quare omni ratione esse interdiu perrumpendum: etsi 5
aliquo accepto detrimento, tamen summa exercitus
salva locum, quem petant, capi posse. Haec vincit in 6
consilio sententia, et prima luce postridie constituunt
proficisci.

LXVIII. Caesar exploratis regionibus albente caelo 1
omnes copias castris educit magnoque circuitu nullo
certo itinere exercitum ducit. Nam quae itinera ad
Hiberum atque Otogesam pertinebant, castris hostium
oppositis tenebantur. Ipsi erant transcendendae valles 2
maximae ac difficillimae, saxa multis locis praerupta
iter impediebant, ut arma per manus necessario tra-
derentur militesque inermes sublevatique alii ab aliis
magnam partem itineris conficerent. Sed hunc laborem 3
recusabat nemo, quod eum omnium laborum finem fore
existimabant, si hostem Hibero intercludere et fru-
mento prohibere potuissent.

LXVIIII. Ac primo Afraniani milites visendi causa 1
laeti ex castris procurrebant contumeliosisque vocibus
prosequebantur: necessarii victus inopia coactos fugere
atque ad Ilerdam reverti. Erat enim iter a proposito
diversum, contrariamque in partem iri videbatur. Du- 2
ces vero eorum consilium suum laudibus ferebant, quod
se castris tenuissent; multumque eorum opinionem ad-
iuvabat, quod sine iumentis impedimentisque ad iter
profectos videbant, ut non posse inopiam diutius su-
stinere confiderent. Sed, ubi paulatim retorqueri agmen 3
ad dextram conspexerunt iamque primos superare re-
gionem castrorum animum adverterunt, nemo erat adeo
tardus aut fugiens laboris, quin statim castris exeun-

4 dum atque occurrendum putaret. Conclamatur ad arma,
atque omnes copiae paucis praesidio relictis cohorti-
bus exeunt rectoque ad Hiberum itinere contendunt.
1 LXX. Erat in celeritate omne positum certamen,
utri prius angustias montesque occuparent; sed exer-
citum Caesaris viarum difficultates tardabant, Afranii
2 copias equitatus Caesaris insequens morabatur. Res
tamen ab Afranianis huc erat necessario deducta, ut,
si priores montes, quos petebant, attigissent, ipsi peri-
culum vitarent, impedimenta totius exercitus cohortis-
que in castris relictas servare non possent; quibus inter-
clusis exercitu Caesaris auxilium ferri nulla ratione
3 poterat. Confecit prior iter Caesar atque ex magnis
rupibus nactus planiciem in hac contra hostem aciem
instruit. Afranius, cum ab equitatu novissimum agmen
premeretur, ante se hostem videret, collem quendam
4 nactus ibi constitit. Ex eo loco IIII cetratorum cohor-
tis in montem, qui erat in conspectu omnium excel-
sissimus, mittit. Hunc magno cursu concitatos iubet
occupare, eo consilio, uti ipse eodem omnibus copiis
contenderet et mutato itinere iugis Octogesam perve-
5 niret. Hunc cum obliquo itinere cetrati peterent, con-
spicatus equitatus Caesaris in cohortis impetum fecit;
nec minimam partem temporis equitum vim cetrati sus-
tinere potuerunt omnesque ab eis circumventi in con-
spectu utriusque exercitus interficiuntur.
1 LXXI. Erat occasio bene gerendae rei. Neque vero
id Caesarem fugiebat, tanto sub oculis accepto detri-
mento perterritum exercitum sustinere non posse, prae-
sertim circumdatum undique equitatu, cum in loco
aequo atque aperto confligeretur; idque ex omnibus
2 partibus ab eo flagitabatur. Concurrebant legati, cen-
turiones tribunique militum: Ne dubitaret proelium
committere. Omnium esse militum paratissimos ani-
3 mos. Afranianos contra multis rebus sui timoris signa
misisse: quod suis non subvenissent, quod de colle
non decederent, quod vix equitum incursus sustinerent

collatisque in unum locum signis conferti neque ordi-
nes neque signa servarent. Quod si iniquitatem loci 4
timeret, datum iri tamen aliquo loco pugnandi facul-
tatem, quod certe inde decedendum esset Afranio nec
sine aqua permanere posset.

LXXII. Caesar in eam spem venerat, se sine pugna 1
et sine vulnere suorum rem conficere posse, quod re
frumentaria adversarios interclusisset. Cur etiam se- 2
cundo proelio aliquos ex suis amitteret? cur vulnerari
pateretur optime de se meritos milites? cur denique
fortunam periclitaretur? praesertim cum non minus
esset imperatoris consilio superare quam gladio. Move- 3
batur etiam misericordia civium, quos interficiendos
videbat; quibus salvis atque incolumibus rem obtinere
malebat. Hoc consilium Caesaris plerisque non pro- 4
batur; milites vero palam inter se loquebantur, quo-
niam talis occasio victoriae dimitteretur, etiam cum
vellet Caesar, sese non esse pugnaturos. Ille in sua
sententia perseverat et paulum ex eo loco degreditur,
ut timorem adversariis minuat. Petreius atque Afra- 5
nius oblata facultate in castra sese referunt. Caesar
praesidiis in montibus dispositis omni ad Hiberum
intercluso itinere, quam proxime potest hostium castris,
castra communit.

LXXIII. Postero die duces adversariorum pertur- 1
bati, quod omnem rei frumentariae fluminisque Hiberi
spem dimiserant, de reliquis rebus consultabant. Erat 2
unum iter, Ilerdam si reverti vellent, alterum, si Tarra-
conem peterent. Haec consiliantibus eis nuntiantur aqua-
tores ab equitatu premi nostro. Qua re cognita crebras 3
stationes disponunt equitum et cohortium alariarum
legionariasque intericiunt cohortis vallumque ex castris
ad aquam ducere incipiunt, ut intra munitionem et
sine timore et sine stationibus aquari possent. Id opus 4
inter se Petreius atque Afranius partiuntur ipsique
perficiundi operis causa longius progrediuntur.

LXXIIII. Quorum discessu liberam nacti milites 1

colloquiorum facultatem vulgo procedunt, et quem
quisque in castris notum aut municipem habebat, con-
2 quirit atque evocat. Primum agunt gratias omnes
omnibus, quod sibi perterritis pridie pepercissent: eo-
rum se beneficio vivere. Deinde *de* imperatoris fide
quaerunt, rectene se illi sint commissuri, et, quod
non ab initio fecerint armaque cum hominibus neces-
3 sariis et consanguineis contulerint, queruntur. His pro-
vocati sermonibus fidem ab imperatore de Petrei atque
Afranii vita petunt, ne quod in se scelus concepisse
neu suos prodidisse videantur. Quibus confirmatis rebus
se statim signa translaturos confirmant legatosque de
pace primorum ordinum centuriones ad Caesarem mit-
4 tunt. Interim alii suos in castra invitandi causa ad-
ducunt, alii ab suis abducuntur, adeo ut una castra
iam facta ex binis viderentur; compluresque tribuni
militum et centuriones ad Caesarem veniunt seque ei
5 commendant. Idem hoc fit a principibus Hispaniae,
quos evocaverant et secum in castris habebant obsi-
dum loco. Hi suos notos hospitesque quaerebant, per
quem quisque eorum aditum commendationis haberet
6 ad Caesarem. Afranii etiam filius adulescens de sua
ac parentis sua salute cum Caesare per Sulpicium le-
7 gatum agebat. Erant plena laetitia et gratulatione
omnia, eorum, qui tanta pericula vitasse, et eorum,
qui sine vulnere tantas res confecisse videbantur, ma-
gnumque fructum suae pristinae lenitatis omnium
iudicio Caesar ferebat, consiliumque eius a cunctis
probabatur.

1 LXXV. Quibus rebus nuntiatis Afranio, ab insti-
tuto opere discedit seque in castra recipit, sic paratus,
ut videbatur, ut, quicumque accidisset casus, hunc
2 quieto et aequo animo ferret. Petreius vero non de-
serit sese. Armat familiam: cum hac et praetoria co-
horte cetratorum barbarisque equtitibus paucis, bene-
ficiariis suis, quos suae custodiae causa habere con-
suerat, improviso ad vallum advolat, colloquia militum

interrumpit, nostros repellit a castris, quos deprendit,
interficit. Reliqui coëunt inter se et repentino peri- 3
culo exterriti sinistras sagis involvunt gladiosque de-
stringunt, atque ita se a cetratis equitibusque defen-
dunt castrorum propinquitate confisi seque in castra
recipiunt et ab iis cohortibus, quae erant in statione
ad portas, defenduntur.

LXXVI. Quibus rebus confectis flens Petreius mani- 1
pulos circumit militesque appellat, neu se neu Pom-
peium imperatorem suum adversariis ad supplicium
tradant, obsecrat. Fit celeriter concursus in praeto- 2
rium. Postulat, ut iurent omnes, se exercitum ducesque
non deserturos neque prodituros, neque sibi separatim
a reliquis consilium capturos. Princeps in haec verba 3
iurat ipse; idem iusiurandum adigit Afranium; subse-
quuntur tribuni militum centurionesque; centuriatim
producti milites idem iurant. Edicunt, penes quem 4
quisque sit Caesaris miles, ut producatur: productos
palam in praetorio interficiunt. Sed plerosque ii, qui
receperant, celant noctuque per vallum emittunt. Sic 5
terrore oblato a ducibus crudelitas in supplicio, nova
religio iuris iurandi spem praesentis deditionis sustulit
mentesque militum convertit et rem ad pristinam belli
rationem redegit.

LXXVII. Caesar, qui milites adversariorum in 1
castra per tempus colloquii venerant, summa diligentia
conquiri et remitti iubet. Sed ex numero tribunorum 2
militum centurionumque non nulli sua voluntate apud
eum remanserunt. Quos ille postea magno in honore 3
habuit; centuriones in priores ordines, equites Roma-
nos in tribunicium restituit honorem.

LXXVIII. Premebantur Afraniani pabulatione, aqua- 1
baptur aegre. Frumenti copiam legionarii non nullam
habebant, quod dierum XXII ab Ilerda frumentum iussi
erant efferre, cetrati auxiliaresque nullam, quorum erant
et facultates ad parandum exiguae et corpora insueta
ad onera portanda. Itaque magnus eorum cotidie nu- 2

merus ad Caesarem perfugiebat. In his erat angustiis
res. Sed ex propositis consiliis duobus explicitius vide-
batur Ilerdam reverti, quod ibi paulum frumenti reli-
querant. Ibi se reliquum consilium explicaturos con-
3 fidebant. Tarraco aberat longius; quo spatio plures
rem posse casus recipere intellegebant. Hoc probato
4 consilio ex castris proficiscuntur. Caesar equitatu
praemisso, qui novissimum agmen carperet atque im-
pediret, ipse cum legionibus subsequitur. Nullum
intercedebat tempus, quin extremi cum equitibus
proeliarentur.

1 LXXVIIII. Genus erat hoc pugnae. Expeditae co-
hortes novissimum agmen claudebant pluresque in locis
2 campestribus subsistebant. Si mons erat ascendendus,
facile ipsa loci natura periculum repellebat, quod ex
locis superioribus, qui antecesserant, suos ascendentes
3 protegebant; cum vallis aut locus declivis suberat ne-
que ii, qui antecesserant, morantibus opem ferre po-
terant, equites vero ex loco superiore in aversos tela
4 coniciebant, tum magno erat in periculo res. Relin-
quebatur, ut, cum eius modi locis esset appropinquatum,
legionum signa consistere iuberent magnoque impetu
equitatum repellerent, eo summoto repente incitati
cursu sese in vallis universi demitterent, atque ita
transgressi rursus in locis superioribus consisterent.
5 Nam tantum ab equitum suorum auxiliis aberant, quo-
rum numerum habebant magnum, ut eos superioribus
perterritos proeliis in medium reciperent agmen ultro-
que eos tuerentur; quorum nulli ex itinere excedere
licebat, quin ab equitatu Caesaris exciperetur.

1 LXXX. Tali dum pugnatur modo, lente atque pau-
latim proceditur crebroque, ut sint auxilio suis, sub-
2 sistunt; ut tum accidit. Milia enim progressi IIII vehe-
mentiusque peragitati ab equitatu montem excelsum
capiunt ibique una fronte contra hostem castra muniunt
3 neque iumentis onera deponunt. Ubi Caesaris castra
posita tabernaculaque constituta et dimissos equites

pabulandi causa animum adverterunt, sese subito pro-
ripiunt hora circiter sexta eiusdem diei et spem nacti
morae discessu nostrorum equitum iter facere inci-
piunt. Qua re animum adversa Caesar refectis legionibus 4
subsequitur, praesidio impedimentis paucas cohortis
relinquit; hora x. subsequi pabulatores, equitesque re-
vocari iubet. Celeriter equitatus ad cotidianum itineris
officium revertitur. Pugnatur acriter ad novissimum 5
agmen, adeo ut paene terga convertant compluresque
que milites, etiam non nulli centuriones, interficiuntur.
Instabat agmen Caesaris atque universum imminebat.

LXXXI. Tum vero neque ad explorandum idoneum 1
locum castris neque ad progrediendum data facultate
consistunt necessario et procul ab aqua et natura ini-
quo loco castra ponunt. Sed isdem de causis Caesar, 2
quae supra sunt demonstratae, proelio non lacessit et
eo die tabernacula statui passus non est, quo para-
tiores essent ad insequendum omnes, sive noctu sive
interdiu erumperent. Illi animadverso vitio castrorum 3
tota nocte munitiones proferunt castraque castris con-
vertunt. Hoc idem postero die a prima luce faciunt
totumque in ea re diem consumunt. Sed quantum 4
opere processerant et castra protulerant, tanto aberant
ab aqua longius, et praesenti malo aliis malis reme-
dia dabantur. Prima nocte aquandi causa nemo egre- 5
ditur ex castris; proximo die praesidio in castris re-
licto universas ad aquam copias educunt, pabulatum
emittitur nemo. His eos suppliciis male haberi Caesar 6
et necessariam subire deditionem quam proelio decer-
tare malebat. Conatur tamen eos vallo fossaque cir-
cummunire, ut quam maxime repentinas eorum eruptio-
nes demoretur; quo necessario descensuros existimabat.
Illi et inopia pabuli adducti, et quo essent ad id ex- 7
peditiores, omnia sarcinaria iumenta interfici iubent.

LXXXII. In his operibus consiliisque biduum con- 1
sumitur; tertio die magna iam pars operis Caesaris
processerat. Illi impediendae reliquae munitionis causa

hora circiter VIIII. signo dato legiones educunt aciem-
2 que sub castris instruunt. Caesar ab opere legiones
revocat, equitatum omnem convenire iubet, aciem in-
struit; contra opinionem enim militum famamque om-
nium videri proelium defugisse magnum detrimentum
3 afferebat. Sed eisdem de causis, quae sunt cognitae,
quo minus dimicare vellet, movebatur, atque hoc etiam
magis, quod spatii brevitas etiam in fugam coniectis
adversariis non multum ad summam victoriae iuvare
4 poterat. Non enim amplius pedum milibus duobus ab
castris castra distabant. Hinc duas partes acies occu-
pabant duae; tertia vacabat, ad incursum atque im-
5 petum militum relicta. Si proelium committeretur,
propinquitas castrorum celerem superatis ex fuga re-
ceptum dabat. Hac de causa constituerat signa infe-
rentibus resistere, prior proelio non lacessere.

1 LXXXIII. Acies erat Afraniana duplex legionum V,
tertium in subsidiis locum alariae cohortes obtine-
2 bant; Caesaris triplex; sed primam aciem quaternae
cohortes ex V legionibus tenebant, has subsidiariae
ternae et rursus aliae totidem suae cuiusque legionis
subsequebantur; sagittarii funditoresque media conti-
3 nebantur acie, equitatus latera cingebat. Tali instructa
acie tenere uterque propositum videbatur: Caesar, ne
nisi coactus proelium committeret, ille, ut opera Cae-
saris impediret. Producitur tum res, aciesque ad solis
occasum continentur; inde utrique in castra discedunt.
4 Postero die munitiones institutas Caesar parat perfi-
cere; illi vadum fluminis Sicoris temptare, si transire
5 possent. Qua re animadversa Caesar Germanos levis
armaturae equitumque partem flumen traicit crebras-
que in ripis custodias disponit.

1 LXXXIIII. Tandem omnibus rebus obsessi, quar-
tum iam diem sine pabulo retentis iumentis, aquae,
lignorum, frumenti inopia, colloquium petunt, et id,
2 si fieri possit, semoto a militibus loco. Ubi id a Cae-
sare negatum et, palam si colloqui vellent, concessum

est, datur obsidis loco Caesari filius Afranii. Venitur
in eum locum, quem Caesar delegit. Audiente utroque 3
exercitu loquitur Afranius: Non esse aut ipsis aut
militibus succensendum, quod fidem erga imperatorem
suum Cn. Pompeium conservare voluerint. Sed satis 4
iam fecisse officio satisque supplicii tulisse. Perpessos
omnium rerum inopiam; nunc vero paene ut feras
circummunitos prohiberi aqua, prohiberi ingressu, ne-
que corpore dolorem neque animo ignominiam ferre
posse. Itaque se victos confiteri: orare atque obsecrare, 5
si qui locus misericordiae relinquatur, ne ad ultimum
supplicium progredi necesse habeant. Haec quam potest
demississime et subiectissime exponit.

LXXXV. Ad ea Caesar respondit: Nulli omnium 1
has partis vel querimoniae vel miserationis minus con-
venisse. Reliquos enim omnis officium suum praesti- 2
tisse: *se*, qui etiam bona condicione, et loco et tem-
pore aequo confligere noluerit, ut quam integerrima
essent ad pacem omnia; exercitum suum, qui iniuria
etiam accepta suisque interfectis, quos in sua potestate
habuerit, conservarit et texerit; illius denique exercitus
milites, qui per se de concilianda pace egerint, qua
in re omnium suorum vitae consulendum putarint. Sic 3
omnium ordinum partis in misericordia constitisse,
ipsos duces a pace abhorruisse; eos neque colloquii
neque indutiarum iura servasse et homines imperitos
et per colloquium deceptos crudelissime interfecisse.
Accidisse igitur his, quod plerumque hominum nimia 4
pertinacia atque arrogantia accidere soleat, uti eo re-
currant et id cupidissime petant, quod paulo ante con-
tempserint. Neque nunc se illorum humilitate neque 5
aliqua temporis oportunitate postulare, quibus rebus
opes augeantur suae; sed eos exercitus, quos contra
se multos iam annos aluerint, velle dimitti. Neque 6
enim VI legiones alia de causa missas in Hispaniam
septimamque ibi conscriptam, neque tot tantasque
classis paratas neque summissos duces rei militaris

7 peritos. Nihil horum ad pacandas Hispanias, nihil ad
usum provinciae provisum, quae propter diuturnitatem
8 pacis nullum auxilium desiderarit. Omnia haec iam
pridem contra se parari: in se novi generis imperia
constitui, ut idem ad portas urbanis praesideat rebus
et duas bellicosissimas provincias absens tot annis
9 obtineat; in se iura magistratuum commutari, ne ex
praetura et consulatu, ut semper, sed per paucos pro-
bati et electi in provincias mittantur; in se etiam
aetatis excusationem nihil valere, quod superioribus
10 bellis probati ad obtinendos exercitus evocentur; in
se uno non servari, quod sit omnibus datum semper
imperatoribus, ut rebus feliciter gestis aut cum honore
aliquo aut certe sine ignominia domum revertantur
11 exercitumque dimittant. Quae tamen omnia et se tu-
lisse patienter et esse laturum; neque nunc id agere,
ut ab illis abductum exercitum teneat ipse, quod tamen
sibi difficile non sit, sed ne illi habeant, quo contra
12 se uti possint. Proinde, ut esset dictum, provinciis
excederent exercitumque dimitterent; si id sit factum,
se nociturum nemini. Hanc unam atque extremam
esse pacis condicionem.

1 LXXXVI. Id vero militibus fuit pergratum et iu-
cundum, ut ex ipsa significatione cognosci potuit, ut,
qui aliquid iusti incommodi exspectavissent, ultro prae-
2 mium missionis ferrent. Nam cum de loco et tempore
eius rei controversia inferretur, et voce et manibus
universi ex vallo, ubi constiterant, significare coepe-
runt, ut statim dimitterentur, neque omni interposita
fide firmum esse posse, si in aliud tempus differretur.
3 Paucis cum esset in utramque partem verbis dispu-
tatum, res huc deducitur, ut ei, qui habeant domici-
lium aut possessionem in Hispania, statim, reliqui ad
4 Varum flumen dimittantur; ne quid eis noceatur, neu
quis invitus sacramentum dicere cogatur, a Caesare
cavetur.

1 LXXXVII. Caesar ex eo tempore, dum ad flumen

Varum veniatur, se frumentum daturum pollicetur. Ad-
dit etiam, ut, quod quisque eorum in bello amiserit,
quae sint penes milites suos, iis, qui amiserant, resti-
tuatur; militibus aequa facta aestimatione pecuniam
pro his rebus dissolvit. Quascumque postea controver- 2
sias inter se milites habuerunt, sua sponte ad Caesarem
in ius adierunt. Petreius atque Afranius, cum stipen- 3
dium ab legionibus paene seditione facta flagitaretur,
cuius illi diem nondum venisse dicerent, Caesar ut
cognosceret, postularunt, eoque utrique, quod statuit,
contenti fuerunt. Parte circiter tertia exercitus eo biduo 4
dimissa duas legiones suas antecedere, reliquas sub-
sequi iussit, ut non longo inter se spatio castra face-
rent, eique negotio Q. Fufium Calenum legatum prae-
ficit. Hoc eius praescripto ex Hispania ad Varum flumen 5
est iter factum, atque ibi reliqua pars exercitus di-
missa est.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS SECUNDUS.

ARGUMENTUM.

I. Oppugnatio et deditio Massiliae. Hispania subacta.

C. Trebonius legatus Caesaris Massiliam undique obsidet, c. I. II. Massilienses a L. Nasidio adiuti proelio navali a D. Bruto victi, c. III—VII., indutias a Trebonio impetrant, c. VIII—XIII; quas cum subita eruptione facta operibusque Treboni disiectis violassent, hic celerrime ea reficit eosque in deditionem accipit, c. XIIII—XVI. Interim in Hispania ulteriore M. Terentius Varro legatus Pompei desertus a suis Caesari se dedit, c. XVII—XX. Caesar absens dictator dictus et Hispaniam omnem et Massiliam in deditionem accipit, c. XXI. XXII.

II. Curionis in Africa res gestae et exitus.

C. Curio Caesaris legatus ad Uticam bene rem gerit contra P. Attium Varum, c. XXIII—XXXVII., sed proelio temere ad Bagradam fl. commisso a Varo et Saburra Iubae regis Numidarum praefecto superatus interficitur, c. XXXVIII—XXXXII. Exercitus reliquiae partim in Siciliam se recipiunt partim Varo se dedunt, partim a Iuba necantur, c. XXXXIII XXXXIIII.

1 I. Dum haec in Hispania geruntur, C. Trebonius legatus, qui ad oppugnationem Massiliae relictus erat, duabus ex partibus aggerem, vineas turresque ad oppi-
2 dum agere instituit. Una erat proxima portui navali-

busque, altera ad portam, qua est aditus ex Gallia
atque Hispania, ad id mare, quod adiacet ad ostium
Rhodani. Massilia enim fere ex tribus oppidi parti- 3
bus mari alluitur; reliqua quarta est, quae aditum
habeat ab terra. Huius quoque spatii pars ea, quae
ad arcem pertinet, loci natura et valle altissima mu-
nita longam et difficilem habet oppugnationem. Ad 4
ea perficienda opera C. Trebonius magnam iumento-
rum atque hominum multitudinem ex omni provincia
vocat; vimina materiamque comportari iubet. Quibus
comparatis rebus aggerem in altitudinem pedum LXXX
exstruit.

II. Sed tanti erant antiquitus in oppido omnium 1
rerum ad bellum apparatus tantaque multitudo tor-
mentorum, ut eorum vim nullae contextae viminibus
vineae sustinere possent. Asseres enim pedum XII 2
cuspidibus praefixi, atque hi maximis ballistis missi,
per IIII ordines cratium in terra defigebantur. Itaque 3
pedalibus lignis coniunctis inter se porticus intege-
bantur, atque hac agger inter manus proferebatur.
Antecedebat testudo pedum LX aequandi loci causa 4
facta item ex fortissimis lignis, convoluta omnibus
rebus, quibus ignis iactus et lapides defendi possent.
Sed magnitudo operum, altitudo muri atque turrium, 5
multitudo tormentorum omnem administrationem tar-
dabat. Crebrae etiam per Albicos eruptiones fiebant 6
ex oppido ignesque aggeri et turribus inferebantur;
quae facile nostri milites repellebant, magnisque ultro
illatis detrimentis eos, qui eruptionem fecerant, in
oppidum reiciebant.

III. Interim L. Nasidius, ab Cn. Pompeio cum 1
classe navium XVI, in quibus paucae erant aeratae,
L. Domitio Massiliensibusque subsidio missus, freto
Siciliae imprudente atque inopinante Curione perve- 2
hitur appulsisque Messanam navibus atque inde propter
repentinum terrorem principum ac senatus fuga facta
navem ex navalibus eorum deducit. Hac adiuncta ad 3

reliquas naves cursum Massiliam versus perficit prae-
missaque clam navicula Domitium Massiliensisque de
suo adventu certiores facit eosque magno opere hor-
tatur, ut rursus cum Bruti classe additis suis auxiliis
confligant.

1 IIII. Massilienses post superius incommodum vete-
res ad eundem numerum ex navalibus productas navis
refecerant summaque industria armaverant (remigum,
2 gubernatorum magna copia suppetebat) piscatoriasque
adiecerant atque contexerant, ut essent ab ictu telo-
rum remiges tuti: has sagittariis tormentisque com-
3 pleverunt. Tali modo instructa classe omnium senio-
rum, matrum familiae, virginum precibus et fletu
excitati, extremo tempore civitati subvenirent, non
minore animo ac fiducia, quam ante dimicaverant,
4 naves conscendunt. Communi enim fit vitio naturae,
ut invisitatis atque incognitis rebus magis confidamus
vehementiusque exterreamur; ut tum accidit. Adven-
tus enim L. Nasidii summa spe et voluntate civitatem
5 compleverat. Nacti idoneum ventum ex portu exeunt
et Tauroënta, quod est castellum Massiliensium, ad
Nasidium perveniunt ibique naves expediunt rursusque
se ad confligendum animo confirmant et consilia com-
municant. Dextra pars attribuitur Massiliensibus, sini-
stra Nasidio.

1 V. Eodem Brutus contendit aucto navium numero.
Nam ad eas, quae factae erant Arelate per Caesarem,
captivae Massiliensium accesserant sex. Has superiori-
bus diebus refecerat atque omnibus rebus instruxerat.
2 Itaque suos cohortatus, quos integros superavissent,
ut victos contemnerent, plenus spei bonae atque animi
3 adversus eos proficiscitur. Facile erat ex castris
C. Treboni atque omnibus superioribus locis prospi-
cere in urbem, ut omnis iuventus, quae in oppido
remanserat, omnesque superioris aetatis cum liberis
atque uxoribus publicisque custodiis aut ex muro ad
caelum manus tenderent, aut templa deorum immor-

talium adirent et ante simulacra proiecti victoriam
ab his exposcerent. Neque erat quisquam omnium, 4
quin in eius diei casu suarum omnium fortunarum
eventum consistere existimaret. Nam et honesti ex 5
iuventute et cuiusque aetatis amplissimi nominatim
evocati atque obsecrati navis conscenderant, ut, si
quid adversi accidisset, ne ad conandum quidem sibi
quicquam reliqui fore viderent, si superavissent, vel
domesticis opibus vel externis auxiliis de salute urbis
confiderent.

VI. Commisso proelio Massiliensibus res nulla ad 1
virtutem defuit; sed memores eorum praeceptorum,
quae paulo ante ab suis acceperant, hoc animo decer-
tabant, ut nullum aliud tempus ad conandum habituri
viderentur et, quibus in pugna vitae periculum acci-
deret, non ita multo se reliquorum civium fatum ante-
cedere existimarent, quibus urbe capta eadem esset
belli fortuna patienda. Diductisque nostris paulatim 2
navibus et artificio gubernatorum *et* mobilitati navium
locus dabatur, et si quando nostri facultatem nacti
ferreis manibus iniectis navem religaverant, undique
suis laborantibus succurrebant. Neque vero coniuncti 3
Albicis comminus pugnando deficiebant neque multum
cedebant virtute nostris. Simul ex minoribus navibus
magna vis eminus missa telorum multa nostris [de
improviso] imprudentibus atque impeditis vulnera in-
ferebant. Conspicataeque naves triremes duae navem 4
D. Bruti, quae ex insigni facile agnosci poterat, dua-
bus ex partibus sese in eam incitaverant. Sed tantum
re provisa Brutus celeritate navis enisus est, ut parvo
momento antecederet. Illae adeo graviter inter se 5
incitatae conflixerunt, ut vehementissime utraque ex
concursu laborarent, altera vero praefracto rostro tota
collabefieret. Qua re animadversa, quae proximae ei 6
loco ex Bruti classe naves erant, in eas impeditas
impetum faciunt celeriterque ambas deprimunt.

VII. Sed Nasidianae naves nullo usui fuerunt 1

celeriterque pugna excesserunt: non enim has aut con-
spectus patriae aut propinquorum praecepta ad extre-
2 mum vitae periculum adire cogebant. Itaque ex eo
numero navium nulla desiderata est; ex Massiliensium
classe V sunt depressae, IIII captae, una cum Nasi-
dianis profugit; quae omnes citeriorem Hispaniam peti-
3 verunt. At ex reliquis una praemissa Massiliam huius
nuntii perferendi gratia cum iam appropinquaret urbi,
omnis sese multitudo effudit, et re cognita tantus
luctus excepit, ut urbs ab hostibus capta eodem ve-
4 stigio videretur. Massilienses tamen nihilo setius ad
defensionem urbis reliqua apparare coeperunt.

1 VIII. Est animadversum ab legionariis, qui dextram
partem operis administrabant, ex crebris hostium erup-
tionibus, magno sibi esse praesidio posse, si ibi pro
castello ac receptaculo turrim ex latere sub muro
fecissent. Quam primo ad repentinos incursus humi-
2 lem parvamque fecerunt. Huc se referebant; hinc, si
qua maior oppresserat vis, propugnabant; hinc ad
repellendum et prosequendum hostem procurrebant.
Patebat haec quoque versus pedes XXX, sed parietum
3 crassitudo pedes V. Postea vero, ut est rerum omnium
magister usus, hominum adhibita sollertia inventum
est, magno esse usui posse, si haec esset in altitudi-
nem turris elata. Id hac ratione perfectum est.

1 VIIII. Ubi turris altitudo perducta est ad conta-
bulationem, eam in parietes instruxerunt ita, ut capita
tignorum extrema parietum structura tegerentur, ne
2 quid emineret, ubi ignis hostium adhaeresceret. Hanc
[in]super contignationem, quantum tectum plutei ac
vinearum passum est, latericulo astruxerunt supraque
eum locum II tigna transversa iniecerunt non longe
ab extremis parietibus, quibus suspenderent eam con-
tignationem, quae turri tegimento esset futura, supra-
que ea tigna derecto transversas trabes iniecerunt
3 easque axibus religaverunt. Has paulo longiores atque
eminentiores, quam extremi parietes erant, effecerunt,

ut esset, ubi tegimenta praependere possent ad defen-
dendos ictus ac repellendos, cum inter eam contigna-
tionem parietes exstruerentur; eamque contabulationem 4
summam lateribus lutoque constraverunt, ne quid ignis
hostium nocere posset, centonesque insuper iniecerunt,
ne aut tela tormentis immissa tabulationem perfrin-
gerent aut saxa ex catapultis latericium discuterent.
Storias autem ex funibus ancorariis tres in longitu- 5
dinem parietum turris latas IIII pedes fecerunt easque
ex tribus partibus, quae ad hostes vergebant, eminen-
tibus trabibus circum turrim praependentes religave-
runt; quod unum genus tegimenti aliis locis erant
experti nullo telo neque tormento traici posse. Ubi 6
vero ea pars turris, quae erat perfecta, tecta atque
munita est ab omni ictu hostium, pluteos ad alia
opera abduxerunt; turris tectum per se ipsum pressio-
nibus ex contignatione prima suspendere ac tollere
coeperunt. Ubi, quantum storiarum demissio patieba- 7
tur, tantum elevarant, intra haec tegimenta abditi
atque muniti parietes lateribus exstruebant rursusque
alia pressione ad aedificandum sibi locum expedie-
bant. Ubi tempus alterius contabulationis videbatur, 8
tigna item ut primo tecta extremis lateribus instrue-
bant exque ea contignatione rursus summam conta-
bulationem storiasque elevabant. Ita tuto ac sine ullo 9
vulnere ac periculo sex tabulata exstruxerunt fene-
strasque, quibus in locis visum est, ad tormenta mit-
tenda in struendo reliquerunt.

X. Ubi ex ea turri, quae circum essent opera, 1
tueri se posse confisi sunt, musculum pedes LX longum
ex materia bipedali, quem a turri latericia ad hostium
turrim murumque perducerent, facere instituerunt;
cuius musculi haec erat forma. Duae primum trabes 2
in solo aeque longae distantes inter se pedes IIII collo-
cantur inque eis columellae pedum in altitudinem V
defiguntur. Has inter se capreolis molli fastigio con- 3
iungunt, ubi tigna, quae musculi tegendi causa ponant,

collocentur. Eo super tigna bipedalia iniciunt eaque
4 laminis clavisque religant. Ad extremum musculi
tectum trabesque extremas quadratas regulas IIII paten-
tis digitos defigunt, quae lateres, qui super[musculos]-
5 struantur, contineant. Ita fastigate atque ordinatim
structo *tecto*, ut trabes erant in capreolis collocatae,
lateribus lutoque musculus, ut ab igni, qui ex muro
6 iaceretur, tutus esset, contegitur. Super lateres coria
inducuntur, ne canalibus aqua immissa lateres diluere
posset. Coria autem, ne rursus igni ac lapidibus cor-
7 rumpantur, centonibus conteguntur. Hoc opus omne
tectum vineis ad ipsam turrim perficiunt subitoque
inopinantibus hostibus machinatione navali, phalangis
subiectis, ad turrim hostium admovent, ut aedificio
iungatur.

1 XI. Quo malo perterriti subito oppidani saxa, quam
maxima possunt, vectibus promovent praecipitataque
e muro in musculum devolvunt. Ictum firmitas materiae
sustinet, et quicquid incidit, fastigio musculi elabitur.
2 Id ubi vident, mutant consilium: cupas taeda ac pice
refertas incendunt easque de muro in musculum devol-
vunt. Involutae labuntur, delapsae a lateribus lon-
3 guriis furcisque ab opere removentur. Interim sub
musculo milites vectibus infima saxa turris hostium,
quibus fundamenta continebantur, convellunt. Muscu-
lus ex turri latericia a nostris telis tormentisque defen-
ditur; hostes ex muro ac turribus summoventur; non
4 datur libera muri defendendi facultas. Compluribus
iam lapidibus ex ea, quae suberat, turri subductis
repentina ruina pars eius turris concidit, pars reliqua
consequens procumbebat, cum hostes urbis direptione
perterriti inermes cum infulis se porta foras universi
proripiunt, ad legatos atque exercitum supplices manus
tendunt.

1 XII. Qua nova re oblata omnis administratio
belli consistit militesque aversi a proelio ad studium
2 audiendi et cognoscendi feruntur. Ubi hostes ad legatos

exercitumque pervenerunt, universi se ad pedes proiciunt; orant, ut adventus Caesaris exspectetur. Captam 3
suam urbem videre; opera perfecta, turrim subrutam: itaque ab defensione desistere. Nullam exoriri moram posse, quo minus, cum venisset, si imperata non facerent ad nutum, e vestigio diriperentur. Docent, si 4
omnino turris concidisset, non posse milites contineri, quin spe praedae in urbem irrumperent urbemque delerent. Haec atque eiusdem generis complura ut ab hominibus doctis magna cum misericordia fletuque pronuntiantur.

XIII. Quibus rebus commoti legati milites ex opere 1
deducunt, oppugnatione desistunt; operibus custodias relinquunt. Indutiarum quodam genere misericordia 2
facto adventus Caesaris exspectatur. Nullum ex muro, nullum a nostris mittitur telum: ut re confecta, omnes curam et diligentiam remittunt. Caesar enim per lit- 3
teras Trebonio magno opere mandaverat, ne per vim oppidum expugnari pateretur, ne gravius permoti milites et defectionis odio et contemptione sui et diutino labore omnes puberes interficerent; quod se facturos 4
minabantur, aegreque tunc sunt retenti, quin oppidum irrumperent, graviterque eam rem tulerunt, quod stetisse per Trebonium, quo minus oppido potirentur, videbatur.

XIIII. At hostes sine fide tempus atque occasio- 1
nem fraudis ac doli quaerunt interiectisque aliquot diebus, nostris languentibus atque animo remissis, subito meridiano tempore, cum alius discessisset, alius ex diutino labore in ipsis operibus quieti se dedisset, arma vero omnia reposita contectaque essent, portis [se] foras erumpunt, secundo magnoque vento ignem operibus inferunt. Hunc sic distulit ventus, uti uno 2
tempore agger, plutei, testudo, turris, tormenta flammam conciperent et prius haec omnia consumerentur, quam, quem ad modum accidisset, animadverti posset.
Nostri repentina fortuna permoti arma, quae possunt, 3

arripiunt; alii ex castris sese incitant. Fit in hostis
impetus eorum, sed *de* muro sagittis tormentisque
4 fugientes persequi prohibentur. Illi sub murum se
recipiunt ibique musculum turrimque latericiam libere
incendunt. Ita multorum mensium labor hostium per-
5 fidia et vi tempestatis puncto temporis interiit. Tempta-
verunt hoc idem Massilienses postero die. Eandem
nacti tempestatem maiore cum fiducia ad alteram tur-
rim aggeremque eruptione pugnaverunt multumque
6 ignem intulerunt. Sed ut superioris temporis conten-
tionem nostri omnem remiserant, ita proximi diei
casu admoniti omnia ad defensionem paraverant. Ita-
que multis interfectis reliquos infecta re in oppidum
reppulerunt.

1 XV. Trebonius ea, quae sunt amissa, multo maiore
militum studio administrare et reficere instituit. Nam
ubi tantos suos labores et apparatus male cecidisse
viderunt indutiisque per scelus violatis suam virtutem
irrisui fore perdoluerunt, quod, unde agger omnino
2 comportari posset, nihil erat reliquum, omnibus ar-
boribus longe lateque in finibus Massiliensium excisis
et convectis, aggerem novi generis atque inauditum
ex latericiis duobus muris senum pedum crassitudine
atque eorum murorum contignatione facere institue-
runt aequa fere altitudine, atque ille congesticius ex
3 materia fuerat agger. Ubi aut spatium inter muros
aut imbecillitas materiae postulare videretur, pilae
interponuntur, traversaria tigna iniciuntur, quae firma-
mento esse possint, et quicquid est contignatum, cra-
4 tibus consternitur, crates luto integuntur. Sub tecto
miles, dextra ac sinistra muro tectus, adversus plutei
obiectu, operi quaecumque sunt usui, sine periculo
5 supportat. Celeriter res administratur; diuturni laboris
detrimentum sollertia et virtute militum brevi recon-
ciliatur. Portae, quibus locis videtur, eruptionis causa
in muro relinquuntur.

1 XVI. Quod ubi hostes viderunt, ea, quae diu

longoque spatio refici non posse sperassent, paucorum dierum opera et labore ita refecta, ut nullus perfidiae neque eruptioni locus esset nec quicquam omnino relin-
queretur, qua aut vi militibus aut igni operibus noceri 2
posset, eodemque exemplo sentiunt totam urbem, qua sit aditus ab terra, muro turribusque circumiri posse, sic ut ipsis consistendi in suis munitionibus locus non esset, cum paene inaedificata in muris ab exercitu nostro moenia viderentur ac telum manu coniceretur,
suorumque tormentorum usum, quibus ipsi magna 3
speravissent, spatii propinquitate interire, parique condicione ex muro ac turribus bellandi data se virtute nostris adaequare non posse intellegunt, ad easdem deditionis condiciones recurrunt.

XVII. M. Varro in ulteriore Hispania initio cogni- 1
tis iis rebus, quae sunt in Italia gestae, diffidens Pompeianis rebus, amicissime de Caesare loquebatur:
praeoccupatum sese legatione ab Cn. Pompeio, teneri 2
obstrictum fide; necessitudinem quidem sibi nihilo minorem cum Caesare intercedere; neque se ignorare, quod esset officium legati, qui fiduciariam operam obtineret, quae vires suae, quae voluntas erga Caesarem
totius provinciae. Haec omnibus ferebat sermonibus 3
neque se in ullam partem movebat. Postea vero, cum 4
Caesarem ad Massiliam detineri cognovit, copias Petrei cum exercitu Afranii esse coniunctas, magna auxilia convenisse, magna esse in spe atque exspectari et consentire omnem citeriorem provinciam, quaeque postea acciderant, de angustiis ad Ilerdam rei frumentariae, accepit, atque haec ad eum latius atque inflatius Afranius perscribebat, se quoque ad motus fortunae movere coepit.

XVIII. Dilectum habuit tota provincia, legionibus 1
completis duabus cohortes circiter XXX alarias addidit. Frumenti magnum numerum coëgit, quod Massiliensibus, item quod Afranio Petreioque mitteret. Naves longas X Gaditanis ut facerent imperavit, complures

2 praeterea [in] Hispali faciendas curavit. Pecuniam
omnem omniaque ornamenta ex fano Herculis in op-
pidum Gadis contulit; eo sex cohortes praesidii causa
ex provincia misit Gaiumque Gallonium equitem Ro-
manum, familiarem Domitii, qui eo procurandae here-
ditatis causa venerat missus a Domitio, oppido Gadibus
praefecit; arma omnia privata ac publica in domum
3 Gallonii contulit. Ipse habuit graves in Caesarem
contiones. Saepe ex tribunali praedicavit, adversa
Caesarem proelia fecisse, magnum numerum ab eo
militum ad Afranium perfugisse: haec se certis nun-
4 tiis, certis auctoribus comperisse. Quibus rebus per-
territos civis Romanos eius provinciae sibi ad rem
publicam administrandam HS CLXXX et argenti pondo
XX milia, tritici modium CXX milia polliceri coëgit.
5 Quas Caesari esse amicas civitates arbitrabatur, his
graviora onera iniungebat praesidiaque eo deducebat
et iudicia in privatos reddebat; qui verba atque ora-
tionem adversus rem publicam habuissent, eorum bona
in publicum addicebat. Provinciam omnem in sua
6 et Pompei verba iusiurandum adigebat. Cognitis iis
rebus, quae sunt gestae in citeriore Hispania, bellum
parabat. Ratio autem haec erat belli, ut se cum II
legionibus Gadis conferret, naves frumentumque omne
ibi contineret; provinciam enim omnem Caesaris rebus
favere cognoverat. In insula frumento navibusque com-
7 paratis bellum duci non difficile existimabat. Caesar,
etsi multis necessariisque rebus in Italiam revocaba-
tur, tamen constituerat nullam partem belli in Hispa-
niis relinquere, quod magna esse Pompei beneficia et
magnas clientelas in citeriore provincia sciebat.

1 XVIIII. Itaque duabus legionibus missis in ulte-
riorem Hispaniam cum Q. Cassio, tribuno plebis, ipse
cum DC equitibus magnis itineribus praegreditur edic-
tumque praemittit, ad quam diem magistratus prin-
cipesque omnium civitatum sibi esse praesto Cordubae
2 vellet. Quo edicto tota provincia pervulgato nulla

fuit civitas, quin ad id tempus partem senatus Cor-
dubam mitteret, non civis Romanus paulo notior, quin
ad diem conveniret. Simul ipse Cordubae conventus 3
per se portas Varroni clausit, custodias vigiliasque in
turribus muroque disposuit, cohortes duas, quae colo-
nicae appellabantur, cum eo casu venissent, tuendi
oppidi causa apud se retinuit. Isdem diebus Carmo- 4
nenses, quae est longe firmissima totius provinciae
civitas, deductis tribus in arcem oppidi cohortibus a
Varrone praesidio, per se cohortes eiecit portasque
praeclusit.

XX. Hoc vero magis properare Varro, ut cum 1
legionibus quam primum Gadis contenderet, ne itinere
aut traiectu intercluderetur: tanta ac tam secunda in
Caesarem voluntas provinciae reperiebatur. Progresso 2
ei paulo longius litterae a Gadibus redduntur, simul
atque sit cognitum de edicto Caesaris, consensisse
Gaditanos principes cum tribunis cohortium, quae
essent ibi in praesidio, ut Gallonium ex oppido ex-
pellerent, urbem insulamque Caesari servarent. Hoc 3
inito consilio denuntiavisse Gallonio, ut sua sponte,
dum sine periculo liceret, excederet Gadibus; si id
non fecisset, sibi consilium capturos. Hoc timore ad-
ductum Gallonium Gadibus excessisse. His cognitis 4
rebus altera ex duabus legionibus, quae vernacula
appellabatur, ex castris Varronis adstante et inspec-
tante ipso signa sustulit seseque Hispalim recepit
atque in foro et porticibus sine maleficio consedit.
Quod factum adeo eius conventus cives Romani com- 5
probaverunt, ut domum ad se quisque hospitio cupi-
dissime reciperet. Quibus rebus perterritus Varro, cum 6
itinere converso sese Italicam venturum praemisisset,
certior ab suis factus est, praeclusas esse portas. Tum 7
vero omni interclusus itinere ad Caesarem mittit, para-
tum se esse legionem, cui iusserit, tradere. Ille ad
eum Sextum Caesarem mittit atque huic tradi iubet.
Tradita legione Varro Cordubam ad Caesarem venit; 8

relatis ad eum publicis cum fide rationibus, quod penes eum est pecuniae, tradit et, quid ubique habeat frumenti et navium, ostendit.

1 XXI. Caesar contione habita Cordubae omnibus generatim gratias agit: civibus Romanis, quod oppidum in sua potestate studuissent habere, Hispanis, quod praesidia expulissent, Gaditanis, quod conatus adversariorum infregissent seseque in libertatem vindicassent, tribunis militum centurionibusque, qui eo praesidii causa venerant, quod eorum consilia sua vir-
2 tute confirmassent. Pecunias, quas erant in publicum Varroni cives Romani polliciti, remittit; bona restituit iis, quos liberius locutos hanc poenam tulisse
3 cognoverat. Tributis quibusdam publicis privatisque praemiis reliquos in posterum bona spe complet biduumque Cordubae commoratus Gadis proficiscitur; pecunias monimentaque, quae ex fano Herculis collata erant in privatam domum, referri in templum iubet.
4 Provinciae Q. Cassium praeficit; huic IIII legiones attribuit. Ipse iis navibus, quas M. Varro quasque Gaditani iussu Varronis fecerant, Tarraconem paucis diebus pervenit. Ibi totius fere citerioris provinciae lega-
5 tiones Caesaris adventum exspectabant. Eadem ratione privatim ac publice quibusdam civitatibus habitis honoribus Tarracone discedit pedibusque Narbonem atque inde Massiliam pervenit. Ibi legem de dictatore latam seseque dictatorem dictum a M. Lepido praetore cognoscit.

1 XXII. Massilienses omnibus defessi malis, rei frumentariae ad summam inopiam adducti, bis navali proelio superati, crebris eruptionibus fusi, gravi etiam pestilentia conflictati ex diutina conclusione et mutatione victus (panico enim vetere atque ordeo corrupto omnes alebantur, quod ad huius modi casus antiquitus paratum in publicum contulerant), deiecta turri, labefacta magna parte muri, auxiliis provinciarum et exercituum desperatis, quos in Caesaris potestatem venisse

cognoverant, sese dedere sine fraude constituunt. Sed 2
paucis ante diebus L. Domitius cognita Massiliensium
voluntate navibus III comparatis, ex quibus duas fami-
liaribus suis attribuerat, unam ipse conscenderat, nactus
turbidam tempestatem profectus est. Hunc conspica- 3
tae naves, quae missu Bruti consuetudine cotidiana
ad portum excubabant, sublatis ancoris sequi coepe-
runt. Ex his unum ipsius navigium contendit et fugere 4
perseveravit auxilioque tempestatis ex conspectu abiit,
duo perterrita concursu nostrarum navium sese in
portum receperunt. Massilienses arma tormentaque 5
ex oppido, ut est imperatum, proferunt, navis ex portu
navalibusque educunt, pecuniam ex publico tradunt.
Quibus rebus confectis Caesar magis eos pro nomine 6
et vetustate quam pro meritis in se civitatis conser-
vans duas ibi legiones praesidio reliquit, ceteras in
Italiam mittit; ipse ad urbem proficiscitur.

XXIII. Isdem temporibus C. Curio in Africam pro- 1
fectus ex Sicilia et iam ab initio copias P. Atti Vari
despiciens duas legiones ex IIII, quas acceperat a Cae-
sare, D equites transportabat biduoque et noctibus
tribus navigatione consumptis appellit ad eum locum,
qui appellatur Anquillaria. Hic locus abest a Clupeis 2
passuum XXII milia habetque non incommodam aestate
stationem et duobus eminentibus promunturiis con-
tinetur. Huius adventum L. Caesar filius cum X longis 3
navibus ad Clupeam praestolans, quas naves Uticae
ex praedonum bello subductas P. Attius reficiendas
huius belli causa curaverat, veritus navium multitu-
dinem ex alto refugerat, appulsaque ad proximum
litus trireme constrata et in litore relicta pedibus
Hadrumetum perfugerat. Id oppidum C. Considius 4
Longus unius legionis praesidio tuebatur. Reliquae
Caesaris naves *cognita* eius fuga se Hadrumetum
receperunt. Hunc secutus Marcius Rufus quaestor 5
navibus XII, quas praesidio onerariis navibus Curio ex
Sicilia eduxerat, postquam in litore relictam navem

conspexit, hanc remulco abstraxit; ipse ad Curionem
cum classe redit.
1 XXIIII. Curio Marcium Uticam navibus praemittit;
ipse eodem cum exercitu proficiscitur biduique iter
2 progressus ad flumen Bagradam pervenit. Ibi C. Ca-
ninium Rebilum legatum cum legionibus reliquit; ipse
cum equitatu antecedit ad Castra exploranda Cornelia,
3 quod is locus peridoneus castris habebatur. Id autem
est iugum derectum eminens in mare, utraque ex
parte praeruptum atque asperum, sed tamen paulo
leniore fastigio ab ea parte, quae ad Uticam vergit.
4 Abest derecto itinere ab Utica paulo amplius passus
mille. Sed hoc itinere est fons, quo mare succedit
longius, lateque is locus restagnat: quem si qui vitare
voluerunt, sex milium circuitu in oppidum perveniunt.
1 XXV. Hoc explorato loco Curio castra Vari con-
spicit muro oppidoque coniuncta ad portam, quae
appellatur bellica, admodum munita natura loci, una
ex parte ipso oppido Utica, altera a theatro, quod
est ante oppidum, substructionibus eius operis maxi-
2 mis, aditu ad castra difficili et angusto. Simul animad-
vertit, multa undique portari atque agi plenissimis
viis, quae repentini tumultus timore ex agris in urbem
3 conferantur. Huc equitatum mittit, ut diriperet atque
haberet loco praedae; eodemque tempore his rebus
subsidio DC equites Numidae ex oppido peditesque
CCCC mittuntur a Varo, quos auxilii causa rex Iuba
4 paucis diebus ante Uticam miserat. Huic et pater-
num hospitium cum Pompeio et simultas cum Curione
intercedebat, quod tribunus plebis legem promulga-
5 verat, qua lege regnum Iubae publicaverat. Concur-
runt equites inter se; neque vero primum impetum
nostrorum Numidae ferre potuerunt, sed interfectis
circiter CXX reliqui se in castra ad oppidum recepe-
6 runt. Interim adventu longarum navium Curio pro-
nuntiare onerariis navibus iubet, quae stabant ad
Uticam numero circiter CC, se in hostium habiturum

loco, qui non e vestigio ad Câstra Cornelia naves
traduxisset. Qua pronuntiatione facta temporis puncto 7
sublatis ancoris omnes Uticam relinquunt et, quo im-
peratum est, transeunt. Quae res omnium rerum copia
complevit exercitum.

XXVI. His rebus gestis Curio se in castra ad 1
Bagradam recipit atque universi exercitus conclama-
tione imperator appellatur, posteroque die exercitum
Uticam ducit et prope oppidum castra ponit. Non- 2
dum opere castrorum perfecto equites ex statione nun-
tiant, magna auxilia equitum peditumque a rege missa
Uticam venire; eodemque tempore vis magna pulveris
cernebatur, et vestigio temporis primum agmen erat
in conspectu. Novitate rei Curio permotus praemittit 3
equites, qui primum impetum sustineant ac moren-
tur; ipse celeriter ab opere deductis legionibus aciem
instruit. Equitesque committunt proelium et, prius- 4
quam plane legiones explicari et consistere possent,
tota auxilia regis impedita ac perturbata, quod nullo
ordine et sine timore iter fecerant, in fugam coniciunt
equitatuque omni fere incolumi, quod se per litora
celeriter in oppidum recepit, magnum peditum nume-
rum interficiunt.

XXVII. Proxima nocte centuriones Marsi duo ex 1
castris Curionis cum manipularibus suis XXII ad At-
tium Varum perfugiunt. Hi sive, vere quam habue- 2
rant opinionem, ad eum perferunt, sive etiam auribus
Vari serviunt (nam, quae volumus, et credimus liben-
ter et, quae sentimus ipsi, reliquos sentire speramus),
confirmant quidem certe, totius exercitus animos alie-
nos esse a Curione, maximeque opus esse in con-
spectum exercitum venire et colloquendi dare facul-
tatem. Qua opinione adductus Varus postero die 3
mane legiones ex castris educit. Facit idem Curio,
atque una valle non magna interiecta suas uterque
copias instruit.

XXVIII. Erat in exercitu Vari Sextus Quintilius 1

Varus, quem fuisse Corfinii supra demonstratum est.
Hic dimissus a Caesare in Africam venerat, legiones-
que eas traduxerat Curio, quas superioribus tempori-
bus Corfinio receperat Caesar, adeo ut paucis mutatis
centurionibus idem ordines manipulique constarent.
2 Hanc nactus appellationis causam Quintilius circumire
aciem Curionis atque obsecrare milites coepit, ne pri-
mam sacramenti, quod apud Domitium atque apud se
quaestorem dixissent, memoriam deponerent neu con-
tra eos arma ferrent, qui eadem essent usi fortuna
eademque in obsidione perpessi, neu pro his pugna-
rent, a quibus *cum* contumelia perfugae appellarentur.
3 Huc pauca ad spem largitionis addidit, quae ab sua
liberalitate, si se atque Attium secuti essent, exspec-
4 tare deberent. Hac habita oratione nullam in partem
ab exercitu Curionis fit significatio, atque ita suas
uterque copias reducit.

1 XXVIIII. At[que] in castris Curionis magnus
omnium incessit timor animis. *Is* variis hominum ser-
monibus celeriter augetur: unusquisque enim opiniones
fingebat et ad id, quod ab alio audierat, sui aliquid
2 timoris addebat. Hoc ubi uno auctore ad plures per-
manaverat, atque alius alii tradiderat, plures auctores
3 eius rei videbantur. *Erat* civile bellum; genus homi-
num, quod lic*ere* *sibi* *cred*eret libere facere et sequi,
quod vellet; legiones eae, quae paulo ante apud ad-
versarios fuerant (nam etiam Caesaris beneficia im-
minuerat consuetudo, qua offerrentur); municipia etiam
diversis partibus coniuncta (neque enim ex Marsis
Paelignisque veniebant Ut*icam*, qui *non* [superiore
nocte] *tuto a Vari* in Curionis *castra* comm*earent*).
4 Itaque non nulli graviores sermones militum [dubia]
durius accipiebantur, non nulli etiam ab iis, qui dili-
gentiores videri volebant, fingebantur.

1 XXX. Quibus de causis consilio *con*vocato de summa
2 rerum deliberare incipit. Erant sententiae, quae co-
nandum omnibus modis castraque Vari oppugnanda

censerent, quod huius modi militum consiliis otium
maxime contrarium esse arbitrarentur; postremo prae-
stare dicebant, per virtutem in pugna belli fortunam
experiri, quam desertos et circumventos ab suis gra-
vissimum supplicium perpeti. Erant, qui censerent de 3
tertia vigilia in Castra Cornelia recedendum, ut maiore
spatio temporis interiecto militum mentes sanarentur,
simul, si quid gravius accidisset, magna multitudine na-
vium et tutius et facilius in Siciliam receptus daretur.

XXXI. Curio utrumque improbans consilium, quan- 1
tum alteri sententiae deesset animi, tantum alteri super-
esse dicebat: hos turpissimae fugae rationem habere,
illos etiam iniquo loco dimicandum putare. *Qua enim,* 2
inquit, *fiducia et opere et natura loci munitissima castra*
expugnari posse confidimus? Aut vero quid proficimus, 3
si accepto magno detrimento ab oppugnatione castrorum
discedimus? Quasi non et felicitas rerum gestarum exer-
citus benevolentiam imperatoribus et res adversae odia
colligant! Castrorum autem mutatio quid habet nisi tur- 4
pem fugam et desperationem omnium et alienationem
exercitus? Nam neque pudentes suspicari oportet, sibi
parum credi, neque improbos scire, sese timeri, quod illis
licentiam timor augeat noster, his studia deminuat. Quod 5
si iam, inquit, *haec explorata habeamus, quae de exer-*
citus alienatione dicuntur, quae quidem ego aut omnino
falsa aut certe minora opinione esse confido, quanto haec
dissimulari et occultari, quam per nos confirmari prae-
stet? An non, uti corporis vulnera, ita exercitus incom- 6
moda sunt tegenda, ne spem adversariis augeamus? At 7
etiam, ut media nocte proficiscamur, addunt, quo maio-
rem, credo, licentiam habeant, qui peccare conentur. Nam-
que huius modi res aut pudore aut metu tenentur, qui-
bus rebus nox maxime adversaria est. Quare neque tanti 8
sum animi, ut sine spe castra oppugnanda censeam, ne-
que tanti timoris, ut ipse deficiam, atque omnia prius
experienda arbitror magnaque ex parte iam me una vo-
biscum de re iudicium facturum confido.

1 XXXII. Dimisso consilio contionem advocat mili-
tum. Commemorat, quo sit eorum usus studio ad Cor-
finium Caesar, ut magnam partem Italiae beneficio
2 atque auctoritate eorum suam fecerit. *Vos enim vestrum-*
que factum omnia, inquit, *deinceps municipia sunt se-*
cuta, neque sine causa et Caesar amicissime de vobis et
3 *illi gravisssime iudicaverunt. Pompeius enim nullo proelio*
pulsus vestri facti praeiudicio demotus Italia excessit;
Caesar me, quem sibi carissimum habuit, provinciam
Siciliam atque Africam, sine quibus urbem atque Ita-
4 *liam tueri non potest, vestrae fidei commisit. Adsunt,*
qui vos hortentur, ut a nobis desciscatis. Quid enim est
illis optatius, quam uno tempore et nos circumvenire et
vos nefario scelere obstringere? aut quid irati gravius
de vobis sentire possunt, quam ut eos prodatis, qui se
vobis omnia debere iudicant, in eorum potestatem veniatis,
5 *qui se per vos perisse existimant? An vero in Hispania*
res gestas Caesaris non audistis? duos pulsos exercitus,
duos superatos duces, duas receptas provincias? haec acta
diebus XL, *quibus in conspectum adversariorum venerit*
6 *Caesar? An, qui incolumes resistere non potuerunt, per-*
diti resistant? vos autem incerta victoria Caesarem se-
cuti diiudicata iam belli fortuna victum sequamini, cum
7 *vestri officii praemia percipere debeatis? Desertos enim*
se ac proditos a vobis dicunt et prioris sacramenti men-
8 *tionem faciunt. Vosne vero L. Domitium, an vos Do-*
mitius deseruit? Nonne extremam pati fortunam paratos
proiecit ille? nonne sibi clam vobis salutem fuga peti-
vit? nonne proditi per illum Caesaris beneficio estis con-
9 *servati? Sacramento quidem vos tenere qui potuit, cum*
proiectis fascibus et deposito imperio privatus et captus
10 *ipse in alienam venisset potestatem? Relinquitur nova*
religio, ut eo neglecto sacramento, quo tenemini, respi-
ciatis illud, quod deditione ducis et capitis deminutione
11 *sublatum est. At, credo,* [*si*] *Caesarem probatis, in me*
offenditis. Qui de meis in vos meritis praedicaturus non
sum, quae sunt adhuc et mea voluntate et vestra exspec-

tatione leviora; sed tamen sui laboris milites semper
eventu belli praemia petiverunt, qui qualis sit futurus,
ne vos quidem dubitatis: diligentiam quidem nostram
aut, quem ad finem adhuc res processit, fortunam cur
praeteream? An paenitet vos, quod salvum atque inco- 12
lumem exercitum nulla omnino nave desiderata tradu-
xerim? quod classem hostium primo impetu adveniens
profligaverim? quod bis per biduum equestri proelio su-
peraverim? quod ex portu sinuque adversariorum cc na-
ves oneratas abduxerim eoque illos compulerim, ut neque
pedestri itinere neque navibus commeatu iuvari possint?
Hac vos fortuna atque his ducibus repudiatis Corfinien- 13
sem ignominiam, [in] Italiae fugam, [an] Hispaniarum
deditionem, [in] Africi belli praeiudicia sequimini! Equi- 14
dem me Caesaris militem dici volui, vos me imperatoris
nomine appellavistis. Cuius si vos paenitet, vestrum vobis
beneficium remitto, mihi meum nomen restituite, ne ad
contumeliam honorem dedisse videamini.

XXXIII. Qua oratione permoti milites crebro etiam 1
dicentem interpellabant, ut magno cum dolore infideli-
tatis suspicionem sustinere viderentur; discedentem vero
ex contione universi cohortantur, magno sit animo,
necubi dubitet proelium committere et suam fidem
virtutemque experiri. Quo facto commutata omnium 2
et voluntate et opinione consensu summo constituit
Curio, cum primum sit data potestas, proelio rem
committere, posteroque die productos eodem loco, quo
superioribus diebus constiterat, in acie collocat. Ne 3
Varus quidem Attius dubitat copias producere, sive
sollicitandi milites sive aequo loco dimicandi detur
occasio, ne facultatem praetermittat.

XXXIIII. Erat vallis inter duas acies, ut supra de- 1
monstratum est, non ita magna, at difficili et arduo
ascensu. Hanc uterque si adversariorum copiae trans-
ire conarentur exspectabat, quo aequiore loco proelium
committeret. Simul ab sinistro cornu P. Attii equitatus 2
omnis et una levis armaturae interiecti complures, cum

3 se in vallem demitterent, cernebantur. Ad eos Curio
equitatum et duas Marrucinorum cohortis mittit; quo-
rum primum impetum equites hostium non tulerunt,
sed admissis equis ad suos refugerunt: relicti ab his,
qui una procurrerant levis armaturae, circumveniebantur
tur atque interficiebantur ab nostris. Huc tota Vari
4 conversa acies suos fugere et concidi videbat. Tunc
Rebilus, legatus Caesaris, quem Curio secum ex Sicilia
duxerat, quod magnum habere usum in re militari
sciebat, *Perterritum*, inquit, *hostem vides, Curio: quid*
5 *dubitas uti temporis oportunitate?* Ille unum elocutus,
ut memoria tenerent milites ea, quae pridie sibi con-
firmassent, sequi sese iubet et praecurrit ante omnes.
Adeoque erat impedita vallis, ut in ascensu nisi sub-
6 levati a suis primi non facile eniterentur. Sed prae-
occupatus animus Attianorum militum timore et fuga
et caede suorum nihil de resistendo cogitabat, omnes-
que se iam ab equitatu circumveniri arbitrabantur.
7 Itaque prius, quam telum adigi posset aut nostri pro-
pius accederent, omnis Vari acies terga vertit seque
in castra recepit.

1 XXXV. Qua in fuga Fabius Paelignus quidam ex
infimis ordinibus de exercitu Curionis primum agmen
fugientium consecutus magna voce Varum nomine
appellans requirebat, uti unus esse ex eius militibus
2 et monere aliquid velle ac dicere videretur. Ubi ille
saepius appellatus respexit ac restitit et, quis esset
aut quid vellet, quaesivit, umerum apertum gladio
appetit, paulumque afuit, quin Varum interficeret;
quod ille periculum sublato ad eius conatum scuto
vitavit. Fabius a proximis militibus circumventus inter-
3 ficitur. Hac fugientium multitudine ac turba portae
castrorum occupantur atque iter impeditur, pluresque
in eo loco sine vulnere quam in proelio aut fuga inter-
eunt, neque multum afuit, quin etiam castris expel-
leretur, ac non nulli protinus eodem cursu in oppidum
4 contenderunt. Sed cum loci natura et munitio castro-

rum aditum prohibebant, tum quod ad proelium egressi
Curionis milites iis rebus indigebant, quae ad oppu-
gnationem castrorum erant usui. Itaque Curio exerci- 5
tum in castra reducit suis omnibus praeter Fabium
incolumibus, ex numero adversariorum circiter DC inter-
fectis ac mille vulneratis; qui omnes discessu Curionis
multique praeterea per simulationem vulnerum ex ca-
stris in oppidum propter timorem sese recipiunt. Qua 6
re animadversa Varus et terrore exercitus cognito, bu-
cinatore in castris et paucis ad speciem tabernaculis
relictis, de tertia vigilia silentio exercitum in oppi-
dum reducit.

XXXVI. Postero die Curio obsidere Uticam et 1
vallo circummunire instituit. Erat in oppido multitudo
insolens belli diuturnitate otii, Uticenses pro quibus-
dam Caesaris in se beneficiis illi amicissimi, conven-
tus is, qui ex variis generibus constaret, terror ex
superioribus proeliis magnus. Itaque de deditione omnes 2
iam palam loquebantur, et cum P. Attio agebant, ne
sua pertinacia omnium fortunas perturbari vellet. Haec 3
cum agerentur, nuntii praemissi ab rege Iuba vene-
runt, qui illum adesse cum magnis copiis dicerent et
de custodia ac defensione urbis hortarentur. Quae res
eorum perterritos animos confirmavit.

XXXVII. Nuntiabantur haec eadem Curioni, sed 1
aliquamdiu fides fieri non poterat: tantam habebat
suarum rerum fiduciam. Iamque Caesaris in Hispania 2
res secundae in Africam nuntiis et litteris perfere-
bantur. Quibus rebus omnibus sublatus nihil contra
se regem ausurum existimabat. Sed ubi certis auctori- 3
bus comperit, minus V et XX milibus longe ab Utica
eius copias abesse, relictis munitionibus sese in Castra
Cornelia recepit. Huc frumentum comportare, castra 4
munire, materiam conferre coepit statimque in Siciliam
misit, uti duae legiones reliquusque equitatus ad se
mitteretur. Castra erant ad bellum ducendum aptissima 5
natura loci et munitione et maris propinquitate et aquae

et salis copia, cuius magna vis iam ex proximis erat
6 salinis eo congesta. Non materia multitudine arborum,
non frumentum, cuius erant plenissimi agri, deficere
poterat. Itaque omnium suorum consensu Curio reli-
quas copias exspectare et bellum ducere parabat.

1 XXXVIII. His constitutis rebus probatisque con-
siliis ex perfugis quibusdam oppidanis audit, Iubam
revocatum finitimo bello et controversiis Lepitanorum
restitisse in regno, Saburram, eius praefectum, cum
2 mediocribus copiis missum Uticae appropinquare. His
auctoribus temere credens consilium commutat et proe-
lio rem committere constituit. Multum ad hanc rem
probandam adiuvat adulescentia, magnitudo animi, su-
perioris temporis proventus, fiducia rei bene gerendae.
3 His rebus impulsus equitatum omnem prima nocte ad
castra hostium mittit ad flumen Bagradam; quibus
praeerat Saburra, de quo ante erat auditum; sed rex
omnibus copiis insequebatur et sex milium passuum
4 intervallo a Saburra consederat. Equites missi nocte
iter conficiunt, imprudentis atque inopinantis hostis
aggrediuntur. Numidae enim quadam barbara consue-
5 tudine nullis ordinibus passim consederant. Hos oppres-
sos somno et dispersos adorti, magnum eorum nume-
rum interficiunt; multi perterriti profugiunt. Quo facto
ad Curionem equites revertuntur captivosque ad eum
reducunt.

1 XXXVIIII. Curio cum omnibus copiis quarta vi-
gilia exierat cohortibus V castris praesidio relictis. Pro-
gressus milia passuum VI equites convenit, rem gestam
cognovit; e captivis quaerit, quis castris ad Bagradam
2 praesit: respondent, Saburram. Reliqua studio itine-
ris conficiendi quaerere praetermittit proximaque re-
spiciens signa, *Videtisne*, inquit, *milites*, *captivorum*
orationem cum perfugis convenire? abesse regem, *exiguas*
esse copias missas, *quae paucis equitibus pares esse non*
3 *potuerint? Proinde ad praedam*, *ad gloriam properate*,
ut iam de praemiis vestris et de referenda gratia inci-

piamus. Erant per se magna, quae gesserunt equites, 4
praesertim cum eorum exiguus numerus cum tanta
multitudine Numidarum conferretur. Haec tamen ab
ipsis inflatius commemorabantur, ut de suis homines
laudibus libenter praedicant. Multa praeterea spolia 5
proferebantur, capti homines equi[tes]que producebantur,
ut, quicquid intercederet temporis, hoc omne
victoriam morari videretur. Ita spei Curionis militum
studia non deerant. Equites sequi iubet sese iterque 6
accelerat, ut quam maxime ex fuga perterritos adoriri
posset. At illi itinere totius noctis confecti subsequi
non poterant, atque alii alio loco resistebant. Ne haec
quidem *res* Curionem ad spem morabatur.

XXXX. Iuba certior factus a Saburra de nocturno 1
proelio II milia Hispanorum et Gallorum equitum, quos
suae custodiae causa circum se habere consuerat, et
peditum eam partem, cui maxime confidebat, Saburrae
summisit; ipse cum reliquis copiis elephantisque LX
lentius subsequitur. Suspicatus praemissis equitibus 2
ipsum affore Curionem Saburra copias equitum peditumque
instruit atque his imperat, ut simulatione timoris
paulatim cedant ac pedem referant: sese, cum opus
esset, signum proelii daturum et, quod rem postulare
cognovisset, imperaturum. Curio, ad superiorem spem 3
addita praesentis temporis opinione, hostes fugere arbitratus,
copias ex locis superioribus in campum ducit.

XXXXI. Quibus ex locis cum longius esset pro- 1
gressus, confecto iam labore exercitu XVI milium spatio
constitit. Dat suis signum Saburra, aciem constituit 2
et circumire ordines atque hortari incipit; sed peditatu
dumtaxat procul ad speciem utitur, equites in
aciem mittit. Non deest negotio Curio suosque hor- 3
tatur, ut spem omnem in virtute reponant. Ne militibus
quidem, ut defessis, neque equitibus, ut paucis
et labore confectis, studium ad pugnandum virtusque
deerat; sed hi erant numero CC, reliqui in itinere substiterant.
Hi, quamcumque in partem impetum fece- 4

rant, hostes loco cedere cogebant, sed neque longius
fugientes prosequi nec vehementius equos incitare pote-
5 rant. Ad equitatus hostium ab utroque cornu circumire
6 aciem nostram et aversos proterere incipit. Cum co-
hortes ex acie procucurissent, Numidae integri celeri-
tate impetum nostrorum effugiebant, rursusque ad
ordines suos se recipientes circumibant et ab acie exclu-
debant. Sic neque in loco manere ordinesque servare ne-
7 que procurrere et casum subire tutum videbatur. Hostium
copiae summissis ab rege auxiliis crebro augebantur;
nostros vires lassitudine deficiebant, simul ii, qui vul-
nera acceperant, neque acie excedere neque in locum
tutum referri poterant, quod tota acies equitatu hostium
8 circumdata tenebatur. Hi de sua salute desperantes,
ut extremo vitae tempore homines facere consuerunt,
aut suam mortem miserabantur aut parentes suos com-
mendabant, si quos ex eo periculo fortuna servare
potuisset. Plena erant omnia timoris et luctus.

1 XXXXII. Curio, ubi perterritis omnibus neque co-
hortationes suas neque preces audiri intellegit, unam,
ut in miseris rebus, spem reliquam salutis esse arbi-
tratus proximos colles capere universos atque eo signa
inferri iubet. Hos quoque praeoccupat missus a Saburra
2 equitatus. Tum vero ad summam desperationem nostri
perveniunt et partim fugientes ab equitatu interficiun-
3 tur, partim integri procumbunt. Hortatur Curionem
Cn. Domitius, praefectus equitum, cum paucis equiti-
bus circumsistens, ut fuga salutem petat atque in
castra contendat, et se ab eo non discessurum polli-
4 cetur. At Curio numquam se amisso exercitu, quem a
Caesare *suae* fidei commissum acceperit, in eius conspe-
ctum reversurum confirmat, atque ita proelians inter-
5 ficitur. Equites ex proelio perpauci se recipiunt; sed
ii, quos ad novissimum agmen equorum reficiendorum
causa substitisse demonstratum est, fuga totius exer-
citus procul animadversa sese incolumes in castra con-
ferunt. Milites ad unum omnes interficiuntur.

XXXXIII. His rebus cognitis Marcius Rufus quae- 1
stor in castris relictus a Curione cohortatur suos, ne animo deficiant. Illi orant atque obsecrant, ut in Siciliam navibus reportentur. Pollicetur magistrisque imperat navium, ut primo vespere omnes scaphas ad litus appulsas habeant. Sed tantus fuit omnium terror, 2
ut alii adesse copias Iubae dicerent, alii cum legionibus instare Varum iamque se pulverem venientium cernere, quarum rerum nihil omnino acciderat, alii classem hostium celeriter advolaturam suspicarentur. Itaque perterritis omnibus sibi quisque consulebat. Qui 3
in classe erant, proficisci properabant. Horum fuga navium onerariarum magistros incitabat: pauci lenunculi ad officium imperiumque conveniebant. Sed tanta 4
erat completis litoribus contentio, qui potissimum ex magno numero conscenderent, ut multitudine atque onere non nulli deprimerentur, reliqui hoc timore propius adire tardarentur.

XXXXIIII. Quibus rebus accidit, ut pauci milites 1
patresque familiae, qui aut gratia aut misericordia valerent aut naves adnare possent, recepti in Siciliam incolumes pervenirent. Reliquae copiae missis ad Varum noctu legatorum numero centurionibus sese ei dediderunt. Quarum cohortium milites postero die ante 2
oppidum Iuba conspicatus, suam esse praedicans praedam, magnam partem eorum interfici iussit, paucos electos in regnum remisit, cum Varus suam fidem ab eo laedi quereretur neque resistere auderet. Ipse equo 3
in oppidum vectus prosequentibus compluribus senatoribus, quo in numero erat Ser. Sulpicius et Licinius Damasippus, paucis [diebus], quae fieri vellet, Uticae constituit atque imperavit, diebusque post paucis se in regnum cum omnibus copiis recepit.

C. IULI CAESARIS
DE BELLO CIVILI
COMMENTARIUS TERTIUS.

ARGUMENTUM.

[A. U. C. DCCVI.] I. Caesar Epiro potitur.

Caesar rebus urbanis compositis, postquam XI dierum dictatura se abdicavit, iterum consul factus Brundisium abit, c. I. II. Pompeius ex Asia magnas copias cogit, c. III—V. Caesar parte classis amissa in Graeciam traicit; M. Octavius Pompei legatus frustra Salonas oppugnat, c. VI—VIIII. Caesar iterum per L. Vibullium Rufum praefectum Pompei de pace agit; captis Orico et Apollonia ad Apsum fl. castra ponit; idem, cum ex Macedonia advenisset, facit Pompeius Dyrrachioque Caesarem intercludit. Q. Fufius Calenus, quas copias ad Caesarem in Graeciam traducturus erat, litteris ab eo acceptis Brundisii retinet, c. X—XIIII. M. Bibulus Pompei legatus, postquam cum classe Caesarem Orici obsedit terraque ab eo prohibitus est, in classe moritur. Caesar tertium frustra de pace agit, adversante maxime T. Labieno, qui ad Pompeium defecerat, c. XV—XVIIII. Interea in Italia M. Coelius Rufus praetor et T. Annius Milo turbis excitatis interficiuntur, c. XX —XXII.

II. Res ad Dyrrachium gestae.

M. Antonius legatus frustra aliquamdiu a L. Scribonio Libone Brundisii obsessus suum cum Caesaris exercitu coniungit; Pompeius Asparagium contendit, c. XXIII—XXX. Q. Caecilius Metellus Pius Scipio postquam Syriam provinciam exhausit, ante, quam Ephesiam pecuniam tollere posset, a Pompeio [genero] arcessitus in Macedoniam properat, c. XXXI—XXXIII. Caesar per tres suos legatos Aetoliam, Thessaliam, Macedoniam occupat, hanc per Cn. Domitium Calvinum, contra quem male rem gerit Scipio, c. XXXIIII—XXXVIII. Cn. Pompeius

filius frustra Oricum et Lissum expugnare conatur, c. XXXVIIII. XXXX. Pompeius a Caesare ad Dyrrachium obsidetur pluribusque proeliis devincitur, c. XXXXI—LIIII. Caesar postquam Achaiam in deditionem accepit rursusque frustra cum Scipione de pace egit, proditus a duobus Allobrogibus duplici clade a Pompeio afficitur; captivi a Labieno interficiuntur, c. LV—LXXI.

III. Pugna Pharsalica.

Caesar oppugnatione dimissa profectus, postquam Pompeianos fiduciae plenos proelio equestri ad Genusum fl. vicit, Cn. Domitii exercitu coniuncto Thessaliam occupat, c. LXXII—LXXXI. Pompeius eum sequitur eiusque exercitus auctus Scipionis copiis quasi explorata victoria gestit, c. LXXXII. LXXXIII. Caesar pugnandi facultatem nactus ad Pharsalum Pompeium fundit fugatque, c. LXXXIIII—LXXXXVIIII. — Interea D. Laelius Pompei legatus Brundisinum portum obsidet; C. Cassius classem Caesaris in Sicilia incendit, c. C. CI. — Caesar fugientem Pompeium persequitur; hic in Aegypto ab Achilla praefecto regio et L. Septimio tribuno militum in navicula interficitur; item in custodia L. Cornelius Lentulus Crus [superioris anni consul], c. CII—CIIII.

IIII. Initia belli Alexandrini.

Caesar postquam iterum Ephesiae pecuniae salutem attulit, Alexandriam pervenit, ubi cum Ptolomaei et Cleopatrae de regno controversias componere vellet, ab Achilla lacessitus proelio superior discedit potiturque Ptolomaeo rege Pharoque insula et Pothinum procuratorem regni interficit, c. CV—CXII.

I. Dictatore habente comitia Caesare consules cre- 1
antur Iulius Caesar et P. Servilius: is enim erat annus,
quo per leges ei consulem fieri liceret. His rebus con- 2
fectis, cum fides tota Italia esset angustior neque
creditae pecuniae solverentur, constituit, ut arbitri darentur; per eos fierent aestimationes possessionum et
rerum, quanti quaeque earum ante bellum fuisset, at-
que hae creditoribus traderentur. Hoc et ad timorem 3
novarum tabularum tollendum minuendumque, qui fere
bella et civiles dissensiones sequi consuevit, et ad
debitorum tuendam existimationem esse aptissimum
existimavit. Itemque praetoribus tribunisque plebis 4
rogationes ad populum ferentibus non nullos ambitus

Pompeia lege damnatos illis temporibus, quibus in urbe praesidia legionum Pompeius habuerat, quae iudicia aliis audientibus iudicibus, aliis sententiam ferentibus singulis diebus erant perfecta, in integrum restituit, qui se illi initio civilis belli obtulerant, si sua opera in bello uti vellet, proinde aestimans, ac si usus esset,
5 quoniam sui fecissent potestatem. Statuerat enim, prius hos iudicio populi debere restitui quam suo beneficio videri receptos, ne aut ingratus in referenda gratia aut arrogans in praeripiendo populi beneficio videretur.

1 II. His rebus et feriis Latinis comitiisque omnibus perficiendis XI dies tribuit dictaturaque se abdicat et
2 ab urbe proficiscitur Brundisiumque pervenit. Eo legiones XII, equitatum omnem venire iusserat. Sed tantum navium repperit, ut anguste XV milia legionariorum militum, DC equites transportari possent. Hoc unum [inopia navium] Caesari ad celeritatem conficiendi belli
3 defuit. Atque hae ipsae copiae hoc infrequentiores imponuntur, quod multi Gallicis tot bellis defecerant, longumque iter ex Hispania [magnum] numerum deminuerat, et gravis autumnus in Apulia circumque Brundisium ex saluberrimis Galliae et Hispaniae regionibus omnem exercitum valetudine temptaverat.

1 III. Pompeius annuum spatium ad comparandas copias nactus, quod vacuum a bello atque ab hoste otiosum fuerat, magnam ex Asia Cycladibusque insulis, Corcyra, Athenis, Ponto, Bithynia, Syria, Cilicia, Phoenice, Aegypto classem coëgerat, magnam omnibus locis aedificandam curaverat, magnam imperatam
2 Asiae, Syriae regibusque omnibus et dynastis et tetrarchis et liberis Achaiae populis pecuniam exegerat, magnam societates earum provinciarum, quas ipse obtinebat, sibi numerare coëgerat.

1 IIII. Legiones effecerat civium Romanorum VIIII: V ex Italia, quas traduxerat; unam ex Cilicia veteranam, quam factam ex duabus gemellam appellabat; unam ex Creta et Macedonia ex veteranis militibus,

qui dimissi a superioribus imperatoribus in his provinciis consederant; duas ex Asia, quas Lentulus consul conscribendas curaverat. Praeterea magnum numerum 2
ex Thessalia, Boeotia, Achaia Epiroque supplementi nomine in legiones distribuerat; his Antonianos milites admiscuerat. Praeter has exspectabat cum Scipione 3
ex Syria legiones II. Sagittarios Creta, Lacedaemone, ex Ponto atque Syria reliquisque civitatibus III milia numero habebat, funditorum cohortes sescenarias II, equitum VII milia. Ex quibus DC Gallos Deiotarus 4
adduxerat, D Ariobarzanes ex Cappadocia; ad eundem numerum Cotys ex Thracia dederat et Sadalam filium miserat; ex Macedonia CC erant, quibus Rhascypolis praeerat, excellenti virtute; D ex Gabinianis Alexandria, Gallos Germanosque, quos ibi A. Gabinius praesidii causa apud regem Ptolomaeum reliquerat, Pompeius filius cum classe adduxerat; DCCC ex servis pastoribusque suis suorum*que* coëgerat; CCC Tarcondarius 5
Castor et Domnilaus ex Gallograecia dederant (horum alter una venerat, alter filium miserat); CC ex Syria a Commageno Antiocho, cui magna Pompeius praemia tribuit, missi erant, in his plerique hippotoxotae. Huc Dardanos, Bessos partim mercennarios, partim 6
imperio aut gratia comparatos, item Macedones, Thessalos ac reliquarum gentium et civitatum adiecerat atque eum, quem supra demonstravimus, numerum expleverat.

V. Frumenti vim maximam ex Thessalia, Asia, 1
Aegypto, Creta, Cyrenis reliquisque regionibus comparaverat. Hiemare Dyrrachii, Apolloniae omnibusque 2
oppidis maritimis constituerat, ut mare transire Caesarem prohiberet, eiusque rei causa omni ora maritima classem disposuerat. Praeerat Aegyptiis navibus 3
Pompeius filius, Asiaticis D. Laelius et C. Triarius, Syriacis C. Cassius, Rhodiis C. Marcellus cum C. Coponio, Liburnicae atque Achaicae classi Scribonius Libo et M. Octavius. Toti tamen officio maritimo M. Bi- 4

bulus praepositus cuncta administrabat: ad hunc summa
imperii respiciebat.
1 VI. Caesar, ut Brundisium venit, contionatus apud
milites, quoniam prope ad finem laborum ac periculorum
lorum esset perventum, aequo animo mancipia atque
impedimenta in Italia relinquerent, ipsi expediti naves
conscenderent, quo maior numerus militum posset im-
2 poni, omniaque ex victoria et ex sua liberalitate spe-
rarent, conclamantibus omnibus, imperaret, quod vellet,
quodcumque imperavisset, se aequo animo esse factu-
ros, II. Non. Ian. naves solvit. Impositae, ut supra
3 demonstratum est, legiones VII. Postridie terram atti-
git Germiniorum. Saxa inter et alia loca periculosa
quietam nactus stationem et portus omnes timens,
quod teneri ab adversariis arbitrabantur, ad eum lo-
cum, qui appellabatur Palaeste, omnibus navibus ad
unam incolumibus milites exposuit.
1 VII. Erant Orici Lucretius Vespillo et Minucius
Rufus cum Asiaticis navibus XVIII, quibus iussu D.
Laelii praeerant, M. Bibulus cum navibus CX Corcyrae.
2 Sed neque illi sibi confisi ex portu prodire sunt ausi,
cum Caesar omnino XII naves longas praesidio duxisset,
in quibus erant constratae IIII, neque Bibulus impe-
ditis navibus dispersisque remigibus satis mature oc-
currit, quod prius ad continentem visus est Caesar,
quam de eius adventu fama omnino in eas regiones
perferretur.
1 VIII. Expositis militibus naves eadem nocte Brun-
disium a Caesare remittuntur, ut reliquae legiones
2 equitatusque transportari possent. Huic officio prae-
positus erat Fufius Calenus legatus, qui celeritatem
in transportandis legionibus adhiberet. Sed serius a
terra provectae naves neque usae nocturna aura in
3 redeundo offenderunt. Bibulus enim Corcyrae certior
factus de adventu Caesaris sperans, alicui se parti
onustarum navium occurrere posse, inanibus occurrit
et nactus circiter XXX in eas indiligentiae suae ac do-

loris iracundiam erupit omnesque incendit eodemque
igne nautas dominosque navium interfecit, magnitu-
dine poenae reliquos terreri sperans. Hoc confecto ne- 4
gotio a Sasonis ad Curici portum stationes litoraque
omnia longe lateque classibus occupavit, custodiisque
diligentius dispositis ipse gravissima hieme in navibus
excubans neque ullum laborem aut munus despiciens
neque subsidium expectans, si in Caesaris complexum
venire posset, ...
. . . .

VIIII. Discessu Liburnarum ex Illyrico M. Octavius 1
cum iis, quas habebat, navibus Salonas pervenit. Ibi
concitatis Dalmatis reliquisque barbaris Issam a Cae-
saris amicitia avertit; conventum Salonis cum neque 2
pollicitationibus neque denuntiatione periculi permo-
vere posset, oppidum oppugnare instituit. Est autem
oppidum et loci natura et colle munitum. Sed celeriter 3
cives Romani, ligneis effectis turribus, his sese munie-
runt et, cum essent infirmi ad resistendum propter
paucitatem hominum crebris confecti vulneribus, ad
extremum auxilium descenderunt servosque omnes pu-
beres liberaverunt et praesectis omnium mulierum cri-
nibus tormenta effecerunt. Quorum cognita sententia 4
Octavius quinis castris oppidum circumdedit atque uno
tempore obsidione et oppugnationibus eos premere
coepit. Illi omnia perpeti parati maxime a re frumen- 5
taria laborabant. Cui rei missis ad Caesarem legatis
auxilium ab eo petebant; reliqua, ut poterant, incom-
moda per se sustinebant. Et longo interposito spatio 6
cum diuturnitas oppugnationis neglegentiores Octavia-
nos effecisset, nacti occasionem meridiani temporis
discessu eorum, pueris mulieribusque in muro dispositis,
ne quid cotidianae consuetudinis desideraretur, ipsi
manu facta cum iis, quos nuper [maximi] liberaverant,
in proxima Octavi castra irruperunt. His expugnatis 7
eodem impetu altera sunt adorti, inde tertia et quarta
et deinceps reliqua, omnibusque eos castris expulerunt

et magno numero interfecto reliquos atque ipsum Octavium in naves confugere coëgerunt. [Hic fuit
8 oppugnationis exitus.] Iamque hiems appropinquabat, et tantis detrimentis acceptis Octavius desperata oppugnatione oppidi Dyrrachium sese ad Pompeium recepit.

1 X. Demonstravimus, L. Vibullium Rufum, Pompei praefectum, bis in potestatem pervenisse Caesaris atque ab eo esse dimissum, semel ad Corfinium, iterum
2 in Hispania. Hunc pro suis beneficiis Caesar idoneum iudicaverat, quem cum mandatis ad Cn. Pompeium mitteret, eundemque apud Cn. Pompeium auctoritatem
3 habere intellegebat. Erat autem haec summa mandatorum: Debere utrumque pertinaciae finem facere et ab armis discedere neque amplius fortunam periclitari.
4 Satis esse magna utrimque incommoda accepta, quae pro disciplina et praeceptis habere possent, ut reliquos
5 casus timerent: illum Italia expulsum amissa Sicilia et Sardinia duabusque Hispaniis et cohortibus *in* Italia atque Hispania civium Romanorum centum atque xxx; se morte Curionis et detrimento Africani exercitus
6 tanto militumque deditione ad Curictam. Proinde sibi ac reipublicae parcerent, *cum*, quantum in bello fortuna posset, iam ipsi incommodis suis satis essent
7 documento. Hoc unum esse tempus de pace agendi, dum sibi uterque confideret et pares ambo viderentur; si vero alteri paulum modo tribuisset fortuna, non esse usurum condicionibus pacis eum, qui superior videretur, neque fore aequa parte contentum, qui se
8 omnia habiturum confideret. Condiciones pacis, quoniam antea convenire non potuissent, Romae ab senatu
9 et a populo peti debere. Interea et reipublicae et ipsis placere oportere, si uterque in contione statim iura-
10 visset, se triduo proximo exercitum dimissurum. Depositis armis auxiliisque, quibus nunc confiderent, necessario populi senatusque iudicio fore utrumque
11 contentum. Haec quo facilius Pompeio probari possent,

omnes suas terrestres copias urbiumque *praesidia statim se* dimissurum.

XI. Vibullius [his] expositus Corcyrae non minus 1
necessarium esse existimavit, de repentino adventu Cae-
saris Pompeium fieri certiorem, uti ad id consilium
capere posset, [ante]quam de mandatis agi [incipere]
atque ideo continuato nocte ac die itinere atque omni-
bus oppidis mutatis ad celeritatem iumentis ad Pom-
peium contendit et adesse Caesarem nuntiavit. Pom- 2
peius erat eo tempore in Candavia iterque ex Mace-
donia in hiberna Apolloniam Dyrrachiumque habebat.
Sed re nova perturbatus maioribus itineribus Apollo-
niam petere coepit, ne Caesar orae maritimae civitates
occuparet. At ille expositis militibus eodem die Ori- 3
cum proficiscitur. Quo cum venisset, L. Torquatus, qui
iussu Pompei oppido praeerat praesidiumque ibi Par-
thinorum habebat, conatus portis clausis oppidum de-
fendere, cum Graecos murum ascendere atque arma
capere iuberet, illi autem se contra imperium populi 4
Romani pugnaturos esse negarent, oppidani [autem]
etiam sua sponte Caesarem recipere conarentur, de-
speratis omnibus auxiliis portas aperuit et se atque
oppidum Caesari dedidit incolumisque ab eo conser-
vatus est.

XII. Recepto Caesar Orico nulla interposita mora 1
Apolloniam proficiscitur. Cuius adventu audito L. Sta-
berius, qui ibi praeerat, aquam comportare in arcem
atque eam munire obsidesque ab Apolloniatibus exi-
gere coepit. Illi vero daturos se negare neque portas 2
consuli praeclusuros, neque sibi iudicium sumpturos
contra, atque omnis Italia populusque Romanus iudica-
visset. Quorum cognita voluntate clam profugit Apol- 3
lonia Staberius. Illi ad Caesarem legatos mittunt oppi-
doque recipiunt. Hos sequuntur Byllidenses *et* Amantini 4
et reliquae finitimae civitates totaque Epiros et legatis
ad Caesarem missis, quae imperaret, facturos pollicentur.

XIII. At Pompeius cognitis his rebus, quae erant 1

Orici atque Apolloniae gestae, Dyrrachio timens diur-
2 nis eo nocturnisque itineribus contendit. Simul Caesar
appropinquare dicebatur tantusque terror incidit eius
exercitui, quod properans noctem diei coniunxerat
neque iter intermiserat, ut paene omnes ex Epiro
finitimisque regionibus signa relinquerent, complures
3 arma proicerent, ac fugae simile iter videretur. Sed
cum prope Dyrrachium Pompeius constitisset castra-
que metari iussisset, perterrito etiam tum exercitu
princeps Labienus procedit iuratque, se eum non de-
serturum eundemque casum subiturum, quemcumque
4 ei fortuna tribuisset. Hoc idem reliqui iurant legati;
tribuni militum centurionesque sequuntur, atque idem
5 omnis exercitus iurat. Caesar praeoccupato itinere
ad Dyrrachium finem properandi facit castraque ad
flumen Apsum ponit in finibus Apolloniatium, ut ca-
stellis vigiliisque bene meritae civitates tutae essent
[praesidio], ibique reliquarum ex Italia legionum ad-
ventum exspectare et sub pellibus hiemare constituit.
6 Hoc idem Pompeius fecit et trans flumen Apsum
positis castris eo copias omnes auxiliaque conduxit.
1 XIIII. Calenus legionibus equitibusque Brundisii
in naves impositis, ut erat praeceptum a Caesare,
quantum navium facultatem habebat, naves solvit, pau-
lumque a portu progressus litteras a Caesare acci-
pit, quibus est certior factus, portus litoraque omnia
2 classibus adversariorum teneri. Quo cognito se in
portum recipit navesque omnes revocat. Una ex his,
quae perseveravit neque imperio Caleni obtemperavit,
quod erat sine militibus privatoque consilio admini-
strabatur, delata Oricum atque a Bibulo expugnata
3 est; qui de servis liberisque omnibus ad impuberes
supplicium sumit et ad unum interficit. Ita exiguo
tempore magnoque casu totius exercitus salus constitit.
1 XV. Bibulus, ut supra demonstratum est, erat cum
classe ad Oricum et, sicuti mari portibusque Caesa-
rem prohibebat, ita ipse omni terra earum regionum

prohibebatur: praesidiis enim dispositis omnia litora 2
a Caesare tenebantur, neque lignandi atque aquandi
neque naves ad terram deligandi potestas fiebat. Erat 3
res in magna difficultate, summisque angustiis rerum
necessariarum premebantur, adeo ut cogerentur sicuti
reliquum commeatum ita ligna atque aquam Corcyra
navibus onerariis supportare, atque etiam uno tem-
pore accidit, ut difficilioribus usi tempestatibus ex 4
pellibus, quibus erant tectae naves, nocturnum exci-
pere rorem cogerentur; quas tamen difficultates pa- 5
tienter atque aequo animo ferebant neque sibi nudanda
litora et relinquendos portus existimabant. Sed cum 6
essent in quibus demonstravi angustiis, ac se Libo
cum Bibulo coniunxisset, loquuntur ambo ex navibus
cum M'. Acilio et Statio Murco legatis, quorum alter
oppidi muris, alter praesidiis terrestribus praeerat:
velle se de maximis rebus cum Caesare loqui, si sibi
facultas detur. Huc addunt pauca rei confirmandae 7
causae, ut de compositione acturi viderentur. Interim
postulant, ut sint indutiae, atque ab iis impetrant.
Magnum enim, quod afferebant, videbatur, et Caesa- 8
rem id summe sciebant cupere, et profectum aliquid
Vibulli mandatis existimabatur.

XVI. Caesar eo tempore cum legione una pro- 1
fectus ad recipiendas ulteriores civitates et rem fru-
mentariam expediendam, qua angusta utebatur, erat
ad Buthrotum, oppidum oppositum Corcyrae. Ibi cer- 2
tior ab Acilio et Murco per litteras factus de postu-
latis Libonis et Bibuli legionem relinquit; ipse Oricum
revertitur. Eo cum venisset, evocantur illi ad collo- 3
quium. Prodit Libo atque excusat Bibulum, quod is
iracundia summa erat inimicitiasque habebat etiam
privatas cum Caesare ex aedilitate et praetura con-
ceptas: Ob eam causam colloquium vitasse, ne res
maximae spei maximaeque utilitatis eius iracundia im-
pedirentur. [Pompei] Summam *suam* esse ac fuisse 4
semper voluntatem, ut componeretur atque ab armis

discederetur, sed potestatem eius rei nullam habere,
propterea quod de consilii sententia summam belli
5 rerumque omnium Pompeio permiserint. Sed postu-
latis Caesaris cognitis missuros ad Pompeium, atque
illum reliqua per se acturum hortantibus ipsis. In-
terea manerent indutiae, dum ab illo rediri posset,
neve alter alteri noceret. Huc addit pauca de causa
et de copiis auxiliisque suis.

1 XVII. Quibus rebus neque tum respondendum Cae-
sar existimavit, neque nunc, ut memoriae prodantur,
2 satis causae putamus. Postulabat Caesar, ut legatos
sibi ad Pompeium sine periculo mittere liceret, idque
ipsi fore reciperent aut acceptos per se ad eum per-
3 ducerent. Quod ad indutias pertineret, sic belli ratio-
nem esse divisam, ut illi classe naves auxiliaque sua
4 impedirent, ipse ut aqua terraque eos prohiberet. Si
hoc sibi remitti vellent, remitterent ipsi de maritimis
custodiis; si illud tenerent, se quoque id retenturum.
Nihilo minus tamen agi posse de compositione, ut
haec non remitterentur, neque hanc rem esse impedi-
5 menti loco. Ille neque legatos Caesaris recipere neque
periculum praestare eorum, sed totam rem ad Pom-
peium reicere: unum instare, de indutiis, vehementissi-
6 meque contendere. Quem ubi Caesar intellexit prae-
sentis periculi atque inopiae vitandae causa omnem
orationem instituisse neque ullam spem aut condicio-
nem pacis afferre, ad reliquam cogitationem belli sese
recepit.

1 XVIII. Bibulus multos dies terra prohibitus et
graviore morbo ex frigore ac labore implicitus, cum
neque curari posset neque susceptum officium deserere
2 vellet, vim morbi sustinere non potuit. Eo mortuo
ad neminem unum summa imperii redit, sed separa-
tim suam quisque classem ad arbitrium suum admini-
3 strabat. Vibullius sedato tumultu, quem repentinus
Caesaris adventus concitaverat, ubi primum *e* re visum
est, adhibito Libone et L. Lucceio et Theophane, qui-

bus*cum* communicare de maximis rebus Pompeius con-
sueverat, de mandatis Caesaris agere instituit. Quem 4
ingressum in sermonem Pompeius interpellavit et loqui
plura prohibuit. *Quid mihi*, inquit, *aut vita aut civi-
tate opus est, quam beneficio Caesaris habere videbor?
cuius rei opinio tolli non poterit, cum in Italiam, ex
qua profectus sum, reductus existimabor.* Bello perfecto 5
ab iis Caesar haec facta cognovit, qui sermoni inter-
fuerunt; conatus tum nihilo minus est aliis rationibus
[per colloquia] de pace agere.

XVIIII. Inter bina castra Pompei atque Caesaris 1
unum flumen [tantum] intererat Apsus, crebraque inter
se colloquia milites habebant, neque ullum interim
telum per pactiones loquentium traiciebatur. Mittit 2
P. Vatinium legatum ad ripam ipsam fluminis, qui
ea, quae maxime ad pacem pertinere viderentur, ageret
et crebro magna voce pronuntiaret: liceretne civibus
ad cives de pace tuto legatos mittere, quod etiam
fugitivis ab saltu Pyrenaeo praedonibusque licuisset,
praesertim cum id agerent, ne cives cum civibus armis
decertarent? Multa suppliciter locutus est, ut de sua 3
atque omnium salute debebat, silentioque ab utrisque
militibus auditus. Responsum est ab altera parte, 4
Aulum Varronem profiteri, se altero die ad colloquium
venturum atque eund*em* visurum, quem ad modum
tuto legati venire et, quae vellent, exponere possent;
certumque ei rei tempus constituitur. Quo cum esset 5
postero die ventum, magna utrimque multitudo con-
venit, magnaque erat exspectatio eius rei, atque om-
nium animi intenti esse ad pacem videbantur. Qua 6
ex frequentia Titus Labienus prodit, summissa ora-
tione de pace loqui atque altercari cum Vatinio incipit.
Quorum mediam orationem interrumpunt subito undi- 7
que tela immissa; quae ille obtectus armis militum
vitavit; vulnerantur tamen complures, in his Cornelius
Balbus, M. Plotius, L. Tiburtius, centuriones militesque
non nulli. Tum Labienus: *Desinite ergo de composi-* 8

tione loqui: nam nobis nisi Caesaris capite relato pax esse nulla potest.

1 XX. Isdem temporibus M. Coelius Rufus praetor causa debitorum suscepta initio magistratus tribunal suum iuxta C. Trebonii, praetoris urbani, sellam collocavit et, si quis appellaviset de aestimatione et de solutionibus, quae per arbitrum fierent, ut Caesar
2 praesens constituerat, fore auxilio pollicebatur. Sed fiebat aequitate decreti et humanitate Treboni, qui his temporibus clementer et moderate ius dicendum existimabat, ut reperiri non possent, a quibus initium
3 appellandi nasceretur. Nam fortasse inopiam excusare et calamitatem aut propriam suam aut temporum queri et difficultates auctionandi proponere etiam mediocris est animi; integras vero tenere possessiones, qui se debere fateantur, cuius animi aut cuius impudentiae
4 est? Itaque, hoc qui postularet, reperiebatur nemo. Atque ipsis, ad quorum commodum pertinebat, durior
5 inventus est Coelius. Sed ab hoc profectus initio, ne frustra ingressus turpem causam videretur, legem promulgavit, ut sexenni die sine usuris creditae pecuniae solvantur.

1 XXI. Cum resisteret Servilius consul reliquique magistratus, et minus opinione sua efficeret, ad hominum excitanda studia sublata priore lege duas promulgavit, unam, qua mercedes habitationum annuas
2 conductoribus donavit, aliam tabularum novarum, impetuque multitudinis in C. Trebonium facto et non
3 nullis vulneratis eum de tribunali deturbavit. De quibus rebus Servilius consul ad senatum rettulit, senatusque Coelium ab re publica removendum censuit. Hoc decreto eum consul senatu prohibuit et contionari
4 conantem de rostris deduxit. Ille ignominia et dolore permotus palam se proficisci ad Caesarem simulavit; clam nuntiis ad Milonem missis, qui Clodio interfecto eo nomine erat damnatus, atque eo in Italiam evocato, quod magnis muneribus datis gladiatoriae familiae

reliquias habebat, sibi coniunxit atque eum in Thuri-
num ad sollicitandos pastores praemisit. Ipse cum 5
Casilinum venisset, unoque tempore signa eius mili-
taria atque arma Capuae essent comprensa et familia
Neapoli visa, quae proditionem oppidi appararet, pate-
factis consiliis exclusus Capua et periculum veritus,
quod conventus arma ceperat atque eum hostis loco
habendum existimabat, consilio destitit atque eo iti-
nere sese avertit.

XXII. Interim Milo dimissis circum municipia litte- 1
ris, *se* ea, quae faceret, iussu atque imperio facere
Pompei, quae mandata ad se per Vibullium delata
essent, quos ex aere alieno laborare arbitrabatur, solli-
citabat. Apud quos cum proficere nihil posset, quibus- 2
dam solutis ergastulis Cosam in agro Thurino oppu-
gnare coepit. Eo cum a Q. Pedio praetore cum legione
. . . ., lapide ictus ex muro periit. Et Coelius 3
profectus, ut dictitabat, ad Caesarem pervenit Thurios.
Ubi cum quosdam eius municipii sollicitaret equiti-
busque Caesaris Gallis atque Hispanis, qui eo praesidii
causa missi erant, pecuniam polliceretur, ab his est
interfectus. Ita magnarum initia rerum, quae occupa- 4
tione magistratuum et temporum sollicitam Italiam
habebant, celerem et facilem exitum habuerunt.

XXIII. Libo profectus ab Orico cum classe, cui prae- 1
erat, navium L Brundisium venit insulamque, quae con-
tra portum Brundisinum est, occupavit, quod praestare
arbitrabatur, unum locum, qua necessarius nostris erat
egressus, quam omnia litora ac portus custodia clausos
teneri. Hic repentino adventu naves onerarias quas- 2
dam nactus incendit et unam frumento onustam ab-
duxit magnumque nostris terrorem iniecit et noctu
militibus ac sagittariis in terram expositis praesidium
equitum deiecit, et adeo loci oportunitate profecit, uti 3
ad Pompeium litteras mitteret, naves reliquas, si vellet,
subduci et refici iuberet: sua classe auxilia sese Cae-
saris prohibiturum.

1 XXIIII. Erat eo tempore Antonius Brundisii; *is*
virtute militum confisus scaphas navium magnarum
circiter LX cratibus pluteisque contexit eoque milites
delectos imposuit atque eas in litore pluribus locis
separatim disposuit navesque triremes duas, quas Brun-
disi faciendas curaverat, per causam exercendorum re-
2 migum ad fauces portus prodire iussit. Has cum auda-
cius progressas Libo vidisset, sperans intercipi posse,
quadriremes V ad eas misit. Quae cum navibus nostris
*ap*propinquassent, nostri veterani in portum refugie-
3 bant, illi studio incitati incautius sequebantur. Iam
ex omnibus partibus subito Antonianae scaphae signo
dato se in hostes incitaverunt primoque impetu unam
ex his quadriremibus cum remigibus defensoribusque
suis ceperunt, reliquas turpiter refugere coëgerunt.
4 Ad hoc detrimentum accessit, ut equitibus per oram
maritimam ab Antonio dispositis aquari prohiberentur.
Qua necessitate et ignominia permotus Libo discessit
a Brundisio obsessionemque nostrorum omisit.

1 XXV. Multi iam menses erant et hiems praecipi-
taverat, neque Brundisio naves legionesque ad Caesa-
rem veniebant. Ac non nullae eius rei praetermissae
occasiones Caesari videbantur, quod certe saepe flaverant
venti, quibus necessario committendum existimabat.
2 Quantoque eius amplius processerat temporis, tanto
erant alacriores ad custodias, qui classibus praeerant,
maioremque fiduciam prohibendi habebant, et crebris
Pompei litteris castigabantur, quoniam primo venientem
Caesarem non prohibuissent, ut reliquos eius exercitus
impedirent; duriusque cotidie tempus ad transportan-
3 dum saevioribus ventis exspectabat. Quibus rebus per-
motus Caesar Brundisium ad suos severius scripsit,
nacti idoneum ventum ne occasionem navigandi dimit-
terent, sive ad litora Apolloniatium *sive ad Labeatium*
4 cursum derigere atque eo naves eicere possent. Haec
a custodiis classium loca maxime vacabant, quod se
longius *a* portibus committere non auderent.

XXVI. Illi adhibita audacia et virtute administrantibus M. Antonio et Fufio Caleno, multum ipsis militibus hortantibus neque ullum periculum pro salute Caesaris recusantibus, nacti Austrum naves solvunt atque altero die Apolloniam [Dyrrachium] praetervehuntur. Qui cum essent ex continenti visi, Coponius, 1 2
qui Dyrrachii classi Rhodiae praeerat, naves ex portu educit, et cum iam nostris remissiore vento appropinquasset, idem Auster increbuit nostrisque praesidio fuit. Neque vero ille ob eam causam conatu desistebat, 3
sed labore et perseverantia nautarum [et] vim tempestatis superari posse sperabat praetervectosque Dyrrachium magna vi venti nihilo setius sequebatur. Nostri usi fortunae beneficio tamen impetum classis 4
timebant, si forte ventus remisisset. Nacti portum, qui appellatur Nymphaeum, ultra Lissum milia passuum III, eo naves introduxerunt (qui portus ab Africo tegebatur, ab Austro non erat tutus) leviusque tempestatis quam classis periculum aestimaverunt. Quo 5
simul atque intro est itum, incredibili felicitate Auster, qui per biduum flaverat, in Africum se vertit.

XXVII. Hic subitam commutationem fortunae vi- 1
dere licuit. Qui modo sibi timuerant, hos tutissimus portus recipiebat; qui nostris navibus periculum intulerant, de suo timere cogebantur. Itaque tempore 2
commutato tempestas et nostros texit et naves Rhodias afflixit, ita ut ad unam omnes constratae numero XVI eliderentur et naufragio interirent, et ex magno remigum propugnatorumque numero pars ad scopulos allisa interficeretur, pars ab nostris detraheretur; quos omnes conservatos Caesar domum remisit.

XXVIII. Nostrae naves duae tardius cursu confecto 1
in noctem coniectae, cum ignorarent, quem locum reliquae cepissent, contra Lissum in ancoris constiterunt. Has scaphis minoribusque navigiis compluribus sum- 2
missis Otacilius Crassus, qui Lissi praeerat, expugnare parabat; simul de deditione eorum agebat et incolumi-

3 tatem deditis pollicebatur. Harum altera navis CCXX e legione tironum sustulerat, altera ex veterana paulo
4 minus CC. Hic cognosci licuit, quantum esset hominibus praesidii in animi firmitudine. Tirones enim multitudine navium perterriti et salo nauseaque confecti iure iurando accepto, nihil iis nocituros hostes, se Otacilio dediderunt; qui omnes ad eum perducti contra religionem iuris iurandi in eius conspectu crudelissime
5 interficiuntur. At veteranae legionis milites, item conflictati et tempestatis et sentinae vitiis, neque ex pristina virtute remittendum aliquid putaverunt, et tractandis condicionibus et simulatione deditionis extracto primo noctis tempore gubernatorem in terram navem
6 eicere cogunt, ipsi idoneum locum nacti reliquam noctis partem ibi confecerunt et luce prima missis ad eos ab Otacilio equitibus, qui eam partem orae maritimae asservabant, circiter CCCC, quique eos armati ex praesidio secuti sunt, se defenderunt et non nullis eorum interfectis incolumes se ad nostros receperunt.

1 XXVIIII. Quo facto conventus civium Romanorum, qui Lissum obtinebant, quod oppidum iis antea Caesar attribuerat muniendumque curaverat, Antonium recipit omnibusque rebus iuvit. Otacilius sibi timens *ex* oppido
2 fugit et ad Pompeium pervenit. Ex*positis* omnibus copiis Antonius, quarum erat summa veteranarum trium legionum uniusque tironum et equitum DCCC, plerasque naves in Italiam remittit ad reliquos milites equi-
3 tesque transportandos, pontones, quod est genus navium Gallicarum, Lissi relinquit, hoc consilio, ut, si *forte* Pompeius vacuam existimans Italiam eo traiecisset exercitum, quae opinio erat edita in vulgus, aliquam Caesar ad insequendum facultatem haberet, nuntiosque ad eum celeriter mittit, quibus regionibus exercitum exposuisset et quid militum transvexisset.

1 XXX. Haec eodem fere tempore Caesar atque Pompeius cognoscunt. Nam praetervectas Apolloniam Dyrrachiumque naves viderant, ipsi iter secundum eas

terra derexerant, sed, quo essent eae delatae, primis
diebus ignorabant. Cognitaque re diversa sibi ambo 2
consilia capiunt: Caesar, ut quam primum se cum An-
tonio coniungeret, Pompeius, ut venientibus in itinere
se opponeret, si imprudentes ex insidiis adoriri pos-
set; eodemque die uterque eorum ex castris stativis 3
a flumine Apso exercitum educunt, Pompeius clam et
noctu, Caesar palam atque interdiu. Sed Caesari cir- 4
cuitu maiore iter erat longius adverso flumine, ut vado
transire posset; Pompeius, quia expedito itinere flumen
ei transeundum non erat, magnis itineribus ad Anto-
nium contendit, atque eum ubi appropinquare cognovit, 5
idoneum locum nactus, ibi copias collocavit suosque
omnes in castris continuit ignesque fieri prohibuit,
quo occultior esset eius adventus. Haec ad Antonium 6
statim per Graecos deferuntur. Ille missis ad Caesarem
nuntiis unum diem sese castris tenuit; altero die ad
eum pervenit Caesar. Cuius adventu cognito Pompeius, 7
ne duobus circumcluderetur exercitibus, ex eo loco
discedit omnibusque copiis ad Asparagium Dyrrachi-
norum pervenit atque ibi idoneo loco castra ponit.

XXXI. His temporibus Scipio detrimentis quibus- 1
dam circa montem Amanum acceptis imperatorem se
appellaverat. Quo facto civitatibus tyrranisque magnas 2
imperaverat pecunias, item a publicanis suae provin-
ciae debitam biennii pecuniam exegerat et ab isdem
insequentis anni mutuam praeceperat equitesque toti
provinciae imperaverat. Quibus coactis, finitimis hosti- 3
bus Parthis post se relictis, qui paulo ante M. Crassum
imperatorem interfecerant et M. Bibulum in obsidione
habuerant, legiones equitesque ex Syria deduxerat.
Summamque in sollicitudinem ac timorem Parthici 4
belli provincia cum venisset, ac non nullae militum
voces cum audirentur, sese, contra hostem si duce-
rentur, ituros, contra civem et consulem arma non
laturos, deductis Pergamum atque in locupletissimas
urbes in hiberna legionibus maximas largitiones fecit

et confirmandorum militum causa diripiendas his civi-
tates dedit.

1 XXXII. Interim acerbissime imperatae pecuniae tota
provincia exigebantur; multa praeterea generatim ad
2 avaritiam excogitabantur. In capita singula servorum
ac liberorum tributum imponebatur; columnaria, osti-
aria, frumentum, milites, arma, remiges, tormenta,
vecturae imperabantur; cuius modo rei nomen reperiri
poterat, hoc satis esse ad cogendas pecunias videbatur.
3 Non solum urbibus, sed paene vicis castellisque sin-
gulis *singuli* cum imperio praeficiebantur. Qui horum
quid acerbissime crudelissimeque fecerat, is et vir et
4 civis optimus habebatur. Erat plena lictorum et im-
periorum provincia, differta praefectis atque exactori-
bus, qui praeter imperatas pecunias suo etiam privato
compendio serviebant: dictitabant enim, se domo pa-
triaque expulsos omnibus necessariis egere rebus, ut
5 honesta praescriptione rem turpissimam tegerent. Acce-
debant ad haec gravissimae usurae, quod in bello ple-
rumque accidere consuevit, universis imperatis pecuniis;
quibus in rebus prolationem diei donationem esse di-
cebant. Itaque aes alienum provinciae eo biennio multi-
6 plicatum est. Neque minus ob eam causam civibus
Romanis eius provinciae, sed in singulos conventus
singulasque civitates certae pecuniae imperabantur,
mutuasque illas ex senatus consulto exigi dictitabant;
publicanis, ut in Syria fecerant, insequentis anni vecti-
gal promutuum.

1 XXXIII. Praeterea Ephesi a fano Dianae deposi-
tas antiquitus pecunias Scipio tolli iubebat. Certaque
eius rei die constituta cum in fanum ventum esset
adhibitis compluribus senatorii ordinis, quos advoca-
verat Scipio, litterae ei redduntur a Pompeio, mare
transisse cum legionibus Caesarem: properaret ad se
cum exercitu venire omniaque post[ea quae] haberet.
2 His litteris acceptis, quos advocaverat, dimittit; ipse
iter in Macedoniam parare incipit paucisque post die-

bus est profectus. Haec res Ephesiae pecuniae salu-
tem attulit.

XXXIIII. Caesar Antonii exercitu coniuncto deducta 1
Orico legione, quam tuendae orae maritimae causa
posuerat, temptandas sibi provincias longiusque pro-
cedendum existimabat; et cum ad eum ex Thessalia 2
Aetoliaque legati venissent, qui praesidio misso polli-
cerentur earum gentium civitates imperata facturas,
L. Cassium Longinum cum legione tironum, quae
appellabatur xxvii., atque equitibus cc in Thessa-
liam, C. Calvisium Sabinum cum cohortibus v paucis-
que equitibus in Aetoliam misit; maxime eos, quod
erant propinquae regiones, de re frumentaria ut pro-
viderent, hortatus est. Cn. Domitium Calvinum cum 3
legionibus duabus, xi. et xii., et equitibus D in Mace-
doniam proficisci iussit; cuius provinciae ab ea parte, 4
quae libera appellabatur, Menedemus, princeps earum
regionum, missus legatus omnium suorum excellens
studium profitebatur.

XXXV. Ex his Calvisius, primo adventu summa 1
omnium Aetolorum receptus voluntate, praesidiis ad-
versariorum Calydone et Naupacto deiectis omni Aetolia
potitus est. Cassius in Thessaliam cum legione per- 2
venit. Hic cum essent factiones duae, varia voluntate
civitatum utebatur: Hegesaretos, veteris homo poten-
tiae, Pompeianis rebus studebat; Petraeus, summae
nobilitatis adulescens, suis ac suorum opibus Caesarem
enixe iuvabat.

XXXVI. Eodemque tempore Domitius in Mace- 1
doniam venit; et cum ad eum frequentes civitatum
legationes convenire coepissent, nuntiatum est, adesse
Scipionem cum legionibus, magna opinione et fama
omnium; nam plerumque in novitate *rei* fama antecedit.
Hic nullo in loco Macedoniae moratus magno impetu 2
tetendit ad Domitium et, cum ab eo milia passuum
xx afuisset, subito se ad Cassium Longium in Thessa-
liam convertit. Hoc adeo celeriter fecit, ut simul ad- 3

esse et venire nuntiaretur, et quo iter expeditius faceret,
M. Favonium ad flumen Aliacmonem, quod Macedoniam
a Thessalia dividit, cum cohortibus VIII praesidio im-
pedimentis legionum reliquit castellumque ibi muniri
4 iussit. Eodem tempore equitatus regis Cotyis ad castra
Cassii advolavit, qui circum Thessaliam esse consuerat.
5 Tum timore perterritus Cassius cognito Scipionis ad-
ventu visisque equitibus, quos Scipionis esse arbitra-
batur, ad montes se convertit, qui Thessaliam cingunt,
atque ex his locis Ambraciam versus iter facere coe-
6 pit. At Scipionem properantem sequi litterae sunt
consecutae a M. Favonio, Domitium cum legionibus
adesse neque se praesidium, ubi constitutus esset, sine
7 auxilio Scipionis tenere posse. Quibus litteris acceptis
consilium Scipio iterque commutat; Cassium sequi de-
8 sistit, Favonio auxilium ferre contendit. Itaque die
ac nocte continuato itinere ad eum pervenit, tam opor-
tuno tempore, ut simul Domitiani exercitus pulvis
cerneretur et primi antecursores Scipionis viderentur.
Ita Cassio industria Domitii, Favonio Scipionis celeri-
tas salutem attulit.

1 XXXVII. Scipio biduum *in* castris stativis moratus
ad flumen, quod inter eum et Domitii castra fluebat,
Aliacmonem, tertio die prima luce exercitum vado
traducit et castris positis postero die mane copias ante
2 frontem castrorum instruit. Domitius tum quoque sibi
dubitandum non putavit, quin productis legionibus
proelio decertaret. Sed cum esset inter bina castra
campus circiter milium passuum VI, Domitius castris
Scipionis aciem suam subiecit, ille a vallo non disce-
3 dere perseveravit. Ac tamen aegre retentis Domitianis
militibus est factum, ne proelio contenderetur, et ma-
xime, quod rivus difficilibus ripis subiectus castris
4 Scipionis progressus nostrorum impediebat. Quorum
studium alacritatemque pugnandi cum cognovisset Sci-
pio, suspicatus, fore ut postero die aut invitus dimicare
cogeretur aut magna cum infamia castris se contineret,

qui magna exspectatione venisset, temere progressus
turpem habuit exitum et noctu ne conclamatis quidem
vasis flumen transit atque in eandem partem, ex qua
venerat, redit ibique prope flumen edito natura loco
castra posuit. Paucis diebus interpositis noctu insidias 5
equitum collocavit, quo in loco superioribus fere die-
bus nostri pabulari consuerant; et cum cotidiana con-
suetudine Q. Varus, praefectus equitum Domitii, ve-
nisset, subito illi ex insidiis consurrexerunt. Sed nostri 6
fortiter impetum eorum tulerunt celeriterque ad suos
quisque ordines rediit atque ultro universi in hostes
impetum fecerunt. Ex his circiter octoginta interfectis, 7
reliquis in fugam coniectis duobus amissis in castra
se receperunt.

XXXVIII. His rebus gestis Domitius sperans, Sci- 1
pionem ad pugnam elici posse, simulavit, sese angustiis
rei frumentariae adductum castra movere, vasisque
militari more conclamatis progressus milia passuum
III loco idoneo et occulto omnem exercitum equitatum-
que collocavit. Scipio ad sequendum paratus equitum 2
magnam[que] partem ad explorandum iter Domitii et
cognoscendum praemisit. Qui cum essent progressi, 3
primaeque turmae insidias intravissent, ex fremitu equo-
rum illata suspicione ad suos se recipere coeperunt,
quique hos sequebantur, celerem eorum receptum con-
spicati restiterunt. Nostri cognitis [hostium] insidiis, 4
ne frustra reliquos exspectarent, duas nacti turmas
exceperunt, *quarum perpauci fuga salutem sibi reppe-
rerunt* (in his fuit M. Opimius praefectus equitum);
reliquos omnes earum turmarum aut interfecerunt aut
captos ad Domitium deduxerunt.

XXXVIIII. Deductis orae maritimae praesidiis Cae- 1
sar, ut supra demonstratum est, III cohortes Orici
oppidi tuendi causa reliquit isdemque custodiam navium
longarum tradidit, quas ex Italia traduxerat. Huic
officio oppidoque Manius Acilius legatus praeerat. Is 2
naves nostras interiorem in portum post oppidum re-

duxit et ad terram deligavit faucibusque portus navem
onerariam submersam obiecit et huic alteram coniun-
xit; super quas turrim effectam ad ipsum introitum
portus opposuit et militibus complevit tuendamque ad
omnes repentinos casus tradidit.

1 XXXX. Quibus cognitis rebus Cn. Pompeius filius,
qui classi Aegyptiae praeerat, ad Oricum venit submer-
samque navem remulco multisque contendens funibus
adduxit atque alteram navem, quae erat ad custodiam
ab Acilio posita, pluribus aggressus navibus, in qui-
bus ad libram fecerat turres, ut ex superiore pugnans
loco integrosque semper defatigatis summittens et re-
liquis partibus simul ex terra scalis et classe moenia
oppidi temptans, uti adversariorum manus diduceret,
2 labore et multitudine telorum nostros vicit, deiectis-
que defensoribus, qui omnes scaphis excepti refuge-
rant, eam navem expugnavit eodemque tempore ex
altera parte molem tenuit naturaliter obiectam, quae
paene insulam oppidum effecerat, quattuor*que* biremes
subiectis scutulis impulsas vectibus in interiorem por-
3 tum traduxit. Ita ex utraque parte naves longas ag-
gressus, quae erant deligatae ad terram atque inanes,
4 IIII ex his abduxit, reliquas incendit. Hoc confecto
negotio D. Laelium ab Asiatica classe abductum reli-
quit, qui commeatus Byllide atque Amantia importari
5 in oppidum prohibebat. Ipse Lissum profectus naves
onerarias XXX a M. Antonio relictas intra portum ag-
gressus omnes incendit; Lissum expugnare conatus
defendentibus civibus Romanis, qui eius conventus
erant, militibusque, quos praesidii causa miserat Cae-
sar, triduum moratus paucis in oppugnatione amissis
re infecta inde discessit.

1 XXXXI. Caesar, postquam Pompeium ad Aspara-
gium esse cognovit, eodem cum exercitu profectus
expugnato in itinere oppido Parthinorum, in quo
Pompeius praesidium habebat, tertio die [Macedoniam]
ad Pompeium pervenit iuxtaque eum castra posuit et

postridie eductis omnibus copiis acie instructa decer-
nendi potestatem Pompeio fecit. Ubi illum suis locis 2
se tenere animadvertit, reducto in castra exercitu aliud
sibi consilium capiendum existimavit. Itaque postero 3
die omnibus copiis magno circuitu difficili angustoque
itinere Dyrrachium profectus est, sperans, Pompeium
aut Dyrrachium compelli aut ab eo intercludi posse,
quod omnem commeatum totiusque belli apparatum
eo contulisset; ut accidit. Pompeius enim primo igno- 4
rans eius consilium, quod diverso ab ea regione itinere
profectum videbat, angustiis rei frumentariae compul-
sum discesssisse existimabat; postea per exploratores
certior factus postero die castra movit, breviore itinere
se occurrere ei posse sperans. Quod fore suspicatus 5
Caesar militesque adhortatus, ut aequo animo labo-
rem ferrent, parva parte noctis itinere intermisso mane
Dyrrachium venit, cum primum agmen Pompei pro-
cul cerneretur, atque ibi castra posuit.

XXXXII. Pompeius interclusus Dyrrachio, ubi pro- 1
positum tenere non potuit, secundo usus consilio edito
loco, qui appellatur Petra aditumque habet navibus
mediocrem atque eas a quibusdam protegit ventis,
castra communit. Eo partem navium longarum con- 2
venire, frumentum commeatumque ab Asia atque omni-
bus regionibus, quas tenebat, comportari imperat.
Caesar longius bellum ductum iri existimans et de 3
Italicis commeatibus desperans, quod tanta diligentia
omnia litora a Pompeianis tenebantur classesque ipsius,
quas hieme in Sicilia, Gallia, Italia fecerat, mora-
bantur, in Epirum rei frumentariae causa Q. Tillium
et L. Canuleium legatum misit, quodque hae regiones 4
aberant longius, locis certis horrea constituit vectu-
rasque frumenti finitimis civitatibus discripsit. Item
Lisso Parthinisque et omnibus castellis, quod esset
frumenti, conquiri iussit. Id erat perexiguum cum 5
ipsius agri natura, quod sunt loca aspera et montuosa,
ac plerumque frumento utuntur importato, tum quod

Pompeius haec providerat et superioribus diebus praedae loco Parthinos habuerat frumentumque omne conquisitum spoliatis effossisque eorum domibus per equites comportarat.

1 XXXXIII. Quibus rebus cognitis Caesar consilium capit ex loci natura. Erant enim circum castra Pompei permulti editi atque asperi colles. Hos primum prae-
2 sidiis tenuit castellaque ibi communit. Inde, ut loci cuiusque natura ferebat, ex castello in castellum perducta munitione circumvallare Pompeium instituit, haec spectans, quod angusta re frumentaria utebatur, quodque Pompeius multitudine equitum valebat, quo minore periculo undique frumentum commeatumque exercitui
3 supportare posset, simul, uti pabulatione Pompeium prohiberet equitatumque eius ad rem gerendam inuti-
4 lem efficeret, tertio, ut auctoritatem, qua ille maxime apud exteras nationes niti videbatur, minueret, cum fama per orbem terrarum percrebuisset, illum a Caesare obsideri neque audere proelio dimicare.

1 XXXXIIII. Pompeius neque a mari Dyrrachioque discedere volebat, quod omnem apparatum belli, tela, arma, tormenta, ibi collocaverat frumentumque exercitui navibus supportabat, neque munitiones Caesaris prohibere poterat, nisi proelio decertare vellet; quod
2 eo tempore statuerat non esse faciendum. Relinquebatur, ut extremam rationem belli sequens quam plurimos colles occuparet et quam latissimas regiones praesidiis teneret Caesarisque copias, quam maxime posset,
3 distineret; idque accidit. Castellis enim XXIIII effectis XV milia passuum circuitu amplexus hoc spatio pabulabatur; multaque erant intra eum locum manu sata,
4 quibus interim iumenta pasceret. Atque ut nostri perpetuas munitiones habebant perductas ex castellis in proxima castella, ne quo loco erumperent Pompeiani ac nostros post tergum adorirentur [timebant], ita illi interiore spatio perpetuas munitiones efficiebant, ne quem locum nostri intrare atque ipsos a tergo circum-

venire possent. Sed illi operibus vincebant, quod et 5
numero militum praestabant et interiore spatio mino-
norem circuitum habebant. *At*que cum erant loca Cae- 6
sari capienda, etsi prohibere Pompeius totis copiis et
dimicare non constituerat, tamen suis locis sagittarios
funditoresque mittebat, quorum magnum habebat nu-
merum, multique ex nostris vulnerabantur, magnusque 7
incesserat timor sagittarum, atque omnes fere milites
aut ex coactis aut ex centonibus aut ex coriis tuni-
cas aut tegimenta fecerant, quibus tela vitarent.

XXXXV. In occupandis praesidiis magna vi uter- 1
que nitebatur: Caesar, ut quam angustissime Pompeium
contineret, Pompeius, ut quam plurimos colles quam
maximo circuitu occuparet; crebraque ob eam causam
proelia fiebant. In his cum legio Caesaris nona prae- 2
sidium quoddam occupavisset et munire coepisset, huic
loco propinquum et contrarium collem Pompeius occu-
pavit nostrosque opere prohibere coepit; et cum una 3
ex parte prope aequum aditum haberet, primum sagit-
tariis funditoribusque circumiectis, postea levis arma-
turae magna multitudine missa tormentisque prolatis
munitiones impediebat; neque erat facile nostris uno
tempore propugnare et munire. Caesar cum suos ex 4
omnibus partibus vulnerari videret, recipere se iussit
et loco excedere. Erat per declive receptus. Illi autem 5
hoc acrius instabant neque regredi nostros patiebantur,
quod timore adducti locum relinquere videbantur. Dici- 6
tur eo tempore glorians apud suos Pompeius dixisse:
non recusare se, quin nullius usus imperator existi-
maretur, si sine maximo detrimento legiones Caesaris
sese recepissent inde, quo temere essent progressae.

XXXXVI. Caesar receptui suorum timens crates 1
ad extremum tumulum contra hostem proferri et ad-
versas locari, intra has mediocri latitudine fossam
tectis militibus obduci iussit locumque in omnes par-
tes quam maxime impediri. Ipse idoneis locis funditores 2
instruxit, ut praesidio nostris se recipientibus essent.

3 His rebus comparatis legionem reduci iussit. Pompeiani
hoc insolentius atque audacius nostros premere et in-
stare coeperunt cratesque pro munitione obiectas pro-
4 pulerunt, ut fossas transcenderent. Quod cum anim-
advertisset Caesar, veritus, ne non reducti, sed reiecti
viderentur, maiusque detrimentum caperetur, a medio
fere spatio suos per Antonium, qui ei legioni prae-
erat, cohortatus tuba signum dari atque in hostes
5 impetum fieri iussit. Milites legionis VIIII. subito con-
spirati pila coniecerunt et ex inferiore loco adversus
clivum incitati cursu praecipites Pompeianos egerunt
et terga vertere coëgerunt; quibus ad recipiendum
crates disiectae longuriique obiecti et institutae fossae
6 magno impedimento fuerunt. Nostri vero, qui satis
habebant sine detrimento discedere, compluribus inter-
fectis V omnino suorum amissis quietissime se rece-
perunt pauloque citra eum locum morati aliis compre-
hensis collibus munitiones perfecerunt.

1 XXXXVII. Erat nova et inusitata belli ratio cum
tot castellorum numero tantoque spatio et tantis muni-
tionibus et toto obsidionis genere, tum etiam reliquis
2 rebus. Nam quicumque alterum obsidere conati sunt,
perculsos atque infirmos hostes adorti aut proelio
superatos aut aliqua offensione permotos continuerunt,
cum ipsi numero equitum militumque praestarent;
causa autem obsidionis haec fere esse consuevit, ut
3 frumento hostes prohiberent. At tum integras atque
incolumes copias Caesar inferiore militum numero con-
tinebat, cum illi omnium rerum copia abundarent:
4 cotidie enim magnus undique navium numerus con-
veniebat, quae commeatum supportarent, neque ullus
flare ventus poterat, quin aliqua ex parte secundum
5 cursum haberent. Ipse autem consumptis omnibus
longe lateque frumentis summis erat in angustiis. Sed
6 tamen haec singulari patientia milites ferebant. Recor-
dabantur enim, eadem se superiore anno in Hispania
perpessos labore et patientia maximum bellum con-

fecisse; meminerant, ad Alesiam magnam se inopiam
perpessos, multo etiam maiorem ad Avaricum, maxi-
marum [se] gentium victores discessisse. Non, illis 7
ordeum cum daretur, non legumina recusabant; pecus
vero, cuius rei summa erat ex Epiro copia, magno
in honore habebant.

XXXXVIII. Est etiam genus radicis inventum ab 1
iis, qui vacabant ab operibus, quod appellatur chara,
quod admixtum lacte multum inopiam levabat. Id ad
similitudinem panis efficiebant. Eius erat magna copia. 2
Ex hoc effectos panes, cum in colloquiis Pompeiani
famem nostris obiectarent, vulgo in eos iaciebant, ut
spem eorum minuerent.

XXXXVIIII. Iamque frumenta maturescere inci- 1
piebant, atque ipsa spes inopiam sustentabat, quod
celeriter se habituros copiam confidebant; crebraeque
voces militum in vigiliis colloquiisque audiebantur,
prius se cortice ex arboribus victuros, quam Pompeium
e manibus dimissuros. Libenter etiam ex perfugis co- 2
gnoscebant, equos eorum tolerari, reliqua vero iumenta
interisse; uti autem ipsos valetudine non bona cum
angustiis loci et odore taetro ex multitudine cadaverum
et cotidianis laboribus, insuetos operum, tum aquae
summa inopia affectos. Omnia enim flumina atque 3
omnes rivos, qui ad mare pertinebant, Caesar aut aver-
terat aut magnis operibus obstruxerat, atque ut erant
loca montuosa et aditus perangusti vallium, has sublicis
in terram demissis praesaepserat terramque aggesserat,
ut aquam contineret. Itaque illi necessario loca sequi 4
demissa ac palustria et puteos fodere cogebantur atque
hunc laborem ad cotidiana opera addebant; qui tamen
fontes a quibusdam praesidiis aberant longius et cele-
riter aestibus exarescebant. At Caesaris exercitus 5
optima valetudine summaque aquae copia utebatur, tum
commeatus omni genere praeter frumentum abundabat,
cuius cotidie melius succedere tempus maioremque spem
maturitate frumentorum proponi videbant.

1 L. In novo genere belli novae ab utrisque bellandi rationes reperiebantur. Illi, cum animadvertissent ex ignibus, nocte cohortes nostras ad munitiones excubare, silentio aggressi universi intra multitudinem sagittas coniciebant et se confestim ad suos recipiebant.
2 Quibus rebus nostri usu docti haec reperiebant remedia, ut alio loco ignes facerent . . . .
. . . .
. . . .

1 LI. Interim certior factus P. Sulla, quem discedens castris praefecerat Caesar, auxilio cohorti venit cum legionibus duabus; cuius adventu facile sunt repulsi
2 Pompeiani. Neque vero conspectum aut impetum nostrorum tulerunt, primisque deiectis reliqui se verte-
3 runt et loco cesserunt. Sed insequentes nostros, ne longius prosequerentur, Sulla revocavit. At plerique existimant, si acrius insequi voluisset, bellum eo die
4 potuisse finire. Cuius consilium reprehendendum non videtur. Aliae enim sunt legati partes atque imperatoris: alter omnia agere ad praescriptum, alter libere
5 ad summam rerum consulere debet. Sulla a Caesare *praesidio* castris relictus liberatis suis hoc fuit contentus neque proelio decertare voluit, quae res tamen fortasse aliquem reciperet casum, ne imperatoris sibi
6 partes sumpsisse videretur. Pompeianis magnam res ad receptum difficultatem afferebat. Nam ex iniquo progressi loco in summo constiterant: si per declive sese reciperent, nostros ex superiore insequentes loco verebantur; neque multum ad solis occasum temporis supererat: spe enim conficiendi negotii prope in no-
7 ctem rem duxerant. Ita necessario atque ex tempore capto consilio Pompeius tumulum quendam occupavit, qui tantum aberat a nostro castello, ut telum tormentum*ve* missum adigi non posset. Hoc consedit loco atque eum communivit omnesque ibi copias continuit.

1 LII. Eodem tempore duobus praeterea locis pugnatum est: nam plura castella Pompeius pariter disti-

nendae manus causa temptaverat, ne ex proximis praesidiis succurri posset. Uno loco Volcatius Tullus im- 2
petum legionis sustinuit cohortibus tribus atque eam loco depulit; altero Germani *extra* munitiones nostras egressi compluribus interfectis sese ad suos incolumes receperunt.

LIII. Ita uno die VI proeliis factis, tribus ad Dyr- 1
rachium, tribus ad munitiones, cum horum omnium ratio haberetur, ad duo milia numero ex Pompeianis cecidisse reperiebamus, evocatos centurionesque complures (in eo fuit numero Valerius Flaccus L. filius, eius, qui praetor Asiam obtinuerat); signaque sunt militaria sex relata. Nostri non amplius XX omnibus 2
sunt proeliis desiderati. Sed in castello nemo fuit omnino militum, quin vulneraretur, quattuorque ex una cohorte centuriones oculos amiserunt. Et cum 3
laboris sui periculique testimonium afferre vellent, milia sagittarum circiter XXX in castellum coniecta Caesari renuntiaverunt, scutoque ad eum relato Scaevae centurionis inventa sunt in eo foramina CXX. Quem Cae- 4
sar, ut erat de se meritus et de republica, donatum milibus CC *collaud*atu*m*que ab octavis ordinibus ad primipilum se traducere pronuntiavit (eius enim opera castellum magna ex parte conservatum esse constabat) cohortemque postea duplici stipendio, frumento, veste, 5
congiariis militaribusque donis amplissime donavit.

LIIII. Pompeius noctu magnis additis munitionibus 1
reliquis diebus turres exstruxit et in altitudinem pedum XV effectis operibus vineis eam partem castrorum obtexit, et quinque intermissis diebus alteram noctem 2
subnubilam nactus obstructis omnibus castrorum portis et ad impediendum obiectis tertia inita vigilia silentio exercitum eduxit et se in antiquas munitiones recepit.

LV. Aetolia, Acarnania, Amphilochis per Cassium 1
Longinum et Calvisium Sabinum, ut demonstravimus, receptis temptandam sibi Achaiam ac paulo longius progrediendum existimabat Caesar. Itaque eo Calenum 2

misit eique Sabinum et Cassium cum cohortibus ad-
3 iungit. Quorum cognito adventu Rutilius Lupus, qui
Achaiam missus a Pompeio obtinebat, Isthmum prae-
4 munire instituit, ut Achaia Fufium prohiberet. Calenus
Delphos, Thebas, Orchomenum voluntate ipsarum civi-
tatum recepit, non nullas urbes per vim expugnavit;
reliquas civitates circummissis legationibus amicitia
Caesari conciliare studebat. In his rebus fere erat
Fufius occupatus.

1 LVI. Omnibus deinceps diebus Caesar exercitum
in aciem aequum in locum produxit, si Pompeius
proelio decertare vellet, ut paene castris Pompei legio-
nes subiceret; tantumque a vallo eius prima acies
2 aberat, uti ne telum tormentumve adigi posset. Pom-
peius autem, ut famam opinionemque hominum tene-
ret, sic pro castris exercitum constituebat, ut tertia
acies vallum contingeret, omnis quidem instructus
exercitus telis ex vallo adactis protegi posset.

1 LVII. Haec cum in Achaia atque apud Dyrrachium
gererentur, Scipionemque in Macedoniam venisse con-
staret, non oblitus pristini instituti Caesar mittit ad
eum *A.* Clodium, suum atque illius familiarem, quem
ab illo traditum initio et commendatum in suorum
2 necessariorum numero habere instituerat. Huic dat
litteras mandataque ad eum, quorum haec erat summa:
Sese omnia de pace expertum nihil adhuc arbitrari
vitio factum eorum, quos esse auctores eius rei vo-
luisset, quod sua mandata perferre non oportuno tem-
3 pore ad Pompeium vererentur. Scipionem ea esse
auctoritate, ut non solum libere, quae probasset, ex-
ponere, sed etiam ex magna parte compellare atque
errantem regere posset; praeesse autem suo nomine
exercitui, ut praeter auctoritatem vires quoque ad
4 coërcendum haberet. Quod si fecisset, quietem Italiae,
pacem provinciarum, salutem imperii uni omnes ac-
5 ceptam relaturos. Haec ad eum mandata Clodius refert
ac, primis diebus, ut videbatur, libenter auditus, reliquis

ad colloquium non admittitur, castigato Scipione a Favonio, ut postea confecto bello reperiebamus, infectaque re sese ad Caesarem recepit.

LVIII. Caesar, quo facilius equitatum Pompeianum 1
ad Dyrrachium contineret et pabulatione prohiberet, aditus duos, quos esse angustos demonstravimus, magnis operibus praemunivit castellaque his locis posuit. Pom- 2
peius, ubi nihil profici equitatu cognovit, paucis intermissis diebus rursum eum navibus ad se intra munitiones recipit. Erat summa inopia pabuli, adeo ut 3
foliis ex arboribus strictis et teneris harundinum radicibus contusis equos alerent: frumenta enim, quae fuerant intra munitiones sata, consumpserant. Coge- 4
bantur Corcyra atque Acarnania longo interiecto navigationis spatio pabulum supportare, quodque erat eius rei minor copia, ordeo adaugere atque his rationibus equitatum tolerare. Sed postquam non modo ordeum 5
pabulumque omnibus locis herbaeque desectae, sed etiam frons ex arboribus deficiebat, corruptis equis macie conandum sibi aliquid Pompeius de eruptione existimavit.

LVIIII. Erant apud Caesarem *in* equitum numero 1
Allobroges II fratres, Raucillus et Egus, Abducilli filii, qui principatum in civitate multis annis obtinuerat, singulari virtute homines, quorum opera Caesar omnibus Gallicis bellis optima fortissimaque erat usus. His 2
domi ob has causas amplissimos magistratus mandaverat atque eos extra ordinem in senatum legendos curaverat agrosque in Gallia ex hostibus captos praemiaque rei pecuniariae magna tribuerat locupletesque ex egentibus fecerat. Hi propter virtutem non solum 3
apud Caesarem in honore erant, sed etiam apud exercitum cari habebantur; sed freti amicitia Caesaris et stulta ac barbara arrogantia elati despiciebant suos stipendiumque equitum fraudabant et praedam omnem domum avertebant. Quibus illi rebus permoti universi 4
Caesarem adierunt palamque de eorum iniuriis sunt

questi et ad cetera addiderunt, falsum ab his equitum numerum deferri, quorum stipendium averterent.

1 LX. Caesar neque tempus illud animadversionis esse existimans et multa virtuti eorum concedens rem totam distulit; illos secreto castigavit, quod quaestui equites haberent, monuitque, ut ex sua amicitia omnia exspectarent et ex praeteritis suis officiis reliqua spera-
2 rent. Magnam tamen haec res illis offensionem et contemptionem ad omnes attulit, idque ita esse, cum ex aliorum obiectationibus tum etiam ex domestico
3 iudicio atque animi conscientia intellegebant. Quo pudore adducti et fortasse non se liberari, sed in aliud tempus reservari arbitrati, discedere a nobis et novam temptare fortunam novasque amicitias experiri consti-
4 tuerunt. Et cum paucis collocuti clientibus suis, quibus tantum facinus committere audebant, primum conati sunt praefectum equitum C. Volusenum interficere, ut postea bello confecto cognitum est, ut cum munere
5 aliquo perfugisse ad Pompeium viderentur; postquam id difficilius visum est neque facultas perficiendi dabatur, quam maximas potuerunt, pecunias mutuati, proinde ac suis satis facere et fraudata restituere vellent, multis coëmptis equis ad Pompeium transierunt cum iis, quos sui consilii participes habebant.

1 LXI. Quos Pompeius, quod erant honesto loco nati et instructi liberaliter magnoque comitatu et multis iumentis venerant virique fortes habebantur et in honore apud Caesarem fuerant, quodque novum et praeter consuetudinem acciderat, omnia sua praesidia circum-
2 duxit atque ostentavit. Nam ante id tempus nemo aut miles aut eques a Caesare ad Pompeium transierat, cum paene cotidie a Pompeio ad Caesarem perfugerent, vulgo vero universi in Epiro atque Aetolia conscripti milites earumque regionum omnium, quae a
3 Caesare tenebantur. Sed hi cognitis omnibus rebus, seu quid in munitionibus perfectum non erat, seu quid a peritioribus rei militaris desiderari videbatur, tempori-

busque rerum et spatiis locorum et custodiarum varia diligentia animadversa, prout cuiusque eorum, qui negotiis praeerant, aut natura aut studium ferebat, haec ad Pompeium omnia detulerunt.

LXII. Quibus ille cognitis eruptionisque iam ante 1 capto consilio, ut demonstratum est, tegimenta galeis milites ex viminibus facere atque aggerem iubet comportare. His paratis rebus magnum numerum levis 2 armaturae et sagittariorum aggeremque omnem noctu in scaphas et naves actuarias imponit et de media nocte cohortes LX ex maximis castris praesidiisque deductas ad eam partem munitionum ducit, quae pertinebat ad mare longissimeque a maximis castris Caesaris aberat. Eodem naves, quas demonstravimus aggere et levis 3 armaturae militibus completas, quasque ad Dyrrachium naves longas habebat, mittit et, quid a quoque fieri velit, praecipit. Ad eas munitiones Caesar Lentulum 4 Marcellinum quaestorem cum legione VIIII. positum habebat. Huic, quod valetudine minus commoda utebatur, Fulvium Postumum adiutorem summiserat.

LXIII. Erat eo loco fossa pedum XV et vallum 1 contra hostem in altitudinem pedum X, tantundemque eius valli agger in latitudinem patebat; ab eo intermisso spatio pedum DC alter conversus in contrariam partem erat vallus humiliore paulo munitione. Hoc 2 enim superioribus diebus timens Caesar, ne navibus nostri circumvenirentur, duplicem eo loco fecerat vallum, ut, si ancipiti proelio dimicaretur, posset resisti. Sed operum magnitudo et continens omnium dierum 3 labor, quod milium passuum in circuitu munitiones XVII erat complexus, perficiendi spatium non dabat. Itaque contra mare transversum vallum, qui has duas 4 munitiones coniungeret, nondum perfecerat. Quae res 5 nota erat Pompeio, delata per Allobrogas perfugas, magnumque nostris attulerat incommodum. Nam ut ad 6 mare II cohortes nonae legionis excubuerant, accessere subito prima luce Pompeiani [exercitus adventus ex-

stitit]; simul navibus circumvecti milites in exteriorem vallum tela iaciebant, fossaeque aggere complebantur, et legionarii interioris munitionis defensores scalis admotis tormentis cuiusque generis telisque terrebant, magnaque multitudo sagittariorum ab utraque parte
7 circumfundebatur. Multum autem ab ictu lapidum, quod unum nostris erat telum, viminea tegimenta galeis im-
8 posita defendebant. Itaque cum omnibus rebus nostri premerentur atque aegre resisterent, animadversum est vitium munitionis, quod supra demonstratum est, atque inter duos vallos, qua perfectum opus non erat, [per mare] navibus expositi in aversos nostros impetum fecerunt atque ex utraque munitione deiectos terga vertere coëgerunt.

1 LXIIII. Hoc tumultu nuntiato Marcellinus .. cohortes subsidio nostris laborantibus summittit ex castris; quae fugientes conspicatae neque illos suo adventu confirmare potuerunt neque ipsae hostium impetum tu-
2 lerunt. Itaque, quodcumque addebatur subsidio, id corruptum timore fugientium terrorem et periculum augebat: hominum enim multitudine receptus impedie-
3 batur. In eo proelio cum gravi vulnere esset affectus aquilifer et iam viribus deficeretur, conspicatus equites nostros, *Hanc ego*, inquit, *et vivus multos per annos magna diligentia defendi et nunc moriens eadem fide Caesari restituo. Nolite, obsecro, committere, quod ante in exercitu Caesaris non accidit, ut rei militaris dedecus ad-*
4 *mittatur, incolumemque ad eum deferte.* Hoc casu aquila conservatur omnibus primae cohortis centurionibus interfectis praeter principem priorem.

1 LXV. Iamque Pompeiani magna caede nostrorum castris Marcellini appropinquabant non mediocri terrore illato reliquis cohortibus, et M. Antonius, qui proximum locum praesidiorum tenebat, ea re nuntiata cum cohortibus XII descendens ex loco superiore cernebatur. Cuius adventus Pompeianos compressit nostrosque
2 firmavit, ut se ex maximo timore colligerent. Neque

multo post Caesar significatione per castella fumo facta,
ut erat superioris temporis consuetudo, deductis qui-
busdam cohortibus ex praesidiis eodem venit. Qui co- 3
gnito detrimento cum animadvertisset Pompeium extra
munitiones egressum, ut libere pabulari posset nec
minus aditum navibus haberet, commutata ratione belli,
quoniam propositum non tenuerat, castra secundum
mare iuxta Pompeium munire iussit.

LXVI. Qua perfecta munitione animadversum est 1
a speculatoribus Caesaris, cohortes quasdam, quod in-
star legionis videretur, esse post silvam et in vetera
castra duci. Castrorum hic situs erat. Superioribus 2
diebus nona Caesaris legio, cum se obiecisset Pom-
peianis copiis atque opere, ut demonstravimus, circum-
muniret, castra eo loco posuit. Haec silvam quandam 3
contingebant neque longius a mari passibus CCC ab-
erant. Post mutato consilio quibusdam de causis Cae- 4
sar paulo ultra eum locum castra transtulit, paucisque
intermissis diebus eadem Pompeius occupaverat et, quod
eo loco plures erat legiones habiturus, relicto interiore
vallo maiorem adiecerat munitionem. Ita minora castra 5
inclusa maioribus castelli atque arcis locum obtine-
bant. Item ab angulo castrorum sinistro munitionem 6
ad flumen perduxerat circiter passuum CCCC, quo libe-
rius a periculo milites aquarentur. Sed is quoque mu- 7
tato consilio quibusdam de causis, quas commemorari
necesse non est, eo loco excesserat. Ita complures
dies manserant castra; munitiones quidem omnes in-
tegrae erant.

LXVII. Eo signo legionis illato speculatores Cae- 1
sari renuntiarunt. Hoc idem visum ex superioribus
quibusdam castellis confirmaverunt. Is locus aberat a 2
novis Pompei castris circiter passus quingentos. Hanc
legionem sperans Caesar se opprimere posse et cupiens
eius diei detrimentum sarcire reliquit in opere cohortes
duas, quae speciem munitionis praeberent; ipse diverso 3
itinere, quam potuit occultissime, reliquas cohortes

numero xxxiii, in quibus erat legio nona multis amissis
centurionibus deminutoque militum numero, ad legionem
4 Pompei castraque minora duplici acie eduxit. Neque
eum prima opinio fefellit. Nam et pervenit prius, quam
Pompeius sentire posset, et, tametsi erant munitiones
castrorum magnae, tamen sinistro cornu, ubi erat ipse,
celeriter aggressus Pompeianos ex vallo deturbavit.
5 Erat obiectus portis ericius. Hic paulisper est pugna-
tum, cum irrumpere nostri conarentur, illi castra de-
fenderent, fortissime Tito Pulione, cuius opera pro-
ditum exercitum C. Antoni demonstravimus, e loco
6 propugnante. Sed tamen nostri virtute vicerunt exciso-
que ericio primo in maiora castra, post etiam in
castellum, quod erat inclusum maioribus castris, irru-
perunt et, quod eo pulsa legio sese receperat, non
nullos ibi repugnantes interfecerunt.

1 LXVIII. Sed fortuna, quae plurimum potest cum
in reliquis rebus tum praecipue in bello, parvis mo-
mentis magnas rerum commutationes efficit; ut tum
2 accidit. Munitionem, quam pertinere a castris ad flumen
supra demonstravimus, dextri Caesaris cornus cohortes
ignorantia loci sunt secutae, cum portam quaererent
3 castrorumque eam munitionem esse arbitrarentur. Quod
cum esset animadversum, coniunctam esse flumini, pro-
rutis munitionibus defendente nullo transcenderunt,
omnisque noster equitatus eas cohortes est secutus.

1 LXVIIII. Interim Pompeius hac satis longa inter-
iecta mora et re nuntiata v legiones ab opere deductas
subsidio suis duxit; eodemque tempore equitatus eius
nostris equitibus appropinquabat, et acies instructa a
nostris, qui castra occupaverant, cernebatur, omniaque
2 sunt subito mutata. Legio Pompeiana celeris spe sub-
sidii confirmata ab decumana porta resistere conabatur
atque ultro in nostros impetum faciebat. Equitatus
Caesaris, quod angusto itinere per aggeres ascendebat,
3 receptui suo timens initium fugae faciebat. Dextrum
cornu, quod erat a sinistro seclusum, terrore equitum

animadverso, ne intra munitionem opprimeretur, ea
parte, quam proruerat, sese recipiebat, ac plerique ex
his, ne in angustias inciderent, *ex* X pedum munitione
se in fossas praecipitabant, primisque oppressis reliqui
per horum corpora salutem sibi atque exitum pariebant.
Sinistro cornu milites, cum ex vallo Pompeium adesse 4
et suos fugere cernerent, veriti, ne angustiis interclu-
derentur, cum extra et intus hostem haberent, eodem,
quo venerant, receptu sibi consulebant, omniaque erant
tumultus, timoris, fugae plena, adeo ut, cum Caesar 5
signa fugientium manu prenderet et consistere iuberet,
alii dimissis *locis a*equis eodem cursu [con]fugerent,
alii [ex] metu etiam signa dimitterent, neque quis-
quam omnino consisteret.

LXX. His tantis malis haec subsidia succurrebant, 1
quo minus omnis deleretur exercitus, quod Pompeius
insidias timens, credo, quod haec praeter spem acci-
derant eius, qui paulo ante ex castris fugientes suos
conspexerat, munitionibus appropinquare aliquamdiu
non audebat, equitesque eius angustiis [portis], atque
his a Caesaris militibus occupatis, ad insequendum
tardabantur. Ita parvae res magnum in utramque par- 2
tem momentum habuerunt. Munitiones enim a castris
ad flumen perductae expugnatis iam castris Pompei
propriam expeditamque Caesaris victoriam interpella-
verunt, eadem res celeritate insequentium tardata no-
stris salutem attulit.

LXXI. Duobus his unius diei proeliis Caesar desi- 1
deravit milites DCCCCLX et *equites* . . . . . Tuticanum
Gallum, senatoris filium, notos equites Romanos C. Fle-
ginatem Placentia, A. Granium Puteolis, M. Sacrati-
virum Capua, tribunos militum et centuriones XXXII;
sed horum omnium pars magna in fossis munitionibus- 2
que et fluminis ripis oppressa suorum in terrore ac
fuga sine ullo vulnere interiit; signaque sunt militaria
amissa XXXII. Pompeius eo proelio imperator est appel- 3
latus. Hoc nomen obtinuit, atque ita se postea salutari

passus neque in litteris, quas scribere est solitus, ne-
4 que in fascibus insignia laureae praetulit. At Labienus,
cum ab eo impetravisset, ut sibi captivos tradi iuberet,
omnes productos ostentationis, ut videbatur, causa, quo
maior perfugae fides haberetur, commilitones appellans
et magna verborum contumelia interrogans, solerentne
veterani milites fugere, in omnium conspectu interfecit.

1 LXXII. His rebus tantum fiduciae ac spiritus Pom-
peianis accessit, ut non de ratione belli cogitarent,
2 sed vicisse iam viderentur. Non illi paucitatem nostro-
rum militum, non iniquitatem loci atque angustias
praeoccupatis castris et ancipitem terrorem intra ex-
traque munitiones, non abscisum in duas partes exer-
citum, cum altera alteri auxilium ferre non posset,
3 causae fuisse cogitabant. Non ad haec addebant, non
[ex] concursu acri facto, non proelio dimicatum, sibi-
que ipsos multitudine atque angustiis maius attulisse
4 detrimentum, quam ab hoste accepissent. Non denique
communis belli casus recordabantur, quam parvulae
saepe causae vel falsae suspicionis vel terroris repen-
tini vel obiectae religionis magna detrimenta intulissent,
quotiens vel ducis vitio vel culpa tribuni in exercitu
5 esset offensum; sed, proinde ac si virtute vicissent
neque ulla commutatio rerum posset accidere, per or-
bem terrarum fama ac litteris victoriam eius diei con-
celebrabant.

1 LXXIII. Caesar a superioribus consiliis depulsus
omnem sibi commutandam belli rationem existimavit.
2 Itaque uno tempore praesidiis omnibus deductis et
oppugnatione dimissa coactoque in unum locum exer-
citu contionem apud milites habuit hortatusque est,
ne ea, quae accidissent, graviter ferrent, neve his re-
bus terrerentur multisque secundis proeliis unum ad-
3 versum et id mediocre opponerent. Habendam fortunae
gratiam, quod Italiam sine aliquo vulnere cepissent,
quod duas Hispanias bellicosissimorum hominum peri-
tissimis atque exercitatissimis ducibus pacavissent, quod

finitimas frumentariasque provincias in potestatem re-
degissent; denique recordari debere, qua felicitate inter
medias hostium classes oppletis non solum portibus,
sed etiam litoribus omnes incolumes essent transpor-
tati. Si non omnia caderent secunda, fortunam esse 4
industria sublevandam. Quod esset acceptum detrimenti,
cuiusvis potius quam suae culpae debere tribui. Locum 5
se aequum ad dimicandum dedisse, potitum esse hostium
castris, expulisse ac superasse pugnantes. Sed sive
ipsorum perturbatio sive error aliquis sive etiam for-
tuna partam iam praesentemque victoriam interpella-
visset, dandam omnibus operam, ut acceptum incom-
modum virtute sarciretur. Quod si esset factum, *futurum* 6
ut detrimentum in bonum verteret, uti ad Gergoviam
accidisset, atque ei, qui ante dimicare timuissent, ultro
se proelio offerrent.

LXXIIII. Hac habita contione non nullos signife- 1
ros ignominia notavit ac loco movit. Exercitui quidem 2
omni tantus incessit ex incommodo dolor tantumque
studium infamiae sarciendae, ut nemo aut tribuni aut
centurionis imperium desideraret et sibi quisque etiam
poenae loco graviores imponeret labores, simulque
omnes arderent cupiditate pugnandi, cum superioris
etiam ordinis non nulli ratione permoti manendum eo
loco et rem proelio committendam existimarent. Contra 3
ea Caesar neque satis militibus perterritis confidebat
spatiumque interponendum ad recreandos animos puta-
bat, *et* relictis munitionibus magno opere rei frumen-
tariae timebat.

LXXV. Itaque nulla interposita mora sauciorum 1
modo et aegrorum habita ratione impedimenta omnia
silentio prima nocte ex castris Apolloniam praemisit;
haec conquiescere ante iter confectum vetuit. His una
legio missa praesidio est. His explicitis rebus duas 2
in castris legiones retinuit, reliquas de quarta vigilia
compluribus portis eductas eodem itinere praemisit
parvoque spatio intermisso, ut et militare institutum

servaretur et quam serissime eius profectio cognosce-
retur, conclamari iussit statimque egressus et novissi-
mum agmen consecutus celeriter ex conspectu castro-
3 rum discessit. Neque vero Pompeius cognito consilio
eius moram ullam ad insequendum intulit, sed eadem
spectans, si in itinere impeditos perterritos deprehendere
posset, exercitum e castris eduxit equitatumque prae-
misit ad novissimum agmen demorandum, neque con-
sequi potuit, quod multum expedito itinere antecesserat
4 Caesar. Sed cum ventum esset ad flumen Genusum,
quod ripis erat impeditis, consecutus equitatus novis-
5 simos proelio detinebat. Huic suos Caesar equites
opposuit expeditosque antesignanos admiscuit CCCC, qui
tantum profecerunt, ut equestri proelio commisso pel-
lerent omnes compluresque interficerent ipsique inco-
lumes se ad agmen reciperent.

1 LXXVI. Confecto iusto itinere eius diei, quod pro-
posuerat Caesar, traductoque exercitu flumen Genusum
in veteribus suis castris contra Asparagium consedit
militesque omnes intra vallum castrorum continuit equi-
tatumque per causam pabulandi emissum confestim
2 decumana porta in castra se recipere iussit. Simili
ratione Pompeius confecto eius diei itinere in suis ve-
3 teribus castris ad Asparagium consedit. Eius milites,
quod ab opere integris munitionibus vacabant, alii
lignandi pabulandique causa longius progrediebantur,
alii, quod subito consilium profectionis ceperant magna
parte impedimentorum et sarcinarum relicta, ad haec
repetenda invitati propinquitate superiorum castrorum
depositis in contubernio armis vallum relinquebant.
4 Quibus ad sequendum impeditis, quod fore providerat,
Caesar meridiano fere tempore signo profectionis dato
exercitum educit duplicatoque eius diei itinere VIII milia
passuum ex eo loco procedit; quod facere Pompeius
discessu militum non potuit.

1 LXXVII. Postero die Caesar similiter praemissis
prima nocte impedimentis de quarta vigilia ipse egredi-

tur, ut, si qua esset imposita dimicandi necessitas, subi-
tum casum expedito exercitu subiret. Hoc idem reliquis
fecit diebus. Quibus rebus perfectum est, ut altissimis 2
fluminibus atque impeditissimis itineribus nullum acci-
peret incommodum. Pompeius primi diei mora illata 3
et reliquorum dierum frustra labore suscepto, cum se
magnis itineribus extenderet et praegressos consequi
cuperet, quarto die finem sequendi fecit atque aliud
sibi consilium capiendum existimavit.

LXXVIII. Caesari ad saucios deponendos, stipen- 1
dium exercitui dandum, socios confirmandos, praesidium
urbibus relinquendum necesse erat adire Apolloniam.
Sed his rebus tantum temporis tribuit, quantum erat 2
properanti necesse: timens Domitio, ne adventu Pompei
praeoccuparetur, ad eum omni celeritate et studio in-
citatus ferebatur. Totius autem rei consilium his ratio- 3
nibus explicabat, ut, si Pompeius eodem contenderet,
abductum illum a mari atque ab iis copiis, quas Dyr-
rachii comparaverat, [frumento ac commeatu] abs-
tractum pari condicione belli secum decertare cogeret;
si in Italiam transiret, coniuncto exercitu cum Domitio
per Illyricum Italiae subsidio proficisceretur; si Apollo- 4
niam Oricumque oppugnare et se omni maritima ora
excludere conaretur, obsesso Scipione, necessario illum
suis auxilium ferre cogeret. Itaque praemissis nuntiis 5
ad Cn. Domitium Caesar scripsit et, quid fieri vellet,
ostendit praesidioque Apolloniae cohortibus IIII, Lissi I,
III Orici relictis, quique erant ex vulneribus aegri, de-
positis per Epirum atque Athamaniam iter facere coe-
pit. Pompeius quoque de Caesaris consilio coniectura 6
iudicans ad Scipionem properandum sibi existimabat:
si Caesar iter illo haberet, ut subsidium Scipioni fer-
ret; si ab ora maritima Oricoque discedere nollet, quod
legiones equitatumque ex Italia exspectaret, ipse ut
omnibus copiis Domitium aggrederetur.

LXXVIIII. His de causis uterque eorum celeritati 1
studebat, et suis ut esset auxilio, et ad opprimendos

2 adversarios ne occasioni temporis deesset. Sed Caesa-
rem Apollonia a derecto itinere averterat, Pompeius
per Candaviam iter in Macedoniam expeditum habebat.
3 Accessit etiam ex improviso aliud incommodum, quod
Domitius, qui dies complures castris Scipionis castra
collata habuisset, rei frumentariae causa ab eo disces-
serat et Heracliam [Senticam], quae est subiecta Can-
daviae, iter fecerat, ut ipsa fortuna illum obicere Pom-
4 peio videretur. Haec ad id tempus Caesar ignorabat.
Simul a Pompeio litteris per omnes provincias civi-
tatesque dimissis proelio ad Dyrrhachium facto latius
inflatiusque multo, quam res erat gesta, fama percre-
buerat, pulsum fugere Caesarem paene omnibus copiis
amissis. Haec itinera infesta reddiderat, haec civitates
5 non nullas ab eius amicitia avertebat. Quibus accidit
rebus, ut pluribus dimissi itineribus a Caesare ad Do-
mitium et a Domitio ad Caesarem nulla ratione iter
6 conficere possent. Sed Allobroges, Raucilli atque Egi
familiares, quos perfugisse ad Pompeium demonstra-
vimus, conspicati in itinere exploratores Domitii, seu
pristina sua consuetudine, quod una in Gallia bella
gesserant, seu gloria elati, cuncta, ut erant acta, ex-
posuerunt et Caesaris profectionem, adventum Pompei
7 docuerunt. A quibus Domitius certior factus vix IIII
horarum spatio antecedens hostium beneficio periculum
vitavit et ad Aeginium, quod est oppidum oppositum
[que] Thessaliae, Caesari venienti occurrit.

1 LXXX. Coniuncto exercitu Caesar Gomphos per-
venit, quod est oppidum primum Thessaliae venienti-
bus ab Epiro; quae gens paucis ante mensibus ultro
ad Caesarem legatos miserat, ut suis omnibus facul-
tatibus uteretur, praesidiumque ab eo militum petierat.
2 Sed eo fama iam praecurrerat, quam supra docuimus,
de proelio Dyrrachino, quod multis auxerat partibus.
3 Itaque Androsthenes, praetor Thessaliae, cum se victo-
riae Pompei comitem esse mallet quam socium Cae-
saris in rebus adversis, omnem ex agris multitudinem

servorum ac liberorum in oppidum cogit portasque
praecludit et ad Scipionem Pompeiumque nuntios mittit,
ut sibi subsidio veniant: se confidere munitionibus op-
pidi, si celeriter succurratur; longinquam oppugnatio-
nem sustinere non posse. Scipio discessu exercituum ab 4
Dyrrachio cognito Larisam legiones adduxerat; Pom-
peius nondum Thessaliae appropinquabat. Caesar castris 5
munitis scalas musculosque ad repentinam oppugnatio-
nem fieri et crates parari iussit. Quibus rebus effectis 6
cohortatus milites docuit, quantum usum haberet ad
sublevandam omnium rerum inopiam potiri oppido
pleno atque opulento, simul reliquis civitatibus huius
urbis exemplo inferre terrorem et id fieri celeriter,
priusquam auxilia concurrerent. Itaque usus singulari 7
militum studio eodem, quo venerat, die post horam
nonam oppidum altissimis moenibus oppugnare aggres-
sus ante solis occasum expugnavit et ad diripiendum
militibus concessit, statimque ab oppido castra movit
et Metropolim venit, sic ut nuntios expugnati oppidi
famamque antecederet.

LXXXI. Metropolitae primum eodem usi consilio 1
isdem permoti rumoribus portas clauserunt murosque
armatis compleverunt, sed postea casu civitatis Gom-
phensis cognito ex captivis, quos Caesar ad murum
producendos curaverat, portas aperuerunt. Quibus dili- 2
gentissime conservatis, collata fortuna Metropolitum
cum casu Gomphensium nulla Thessaliae fuit civitas
praeter Larisaeos, qui magnis exercitibus Scipionis
tenebantur, quin Caesari pareret atque imperata face-
ret. Ille idoneum locum in agris nactus, quo prope iam 3
matura erant *frumenta*, ibi adventum exspectare Pom-
pei eoque omnem belli rationem conferre constituit.

LXXXII. Pompeius paucis post diebus in Thessa- 1
liam pervenit contionatusque apud cunctum exercitum
suis agit gratias, Scipionis milites cohortatur, ut parta
iam victoria praedae ac praemiorum velint esse parti-
cipes, receptisque omnibus in una castra legionibus

suum cum Scipione honorem partitur classicumque
apud eum cani et alterum illi iubet praetorium tendi.
2 Auctis copiis Pompei duobusque magnis exercitibus
coniunctis pristina omnium confirmatur opinio et spes
victoriae augetur, adeo ut, quicquid intercederet tem-
3 poris, id morari reditum in Italiam videretur, et, si
quando quid Pompeius tardius aut consideratius face-
ret, unius esse negotium diei, sed illum delectari im-
perio et consulares praetoriosque servorum habere nu-
4 mero dicerent. Iamque inter se palam de praemiis ac
sacerdotiis contendebant in annosque consulatum de-
finiebant, alii domos bonaque eorum, qui in castris
5 erant Caesaris, petebant; magnaque inter eos in con-
silio fuit controversia, oporteretne Lucili Hirri, quod
is a Pompeio ad Parthos missus esset, proximis co-
mitiis praetoriis absentis rationem haberi, cum eius
necessarii fidem implorarent Pompei, praestaret, quod
proficiscenti recepisset, ne per eius auctoritatem de-
ceptus videretur, reliqui, in labore pari ac periculo
ne unus omnes antecederet, recusarent.
1 LXXXIII. Iam de sacerdotio Caesaris Domitius,
Scipio Spintherque Lentulus cotidianis contentionibus
ad gravissimas verborum contumelias palam descen-
derunt, cum Lentulus aetatis honorem ostentaret, Do-
mitius urbanam gratiam dignitatemque iactaret, Scipio
2 affinitate Pompei confideret. Postulavit etiam L. Afra-
nium proditionis exercitus Acutius Rufus apud Pom-
3 peium, quod gestum in Hispania diceret. Et L. Domitius
in consilio dixit, placere sibi, bello confecto ternas
tabellas dari ad iudicandum iis, qui ordinis essent se-
natorii belloque una cum ipsis interfuissent sententias-
que de singulis ferrent, qui Romae remansissent quique
intra praesidia Pompei fuissent neque operam in re
4 militari praestitissent: unam fore tabellam, qui libe-
randos omni periculo censerent, alteram, qui capitis
5 damnarent, tertiam, qui pecunia multarent. Postremo
omnes aut de honoribus suis aut de praemiis pecuniae

aut de persequendis inimicitiis agebant nec, quibus
rationibus superare possent, sed, quem ad modum uti
victoria deberent, cogitabant.

LXXXIIII. Re frumentaria praeparata confirma- 1
tisque militibus et satis longo spatio temporis a Dyr-
rachinis proeliis intermisso, quo satis perspectum ha-
bere militum animum videretur, temptandum Caesar
existimavit, quidnam Pompeius propositi aut voluntatis
ad dimicandum haberet. Itaque ex castris exercitum 2
eduxit aciemque instruxit, primo suis locis pauloque
a castris Pompei longius, continentibus vero diebus,
ut progrederetur a castris suis collibusque Pompeianis
aciem subiceret. Quae res in dies confirmatiorem eius
exercitum efficiebat. Superius tamen institutum in equi- 3
tibus, quod demonstravimus, servabat, ut, quoniam
numero multis partibus esset inferior, adulescentes at-
que expeditos ex antesignanis electos mutatis ad per-
nicitatem armis inter equites proeliari iuberet, qui
cotidiana consuetudine usum quoque eius generis proe-
liorum perciperent. His erat rebus effectum, ut equitum 4
mille etiam apertioribus locis VII milium Pompeianorum
impetum, cum adesset usus, sustinere auderent neque
magno opere eorum multitudine terrerentur. Namque 5
etiam per eos dies proelium secundum equestre fecit
atque unum Allobrogem ex duobus, quos perfugisse ad
Pompeium supra docuimus, cum quibusdam interfecit.

LXXXV. Pompeius, qui castra in colle habebat, 1
ad infimas radices montis aciem instruebat, semper,
ut videbatur, exspectans, si iniquis locis Caesar se sub-
iceret. Caesar nulla ratione ad pugnam elici posse 2
Pompeium existimans hanc sibi commodissimam belli
rationem iudicavit, ut castra ex eo loco moveret sem-
perque esset in itineribus, haec spectans, ut movendis 3
castris pluribusque adeundis locis commodiore re fru-
mentaria uteretur, simulque in itinere ut aliquam occa-
sionem dimicandi nancisceretur et insolitum ad laborem
Pompei exercitum cotidianis itineribus defatigaret. His 4

constitutis rebus, signo iam profectionis dato taberna-
culisque detensis animadversum est, paulo ante extra
cotidianam consuetudinem longius a vallo esse aciem
Pompei progressam, ut non iniquo loco posse dimicari
5 videretur. Tunc Caesar apud suos, cum iam esset agmen
in portis, *Differendum est,* inquit, *iter in praesentia no-
bis et de proelio cogitandum, sicut semper depoposcimus.
Animo simus ad dimicandum parati; non facile occa-
sionem postea reperiemus,* confestimque expeditas co-
pias educit.

1 LXXXVI. Pompeius quoque, ut postea cognitum
est, suorum omnium hortatu statuerat proelio decer-
tare. Namque etiam in consilio superioribus diebus
dixerat, prius, quam concurrerent acies, fore uti exer-
2 citus Caesaris pelleretur. Id cum essent plerique ad-
mirati, *Scio me,* inquit, *paene incredibilem rem polliceri;
sed rationem consilii mei accipite, quo firmiore animo
3 in proelium prodeatis. Persuasi equitibus nostris, idque
mihi facturos confirmaverunt, ut, cum propius sit acces-
sum, dextrum Caesaris cornu ab latere aperto aggrede-
rentur et circumventa ab tergo acie prius perturbatum
exercitum pellerent, quam a nobis telum in hostem iace-
4 retur. Ita sine periculo legionum et paene sine vulnere
bellum conficiemus. Id autem difficile non est, cum tan-
5 tum equitatu valeamus.* Simul denuntiavit, ut essent
animo parati in posterum et, quoniam fieret dimicandi
potestas, ut saepe cogitavissent, ne usu manuque reli-
quorum opinionem fallerent.

1 LXXXVII. Hunc Labienus excepit et, cum Caesaris
copias despiceret, Pompei consilium summis laudibus
2 efferret, *Noli,* inquit, *existimare, Pompei, hunc esse exer-
citum, qui Galliam Germaniamque devicerit. Omnibus
interfui proeliis, neque temere incognitam rem pronuntio.
3 Perexigua pars illius exercitus superest; magna pars
deperiit, quod accidere tot proeliis fuit necesse, multos
autumni pestilentia in Italia consumpsit, multi domum
4 discesserunt, multi sunt relicti in continenti. An non*

audistis, ex iis, qui per causam valetudinis remanserunt,
cohortes esse Brundisii factas? Hae copiae, quas videtis,
ex dilectibus horum annorum in citeriore Gallia sunt re-
fectae, et plerique sunt ex coloniis Transpadanis. Ac
tamen, quod fuit roboris, duobus proeliis Dyrrachinis
interiit. Haec cum dixisset, iuravit, se nisi victorem 5
in castra non reversurum, reliquosque, ut idem face-
rent, hortatus est. Hoc laudans Pompeius idem iura- 6
vit; nec vero ex reliquis fuit quisquam, qui iurare
dubitaret. Haec cum facta sunt in consilio, magna spe 7
et laetitia omnium discessum est; ac iam animo victo-
riam praecipiebant, quod de re tanta et a tam perito
imperatore nihil frustra confirmari videbatur.

LXXXVIII. Caesar, cum Pompei castris appropin- 1
quasset, ad hunc modum aciem eius instructam anim-
advertit. Erant in sinistro cornu legiones duae traditae 2
a Caesare initio dissensionis ex senatusconsulto, qua-
rum una prima, altera tertia appellabatur; in eo loco
ipse erat Pompeius. Mediam aciem Scipio cum legioni- 3
bus Syriacis tenebat. Ciliciensis legio coniuncta cum
cohortibus Hispanis, quas traductas ab Afranio docui-
mus, in dextro cornu erant collocatae. Has firmissi- 4
mas se habere Pompeius existimabat. Reliquas inter
aciem mediam cornuaque interiecerat numeroque co-
hortes CX expleverat. Haec erant milia XLV, evocato- 5
rum circiter duo, quae ex beneficiariis superiorum
exercituum ad eum convenerant; quae tota acie disper-
serat. Reliquas cohortis VII in castris propinquisque
castellis praesidio disposuerat. Dextrum cornu eius ri- 6
vus quidam impeditis ripis muniebat; quam ob causam
cunctum equitatum, sagittarios funditoresque omnes
sinistro cornu obiecerat.

LXXXVIIII. Caesar superius institutum servans X. 1
legionem in dextro cornu, nonam in sinistro colloca-
verat, tametsi erat Dyrrachinis proeliis vehementer
attenuata, et huic sic adiunxit octavam, ut paene unam
ex duabus efficeret, atque alteram alteri praesidio esse

2 iusserat. Cohortes in acie LXXX constitutas habebat,
quae summa erat milium XXII; cohortes duas castris
3 praesidio reliquerat. Sinistro cornu Antonium, dextro
P. Sullam, media acie Cn. Domitium praeposuerat. Ipse
4 contra Pompeium constitit. Simul his rebus animad-
versis, quas demonstravimus, timens, ne a multitudine
equitum dextrum cornu circumveniretur, celeriter ex
tertia acie singulas cohortes detraxit atque ex his quar-
tam instituit equitatuique opposuit et, quid fieri vel-
let, ostendit monuitque, eius diei victoriam in earum
5 cohortium virtute constare. Simul tertiae aciei totique
exercitui imperavit, ne iniussu suo concurreret: se,
cum id fieri vellet, vexillo signum daturum.

1 LXXXX. Exercitum cum militari more ad pugnam
cohortaretur suaque in eum perpetui temporis officia
praedicaret, imprimis commemoravit, testibus se mili-
tibus uti posse, quanto studio pacem petisset, quae
per Vatinium in colloquiis, quae per Aulum Clodium
cum Scipione egisset, quibus modis ad Oricum cum
2 Libone de mittendis legatis contendisset. Neque se um-
quam abuti militum sanguine neque rempublicam alter-
3 utro exercitu privare voluisse. Hac habita oratione
exposcentibus militibus et studio pugnae ardentibus
tuba signum dedit.

1 LXXXXI. Erat Crastinus evocatus in exercitu Cae-
saris, qui superiore anno apud eum primum pilum in
2 legione X. duxerat, vir singulari virtute. Hic signo
dato, *Sequimini me,* inquit, *manipulares mei qui fuistis,
et vestro imperatori, quam constituistis, operam date. Unum
hoc proelium superest; quo confecto et ille suam digni-*
3 *tatem et nos nostram libertatem recuperabimus.* Simul
respiciens Caesarem, *Faciam,* inquit, *hodie, imperator,
ut aut vivo mihi aut mortuo gratias agas.* Haec cum
dixisset, primus ex dextro cornu procucurrit, atque
eum electi milites circiter CXX voluntarii eiusdem cen-
turiae sunt prosecuti.

1 LXXXXII. Inter duas acies tantum erat relictum

spatii, ut satis esset ad concursum utriusque exercitus.
Sed Pompeius suis praedixerat, ut Caesaris impetum 2
exciperent neve se loco moverent aciemque eius di-
strahi paterentur; idque admonitu C. Triarii fecisse
dicebatur, ut primus excursus visque militum infrin-
geretur aciesque distenderetur, atque in suis ordinibus
dispositi dispersos adorirentur; leviusque casura pila spe- 3
rabat in loco retentis militibus, quam si ipsi immissis
telis occucurrissent, simul fore, ut duplicato cursu Cae-
saris milites exanimarentur et lassitudine conficerentur.
Quod nobis quidem nulla ratione factum a Pompeio 4
videtur, propterea quod est quaedam animi incitatio
atque alacritas naturaliter innata omnibus, quae studio
pugnae incenditur. Hanc non reprimere, sed augere im- 5
peratores debent; neque frustra antiquitus institutum
est, ut signa undique concinerent clamoremque universi
tollerent; quibus rebus et hostes terreri et suos inci-
tari existimaverunt.

LXXXXIII. Sed nostri milites dato signo cum in- 1
festis pilis procucurrissent atque animadvertissent, non
concurri a Pompeianis, usu periti ac superioribus pugnis
exercitati sua sponte cursum represserunt et ad me-
dium fere spatium constiterunt, ne consumptis viribus
appropinquarent, parvoque intermisso temporis spatio
ac rursus renovato cursu pila miserunt celeriterque,
ut erat praeceptum a Caesare, gladios strinxerunt. Ne- 2
que vero Pompeiani huic rei defuerunt. Nam et tela
missa exceperunt et impetum legionum tulerunt et or-
dines conservarunt pilisque missis ad gladios redierunt.
Eodem tempore equites ab sinistro Pompei cornu, ut 3
erat imperatum, universi procucurrerunt, omnisque mul-
titudo sagittariorum se profudit. Quorum impetum 4
noster equitatus non tulit, sed paulatim loco motus
cessit, equitesque Pompei hoc acrius instare et se tur-
matim explicare aciemque nostram a latere aperto cir-
cumire coeperunt. Quod ubi Caesar animadvertit, quar- 5
tae aciei, quam instituerat sex cohortium, dedit signum.

6 Illi celeriter procucurrerunt infestisque signis tanta vi
in Pompei equites impetum fecerunt, ut eorum nemo
consisteret omnesque conversi non solum loco excede-
rent, sed protinus incitati fuga montes altissimos pe-
7 terent. Quibus summotis omnes sagittarii funditoresque
8 destituti inermes sine praesidio interfecti sunt. Eodem
impetu cohortes sinistrum cornu pugnantibus etiam
tum ac resistentibus in acie Pompeianis circumierunt
eosque a tergo sunt adortae.

1 LXXXXIIII. Eodem tempore tertiam aciem Caesar,
quae quieta fuerat et se ad id tempus loco tenuerat,
2 procurrere iussit. Ita cum recentes atque integri de-
fessis successissent, alii autem a tergo adorirentur,
sustinere Pompeiani non potuerunt atque universi terga
3 verterunt. Neque vero Caesarem fefellit, quin ab iis
cohortibus, quae contra equitatum in quarta acie col-
locatae essent, initium victoriae oriretur, ut ipse in
4 cohortandis militibus pronuntiaverat. Ab his enim pri-
mum equitatus est pulsus, ab isdem factae caedes
sagittariorum ac funditorum, ab isdem acies Pompeiana
a sinistra parte [erat] circumita atque initium fugae
5 factum. Sed Pompeius, ut equitatum suum pulsum vi-
dit atque eam partem, cui maxime confidebat, perterri-
tam animadvertit, aliis quoque diffisus acie excessit
protinusque se in castra equo contulit et iis centurioni-
bus, quos in statione ad praetoriam portam posuerat,
clare, ut milites exaudirent, *Tuemini*, inquit, *castra
et defendite diligenter, si quid durius acciderit. Ego reli-
quas portas circumeo et castrorum praesidia confirmo.*
6 Haec cum dixisset, se in praetorium contulit, summae
rei diffidens et tamen eventum exspectans.

1 LXXXXV. Caesar Pompeianis ex fuga intra vallum
compulsis nullum spatium perterritis dare oportere
existimans milites cohortatus est, ut beneficio fortunae
2 uterentur castraque oppugnarent. Qui, etsi magno aestu
(nam ad meridiem res erat perducta), tamen ad omnem
3 laborem animo parati imperio paruerunt. Castra a co-

hortibus, quae ibi praesidio erant relictae, industrie defendebantur, multo etiam acrius a Thracibus barbarisque auxiliis. Nam, qui *ex* acie refugerant milites, 4
et animo perterriti et lassitudine confecti missis plerique armis signisque militaribus magis de reliqua fuga quam de castrorum defensione cogitabant. Neque vero 5
diutius, qui in vallo constiterant, multitudinem telorum sustinere potuerunt, sed confecti vulneribus locum reliquerunt, protinusque omnes ducibus usi centurionibus tribunisque militum in altissimos montes, qui ad castra pertinebant, confugerunt.

LXXXXVI. In castris Pompei videre licuit trichi- 1
las structas, magnum argenti pondus expositum, recentibus caespitibus tabernacula constrata, Lucii etiam Lentuli et non nullorum tabernacula protecta edera, multaque praeterea, quae nimiam luxuriam et victoriae fiduciam designarent, ut facile existimari posset, nihil eos de eventu eius diei timuisse, qui non necessarias conquirerent voluptates. At hi miserrimo ac pa- 2
tientissimo exercitu Caesaris luxuriem obiciebant, cui semper omnia ad necessarium usum defuissent. Pom- 3
peius, iam cum intra vallum nostri versarentur, equum nactus detractis insignibus imperatoriis decumana porta se ex castris eiecit protinusque equo citato Larisam contendit. Neque ibi constitit, sed eadem celeritate 4
paucos suos ex fuga nactus, nocturno itinere non intermisso, comitatu equitum XXX ad mare pervenit navemque frumentariam conscendit, saepe, ut dicebatur, querens, tantum se opinionem fefellisse, ut, a quo genere hominum victoriam sperasset, ab eo initio fugae facto paene proditus videretur.

LXXXXVII. Caesar castris potitus a militibus con- 1
tendit, ne in praeda occupati reliqui negotii gerendi facultatem dimitterent. Qua re impetrata montem opere 2
circummunire instituit. Pompeiani, quod is mons erat sine aqua, diffisi ei loco relicto monte universi iugis eius Larisam versus se recipere coeperunt. Qua re anim- 3

adversa Caesar copias suas divisit partemque legionum
in castris Pompei remanere iussit, partem in sua castra
remisit, IIII secum legiones duxit commodioreque iti-
nere Pompeianis occurrere coepit et progressus milia
4 passuum VI aciem instruxit. Qua re animadversa Pom-
peiani in quodam monte constiterunt. Hunc montem
flumen subluebat. Caesar milites cohortatus [est], etsi
totius diei continenti labore erant confecti noxque iam
suberat, tamen munitione flumen a monte seclusit, ne
5 noctu aquari Pompeiani possent. Quo perfecto opere
illi de deditione missis legatis agere coeperunt. Pauci
ordinis senatorii, qui se cum iis coniunxerant, nocte
fuga salutem petiverunt.

1 LXXXXVIII. Caesar prima luce omnes eos, qui in
monte consederant, ex superioribus locis in planiciem
2 descendere atque arma proicere iussit. Quod ubi sine
recusatione fecerunt passisque palmis proiecti ad ter-
ram flentes ab eo salutem petiverunt, consolatus con-
surgere iussit et pauca apud eos de lenitate sua locu-
tus, quo minore essent timore, omnes conservavit,
militibusque suis commendavit, ne qui eorum viola-
3 retur, neu quid sui desiderarent. Hac adhibita diligentia
ex castris sibi legiones alias occurrere et eas, quas
secum duxerat, in vicem requiescere atque in castra
reverti iussit eodemque die Larisam pervenit.

1 LXXXXVIIII. In eo proelio non amplius CC milites
desideravit, sed centuriones, fortes viros, circiter XXX
2 amisit. Interfectus est etiam fortissime pugnans Crasti-
nus, cuius mentionem supra fecimus, gladio in os ad-
3 versum coniecto. Neque id fuit falsum, quod ille in
pugnam proficiscens dixerat. Sic enim Caesar existi-
mabat, eo proelio excellentissimam virtutem Crastini
4 fuisse, optimeque eum de se meritum iudicabat. Ex
Pompeiano exercitu circiter milia XV cecidisse videban-
tur, sed in deditionem venerunt amplius milia XXIIII
(namque etiam cohortes, quae praesidio in castellis
fuerant, sese Sullae dediderunt), multi praeterea refu-

gerunt, signaque militaria ex proelio ad Caesarem sunt
relata CLXXX et aquilae VIIII. L. Domitius ex castris 5
in montem refugiens, cum vires eum lassitudine defe-
cissent, ab equitibus est interfectus.

C. Eodem tempore D. Laelius cum classe ad Brun- 1
disium venit eademque ratione, qua factum a Libone
antea demonstravimus, insulam obiectam portui Brun-
disino tenuit. Similiter Vatinius, qui Brundisio prae- 2
erat, tectis instructisque scaphis elicuit naves Laelianas
atque ex his longius productam unam quinqueremem
et minores duas in angustiis portus cepit, itemque per
equites dispositos aqua prohibere classiarios instituit.
Sed Laelius tempore anni commodiore usus ad navigan- 3
dum onerariis navibus Corcyra Dyrrachioque aquam
suis supportabat neque a proposito deterrebatur, ne- 4
que ante proelium in Thessalia factum cognitum aut
ignominia amissarum navium aut necessariarum rerum
inopia ex portu insulaque expelli potuit.

CI. Isdem fere temporibus Cassius cum classe Sy- 1
rorum et Phoenicum et Cilicum in Siciliam venit, et
cum esset Caesaris classis divisa in duas partes, di-
midiae parti praeesset P. Sulpicius praetor Vibone ad
fretum, dimidiae M. Pomponius ad Messanam, prius
Cassius ad Messanam navibus advolavit, quam Pompo-
nius de eius adventu cognosceret, perturbatumque eum 2
nactus nullis custodiis neque ordinibus certis, magno
vento et secundo completas onerarias naves taeda et
pice et stupa reliquisque rebus, quae sunt ad incen-
dia, in Pomponianam classem immisit atque omnes
naves incendit XXXV, e quibus erant XX constratae.
Tantusque eo facto timor insessit, ut, cum esset legio 3
praesidio Messanae, vix oppidum defenderetur, et nisi
eo ipso tempore quidam nuntii de Caesaris victoria
per dispositos equites essent allati, existimabant ple-
rique futurum fuisse, uti amitteretur. Sed oportunis- 4
sime nuntiis allatis oppidum est defensum; Cassius-
que ad Sulpicianam inde classem profectus est Vibonem,

applicatisque nostris ad terram navibus circiter XL
propter eundem timorem pari atque antea ratione [ege-
runt] secundum nactus ventum onerarias naves prae-
paratas ad incendium immisit, et flamma ab utroque
5 cornu comprensa naves sunt combustae quinque. Cum-
que ignis magnitudine venti latius serperet, milites,
qui ex veteribus legionibus erant relicti praesidio navi-
6 bus ex numero aegrorum, ignominiam non tulerunt,
sed sua sponte naves conscenderunt et a terra solverunt
impetuque facto in Cassianam classem quinqueremis
duas, in quarum altera erat Cassius, ceperunt, sed
Cassius exceptus scapha refugit; praeterea duae sunt
7 depressae triremes. Neque multo post de proelio facto
in Thessalia cognitum est, ut ipsis Pompeianis fides
fieret: nam ante id tempus fingi a legatis amicisque
Caesaris arbitrabantur. Quibus rebus cognitis ex his
locis Cassius cum classe discessit.

1 CII. Caesar omnibus rebus relictis persequendum
sibi Pompeium existimavit, quascumque in partes se
ex fuga recepisset, ne rursus copias comparare alias
et bellum renovare posset, et, quantumcumque itineris
equitatu efficere poterat, cotidie progrediebatur legio-
2 nemque unam minoribus itineribus subsequi iussit. Erat
edictum Pompei nomine Amphipoli propositum, uti
omnes eius provinciae iuniores, Graeci civesque Ro-
3 mani, iurandi causa convenirent. Sed, utrum averten-
dae suspicionis causa Pompeius proposuisset, ut quam
diutissime longioris fugae consilium occultaret, an no-
vis delectibus, si nemo premeret, Macedoniam tenere
4 conaretur, existimari non poterat. Ipse ad ancoram
una nocte constitit et vocatis ad se Amphipoli hospi-
tibus et pecunia ad necessarios sumptus corrogata
cognito Caesaris adventu ex eo loco discessit et Myti-
5 lenas paucis diebus venit. Biduum tempestate retentus
navibusque aliis additis actuariis in Ciliciam atque inde
6 Cyprum pervenit. Ibi cognoscit, consensu omnium
Antiochensium civiumque Romanorum, qui illic nego-

tiarentur, arcem captam esse excludendi sui causa nuntiosque dimissos ad eos, qui se ex fuga in finitimas civitates recepisse dicerentur, ne Antiochiam adirent: id si fecissent, magno eorum capitis periculo futurum.
Idem hoc L. Lentulo, qui superiore anno consul fue- 7
rat, et P. Lentulo consulari ac non nullis aliis acciderat Rhodi; qui cum ex fuga Pompeium sequerentur atque in insulam venissent, oppido ac portu recepti non erant missisque ad eos nuntiis, ut ex his locis discederent, contra voluntatem suam naves solverunt.
Iamque de Caesaris adventu fama ad civitates per- 8
ferebatur.

CIII. Quibus cognitis rebus Pompeius deposito ad- 1
eundae Syriae consilio pecunia societatis sublata et a quibusdam privatis sumpta et aeris magno pondere ad militarem usum in naves imposito duobusque milibus hominum armatis, partim quos ex familiis societatum delegerat, partim a negotiatoribus coëgerat, quos[que] ex suis quisque ad hanc rem idoneos existimabat, Pe-
lusium pervenit. Ibi casu rex erat Ptolomaeus, puer 2
aetate, magnis copiis cum sorore Cleopatra bellum gerens, quam paucis ante mensibus per suos propinquos atque amicos regno expulerat; castraque Cleo-
patrae non longo spatio ab eius castris distabant. Ad 3
eum Pompeius misit, ut pro hospitio atque amicitia patris Alexandria reciperetur atque illius opibus in ca-
lamitate tegeretur. Sed qui ab eo missi erant, confecto 4
legationis officio liberius cum militibus regis colloqui coeperunt eosque hortari, ut suum officium Pompeio
praestarent neve eius fortunam despicerent. In hoc 5
erant numero complures Pompei milites, quos ex eius exercitu acceptos in Syria Gabinius Alexandriam traduxerat belloque confecto apud Ptolomaeum, patrem pueri, reliquerat.

CIIII. His tunc cognitis rebus amici regis, qui 1
propter aetatem eius in curatione erant regni, sive timore adducti, ut postea praedicabant, sollicitato exer-

citu regio, ne Pompeius Alexandriam Aegyptumque
occuparet, sive despecta eius fortuna, ut plerumque in
calamitate ex amicis inimici exsistunt, his, qui erant
ab eo missi, palam liberaliter responderunt eumque
2 ad regem venire iusserunt; ipsi clam consilio inito
Achillam praefectum regium, singulari hominem auda-
cia, et L. Septimium tribunum militum ad interficiendum
3 Pompeium miserunt. Ab his liberaliter ipse appellatus
et quadam notitia Septimii productus, quod bello prae-
donum apud eum ordinem duxerat, naviculam parvu-
lam conscendit cum paucis suis: ibi ab Achilla et Sep-
timio interficitur. Item L. Lentulus comprehenditur ab
rege et in custodia necatur.

1 CV. Caesar, cum in Asiam venisset, reperiebat,
T. Ampium conatum esse pecunias tollere Epheso ex
fano Dianae eiusque rei causa senatores omnes ex pro-
vincia evocasse, ut his testibus in summa pecuniae
uteretur, sed interpellatum adventu Caesaris profugisse.
2 Ita duobus temporibus Ephesiae pecuniae Caesar au-
3 xilium tulit .... Item constabat, Elide in templo
Minervae repetitis atque enumeratis diebus, quo die
proelium secundum Caesar fecisset, simulacrum Victo-
riae, quod ante ipsam Minervam collocatum esset et
ante ad simulacrum Minervae spectavisset, ad valvas
4 se templi limenque convertisse. Eodemque die Antio-
chiae in Syria bis tantus exercitus clamor et signo-
rum sonus exauditus est, ut in muris armata civitas
5 discurreret. Hoc idem Ptolomaide accidit. Pergami in
occultis ac reconditis templi, quo praeter sacerdotes
adire fas non est, quae Graeci *ἄδυτα* appellant, tym-
6 pana sonuerunt. Item Trallibus in templo Victoriae,
ubi Caesaris statuam consecraverant, palma per eos
dies [in tecto] inter coagmenta lapidum ex pavimento
exstitisse ostendebatur.

1 CVI. Caesar paucos dies in Asia moratus cum audis-
set Pompeium Cypri visum, coniectans, eum Aegyptum
iter habere propter necessitudines regni reliquasque

eius loci oportunitates, cum legione una, quam se ex
Thessalia sequi iusserat, et altera, quam ex Achaia a
Q. Fufio legato evocaverat, equitibusque DCCC et navi-
bus longis Rhodiis X et Asiaticis paucis Alexandriam
pervenit. In his erant legionibus hominum milia tria 2
CC; reliqui vulneribus ex proeliis et labore ac magni-
tudine itineris confecti consequi non potuerant. Sed 3
Caesar confisus fama rerum gestarum infirmis auxiliis
proficisci non dubitaverat, aeque omnem sibi locum
tutum fore existimans. Alexandriae de Pompei morte 4
cognoscit atque ibi primum e nave egrediens clamo-
rem militum audit, quos rex in oppido praesidii causa
reliquerat, et concursum ad se fieri videt, quod fasces
anteferrentur. In hoc omnis multitudo maiestatem re-
giam minui praedicabat. Hoc sedato tumultu crebrae 5
continuis diebus ex concursu multitudinis concitationes
fiebant compluresque milites huius urbis omnibus parti-
bus interficiebantur.

CVII. Quibus rebus animadversis legiones sibi alias 1
ex Asia adduci iussit, quas ex Pompeianis militibus
confecerat. Ipse enim necessario etesiis tenebatur, qui
navigantibus Alexandria sunt adversissimi venti. In- 2
terim controversias regum ad populum Romanum et
ad se, quod esset consul, pertinere existimans atque
eo magis officio suo convenire, quod superiore con-
sulatu cum patre Ptolomaeo et lege et senatus con-
sulto societas erat facta, ostendit, sibi placere, regem
Ptolomaeum atque eius sororem Cleopatram exercitus,
quos haberent, dimittere et de controversiis iure apud
se potius quam inter se armis disceptare.

CVIII. Erat in procuratione regni propter aetatem 1
pueri nutricius eius, eunuchus nomine Pothinus. Is
primum inter suos queri atque indignari coepit, regem
ad causam dicendam evocari; deinde adiutores quos- 2
dam consilii sui nactus ex regis amicis exercitum a
Pelusio clam Alexandriam evocavit atque eundem Achil-
lam, cuius supra meminimus, omnibus copiis praefecit

3 Hunc incitatum *a* suis regis inflatum pollicitationibus,
quae fieri vellet, litteris nuntiisque edocuit. In testa-
mento Ptolomaei patris heredes erant scripti ex duo-
bus filiis maior et ex duabus filiabus ea, quae aetate
4 antecedebat. Haec uti fierent, per omnes deos perque
foedera, quae Romae fecisset, eodem testamento Ptolo-
5 maeus populum Romanum obtestabatur. Tabulae testa-
menti unae per legatos eius Romam erant allatae, ut
in aerario ponerentur (hae, cum propter publicas occu-
pationes poni non potuissent, apud Pompeium sunt
depositae), alterae eodem exemplo relictae atque ob-
signatae Alexandriae proferebantur.

1 CVIIII. De his rebus cum ageretur apud Caesa-
rem, isque maxime vellet pro communi amico atque
arbitro controversias regum componere, subito exer-
citus regius equitatusque omnis venire Alexandriam
2 nuntiatur. Caesaris copiae nequaquam erant tantae, ut
eis, extra oppidum si esset dimicandum, confideret.
Relinquebatur, ut se suis locis oppido teneret consi-
3 liumque Achillae cognosceret. Milites tamen omnes in
armis esse iussit regemque hortatus est, ut ex suis
necessariis, quos haberet maximae auctoritatis, legatos
ad Achillam mitteret et, quid esset suae voluntatis,
4 ostenderet. A quo missi Dioscorides et Serapion, qui
ambo legati Romae fuerant magnamque apud patrem
Ptolomaeum auctoritatem habuerant, ad Achillam per-
5 venerunt. Quos ille, cum in conspectum eius venis-
sent, prius quam audiret aut, cuius rei causa missi
essent, cognosceret, corripi atque interfici iussit; quo-
rum alter accepto vulnere occupatus per suos pro oc-
6 ciso sublatus, alter interfectus est. Quo facto, regem
ut in sua potestate haberet, Caesar efficit, magnam
regium nomen apud suos auctoritatem habere existi-
mans, et ut potius privato paucorum et latronum quam
regio consilio susceptum bellum videretur.

1 CX. Erant cum Achilla copiae, ut neque numero
neque genere hominum neque usu rei militaris con-

temnendae viderentur. Milia ènim XX in armis habebat. 2
Haec constabant ex Gabinianis militibus, qui iam in
consuetudinem Alexandrinae vitae ac licentiae venerant
et nomen disciplinamque populi Romani dedidicerant
uxoresque duxerant, ex quibus plerique liberos habe-
bant. Huc accedebant collecti ex praedonibus latroni- 3
busque Syriae Ciliciaeque provinciae finitimarumque
regionum; multi praeterea capitis damnati exulesque
convenerant. Fugitivis omnibus nostris certus erat Ale- 4
xandriae receptus certaque vitae condicio, ut dato no-
mine militum essent numero; si quis a domino prehen-
deretur, consensu militum eripiebatur, qui vim suorum,
quod in simili culpa versabantur, ipsi pro suo periculo
defendebant. Hi regum amicos ad mortem deposcere, 5
hi bona locupletum diripere, stipendii augendi causa
regis domum obsidere, regno expellere, alios arcessere
vetere quodam Alexandrini exercitus instituto consue-
rant. Erant praeterea equitum milia duo. Invetera- 6
verant hi omnes compluribus Alexandriae bellis, Ptolo-
maeum patrem in regnum reduxerant, Bibuli filios duos
interfecerant, bella cum Aegyptiis gesserant. Hunc
usum rei militaris habebant.

CXI. His copiis fidens Achillas paucitatemque mili- 1
tum Caesaris despiciens occupabat Alexandriam praeter
eam oppidi partem, quam Caesar cum militibus tene-
bat, primo impetu domum eius irrumpere conatus; sed
Caesar dispositis per vias cohortibus impetum eius
sustinuit. Eodemque tempore pugnatum est ad portum, 2
ac longe maximam ea res attulit dimicationem. Simul
enim diductis copiis pluribus viis pugnabatur, et magna
multitudine navis longas occupare hostes conabantur;
quarum erant L auxilio missae ad Pompeium proelio- 3
que in Thessalia facto domum redierant, illae triremes
omnes et quinqueremes aptae instructaeque omnibus
rebus ad navigandum, praeter has XXII, quae praesidii
causa Alexandriae esse consuerant, constratae omnes;
quas si occupavissent, classe Caesari erepta portum 4

ac mare totum in sua potestate haberent, commeatu
5 auxiliisque Caesarem prohiberent. Itaque tanta est con-
tentione actum, quanta agi debuit, cum illi celerem
in ea re victoriam, hi salutem suam consistere vide-
6 rent. Sed rem obtinuit Caesar omnesque eas naves et
reliquas, quae erant in navalibus, incendit, quod tam
late tueri parva manu non poterat, confestimque ad
Pharum navibus milites exposuit.

1 CXII. Pharus est in insula turris magna altitudine,
mirificis operibus exstructa; quae nomen ab insula ac-
2 cepit. Haec insula obiecta Alexandriae portum efficit;
sed a superioribus regionibus in longitudinem passuum
DCCCC in mare iactis molibus angusto itinere et ponte
3 cum oppido coniungitur. In hac sunt insula domicilia
Aegyptiorum et vicus oppidi magnitudine; quaeque ibi
cumque naves imprudentia aut tempestate paulum suo
cursu decesserunt, has more praedonum diripere con-
4 suerunt. Iis autem invitis, a quibus Pharus tenetur,
non potest esse propter angustias navibus introitus in
5 portum. Hoc tum veritus Caesar hostibus in pugna
occupatis militibus[que] expositis Pharum prehendit
6 atque ibi praesidium posuit. Quibus est rebus effectum,
ut toto frumentum auxiliaque navibus ad eum suppor-
tari possent. Dimisit enim circum omnes propinquas
7 provincias atque inde auxilia evocavit. Reliquis oppidi
partibus sic est pugnatum, ut aequo proelio discede-
retur et neutri pellerentur (id efficiebant angustiae loci)
paucisque utrimque interfectis Caesar loca maxime ne-
8 cessaria complexus noctu praemuniit. In hoc tractu
oppidi pars erat regiae exigua, in quam ipse habitandi
causa initio erat inductus, et theatrum coniunctum
domui, quod arcis tenebat locum aditusque habebat
9 ad portum et ad reliqua navalia. Has munitiones in-
sequentibus auxit diebus, ut pro muro obiectas haberet
10 neu dimicare invitus cogeretur. Interim filia minor
Ptolomaei regis vacuam possessionem regni sperans ad
Achillam sese ex regia traiecit unaque bellum admini-

strare coepit. Sed celeriter est inter eos de principatu 11
controversia orta, quae res apud milites largitiones auxit: magnis enim iacturis sibi quisque eorum ani-
mos conciliabat. Haec dum apud hostes geruntur, Po- 12
thinus, nutricius pueri et procurator regni, in parte Caesaris, cum ad Achillam nuntios mitteret hortareturque, ne negotio desisteret neve animo deficeret, indicatis deprehensisque internuntiis a Caesare est interfectus. Haec initia belli Alexandrini fuerunt.

INDEX NOMINUM.

(Belli Gallici index significatur litteris v. B. G.)

cum exercitu dimittitur (vide Lib. I. Argum. II.). Ante deditionem de suis rebus prosperis Caesarisque angustiis inflatius ad M. Varronem legatum Pompei in Hispaniam ulteriorum scribit. Ab hoc frumento ex Hispania coacto adiuvatur. Aliquot cohortes ex Hispania in Thessaliam (Pharsalum) traducit. Ab Acutio Rufo proditionis exercitus postulatur apud Pompeium. (Cum Q. Metello Celere consul a. U. c. DCLXXXXIIII. Cf. Cic. Ep. ad Att. I, 1, 1. 16, 12. 18, 5. 20, 5. cet. Ep. I, 1, 3. VIIII, 13, 1. 18, 2. XVI, 12, 4. Phil. XIII, 29.) — Eius filius, I, 74, 6. 84, 2, postquam per P. Sulpicium Rufum legatum Caesaris cum hoc de sua patrisque salute egit, datur ei obsidis loco. — Inde subst.

Afraniāni, I, 43, 5. 46, 5. 47, 2. 70, 2. 71, 3. 72, 1, et adi. — milites I, 54, 1 (equitesque). 69, 1, — a, acies, ib. 83, 1, postquam legiones Caesaris a tumulo reppulerunt, multis ex suis interfectis et clade accepta non tamen Ilerda oppido et ponte intercluduntur; omnibus viis obsessis Caesarem commeatu prohibent; sed cum hic prior angustias, per quas ad Hiberum flumen perveniri potest, occupasset, ab utraque parte premuntur Hiberoque interclusi Ilerdam revertuntur; duplici acie contra Caesarem ad Sicorim fl. consistunt, donec aquae et pabuli inopia pressi de deditione cum eo agant.

Afrĭca, I, 30, 2. 3. 31, 2. II, 23, 1. 28, 1. 32, 3. 37, 2, a.) ea pars orbis terrarum, quae est infra Mare Internum (meridiem versus), b.) media pars orae septentrionalis Africae, quae est inter Cyrenaicam et Mauritaniam, in provinciae Romanae formam redacta a. U. c. DCVIII. (c.) regio Carthaginiensis = A. ('propria') et DCCVIII. (Numidia et quae ab ea inter orientem et meridiem spectant regiones), ubi nunc sunt regna Algericum et Tuneticum. — Tubero, quamquam eam sortitus erat provinciam, obtinere non potest occupatam ab Attio Varo, qui iam biennio ante pro praetore eam obtinuerat. Curio recepta Sicilia eo traicit, eodem Cotta Sardinia insula eiectus profugit et Sex. Quintilius Varus quaestor Corfinii a Caesare dimissus. Sine ea Caes. urbem et Italiam tueri non potest. Caesaris in Hispania res secundae eo perferuntur. — Inde

Africus (int. *ventus*), III, 26, 4. 5, v. B. G. — In Nymphaeo portu, qui ab eo tegitur, Caesaris naves eo utuntur. — Item

Africum bellum, II, 32, 12, vide Lib. II. Argum. II., et

Africānus exercitus, III, 10, 5, Caesaris exercitus, qui C. Scribonio Curione duce ad Uticam contra P. Attium Varum pugnat; v. ib.

Alba, I, 15, 7. 24, 3 (cognomine Fucentia sive -is sive Marsorum), oppidum Marsorum gentis Italiae mediae (Samnii) inter septentrionem et occidentem situm a lacu

et Pyrenaeis montibus, hodie pars provinciae regni Hispanici *Cataluña,* Caesari se dedunt.

Auster, III, 26, 1. 2. 4 (5), is ventus, qui flat a meridie; quo favente M. Antonius incolumis cum classe Caesaris Brundisio in Nymphaei portum pervenit.

Auxĭmum, I, 12, 3. 13, 1. (2.) 15, 1. 31, 2, oppidum Piceni situm inter orientem et septentrionem aliquanto supra Misonem fl., nunc *Osimo* oppidum Anconae provinciae regni Italici. — Caesar, postquam P. Attius Varus Pompei praefectus inde profugit, eo ingressus senatorum voluntate A. in deditionem accipit, inde Asculum proficiscitur. — Eius incolae

Auximātes, ib. 13, 5. — Caesar eis gratias agit, quod se oppido receperint.

Avarĭcum, III, 47, 6, v. B. G. et Alesia. Milites Caesaris recordantur, se maximam ibi inopiam perpessos victores discessisse.

B

Bagrăda, II, 24, 1. (2.) 26, 1. 38, 3. 39, 1, flumen eius partis Africae, quae spectat inter orientem et septentrionem, quod oritur in Numidia, recepto Armasela transit in Africam quae proprie dicitur, in Zeugitana prope Uticam effunditur in Mare Africum; nunc *Medscherdah* fl. regni Tunetici. — C. Scribonius Curio postquam C. Caninium Rebilum legatum cum legionibus ad B-am reliquit, ipse pugna cum equitibus Numidis facta eo se recipit castraque ibi facit; ibidem Saburra praefectus Iubae regis castra facit, quem postquam equestri proelio vicit, ipse Curio magnam cladem ibi accipit.

Bessi, III, 4, 6, gens barbara eius partis Thraciae, quae spectat inter meridiem et occidentem, incolens inter Hebrum et Ardam fl. et Rhodopen montem, ubi nunc fere est *Filibe* (Philippopolis) oppidum Turciae (Sithoniae quae spectat ad orientem); equites in Pompei exercitu.

Bibulus, v. Calpurnius (a).

Bithynia, III, 3, 1, ea regio Asiae Minoris, quae continetur Paphlagonia, Galatia et Phrygia et Mysia, Propontide et Bosporo Thracio, Ponto Euxino; caput Nicomedia; nunc *Chudavendigiar* praefectura imperii Turcici. — Pompeius classem inde coëgerat.

Boeotia, III, 4, 2, regio Helladis, quae continetur Euripo et Attica, Megaride et Sinu Corinthiaco, Phocide, Locride (Opunt.) et Sinu Euboico, civitas Aeolica; caput Thebae; nunc cum Attica prima nomarchia regni Graeci. — Pompeius milites inde evocat.

Britannia, I, 54, 1, v. B. G. — Caesar naves eius generis fieri iubet, quod in Br. cognoverat.

Brundisium, I, 24, 1. 5. 25 (, 1. 3 —) 27, 1. 30, 1. III, 2, 1. 3. 6, 1. 8, 1. 14, 1. 24, 1. 4. 25, 1. 3. 87, 3. 100, 1, 2, (Βρεντέσιον,) oppidum Calabriae cum portu

egregio (v. infra), situm inter orientem et septentrionem in sinu Maris Hadriatici, unde frequentissimus erat traiectus in Graeciam (Dyrrachium); nunc *Brindisi* oppidum Italiae, situm in provincia (Neapolitana) *Lecce* sive *Terra d' Otranto*. — Pompeius Luceria eo it, paulo post eodem Caesar cum VI legionibus venit; qui cum Pompeium in portu includere instituisset, hic contra machinatur, navibus autem Pompeianis Dyrrachio reversis silentio proficiscitur; Caesar naves eo deduci iubet, quibus in Hispaniam proficiscatur; ab Urbe pervenit Br., ubi gravis autumnus exercitum valetudine temptaverat (v. **Apulia**); cum VII legionibus naves solvit, has remittit; eodem Q. Fufius Calenus equitibus impositis paulo post quam solvit redit; L. Scribonius Libo a M. Antonio re infecta inde discedere cogitur; Caesar hunc per litteras statim inde proficisci iubet; Labienus ex eis, quos ibi Caesar aegros reliquerat, cohortes esse factas dicit; D. Laelium A. Vatinius legatus Caesaris inde expellere non potest. — Eius incolae

Brundisīni, I, 28, 1. 4, Caesaris rebus favent militesque eius in capiendis navibus Pompeianis adiuvant. — Item adi.

Brundisinus, portus, ib. 25, 4. (—) 26, 1. III, 23, 1. 100, 1. — Pompeius magnas naves onerarias, quas in eo deprehenderat, contra Caesaris opera adornat; insula ei obiecta a Libone et deinceps a Laelio occupatur (v. supra).

Bruttii, I, 30, 4, (Βρέττιοι,) ea pars Italiae (inferioris), quae spectat ad meridiem, continetur Sinu Tarentino et Mari Ionico, Freto Siculo, Mari Infero, Lucania; nunc *Calabria ulteriore II.* provincia regni Italici (olim Neapolitani). — M. Porcius Cato per legatos suos ibi civium Romanorum dilectus habet.

D. **Brutus**, v. **Iunius**.

Buthrōtum, III, 16, 1 (2), oppidum Epiri (Chaoniae) situm prope litus Maris Ionici meridiem versus a lacu quodam, cuius nomen non est traditum, ad Pelōden portum, oppositum superiori parti Corcyrae insulae, a qua dividitur freto Corcyraeo [, paulo post pugnam Actiacam colonia Romana]; hodie *Butrinto* oppidum Albaniae (prov. Turc.). — Prope B. Caesar ab Acilio et Murco per litteras certior factus de postulatis Libonis et Bibuli ad colloquium cum eis habendum Oricum revertitur.

Byllis, ĭdis, III, 40, 4, oppidum Illyrici (ae — Graecae) inter meridiem et occidentem haud procul a confiniis Epiri (in Taulantiis) ad Aōum fl. situm, ubi nunc fere est, sed in altera ripa, vicus *Karvunari* Albaniae provinciae imperii Turcici. — Cn. Pompeius filius D. Laelium Orici relinquit, qui commeatum inde subvehi prohibeat. V. **Amantia**. — Eius incolae

Byllidenses, ib. 12, 4, Cae-

castris habet; Caesar eam vult exercitum dimittere et iure cum fratre disceptare. (Caesar eius amore captus diutius in Aegypto commoratus Romam eam arcessivit, regni possessionem ei confirmavit, item post eius mortem Antonius. Post pugnam Actiacam mortem sibi conscivit voluntariam a. DCCXXIIII.)

a.) A. Clodius, III, 57, 1. (2.) 5. 90, 1, Caesaris familiaris, cum litteris ab eo ad Scipionem missus, ut de pace ageret, re infecta redit.

b.) (P.) Clodius (Ap. f. Pulcher), ib. 21, 4, v. B. G. (8.)

Clupea sive—ae, II, 23, 2. 3, = Ἀσπίς, oppidum Africae (Zeugitanae) situm orientem versus in ea lingua orae septentrionalis, quae excurrit in promunturium Mercurii, conditum ab Agathocle tyranno Siculorum, quod bello Punico primo primum Africae ceperunt Romani; nunc *Klibiah* oppidum regni Tunetici. — L. Caesar adulescens C. Curionis adventum ibi praestolatur. V. Anquillaria.

M. Coelius Rufus (al. Caelius), I, 2, 4. III, 20, 1. 4. 21, 3. 22, 3, tribunus plebis a. U. c. DCCII., aedilis curulis biennio post, a. DCCVI. praetor peregrinus, Ciceronis familiaris ab eoque defensus, primo cum Caesare facit cautiusque de eo in senatu dicit, deinde ab eo se avertit legesque fert severiores, e senatu eiectus postquam cum T. Milone turbas movit, Thuriis interficitur. (Cf. Cic. pro Cael. *passim*. Ep. ad Att. VII, 1, 4. 3, 6. Ep. II, 8—16 III, 10, 5. VIII, 2, 2. 4, 5. 8, 10. 9, 3. 12, 1. Brut. LXXVIIII, 273.)

Commagenus, v. Antiochus.

C. Considius Longus, II, 23, 4, propraetor Africae paulo ante bellum civile, Scipionis legatus praesidio I legionis Adrumetum tuetur. (Cf. B. Afr. 3. 4. 33. 43. 76. 86. 93. Cic. pro Lig. 2.)

C. Coponius, III, 5, 3. 26, 2 (27.), praetor a. U. c. DCCV., ex Pompeianis, Dyrrachii praeest classi Rhodiae; M. Antonium persequens naufragium facit. V. Antonius b.) et Nymphaeum. (Cf. Cic. Ep. ad Att. VIII, 12 A, 4. de Divin. I, 68. II, 114.)

Corcȳra, III, 3, 1. 7, 1. 8, 3. [11, 1.] 15, 3. 16, 1. 58, 4. 100, 3, Κέρκυρα, insula Maris Ionici sita e regione Epiri (Buthrotum oppidum ei oppositum est), Corinthiorum colonia, a. U. c. DXXV. in Romanorum potestatem redacta; caput eodem nomine; nunc *Korphus* s. *Corfu*, una ex insulis Ionicis, undecima nomarchia regni Graeci. — Pompeius naves inde coëgerat; M. Bibulus eius legatus (quem vide) ibi est cum CX navibus Caesarisque adventu cognito Oricum versus progressus commeatum inde supportat. Pompeius pabulum inde Dyrrachium subvehere cogitur; postea D. Laelius aquam inde Brundisium supportat.

Cordŭba, II, 19, 1—3. 20, 8. 21, 1. 3, caput (Hispaniae) Baeticae, situm in Turdulis, in

dextra ripa Baetis fl. medio fere cursu; prima Romanorum in Hispania colonia, sedes propraetoris (patria Senecarum et Lucani poetae); nunc *Cordova* oppidum Andalusiae (in provincia eodem nomine). — Edicto Caesaris magistratus ac principes Baeticae eo conveniunt; eius conventus Varroni Pompei legato portas claudit; ad Caesarem eo venit Varro (v. Terentius b.); Caesar contione habita praemiisque tributis inde Gades proficiscitur.

Corfinium, I, 15, 6. 16, 1. 18, 1. 19, 4. 20, 1. 23, 5. 24, 1. 25, 1. 34, 1. II, 28, 1. 32, 1. III, 10, 1, caput Paelignorum, situm in dextra ripa Aterni fl., VII milium spatio a Sulmone, nunc *Pentima* oppidum provinciae *Abruzzo ulteriore II.* regni Italici. — Vibullius cum XIII cohortibus eo pervenit ad L. Domitium Ahenobarbum, qui Pompeio invito se eo contulerat; Caesar Asculo eo contendit Domitiumque obsidet; huius milites eum inde profugere prohibent. Capto oppido Caesar inde in Apuliam proficiscitur, Domitianas cohortes [C. Asinio Pollione duce] in Siciliam mittit; L. Vibullium Rufum et Sex. Quintilium Varum ibi receptos dimittit. Curio laudat illud, quo milites ibi in Caesarem fuerint, studium. — Eius incolae

Corfinienses, I, 21, 6. — Quid eis accidat, ea nocte, quae erat ante deditionem, suspensis animis exspectant milites Caesaris. — Item adi.

—is ignominia, II, 28, 12, v. supra, deditio militum Domitianorum, et

—es, duumviri, I, 23, 4, summi magistratus Corfinii, HS LX a L. Domitio Ahenobarbo in publico ibi deposita ad Caesarem afferunt, qui Domitio ea reddit.

(α.) (L.) Cornelius Balbus, III, 19, 7, v. B. G. (α.), ad Apsum fl. vulneratur in colloquio inter P. Vatinium et T. Labienum habito. (Maior, Gaditanus; defensus a Cicerone, cuius oratio habita a. U. c. DCLXXXXVIII. exstat; consul a. U. c. DCCXIIII. Cf. Cic. Ep. ad Att II, 3, 3. VII, 3, 11. 4, 2. 7, 6. VIII, 9, 4. 15 A. VIIII, 5, 3. 6, 1. 7 A—C. 13 A. XI, 7, 5, 8, 1. 14, 1. XIIII, 20, 4. 21, 2. Ep. VI, 8, 1. 12, 2. 18, 1. 19, 2. VII, 5, 2. 7, 1. 9, 1. 16, 3. 18, 3. VIII, 9, 5. 11, 2. VIIII, 6, 1. 17, 1. 19, 1. ad Qu. fr. II, 10, 4.)

(β.) a.) L. (Cornelius) Lentulus (Crus), I, 1, (1.) 2. (3.) 2, 4. 5. (6. 3, 4.) 4, (1.) 2. 5, 4. (6, 7. 10.) 14, 1. 4. III, 4, 1. 96, 1. 102, 7. 104, 3, v. B. G. (b.), ex Pompeianis, in senatu vehementissima oratione suadet, ne Caesaris gratiam sequantur, monetque, ut statim consilium capiant; M. Calidii sententiam leniorem se pronuntiaturum negat; aere alieno oppressus se alterum fore Sullam gloriatur; consulatu Kal. Ian. inito paucis diebus post [V. Id. Ian.] cum collega ex Urbe proficiscitur; item falso Caesaris adventu nuntiato aerario aperto [XIIII. Kal. Febr.] profugit; gladiatores Caesaris circum familias Capuae distribuit (v. Capua);

VIII, 12, 6. 14, 3. VIIII, 1, 2. 3, 1. 7, 6. 11, 1. 11 A, 3. 13, 7. 15, 4. XI, 13, 1. Ep. I, 1—9. III, 7, 5. VIII, 11, 1. XII, 14, 3. XIII, 48. XIIII, 1, 2. ad Qu. fr. I, 2, 16. 4, 5. II, 2, 3. 3, 1. 4, 4. 5. III, 2, 3. pro Sest. 70. 72. 107. 144. 147. in Pis. 34. 50. pro Mil. 39. Phil. XIII, 29. de Off. II, 16, 57. Brut. LXXVII, 268.)

(ε.) a.) L. (Cornelius L. f. P. n.) Sulla (Felix), I, 4, 2. 5, 1. 7, 3, v. B. G. et (β.) a.), tribunis plebis, nudata omnibus rebus eorum potestate, intercessionem [i. e. ius auxilii ferendi] liberam reliquerat. (A. U. c. DCXXXXVIII. quaestor cum C. Mario, bello Iugurthino interfuit, a. DCLXI. praetor, anno post pro praetore in Cappadociam missus, a. DCLXVI., postquam bello Marsico interfuit, consul cum Q. Pompeio Rufo, bello Mithridatico imperator, dictator perpetuus ab anno DCLXXII., biennio post iterum consul cum Q. Caecilio Metello Pio. Cf. Cic. de Leg. III, 9, 22. pro Cluent. 110.) — Eius filius

(ζ.) b.) — (— L. f. L. n.) — Faustus, I, 6, 3. 4, (Faustus Sulla,) gener Pompei, pro quaestore apud eum, quominus in Mauritaniam mittatur [, qui Bocchum et Bogudem reges ad Pompei partes traducat], intercedit L. Marcius Philippus tribunus plebis. (Sub Pompeio a. U. c. DCLXXXXI. fortissime pugnat ad Hierosolyma; augur et a. DCC. quaestor; pugnae Pharsalicae interest, ad Thapsum a. DCCVIII. captus interficitur a Caesaris militibus. Cf. Cic. Ep. ad Att. VIII, 3, 7. 12 A, 2. VIIII, 1, 4. 11, 4.)

(η.) c.) P. (Cornelius) Sulla, III, 51, 1. 3. (—) 5. 89, 3. 99, 4, filius fratris (P.) dictatoris, Caesaris legatus, prope Dyrrachium castris Caesaris praefectus Pompeianos II legionibus repellit, a proelio abstinet; ad Pharsalum dextro cornui praepositus eas cohortes Pompeianas, quae erant praesidio in castellis, ad deditionem cogit. (Consul designatus in a. U. c. DCLXXXVIIII. cum P. Autronio Paeto magistratum non init, ambitus damnatus; de societate utriusque coniurationis Catilinariae a L. Torquato filio accusatus et ab Hortensio et a Cicerone (a. DCLXXXXII.) defenditur; a. DCC. a Pompei in Caesaris partes transit; moritur a. DCCVIIII. Cf. Cic. pro Sulla *passim*, Ep. ad Att. XI, 21, 2. 22, 2. Ep. VIIII, 10, 3. XV, 17, 4. 19, 3. ad Qu. fr. III, 3, 2. de Off. II, 8, 29. de Fin. II, 19, 62.) — Inde

Castra Cornelia, II, 24, 2. (—4.) 25, (1.) 6. 30, 3. 37, 3 (—5), (i. e. is locus, ubi P. Cornelius Scipio Africanus maior bello Punico secundo castra habuerat munitissima,) sita in sinistra (nunc dextra) ripa Bagradae fl. paulo amplius passibus M ab Utica, nunc fere vicus *Qal 't el Uëd* regni Tunetici. (Cf. Maltzan, Iter Tunet. et Tripolit. I. p. 320.) — C. Scribonius Curio, praefectus Caesaris, eis exploratis commeatum eo statim supportari iubet; postquam eorum consilium, qui censebant eo recedendum, im-

D

ab eo discedit Heracliam versus et cum Caesare se coniungit; in pugna Pharsalica mediae aciei praeest. (Post eam exercitus eius a Deiotaro rege sustentatur, naves eius ad litora Africae deferuntur; cum Pharnace rem gerit; naufragio interisse dicitur. Cf. Cic. Ep. ad Qu. fr. II, 3, 6. 11, 2. III, 1, 16. 2, 3. 4, 1. 8, 3. ad Att. IIII, 8 b, 2. 15, 7. 16, 6. 17, 3. 5. Ep. XVI, 12, 3. pro Deiot. 14. 25. 32. pro Flacc. 31. 68. pro Cael. 32. pro Sest. 113.) — Inde

Domitiānus exercitus, ib. 36, 8, —ni milites, ib. 37, 3, } magnis itineribus ad Aliacmonem fl. M. Favonio auxilio contendunt aegreque, quin proelium cum Scipione committant, retinentur.

Domnilāus, III, 4, 5, unus ex tetrarchis Galatiae, CL equites Gallograecos Pompeio ipse adduxerat. V. Tarcondarius.

Dyrrachium, I, 25, 2. 27, 1. III, 5, 2. 9, 8. 11, 2. 13, 1. 3. 5. 26, [1] 2. 8. 30, 1. 41, 3. 5. 42, 1. 44, 1. (—) 53 (, 1). 57, 1. 58, 1. 62, 3. (—75.) 78, 3. 79, 4. 80, 4. 100, 3, = Ἐπίδαμνος, oppidum Illyrici (Taulantiorum vel Parthinorum) situm ad Mare Hadriaticum in inferiore parte lingulae supra portum, quo appellere solebant Romani Brundisio in Graeciam navigantes [, unde initium capiebat via Egnatia]; civitas Dorica condita cum Apollonia (quam vide) saeculo a. Chr. n. VII., quae a Philippo II. Macedonum imperio subiecta, ab a. U. c. DIIII. regno Scodrensi, a. DXXV. sub Romanorum dicionem venit posteaque cum Macedonia provincia coniuncta est; nunc *Durazzo* (*Dratsch* Turc., *Duressi* Alb.) oppidum Albaniae provinciae Turciae.— Priore anno belli Lentulo et Marcello consulibus cum magna parte exercitus Pompeiani Brundisio eo profectis naves inde revertuntur; aestate ibi exacta altero anno Pompeius, postquam hiemare ibi constituit (v. Apollonia), et ipse et Caesar eo festinat M. que Octavius Salonis se ad illum recipit, C. Coponius, qui ibi classi Rhodiae Pompei praeerat, frustra M. Antonium et Q. Fufium Calenum D. praetervehentes persequitur; Pompeio ibi intercluso cum omni apparatu bellico Caesar aliquot victoriis partis ipse proditus et bis uno die victus inde discedit (v. Lib. III. Argum. II.); D. Laelius aquam inde suis supportat Brundisium (vide Corcyra extr.). — Eius incolae

Dyrrachīni, III, 30, 7, quorum in agro situm est Asparagium (quod vide). — Item adi.

— num proelium, sing. num. et plur., ib. 80, 2. 84, 1. 87, 4. 89, 1, v. supra, ea duo proelia, quibus res ad ultimum dimicationis venit, quorum fama a Pompeianis multum aucta per provincias percrebuit, quibus VIIII. Caesaris legio vehementer attenuata est.

E

Egus, III, 59, 1. (— 61. 63, 5.) 79, 6 (84, 5), filius Adbucilli

principis Allobrogum, frater Raucilli, cum hoc a Caesare, cuius uterque in equitatu erat et in Gallia singularem virtutem praestiterat, stipendio equitum averso, postquam C. Voluseni interficiendi consilium abiecit, equis coëmptis ad Pompeium perfugit omnesque res Caesaris defert. Paulo ante pugnam Pharsalicam proelio equestri a Caesare interficitur. V. Allobroges, Raucillus.

Elis, III, 105, 3, Ἦλις, caput Elidis, eius regionis Peloponnesi, quae spectat ad occidentem, situm in sinistra ripa Penei fl., nunc *Paleopoli* oppidum nonae nomarchiae regni Graeci. — Ibi in templo Minervae portentum fit.

Ephĕsus, III, 33, 1. 105, 1, oppidum Ionicum Asiae Minoris situm in Lydia prope confinia Cariae ad Caystri fl. ostia (Mare Aegaeum), cum clarissimo templo Artemidis; nunc parietinae prope *Ajasaluk* vicum praefecturae Turciae *Aidin*. V. Diana. — Inde

Ephesia pecunia, ib. 33, 2. 105, 2, = thesaurus, cui bis Caesar auxilium tulit [tulisse se dicit] accessu et adventu suo. V. Caecilius (c.) et Ampius.

Epīrus, III, 4, 2. 13, 2. 42, 3. 47, 6. 61, 2. 78, 4. 80, 1, sive —ios, ib. 12, 4, Ἤπειρος, eius partis Graeciae, quae spectat ad septentriones, regio ea, quae attingit Thessaliam, Sinum Ambracium et Acarnaniam et Aetoliam, Mare Ionicum, Illyricum, vergit ad occidentem; nunc pars inferior Albaniae provinciae Turciae. — Pompeio supplementa legionum suppeditat (v. Achaia, Boeotia); Caesari se dedit; milites, quos inde in exercitu habebat Pompeius, ab eo ad Caesarem perfugiunt (v. Aetolia); Caesar rei frumentariae causa eo mittit Q. Tillium et C. Canuleium (quem vide); Caesariani frumenti inopia adducti pecoris magnam copiam inde habent; Caesar per eam iter facit; venientibus inde primum oppidum Thessaliae est Gomphi.

F

(a.) C. Fabius, I, 37, 1. 3. 40, 1. 7. (—42.) 48, 2, v. B. G., legatus Caesaris, cum III legionibus in Hispaniam praemissus animis finitimarum civitatum temptatis ad Ilerdam fortiter pugnat adversus L. Afranium et M. Petreium; duo pontes Sicoris fl. ab eo facti tempestate interrumpuntur. (Cf. Cic. Ep. ad Att. VII, 3, 3.) — Inde

Fabiānae legiones, ib. 40, 3. 4 (— 7), II ex eius ad Ilerdam legionibus, quae L. Munatio Planco (quem vide) duce Sicorim fl. transgressae uno ponte, quo transierant, tempestate interrupto Afranii, qui longe superior erat numero, subitum impetum sustinent.

(b.) Fabius Paelignus, II, 35, 1. 2. 5, centurio in exercitu Curionis, P. Attium Varum persecutus postquam paene interfecit, ipse interficitur.

Fānum, I, 11, 4, (Fortunae, τὸ ἱερὸν τῆς Τύχης,) oppidum

Germania, I, 7, 6. III, 87, 1, v. B. G. — Caesar in contione ab exercitu suo eam omnem pacatam dicit, T. Labienus eundem ad Pharsalum esse Caesaris exercitum, qui eam devicerit, negat. V. **Gallia**.

Germinii, III, 6, 2, gens, quae incolit eam partem orae Epiri (Chaoniae), ubi sunt Ceraunii montes (, maxime **Chimera** castellum, hodie *Chimara* oppidum) [, alibi non commemoratur]; nunc pars Albaniae provinciae imperii Turcici. — Caesar cum VII legionibus eorum terram attingit Non. Ian. alterius anni.

Gomphi, III, 80, 1 (—3. 5—7), primum oppidum Thessaliae (Hestiaeotidis) ad Epiri (Athamaniae) confinia, situm occidentem versus inter Pamisum et Peneum fl. sub Pindo monte, ubi nunc fere est oppidum *Palaea—Episkopi* nomarchiae *Trikala* regni Graeci, oppidum munitissimum, a Caesare expugnatur. — Eius incolae

civitas Gomphensis, ib. (80, 1.) 81, 1, et subst.

Gomphenses, ib. 2, postquam paulo ante legatis missis praesidium militum a Caesare petierunt, proelii Dyrrachini nuntio allato ei portas claudunt; eorum casu cognito reliquae civitates Thessaliae praeter Larisam ei se dedunt.

Gracchi, v. **Sempronius**.

Graeci, a.) III, 11, 3, **Parthini**, quos vide; b.) ib. 30, 6, incolae **Illyrici**, quod vide; c.) ib. 102, 2, **Macedones**, v. **Macedonia**; d.) 105, 5, (incolae Graeciae,) v. B. G., recondita et occulta templi ἄδυτα appellant. — Inde

Graecia, I, 25, 3, magna paene insula Europae sita inter Mare Aegaeum et Internum et Ionium, quae septentrionem versus attingit Illyricum et Macedoniam, dividi solet in tres partes, Peloponnesum, Graeciam mediam sive 'propriam' (Hellada), Gr. superiorem sive 'septentrionalem', quarum huius pars nunc est pars inferior Albaniae provinciae imperii Turcici, illae duae adiuncta Thessalia efficiunt regnum Graecum; provincia Romana facta **Achaiae** (quam vide) nomine a. U. c. DCVIII. (Epiros a. DCXVIII.) — Pompeius Dyrrachio occupato eam in potestate habere potuit. V. **Italia**, **Hadriaticum mare**.

A. Granius, III, 71, 1, Puteolanus, eques Romanus in Caesaris exercitu, ad Dyrrachium pugnans occidit.

H

Hadriatĭcum mare (al. *Adr.*), I, 25, 3, (= **Hadria**, **M. Superum**,) quod est inter Illyricum et Italiam, orientem versus pertinet ad Macedoniae atque Epiri confinia, meridiem versus attingit Mare Ionium, nomen habet ab **Hadria** sive (ut nunc vocant) **Adria** oppido Venetiae. (**Atria** Liv. V, 33, 7 *extr.*) — Pompeius Brundisio et Dyrrachio occupatis facillime illud in potestate habere potuit.

Hadrumetum, II, 23, 3. 4, oppidum Africae quae vocatur

I

L

Scribonius Libo et M. Octavius eis praesunt; post C. Antonii (quem vide) deditionem Libo cum eis ex Illyrico discedit. V. Achaica classis.

(a.) M. (Licinius P. f. M. n.) Crassus (Dives), III, 31, 3, v. B. G. a.), paulo ante bellum civile [i. e. a. U. c. DCCI. in pugna ad Carrhas Mesopotamiae oppidum facta] imperator, i. e. proconsul Syriae, a Parthis interfectus erat. (Successit ei C. Cassius, huic M. Calpurnius Bibulus, quos vide. Cf. Cic. Ep. I, 9, 9. 20. V, 8, 2. 4. XIIII, 2, 2. ad Att. I, 1, 8. 4, 4. 14, 9—11. 16, 5. 17, 9. II, 4, 2. 13, 2. 21, 4. 24, 4. IIII, 13, 2. ad Qu. fr. II, 3, 2. 7. 2. Brut. LXV. sq., 233. LXVIIII, 242. LXXXX, 308. 311. Acc. Verr. III, 123. V, 5. Phil. II, 7. 12. in Pis. 58. pro Flacc. 32. pro Mur. 10. 48. pro Sest. 39. 41. de Har. Resp. 12 47. pro Planc. 49. pro Balb. 17. 50. pro Cael. 9. 18. 23. de Divin. I, 29. 30. II, 22. 81. 82. 99. de Fin. II, 57. III, 75. de Off. I, 25. 109. III, 73. 75. Tusc. I, 12—14. V, 116.)

(b.) Licinius Damasippus, II, 44, 3, senator, Iubam regem equo in oppidum Uticam vehentem prosequitur. (Cf. Cic. Ep. VII, 23, 2. ad Att. XII, 29, 2. 33, 1. — Hor. Sat. II, 3, 16. 324. —)

Lissus, III, 26, 4. 28, 1. 2. 29, 1. 3. 40, 5. 42, 4. 78, 4, oppidum Illyrici situm in ripa sinistra Drilonis fl. haud procul ab eius ostiis, hodie *Alessio* sive *Ljesch* oppidum praefecturae *Scutari* Albaniae provinciae imperii Turcici. — Altero belli anno II naves Caesaris contra L—m in ancoris consistunt, reliquae M. Antonio et Q. Fufio Caleno ducibus in Nymphaeum portum, III milibus passuum ultra L—m situm, se recipiunt. Postquam cives Romani, quibus Caesar [decennio ante pro consule Galliis et Illyrico praefectus] L—m attribuerat, M. Antonium receperunt, Otacilius Crassus, qui Pompei iussu ibi praeerat, inde ad Pompeium ad Apsum fl. fugit; Antonius XXX pontones ibi relinquit (v. Gallicae naves); quibus Cn. Pompeius filius incendio deletis L—m expugnare conatus triduo post re infecta inde discedit. Caesar frumentum inde conquiri iubet; post proelium Dyrrachinum, ante quam exercitum cum Cn. Domitio coniunxit, I cohortem ibi praesidio relinquit.

Lucāni, I, 30, 4, ea pars Italiae inferioris, quae spectat ad occasum, continetur Sinu Tarentino, Bruttiis, Mari Infero, Campania et Samnio et Apulia, nunc maxima pars provinciarum regni Italici *Salerno (Principato - citeriore)* et *Potenza (Basilicata)*. — M. Cato ibi per legatos suos dilectus civium Romanorum habet. V. Bruttii.

L. Lucceius, III, 18, 3, historiarum scriptor, cum Caesare consulatus anni U. c. DCLXXXXV. petitor, Pompei [et Ciceronis] amicus, a L. Vibullio Rufo cum Pompeio de Caesaris mandatis agente ad colloquium adhibetur. (Cf. Cic. Ep. ad Att. I, 3, 3. 5, 5. 11, 1.

a M. Petreio, Pompei legato, qui per Vettones (quos vide) ad Afranium in Hispaniam citeriorem proficiscitur equitesque ei imperat. Afraniani milites L—orum genere pugnandi utuntur; L—i levis armaturae facile consectantur pabulatores Caesaris; v. **Hispania a.**)

M

Macedŏnes, III, 4, 6, equites in Pompei exercitu. — Inde

Macedonia, ib. 4, 1. 4. 11, 2. 33, 2. 34, 3. 36, 1—3. [41, 1.] 57, 1. 79, 2. 102, 3, a.) ante Philippum II. regem, i. e. saeculum a. Chr. n. IIII. medium, ea regio Europae, quae sita est septentrionem versus a Thessalia, a qua Aliacmone fl. dividitur, orientem versus pertinet ad Strymŏna fl., quo dividitur a Thracia, meridiem versus ad Olympum et Cambunos montes, occasum versus ad Boium et Boram montes (ad Epirum et Illyricum), septentrionem versus ad Paeoniam;

b.) ab anno a. Chr. n. CCCXXXXVII. ea terra, quae est inter Nestum fl., Mare Thracium (accedente Chalcidice) et Hellada (acc. Thessalia), Epirum et Mare Hadriaticum (acc. parte Illyrici), Illyricum et Moesiam (Dardaniam), post pugnam ad Pydnam factam a. U. c. DLXXXVI. in Romanorum dicione, ab a. DCVIII. cum Illyrico et Thessalia provincia Romana, nunc imperii Turcici praefectura *Selanik* paene omnis, *Rumili* et *Uskjub* ex parte. (Hanc intellegit Caesar). — Pompeius partem legionis veteranae (v. **Creta**) et CC equites inde coëgerat; iter ex M. Apolloniam habet; Scipio Epheso eo proficiscitur; Cn. Domitius Calvinus legatus a Caesare cum II legionibus eo mittitur; Scipio nusquam ibi moratus magno impetu primo ad hunc, deinde ad L. Cassium se convertit; Caesar [triduo ab Apso fl. eo (vel potius Asparagium) ad Pompeium pervenit;] Dyrrachii Scipionis in M—m adventu cognito A. Clodium cum mandatis eo mittit; post proelium Dyrrachinum Pompeius per Candaviam expeditum iter eo habet; post pugnam Pharsalicam fugiens novis dilectibus ibi habitis videtur eam tenere voluisse (v. **Amphipolis**). — Eius pars

c.) —**nia libera**, ib. 34, 4 (= ἡ ἄνω), ea pars, quae spectat ad occasum, attingit Epirum et Illyricum, constat **Elimīa**, **Orestide**, **Lyncestide**, **Pelagonia** regionibus (, quo accesserunt **Scotussaei**, **Amphipolitani** atque ex Epirotis Illyriisque **Amantini**, **Dyrrachini**, quos vide. Cf. Liv. XXXXV, 29, 4—13. Plin. N. H. IIII, 10, 39. Strabo VII, 7, 7 C. p. 326 *extr.*) — Menedemus inde legatus missus excellens eius in Caesarem studium profitetur.

N. **Magius**, I, 24, 4. (5.) 26, 2, Cremonensis, praefectus fabrum Pompei, post Corfiniensem deditionem deprehensus in itinere a Caesarianis cum mandatis a Caesare ad Pom-

N

recipit. (P. Dolabellam et M. Antonium vicit Dalmatiaque excedere coëgit; post pugnam Pharsalicam magna parte classis amissa ex Illyrico aufugit in Africam; haud dubie in pugna Actiaca parti classis Pompeianae praefuit. Cf. B. Al. 42—47. Cic. Ep. III, 4, 1. VIII, 2, 2. 3, 1. ad Att. V, 21, 5. VI, 1, 21.) — Inde subst.

Octaviāni, ib. 9, 6, eius milites, diuturnitate oppugnationis Salonarum neglegentiores facti civibus Romanis quina Octavii castra expugnandi facultatem dant.

Octogēsa, I, 61, 5. (6.) 68, 1. 70, 4 (5), oppidum Hispaniae citerioris (Ilergetum) situm in confiniis Illurgavonensium aliquanto infra eum locum, ubi Sicoris influit in Hiberum fl., in huius ripa sinistra, nunc *Almatrét* vicus provinciae *Cataluña* Hispaniae ('prope *Flix* oppidum' sec. R. Schneider.) — Afraniani naves eo adduci ibique pontem navibus iunctis fieri iubent; quae itinera eo pertinebant, castris eorum tenentur; Afranius monte altissimo occupato cum iugis eo pervenire cogitat, impetu equitum Caesaris a consilio avocatur.

M. Opimius, III, 38, 4, praefectus equitum Scipionis, a Cn. Domitio Calvino in Macedonia cum II turmis exceptus *cum paucis fuga se ad suos recipit.*

Orchomĕnos, III, 56, 4, (Minyēus,) oppidum secundum Boeotiae [exstant III alia eo nomine, unum Arcadiae] situm inter occidentem et septentrionem eo loco, ubi Cephisus fl. efficit Copaïdem paludem, nunc parietinae prope vicum *Scripu* primae nomarchiae (quartae huius eparchiae *Lebadiae*) regni Graeci, Q. Fufio Caleno legato Caesaris se dedit. V. Delphi.

Orĭcum, III, 7, 1. 11, 3. (4.) 12, 1. 13, 1. (5.) 14, 2. 15, 1. 16, 2 (—18, 1). 23, 1. 34, 1. 39, 1. 40, 1. (—4.) 78, 3—5. 90, 1, oppidum maritimum Epiri (Chaoniae), quod maxime ad septentrionem spectat, situm in confiniis Illyrici, in initio eius lingulae, quae desinit in Acroceraunia promunturium, nunc *Ericho* oppidum Albaniae provinciae imperii Turcici. V. Lucretius (b.) et Minucius (a.). — Caesar Palaeste eo profectus O. recipit, quo facto ipse Apolloniam, Pompeius Dyrrachium contendit; Caesar castris ad Apsum fl. positis O. et Apolloniam oppida tuta esse vult; una ex navibus Caesaris eo delata a M. Bibulo capitur, qui cum classe ad O. erat; cum eo et L. Scribonio Libone Caesar Buthroto reversus ibi colloquitur; Bibulus terra prohibitu[r] ibi in classe moritur; Lib[o] inde Brundisium proficiscitu[r]. Caesar legione, quae ibi in praesidio erat, inde deducta III que cohortibus custodiae causa relictis a Cn. Pompeio filio ibi navibus suis privatur; post proelium Dyrrachinum cum iterum III cohortium praesidium ibi reliquisset simulque saucios deposuisset, Pompeius Cn. Domitium coniunctus cum Scipione aggredi cogitat; ad

3.—21. 26.—31. 36.—39. Cic. Ep. III, 4, 2. 10, 10. VI, 18, 2. 3. XV, 19, 4. ad Att. XII, 37, 4. Phil. II, 75. V, 39.)

M. Pomponius, III, 101, 1, cuius sub imperio ad Messanam est pars classis Caesarianae, quae incenditur a C. Cassio,

Pomponiāna classis, ib., XXXV navium.

Pontus, III, 3, 1. 4, 3, ea regio Asiae Minoris, quae spectat inter orientem et septentrionem, continetur Armenia (Minore), Cappadocia, Galatia et Paphlagonia, Ponto Euxino, cuius ea pars, quae occidentem versus attingit Paphlagoniam, anno U. c. DCLXXXXI. cum hac a Pompeio subacta et Bithyniae provinciae adiuncta est, pars inferior, quae ad occidentem versus spectat, P. Galaticus, Deiotaro data, ea, quae ad orientem spectat, P. Cappadocicus, a M. Antonio Polemoni Mithridatis VI. nepoti attributa est, a quo, vel etiam ab oppido eodem nomine, pars superior nomen accepit P. Polemoni(ac)us (omnis terra cum Cappadocia in provinciae formam redacta a. U. c. DCCCXXIIII.); nunc pars praefecturarum imperii Turcici *Tarabason* et *Siwas*. — Pompeius naves et sagittarios inde habet. V. Bithynia, Cilicia, Creta, Lacedaemon, Syria cet.

M. (Porcius M. f. M. n.) Cato (Uticensis), I, 4, 1. 30, 2. 4. (5.) 32, 3, natus anno U. c. DCLVIIII., pronepos Censorii, quaestor a. DCLXXXVIIII., tribunus plebis triennio post Catilinariae coniurationis opprimendae auctor, accusator L. Murenae, a. DCLXXXXVI. Caesare auctore in Cyprum missus, ut bona Ptolomaei regis publicaret, biennio post cum Cicerone Milonis advocatus, praetor a. DCC. A. Gabinium repetundarum reum absolvit. — Cum repulsa in petitione consulatus anni DCCIII. lata auxisset veteres Caesaris inimicitias, mitioribus de eo sententiis in senatu resistit; Siciliam provinciam obtinens paene perfectis dilectibus (v. Bruttii, Lucani) bellique apparatibus adventu C. Curionis propraetoris (quem vide) inde [Corcyram ad Pompeium] profugit. Caesar in senatu de pristina eius consuetudine dies mora extrahendi queritur. (Perfectissimus Stoicus; post proelium Dyrrachinum Dyrrachii se tenuit, post pugnam Pharsalicam frustra Pompeium quaesivit; eius morte cognita magno exercitu collecto Uticam se recepit; exercitu ad Thapsum victo se ipse interemit a. DCCVIII. Cf. B. Afr. 22. 36. 87—89. et Ind. Cic.)

Pothīnus, III, 108, 1. (2.) 112, 12, eunuchus, procurator regni Aegyptii, exercitui clam Alexandriam evocato Achillam praeficit, initio belli Alexandrini, dum hunc contra Caesarem concitat, interficitur.

a.) Ptolomaeus (XI., Nŏthos sive Aulētes), III, 4, 4. 103, (3.) 5. 107, 2. 108, 3. 109, 4. 110, 6. 112, 10, rex Aegypti, regno expulsus et a. U. c. DCLXXXXVIIII. restitutus, v. Gabinius, mortuus a. DCCIII.

Q

Sex. Quintilius Varus, I, 23, 2. II, 28, 1. 2 (—4), Pompei studiosus, quaestor L. Domitii Ahenobarbi, cum hoc incolumis Corfinii a Caesare dimissus in Africam ad P. Attium venit militesque Curionis Uticae ad defectionem cohortatur. (Amicus Bruti et Cassii, qui interfecerunt Caesarem, a. U. c. DCCXII. interfuit proelio Philippensi, unde cum inferiores discessissent sui, iussu suo a liberto interfectus est. Cf. Vell. Pat. II, 71. — Eius filius P. ab Arminio in saltu Teutoburgiensi victus est.)

R

Raucillus (non Rosc.), III, 59, 1 (—61, 1. 3). 79, 6 (84, 5), Allobrox, frater Egi, postquam in bello Gallico fortissime pugnavit in Caesaris exercitu, averso militum stipendio Dyrrachii ad Pompeium perfugit; post proelium eius fratrisque familiares exploratoribus Cn. Domitii Calvini rerum statum exponunt. V. Egus.

Ravenna, I, 5, 5, oppidum Galliae Cisalpinae (Cispadanae, Lingonum) situm in ora Maris Hadriatici ad ostia Utentis (hodie *Montone*) fl., nunc eodem nomine caput eius provinciae regni Italici, quae eius nomine appellata est.— Tribuni plebis VII. Id. Ian. noctu ex Urbe eo ad Caesarem profugiunt.

Rebilus, v. Caninius.

Rhascypŏlis, III, 4, 4, Thrax (an Macedo?) excellenti virtute, Pompeio CC equites Macedones adduxerat. (Dion. Cass. Hist. Rom. XXXXVII, 25, 2. 48, 2. LIIII, 34, 5. LV, 30, 6 commemoratur *Ῥασκύπορις* frater Rhoemetalcis, cuius filius erat Cotys V., quem putant esse eundem; Rhescuporis Tac. ab Exc. D. Aug. II, 64—67.)

Rhodănus, II, 1, 2, v. B. G. — Una p ırs Massiliae (, ea quae spectat ad occidentem,) sita est ad eius ostium.

Rhŏdus, III, 102, 7, insula Maris Aegaei sita infra Cariam, colonia Phoenicum et Doriensium, civitas mari multum pollens, ab Alexandro Magno in Macedonum potestatem redacta, postea cum Romanis foedere contra eos coniuncta (, a. U. c. DCCLXXXXVII. provincia Romana facta); caput eodem nomine, conditum a. CCCXXXXVI.; nunc eodem nomine *(Rodo)* pars praefecturae *Dschesairi-Bahri-Sefid* imperii Turcici. — L. et P. Lentuli cum non nullis aliis fugientes post pugnam Pharsalicam ibi non recipiuntur. — Inde adi.

Rhodius,
— ae, naves, a.) III, 5, 3. 27, 2, sive
— a, classis, ib. 26, 2 } , ea

pars classis Pompeianae, cui praeerant M. Marcellus et C. Coponius, quae cum Dyrrachio Antonianas naves persequens longius provecta esset, tempestate afflicta eliditur et interit;

b.) ib. 106, 1, X longae Caesaris, quibus hic post pugnam Pharsalicam pervenit Alexandriam.

Rōma, I, 14, 1. 33, 2. 53, 1. 2.

verterentur, quia T. aberat longius, Ilerdam versus proficiscuntur; Caesar post deditionem Afranianorum a Gadibus paucis diebus [extremo mense Sextili] navibus eo pervenit atque inde pedibus Massiliam. — Eius incolae

Tarraconenses, I, 60, 2, Caesari se dedunt. V. Ausetani, Calagurritani cet.

Taurois, ĕntis, II, 4, 5 (—7, 3), castellum Massiliensium, situm in ora orientem versus a Massilia, haud dubie eo loco, ubi nunc est *Tarento* vicus prope oppidum *La Ciotat* (v. Massilia). — Massilienses cum L. Nasidio ibi vincuntur a D. Bruto. (Cf. Strabo Geogr. IIII, 1, 5. 9 *in.* [p. 180 *in.* 184. Casaub.], ubi appellatur (πόλις) τὸ Ταυροέντιον; Mela II, 5, 3.)

a.) A. (Terentius) Varro (Murēna), III, 19, 4, ex Pompeianis, per indutias ad colloquium cum P. Vatinio habendum venit ad Apsum fl. (Testis in causa A. Caecinae, amantissimus Ciceronis. Cf. Cic. pro Caec. 25. Ep. XIII, 22, 1. XVI, 12, 6.)

b.) M. (Terentius) Varro, I, 38, 1. 2. II, 17, 1. (—) 19, 3. 4. 20, 1. (—) 4. 6. (—) 8. 21, 2. 4, Reatīnus, tribunus plebis, legatus Pompei, bello praedonum dux classis, Hispaniam ulteriorem II legionibus obtinens primo amicissime de Caesare loquitur, deinde gravibus in eum habitis contionibus acerrime bellum parat; Corduba et Carmone exclusus, ab altera legione, vernacula, desertus, cum Gades quoque, quo tendebat, et Hispalim et Italicam sibi inimicas esse cognosset, alteram legionem Caesaris iussu Qu. Cassio, ipsi Caesari Cordubae pecuniam ex provincia exactam tradit; post eius deditionem Caesar naves eius Gadibus abducit. (Dum ad Pharsalum pugnatur, cum M. Catone Dyrrachii versabatur, post pugnam Corcyram atque in Hispaniam profugit, ubi bello interfuit; Caesaris concessu inde Romam rediit a. U. c. DCCVIII. ibique bibliothecam condidit. A M. Antonio proscriptus totum se litteris dedidit; diem obiit a. DCCXXVIIII., a. aetatis nonagesimo. Libros conscripsit DCXX digestos in LXXIIII opera, quorum II exstant [, 'de lingua Latina' ex parte]. Cf. Cic. Ep. III, 7, 4. VIIII, 1.—8. 13, 1. XI, 10, 5. ad Att. II, 20, 1. 21, 6. 22, 4. 25, 1. III, 8, 3. 15, 1. 3. 18, 1. IIII, 2, 5. 14, 1. 16, 2. V, 11, 3. XII, 6, 2. XIII, 12, 3. 13, 1. 14, 2. 18. 19, 3. 5. 21, 4. 22, 1. 23, 2. 24. 25, 3. 33, 4. 35, 2. 44, 2. 48, 2. XV, 5, 3. 13, 2. 6. 26, 5. XVI, 11, 3. 12. Acad. post. [, quae ei inscripta sunt,] I, 1. 8 9. 12. 26. *ib.* Fragm. ex libr. inc. 36. de Divin. I, 68. II, 114. Phil. II, 103. 105. Brut. XI, 60. LVI, 205. Quintil. Inst. X, 1, 95. Suet. D. Iul. 44. Gell. N. Att. III, 10. XIIII, 7.)

Thēbae, III, 56, 4, caput Boeotiae situm ad Ismēnum fl. aliquanto infra Hylicam paludem, deletum a. a. Chr. n. CCCXXXV. ab Alexandro M., restitutum a Cassandro, bello Mithridatico a. U. c. DCLXVIII. a Sulla captum, nunc *Thiva*

Bosporo Thracio, Propontide et Hellesponto et Mari Thracio, Macedonia, Dardania et Moesia (, quae ante Romanorum imperium partes eius erant), ex parte primum in Persarum, deinde in Atheniensium, tum in Macedonum, postremo in Romanorum potestate, ab his subacta a. U. c. DCCXXVIII., in provinciae formam redacta demum a. DCCC. (Chersonesus iam a. DCXXIIII.), nunc provincia imperii Turcici nomine *Edirné Vilajeti*. — D equites, quos Cotys rex Pompeio inde Sadala filio duce miserat, ad Pharsalum cum aliis auxiliis barbaris Pompei castra acerrime defendunt.

Thurii, III, 22, 3, (*Θούριοι*,) ager Thurīnus, ib. 2 | Thurinum, ib. 21, 4, regio circa } oppidum Bruttiorum situm in confiniis Lucaniae (al. ipsius Lucaniae, cf. Cic. pro Tull. 14. 19. Ep. ad Att. III, 5. VIIII, 19, 3, atque etiam Calabriae, v. Ins. Cic.) haud procul (occidentem versus) ab eo loco, ubi sita fuerat Sybăris (diruta a. a. Chr. n. DX.), conditum a Sybaritarum reliquiis et colonis Graecis (maxime Atheniensibus) a. U. c. CCCXI. ad Sybarim fl., quo, postquam a. DL. direptum est ab Hannibale, Romani coloniam deduxerunt, cui erat nomen Copiae, Caesaris temporibus municipium; nunc parietinae prope *Terranova* vicum (situm proxime oppidum *Spezzano albanese*) provinciae *Calabria citeriore* regionis Neapolitanae regni Italici. — M. Coelius Rufus Milonem eo praemittit, qui postquam Cosae (b.) periit, Coelius ipse ibi interficitur.

L. Tiburtius, III, 19, 7, ex Caesarianis, in colloquio ad Apsum fl. vulneratur. V. Cornelius Balbus (*α*.), Plotius.

Q. Tillius, III, 42, 3, a Caesare Dyrrachio in Epirum rei frumentariae causa mittitur. (Haud dubie frater eius [L. — Cimbri], qui ex acerrimo Caesaris propugnatore unus ex eius interfectoribus exstitit. Cf. Cic. Ep. VI, 12, 2. XII, 13, 3. ad Brut. I, 6, 3. Phil. II, 27.) V. Canuleius.

L. Torquatus, v. Manlius.

Tralles, III, 105, 6, oppidum Cariae (al. Lydiae) situm sub Mesogide monte aequo fere spatio a Nysa et Magnesia oppidis, a Maeandro et Caystro fl., nunc parietinae in praefectura *Aïdin* imperii Turcici. — Ibi in templo Victoriae, in quo Caesaris erat statua, portentum fit. (Cf. Val. Max. I, 6, 12. Plut. Caes. 46.) V. Elis.

Transpadānae, coloniae, III, 87, 4, i. e. oppida Galliae Transpadanae, quae a. U. c. DCLXV. ius Latii lege Pompeia, a. DCCV. a Caesare (lege Iulia?) ius civitatis acceperunt, v. B. G. Gallia 3.) — Labienus ad Pharsalum in contione dicit, plerosque Caesaris milites inde esse conscriptos.

C. Trebonius (C. f.), I, 36, 4. II, 1, 1. 4. 5, 3. 13, 3. 4. 15, 1 (—5. 17, 3. 4. 18, 1—5). III, 20,

---

Corrigenda. Non de Bello Civili commentarius primus, secundus, tertius, sed Belli Civilis liber pr., sec., tert. ubique scribendum erat;

p. 5 v. 3 *ab inf.* intercessionem
— 22 — 4 *V*, non V
— 47 — 3 tribus ex, non ex tribus
— 52 — 4 defigunt
— 79 — 6 [inciperet]
— 101 — 2 non Volcatius, sed Volcacius
— 152 Corcyra v. 2 11, 1 *sine uncis.*
